

//
משואה
קובץ שנתי

כב

משואה

קובץ שנתי

משואה

קובץ שנתי לתודעת השואה והגבורה

כרך כ"ב

**משואה, יד לחברי תנועות נוער ציוניות בשואה ובמרי
המכון ללימודי השואה**

תל-יזחק, ניסן תשנ"ד – אפריל 1994

העורך: גרעון גרייף

מוכיר המערכת: מנחם וירט

ועדת המערכת: יוחנן כהן (יו"ר), נתנאל אביריונה, אילה (איה) בךנפתלי, צבי הרמן,
עוזיאל ליכטנברג, ניסן רוניק, חנה שלומי, ר"ר דוד שער

אין המערכת אחראית לתוכן המאמרים ולניסוחם
ואין בפרסומם בקובץ זה כדי להעיד על הזדהותה עם תוכנם

קובץ זה רואה אור בסיוע
הקרן להנצחת זכרה של יהדות פולין

הכמות המרובה של המאמרים והעדויות, שהגיעו למערכת "משואה" במהלך החודשים האחרונים,
אינה מאפשרת למערכת לכלול את כולם בקובץ כ"ב.
חלקם יראה אור בקובץ הבא, כ"ג.
המעוניינים לפרסם ב"משואה" מתבקשים לשלוח את פריעטם בכל ההקדם
(ולכל המאוחר - עד לתחילת ספטמבר 1994), למערכת "משואה".

כל הזכויות שמורות

"משואה", יד לחברי תנועות נוער ציוניות בשואה ובמרי

המכון ללימודי השואה, קיבוץ תל-יצחק 45805

טל: 09-699563, 09-699997

פקס: 09-697410

ה ת ו כ נ

50 שנה לשואת יהודי הונגריה והשטחים שנספחו לה
בתקופת מלחמת-העולם השנייה

- פאול בנרק: גולו את ילדותנו 7
נתן בן-חיים: היו גם כאלה 11
הנה שפיגל: ד"ר יואל-צבי (אמיל) רוט וצ"ל - דמותו ודרכו 13
היה אייכלר: הצלת ילדים בהונגריה בתקופת השואה ואחריה 17
משה וטנשטיין (וטי): המצילים במרי האויב 26
נתן בן-חיים: הקץ 30
תרשיה הרצברג: על שתי בנות יהודיות הונגריות 32
שלום מיזליש: הברחה ממחנה מגדולנה 34

50 שנה לשילוח יהודי לודז' (ליצמנשטאדט) לאושוויץ-בירקנאו

- יחנן כהן: לודז' בלי יהודים (1945) 37
עוזיאל ליכטנברג: כזאת היתה לודז' היהודית 39
אליעזר גרינפלד: אברמק קופלוביץ' - המשורר הצעיר מגיטו לודז' 41
צבי ברגמן: "הנוער הציוני" בגיטו לודז', 1939-1944 49
ארנולד מוסטוביץ': היה היה מלך... 54
ישראל אבירם (קליסקי): דמותו של רפאל זלוור 64
דוד גורן: על קיבוצי ההכשרה הציוניים במארישין 66
טובה בן-צבי: החזון והתקווה בתנועת "הנוער הציוני" 68

מחקרים ועיונים היסטוריים

- דינה פורת: מועצות היהודים בגיטאות המרכזיים בליטא - השוואה 70
משה חזן: התזמורת הסימפונית היהודית בגיטו וארשה (1940-1942) 81
איל איזלר: המילים והלחן שהחננו באושוויץ 87
פליציה קראי: מקומה של עבודת הכפייה באידאולוגיה הנאציונל-סוציאליסטית -
הלכה ומעשה 93
צבי בברך: הנשים באידאולוגיה הנאצית 106
יעקב גלר: מחנות עבודה ברומניה בתקופת מלחמת-העולם השנייה 113
לוסאן לזר: דרך הייסודין של יהודים-מהגרים מהמזרח עד למיזוגם בציבוריות היהודית
בצרפת, 1939-1945 119
מרדכי פלדאיל: חסידי אומות העולם מגרמניה 123

זיכרונות, תיעוד ועדויות

- יעקב וולמן: רופא יהודי באושוויץ 132
משה זימרת: ימי "קריוביצה" האחרונים 144
חנה אברזצקי: כוכב בין צלבים 161
שלמה נצר: עזריאל (יוזק) קוז'וך, 1919-1943 – מראשי המחתרת של הנוער
החלוצי בוגלמביה 178
אברהם שמונגין: פרקים מימי השואה בלאטוויה 187
שלום זבולוני: בחזרה לביאליסטוק 193

על ספרים וסופרים

- שירה פולנית על השואה בתרגום שלום לינרנבאום 197
נתן גרוס: משוררים יהודים בעלי ניירות "אריים" 200
גרעון גרייף: חדשים על המדף – סקירת ספרים חדשים 205
יצחק ארצי: מתנועת-נוער לתנועה של רזיסטאנס 215
נתן גרוס: פולה – סיפור אהבה... 221
גרעון גרייף: מתוך הפלנטות האחרות ההן 225

לזכרם

- נתנאל אבריונה – אהרון מעיין ז"ל (ארטק קוולר) 227
אריה בדטוב: פרדקה שלנו... 229

ב"משואה"

- עדנה לבינגר: מיפגש עם השואה – המשימה שאין לה קץ 231
אילה (איה) בךנסתלי: "משואה" – 1994 234

50 שנה לשואת יהודי הונגריה והשטחים שנספחו לה בתקופת מלחמת העולם השנייה

פאול בנדק

גזלו את ילדותנו

את ימי ילדותי לפני 50 שנה בהונגריה לא איפשרו לי הגרמנים להשלים, וגזלו אותם ממני ומילדי ישראל האחרים. הם עקרו אותנו ממקומותינו, ריכזו אותנו ולבסוף גירשו אותנו למחנות. בשורות הבאות אנסה לתאר כנאמנות את המציאות של אז ואת חוויות ילדותי בימי השואה.

כהערה מקדימה אציין עוד, כי התקופה ההיא האפילה על כל ילדותנו – למעשה גזלה את עידן ילדותנו – וזאת עוד לפני הגירוש למחנות הריכוז.

נולדתי בטוטקומלוש (Totkomlos), כפר בדרום הונגריה שחיו בו כ-12,000 תושבים ובתוכם 80 משפחות יהודיות וגם משפחותי, משפחת בראון. את שמנו שינינו (לשם הונגרי) רק אחרי השואה. מכיוון שבתי האב בכפר היו סלובאקים כמוצאם – בעצמם מיעוט בתוך הים ההונגרי מסביב – הייתה עוצמת האנטישמיות בכפרינו נמוכה מהממוצע בהונגריה.

בכל זאת ניתן היה להרגיש בה – חוקי המדינה היו תקפים גם בטוטקומלוש. לעיתים קרובות דיקלמו שירי גנאי אנטישמיים בנוכחותנו. זה היה מצוי תמיד באוויר של הימים ההם. הלא-יהודים התרעמו על כך, שהילדים היהודים מתיידדים רק זה עם זה, והתרעמו על כך שבשבת אין אנו כותבים בבית הספר, ושבתגים היהודיים אנו נעדרים מבית הספר.

בכפרנו היה מורה לדת – למעשה היה כומר – בשם אוטמר קבהאזי (Kevehazi). פעם, כשהלכתי שם יחד עם ידידי פאול קרוה, רכב מולנו על אופניים. בירכנו אותו בברכה הרשמית Szebbjovot שפירושה "עתיד יפה יותר". הוא עצר, ירד מן האופניים והגיב בקול רווי שנאה: "אבל לא לכם, בני".

הילדים האחרים הלכו לפעילות ה"לבנטה" (Levente) זה היה כעין אימון טרום-צבאי, כמו ה"גרנ"ע" בישראל. אנחנו, הילדים היהודים, הועסקנו פעמיים

בשבוע בעבודות ציבוריות: יישור הקרקע, עבודות מחסנאות וכדומה. כבר כילדים קטנים הרגילו אותנו להכיר ולתפוס, כי אנחנו אזרחים ממדרגה שנייה במדינה.

בחוגי ההעשרה בכיתות לא קיבלנו תפקידים. עם זאת, מורינו לא קיפחו אותנו בציוניהם, והתנהגו אלינו בהגינות. באביב 1944 הכריחו אותנו לשאת על בגדינו מגדוד צהוב. צו זה הכאיב לנו מאוד, אף על פי שגם קודם לכן ידעו כולם בכפר הקטן שאנחנו יהודים.

לא היה לנו הרבה זמן להתרגל לסלאי הצהוב, כי בתוך כמה שבועות נאלצנו לעבור לגיטו. למעבר זה היה גם היבט חיובי: אנו, הילדים היהודים, יכולנו להיות יחד מבוקר ועד ערב ולהמשיך במשחקינו. המשחקים נמשכו, באין מפריע. באותו זמן עצמו הרגשנו שמשחו נורא עומד לקרות. אבותינו כבר מזמן לא היו אתנו בבית. הם שולחו לפני שנים ל"מחנות העבודה".

על הגיטו שמרו הונדארים ההונגרים, ומנעו כניסה ויציאה חופשיים. בילדים היהודים לא נגעו לרעה, אך בכל זאת פחדנו מהם פחד נורא. אימותינו הוזיחו אותנו מכול סוג של קשר עם הונדארים.

כמה שבועות לאחר מכן הכניסו אותנו לקרונות רכבת, בהם הובלנו לבית-החרושת ללכנים בעיר בייקשצ'בה (Bekescsaba) ואחר כך לדברצן (Debrecen), אז כבר אפשר היה להבין שבקרוב יתבצע הגירוש. נאמר לנו שמובילים אותנו לעבודה.

לחצר בית-החרושת ללכנים בדברצן הגיעו שתי רכבות עם קרונות משא. נצטוונו לעלות עליהן. הונדארים לא התערבו בהחלטת המשפחות לעלות על הרכבת האחת או השנייה. שתי הרכבות יצאו ברומנית.

האחת הגיעה לאושוויץ, השניה הובילה את נוסעיה לשטראסהוף, הקרובה לווינה שבאוסטריה.

אני עליתי במקרה, יחד עם משפחתי, לרכבת השנייה.

רק מאוחר יותר, אחרי שחזרנו מהמחנות, נודע לנו שבאושוויץ הובלו הילדים מייד ל"מקלחות" הגז. ידידי הטובים ביותר הושמדו שם.

באוסטריה לא נגעו בילדים לרעה.

בשטראסהוף שהינו כמה ימים. זה היה מחנה אזורי, ומשם נשלחנו לגראסדורף שבקירבת וינה. בכפר אוסטרי קטן זה הייתי עם אמי, כראש המשפחה, אחי הקטן פישטה, שהיה בן חמש וחצי, עם שתי הסבתות ודודה אחת, שהייתה בחורש השביעי להריזונה. בהתקרב זמנה ללדת העבירו אותה לבית-חולים ציבורי בקירבת וינה, ושם ילדה בן זכר. לא התירו להם לחזור אלינו לגראסדורף. הם נשארו בבית-החולים ומשם חזרו בקיץ של 1945 לטוטקומלוש. הילד נפטר אחרי חודש ימים, בכפר שלנו.

עד היום איני מבין את הקונצפציה של הגרמנים ביחסם לילדים: למה הובילו חלק מהילדים לאושוויץ לגז, ואותנו השאירו בחיים?

מעניין מי מסוגל לענות על שאלה זו?

בגראסדורף הוכנסנו לעבודה בחקלאות. יצאתי לעבודה יחד עם אמא לאחוזתו הקטנה של האופה המקומי. אחי הקטן ושאר הילדים מתחת לגיל עשר חיכו לנו במחנה. האופה ואשתו התייחסו אלינו בצורה אנושית. מדי ערב קיבלנו מהם שיירי אוכל, אותם לקחנו בחזרה למחנה בשביל אחי הקטן, פישטה. לפעמים גם נתנו לנו פריטי ביגוד.

בסתיו נסתיימה העבודה, והעבירו אותנו למקום אחר, שם ציפתה לנו חוויה "מונארכיסטית" מעניינת. התגלגלנו למקום בשם לאקסנבורג, עלייד וינה. ארמון

ההאבסבורגרים הוסב כדי לשמש מתנה ריכוז ליהודים. לאקסנבורג מפורסמת בכך, שלפי החוקים הפנימיים של משפחת ההאבסבורגרים מחויבת כל ארכידוכסית ללדת את תינוקה רווקא בלאקסנבורג. חדר הלידה עצמו, היה סגור בפנינו. לשם לא הכניסו את הכלואים. אותנו שיכנו בחדר הסמוך. זכור לי, שכבניסה לחדר הלידה היה לוח שיש, עליו היו תרוסים שמות הדוכסים והדוכסיות שנולדו שם. יום יום התבוננתי בלוח השיש הזה, והודות לכך אני מכיר את הגיניאלוגיה של משפחת האבסבורג גם היום טוב יותר טוב משאר בני גילי. בינתיים הגיע החורף. בתחילת דצמבר דחסו אותנו מחדש לתוך קרונות משא ושוב נסענו בכיוון בלתי ידוע.

בשבועה בדצמבר הגענו לברגן-בלזן. שם מיקמו אותנו במחנה המשפחות. הקור היה עז ולנו לא היה שום ציוד מתאים לחורף.

בדיוק שבוע לאחר מכן אירע נס למשפחתנו. אני יכול להעיד על עצמי, שזה היה הנס הגדול ביותר בחיי: למחנה שעל-ידינו הגיע טראנספורט של אנשי מחנות העבודה (Munkaszolgalatosok) מבדואפשט, וביניהם אבי, הזוג בראון.

את הפלוגה שלהם (מספר 117 VEP) פירקו, את המשתתפים אליה גירשו למחנות הריכוז, ואתם הגיע אבי אלינו. תוך כדי סיכון חייו הוא התגנב אלינו, וכך כבר נשארו יחד עד הסוף. עד לראשית אפריל נשארו בברגן-בלזן.

בימים האחרונים של המלחמה גירשו אותנו במסע רגלי לתחנת הרכבת של העירה צ'לה. בדרך הייתי עד שמיעה לרברי אחי הקטן, שעוד לא מלאו לו שש שנים, באומרו לאמא כדברים האלה: "אמאל'ה שלי - לא כדאי לחיות".

שוב קרונות מסע, ושוב היעד עלום. בדרך, עליד עיירה קטנה בשם דרליץ, נקלעה הרכבת שלנו לתוך הפצצה אווירית. היו הרבה הרוגים. מעטים הגענו למחנה טרוין (טרזינשטאדט). הכניסו אותנו לקסרקטין "דרודנר". יחידה של הצבא הרוסי שיתרה אותנו ביום ה-8 במאי.

זמן קצר אחרי זה פרצה בתוכנו מגיפת הטיפוס. יום-יום מתו מתוכנו אנשים בסיטונות. כשנסתיימה תקופת ההסגר שהוטלה עלינו, שוב עלינו לקרונות ואחרי שבועיים הגענו בחזרה להונגריה.

בכפר שלנו לא הייתה התלהבות מיוחדת למראה חזרתנו הביתה. רירותינו היו תפוסות בידי בני המקום. השלטונות הפקיעו מידם את הדירות ואנחנו יכולנו לשוב ולהשתכן בהן. מצב זה הביא בעקבותיו אווירת אנטישמיות כבדה, אבל אנחנו לא נתנו את דעתנו לכך. היינו מאושרים מעצם הישארותנו בחיים.

שבוע לאחר מכן יצאתי לחוף הרהצה המקומי. שם פגשתי חבר מכיתתי בבית-הספר, בשם יאנוש מאיה. השתרענו יחד בחול, והוא אמר לי כך: "שמע פאלי, לפני שנה היה כתוב פה על הקיר בכניסה: 'לכלבים ויהודים, הכניסה אסורה'. אני במקומך גם היום לא הייתי בא לכאן".

באותו דרשיח אפילו התווכחתי אתו.

היום אני נוטה לומר: הוא צדק, יאנוש מאיה.

הצטרפתי לתנועה הציונית בקיץ 1946, והשתתפתי במושבת קיץ בעיירה ראדואני. בדרכי הביתה משם עברתי דרך העיר מישקולץ. במקרה הייתי נוכח בפוגרום הידוע במישקולץ, שבו הוציאו להורג במקום בעל-טחנה יהודי, עליו העלילו כי הוא עוסק בעסקי השוק השחור.

במשך שעות ארוכות קראו סיסמאות אנטישמיות, וזה היה נורא.

על הפוגרום בעיר קונמאדאראש (Kunmadaras) נודע לי מהעיתונים. העם המארח דאג לכך, שלא נרגיש את עצמנו בבית בהונגריה.

משנת 1949 ועד 1953 הייתי סטודנט באוניברסיטה. למדתי עריכת-דין והשלמתי עבודת דוקטורט בשטח ההתמחות שלי. לא נתקלתי שם בתופעות אנטישמיות. אך לא הרגשתי שזה מקומי הנכון.

לאט לאט הבשילה אצלי ההחלטה – אולי אפילו לאט מדי – שצריך לצאת מהונגריה. ההחלטה זו יצאה אל הפועל בעקבות ההתקוממות בהונגריה בשנת 1956. יחד עם אשתי, לה נישאתי כמה חודשים פני כן, נסענו לווינה ושם נרשמנו לעלייה לישראל. ב־2 בפברואר 1957 הגענו לחיפה על סיפון האונייה "ירושלים". אחרי סיום לימודי העברית במסגרת האולפן התחלתי לעבוד בעיתון בשפה ההונגרית "אויקלט" כחבר המערכת, ובעיתון זה אני עובד עד היום, כעורכו הראשי.

במבט לאחור, יש לי הרגשה שילדותי נסתיימה בגיל עשר. מאז ועד גיל שלוש-עשרה הייתי יהודי נרדף, עד שגירשו אותי למחנות הריכוז. עם חזרתי הביתה, קלטתי מהר, איזו אווירה עוינת אופפת את היהודים מכל עבר. תרמה לכך במידה רבה גם העובדה שברית-המועצות, כמעצמת הכיבוש, העמידה בראש המדינה ההונגרית חבורה של קומוניסטים יהודיים כמו ראקושי (Rakosi), גרו (Gero), ריוואי (Revai), מיהאלי, פארקאש, זולטן ואש וגאבור פטר. בעיני העם ההונגרי נהפכו היהודים למזוהים עם שלטונות הכיבוש הסובייטיים. דבר זה עזר לקיים ואף להעמיק את האנטישמיות.

מי שקורא על האנטישמיות הקיימת היום בהונגריה, חייב לדעת שקיים קשר סיבתי בין הפעילות הלא-אנושית של המנהיגים הקומוניסטיים היהודים – והאנטישמיות ההונגרית של ימינו.

נכון, שתקופה זו בעצם נגמרה ב־1956, ושמהזו מיוצג הקומוניזם בהונגריה עליידי "קבוצת" קאדאר, שאינה יהודית כול-עיקר, ובכל זאת הצליחו ראקושי ומרעיו בתוך כמה שנים קצרות (1945-1956) להבטיח לעוד מאה שנים את קיומה של האנטישמיות בהונגריה.

בישראל גרים שני נכדי, איילת בת הארבע ושחר בן השנתיים. אני אוהב אותם אהבת נפש וגם מקנא בהם, כי על ילדותי העשוקה הם יידעו לא הרכה יותר ממה שאני אספר להם, פעם, כשיגדלו מעט.

נתן בן־חיים

היו גם כאלה

ירח הרבש שהחל באתרונו בין הונגריה וישראל העלה בראשי ויכרונות, ברובם מרים. אך בתוכם מבצבצת קרן אור אחת, אותה אני מבקש להעלות בשורות הבאות.

★ ★ ★

ספר עב כרס הונח לפני על דלפק המשרד של הקהילה היהודית בבודפשט, בירת הונגריה. בדפי הספר המצהיבים רשומים בכתב־יד קפדני ומסודר, ממוינים לפי סדר אלפא־ביתא, שמותיהם וכתובותיהם של ניצולי השואה מבין יהודי הונגריה שטרחו להתייצב – בצורה זו או אחרת – במשרדי הקהילה. תעודה מצהיבה של יהדות מפוארת שהייתה ואיננה עוד.

בין רפים אלה מצאתיה, חיה וקיימת – דרדנית אוהבה, אשר מרחק של כ־50 שנות פרידה הפריד בינינו. מפיה שמעתי סיפור, סיפור אותנטי שראוי להביאו לידיעת רבים למען יידעו, כי לצד הצללים היו גם אורות פה ושם, כי מבעד העלטה בקעה גם קרן שמש, חלשה אמנם, אך ככל זאת מחממת. בעולם חשוד, בתקופת שפל חייתי, נותרו בני־אדם ספורים, שומרי צלם אנוש, איים בודדים של כבוד־האדם כים סוער של טירוף מכלה.

הסיפור החל – בכך שבהשתלט האספסוף הגזעני בעל החולצות הירוקות (חברי מפלגת "צלב החץ") על הונגריה בהשראת הקלגסים הנאצים של גרמניה ההיטלראית, הפריד הגורל האכזר בין בני זוג צעירים שזה עתה נישאו. הגבר נלקח לעבודות כפייה ופלוגתו שוכנה באחד הקסרקטינים הידועים לשימשה בבירת הונגריה. בת־זוגו – ספק אשה, ספק נערה – הושלכה לגיטו, שם קיבלה כנפיים השמועה, שהנשים היהודיות תישלחנה לגרמניה למחנות עבודה, או לגורל גרוע אף מזה.

מה עשתה? על גופה הנערי לבשה בגדי גבר – מכנסיים מטולאים, מעיל דהוי חסר כפתורים, אשר נקשר על מותניה בחוט אריזה רגיל – חבשה כובע מצחיה מקומט, נעלה נעלי גבר מחוררות ושמה פעמיה לקסרקטין, בו החזיק בעלה. בשער המחנה פנתה לזקיף וביקשתו לקרוא ל"אחי" המשרת בפלוגת עובדי הכפייה. הזקיף נענה, וכאשר הופיע

"האח" סיפרו לחייל ההונגרי "בגילוי לב" – את מחצית האמת: אמרו לו שהם יהודים וכי את "האח" הצעיר מתכוננים להעביר לגרמניה, מעשה השווה לפסקדין מוות. האח הקטן מבקש להסתתר במחנה, בקירבת אחיו המבוגר.

וראה זה פלא: נכמרו רחמיו של הזקיף הגוי והציע ל"צעיר" להסתתר בקירבת מקום, וברדת החשכה יעזור לו להתגנב לתוך המחנה. וכך היה. האשה הצעירה, בגילגולה החדש, כנער צנום, התגנבה בחסות העלטה אל תוך הקסרקטין ונטמעה בין עוכרי הכפיה היהודיים. אלה קיבלו בהסכמה ובשתיקה את העובדה שאחד מחבריהם הגניב לשורותיהם את אחיו הצעיר – את "אדם הקטן" כפי שכינהו האח הבוגר – וחיפו עליו.

החיים זרמו במסלולם הקבוע: השכמה בבוקר, יציאה לעבודה, שיבה למחנה ומנוחת לילה בציפיה לעבודה המפרכת של המחר. שיגרת חיים זו הופרה בבוקר בהיר אחד כאשר הפלוגה נצטוותה לארוז את מטלטליה ולהתכונן לתזונה לבסיס חדש – הרחק מהבירה – לעבודות ביצורים בספר. הפלוגה החלה צועדת לעבר יעדה החדש, צעדה מתישה ומייגעת של ימים על גבי ימים.

יום אחד, תוך כדי הליכה, ניגש אחד מחיילי הליווי למיודענו "אדם" ואמר לו: "אדם, אדם, אני מתבונן כך זה זמן מה וחושבני שצורת הליכתך דומה יותר להליכת חוה מאשר להליכת אדם" – סיים החייל ופנה לדרכו בהותירו אחריו את האשה הקטנה שפניה חווירו ולבה כאילו פסק מפעום.

למחרת נקרא "אדם" לראיון בפני מפקד הפלוגה. טרם התאוששה מפחדיה וכבר עמדה פנים אל פנים עם הרביסרן הכולליכול. קפואה בעמידת דום, הצדיעה ו... פרצה בבכי מר. תחושת איך־אונים וסיום הדרך השתלטה על הגיבורה הצעירה. המפקד האימתני חיכה באלם עד שוך הבכי ואחר ביקש לשמוע את וידויה.

הצעירה הודתה שעוד בהיות הפלוגה בבודפשט הצטרפה בגניבה אל בעלה האהוב, העדיפה את השותפות בגורלו המר על היותה מנותקת ממנו, ומאו היא משרתת ביחידה כ"חייל" לכל דבר. המ"פ האוין לקורותיה בארשת קפדנית ולפתע "ירה" שאלה: "סעדת כבר ארוחת־בוקר?" "מה זאת אומרת ארוחת־בוקר?" שאלה האשה – "קיבלתי את מנת הלחם היומי ו..."

"שבי", ציווה הרביסרן וקרא לזקיף שעמד במסדרון: "יאנוש! הבא לי ספל קפה בחלב, עם סוכר, ושלוש עוגיות".

היהודיה ישבה המומה, כי זה זמן רב לא ראתה מעדנים כאלה ובעיני רוחה ראתה את הארוחה כסעודה אחרונה של נידון למיתה. אין ספק שלאחר הארוחה תועמד לפני כיתת יורים – ושוב פרצה בבכי. הארוחה אמנם הוגשה ולאחריה התקרב אליה המפקד, הניח ידו על מיסעו כיסאה והפטיר: "מעשה הטירוף שלך מעיד על שובבות עלומים, על תעוזה ועל אהבה בלתי־מסויגת לבעלך. אני מעריך זאת. עכשיו חוזר לבחורים והישמרי: כל יאונה לך כל רע". עם זאת פנה שוב לזקיף שמעבר לדלת ואמר לו: "דאג לכך שאדם הקטן יקבל כל בוקר, החל ממחר, קפה בחלב, עם סוכר".

הימים חלפו. עם התקרב גיסות הצבא האדום להונגריה עלה בידי הווג הצעיר להימלט מהפלוגה ולהגיע בדרך־לא־דרך לגיטו של בודפשט. שם מצא אותם יום השיחרור. ועתה, ממרחק למעלה מארבעים שנה ואלפי קילומטרים, הרשה־נא לי, אדוני הרביסרן האלמוני, בשם דודנית הנצולה, בשמי אני ובשם כל אלה המחשיבים מעשה אנושי – יאה אשר יאה – הרשה לי אדוני הרביסרן לקפוץ לרום ולהצדיע לך – תהיה באשר תהיה.

ד"ר יואל צבי (אמיל) רוט, זצ"ל דמותו ודרכו

ד"ר יואל צבי (אמיל) רוט ז"ל, רבה הראשי של גיזר (Gyor), עיר ואם בישראל, היה בין הרבנים המעטים בהונגריה שתמך בגלוי בציונות, סיפק את לימוד השפה העברית בקרב הנוער היהודי וסייע בכל יכולתו לתנועת "הנוער הציוני" – התנועה החלוצית-חזיונית היחידה בעיר – בכל פעולותיה הענפות. דרכו, מותו, מנהיגותו בעת הגיסטואיזציה ולאחר מכן בימי המשלוחים לאושוויץ, מעמידים אותו כדמות מופת בקהילת יהדות הונגריה. יהודה תלמי

אמיל רוט מת מות קדושים בגלל יהדותו. גיבור היה ואיש קדוש, כפי שקדוש כל אדם המת למען קידוש השם ובגלל אמונתו היהודית. אנו, המנציחים את זכרו, אחרוני העדים לחזקת הנאצים, חייבים לספר ולהעביר את המסר על גדולתו של האיש לבנינו, לבני בנינו ולדורות הבאים אחרינו – לזיכרון עולם. ינצרו את רמותו בליבותיהם וילמדו את לקחו, כי ד"ר אמיל רוט היה אחד הבולטים מאחרוני הנפילים בין ששת המיליונים, קורבנותיהם של המרצחים והחייטים, אשר במחיר חייהם קמה מדינת ישראל. יתא זכרו ברוך.

50 שנה מלאו לגירוש יהודי הונגריה. לפני 50 שנה בוצע הפשע הנורא ביותר בתולדות האנושות בכלל ובתולדות יהודי הונגריה בפרט. רצח עם בממדים שלא היו לו אח ודוגמה בדברי ימי עולם.

שישה מיליון יהודים נכחדו במהלך מלחמת העולם השנייה ואנו, בני דור החורבן, מחויבים לספר את קורותינו לדורות הבאים למען יונצח זיכרם של אהובי-רגיבורינו. גיבור אהוב כזה חי בעיר הולדתנו גיזר, בדמותו של ד"ר אמיל רוט, רבה הראשי של הקהילה המתקדמת. ברצוני לשרטט כאן את קווי אישיותו ולהציגו כמופת לבנינו ולנכדינו למען ילמדו להעריכו ולשמור את זיכרו גם לאחר שאנו, העדים, לא נהיה עוד.

מי היה אמיל רוט? נביא המסוף לאהבת ציון, מחנך, גיבור, קדוש מעונה? הוא היה אדם במלוא מובן המלה, אשר במרוצת חייו הקצרים יישם את רעיונותיו ולא סטה מהדרך שיעדה הסופי היה: ארץ-ישראל.

הייתי חניכתי וראיתי בכל תפקידיו, וככל תלמידיו ושאר יהודי גיור, הן אלה שהשתייכו לזרם המתקדם והן אלה שהשתייכו לזרם החרדי ביהדות, אף אנוכי הוקסמתי מאישיותו של הר"ר רוס.

המטען הרוחני והנפשי האדיר, אשר האציל האיש על סביבתו, הוא מקור ההשראה לכתיבת שורות אלו.

לפני הסמכתו כרב בהונגריה בילה שנה באוניברסיטה בירושלים, שם ניסעו בנפשו, במשנה תוקף, מודעות יהודית עזה, אהבת ציון וחשיבות בניינה של ארץ-ישראל. עם שובו להונגריה וכה במשרת רב העיר אגר בשנת 1932 ובשנת 1935 עבר לגיור כרבה הראשי של הקהילה המתקדמת. כאן נתקל בציבור יהודי מתבולל, אנשי קהילתו, אשר לא חשו בסכנה המתקרבת וסירבו להכיר בקיום האנטישמיות הגואה בהונגריה. על ארצות אירופה איים צבאו של היטלר ועל היהדות – שנאתו העיוורת. יהודי גיור התייצבו מול האיום הזה בעינים עצומות ואוזניים אטומות בגרסם, כי אירועי גרמניה, צ'כוסלובקיה ופולין לא ייתכנו בהונגריה, כי הרי יהודי הונגריה היו מאז ומתמיד "הונגרים טובים", לויאליים ונאמנים ל"מולדתם" ההונגרית.

אמיל רוס, הרועה הרוחני, מצא את עצמו בפני קהילה המונהגת על ידי פרנסיה המתבוללים. בדרשותיו – מדי שבת – ניסה להזהירם מפני הבאות, עמד על הדוכן כחוזק, דרש והזהיר, כדוגמת ירמיהו וישעיהו – נביאי ארץ יהודה. בגלוי ובמרומו הראה לצאן מרעיתו את הדרך הבלעדית המובילה למדינת היהודים. הופעתו המרשימה, קומתו הזקופה ופניהם הגדולים של הקסימו את מאזיניו. דרשותיו בתפילות לילה-שבת היו חוויות בלתי-נשכחות. זכור לי, כי אני ז"ל, יהודי מחמיר במצוות, סיים את תפילת ליל השבת בבית-הכנסת החרדי בעיר ובדרכו הביתה מצא לו זמן לסור לבית-הכנסת המתקדם כדי להאזין לדרשתו של הר"ר רוס, אשר עקרונותיו ורעיונותיו גרמו לעימותים חריפים בינו לבין פרנסי הקהילה. הרב רוס לא שאף כלל לרכוש את אהדתם של המנהיגים המתבוללים הללו, התייצב כנגדם וניהל מאבק מתמיד למען האידיאל היהודי-ציוני. כזה היה אמיל רוס, הרב. כחניכתיו לשעבר ברצוני להציג את אמיל רוס המחנך. בצד עיסוקו הרבני הקדיש את רוב זמנו לחינוך. החילות את לימודי בסמינר הממלכתי ההונגרי למורות בגיור בשנת 1935, השנה בה הגיע הר"ר רוס לעירנו. הוא פתח את פעילותו הברוכה בכך שהעביר לידינו את הוראת הדת לתלמידות הסמינר מידי המורה, יוסף אולמן, ביורעו, כי תלמידות אלו תופקדנה על חינוך הדור הצעיר והן תידרשנה להעניק חינוך יהודי מעמיק בבתי-הספר היסודיים. לשם כך החליט לצקת בסיס איתן, עמיד וטוב.

בסמינר הממלכתי בגיור הונהגה שיטת ה"נומרוס קלאוזוס" (הגבלת מספר היהודים בבתי-הספר) ובגלל שיטה זו למדו תחילה שלוש, ובמרוצת שנת 1939-1940 שתי תלמידות יהודיות בלבד. שלושתנו, אוה שטוייר, ויצה פנצל ואנוכי, ליוויה קוראלק – שמי לפני נישואי – ישבנו שם, בחדר הקטן גרוש הספרים, סביב שולחן עגול, קטן מידות, ולמדנו. האווירה היתה חברית, הלמידה רצינית. מלבד עקרונותיה הבסיסיים של היהדות למדנו תנ"ך על-פי פירושי של פרנקל ו...עברית, כמוכן. בהתקדם לימודינו הכרנו עוד ועוד ציטטות ונבואות בשפת המקור – עברית. שאלותינו נענו מיד בעל-פה, או באמצעות פרק מספר שנשלף מן המדף בידי הרב.

במקביל להוראה בסמינר למורות קיבל על עצמו הר"ר רוס את הוראת הדת בגימנסיה שנוהלה על-ידי מסדר כמרים קתוליים, וזאת קרוב לוודאי על מנת לשמש משקל-נגד להשפעתם של הכמרים על התלמידים היהודים. מלבד לימודי החובה ערך קורס ללימודי

עברית שימושית, בהשתמשו בספרי לימוד מאוירים ושירי ארץ־ישראל. את הקורסים הללו קיים הרב לא רק עבור תלמידי בית־הספר התיכון, אלא גם עבור הנוער היהודי של גיור, אשר לא השתייך למסגרת הלימודית של בתי־הספר. אף רבים מבני הציבור החרדי ביקרו בשעוריו – לעתים בניגוד לרצון הוריהם – וכאן נפגשו לראשונה עם שפת־עבר החיה, אותה ידעו עד כה מן התפילות בלבד. ד"ר רוט לא רק לימד בשעוריו, אלא אף הזהיר מפני השואה המתקדבת והטיפף לעלייה ארצה. מקרב תלמידיו אלה נוצרו הקבוצות, אשר עלו בשנים 1939–1941 וניצלו מהגורל המר של הגירוש וההשמדה בשנת 1944.

מתלמידי הכיתות הגבוהות בחר את הכשרים להדרכה וקיבץ אותם במסגרת קורס מדריכים. מרי שבוע בשבוע הרצה בקורס זה על בעיות חינוך, היסטוריה יהודית ושאלות אקטואליה. חומר הרצאותיו היווה את היסוד ל"שיחות" שניהלו המדריכים עם תלמידי התיכון, בשעות אחרי־הצהרים, עם תום תפילת השבת. קבוצת תניכותי כללה גימנוסטיקות בנות 13–14, צעירות ממני בארבע שנים, אשר מוצאן ממשפחות של מתבוללים ואשר לראשונה בחייהן נתקלו בשיחות אלו במחשבה היהודית־המדינית, לראשונה שמעו על המפעל הציוני בארץ־ישראל, בפעם הראשונה זימרו שירי חלוצים ורקדו הורה בחצר בית־הכנסת. לשיחות של שבת אחרי־הצהרים קדמה תפילה בהשתתפות כל תלמידי התיכון היהודים של גיור והתלמידים הם שהגישו את כל השירותים הקהילתיים ואת שירותי הדת: תלמיד עבר לפני התיבה, תלמידים תפסו את מקומותיהם של פרנסי הקהילה ליד כותל המזרח ותלמיד נשא את הדרשה מדוכן הרב, כאשר הרב רוט והמורה אולמן משקיפים ומנחים בלבד.

עם הופעתו של אמיל רוט בגיור השתנה אופי הלימודים בבתי־הספר. המורה יוסף אולמן הקדיש במהלך כל שעות 20–30 דקות להוראת הלשון העברית, נוסף למצוות הדת. שיטה זו הונהגה גם בבית־הספר היסודי היהודי שליד בית־הכנסת. הרב רוט הנחה את המורים והשתתף אישית בהוראת מקצועות היהדות. בתקופתו – וביזמתו – קיימו טקסי בתי־מצווה קבוצתיים שקדמו להם הכנות קפדניות במשך שבועות במטרה להכשיר את הבנות לכל תפקידי האשה היהודיה.

גם הציבור היהודי הבוגר שמע הרצאות ונטל חלק פעיל בסימפוזיונים שנערכו באולם התרבות של הקהילה, בהדרכתו של ד"ר רוט. נושאי ההרצאות ורוחן תאמו כמובן את השקפת עולמו של הרב ומגמותיו. ערבי עונג־שבת אורגנו למען הנוער והיו חוויה גדולה למשתתפים. בכל עונג שבת כזה הרצה על בעיות השעה תלמיד, או חבר תורן מאחד ה"קנים" – תאים, בהם רוכז הנוער שמעבר למסגרת הלימודים. צעירים אלה, שסיימו או הפסיקו את לימודיהם על מנת לרכוש מקצוע שימושי לקראת עלייתם וקליטתם בארץ־ישראל, מצאו בקנים אולפנא ללימוד והתפתחות וגם מקום למפגשי חברה וקשרי רעות. רועם הרוחני של המדריכים היה אמיל רוט. פעילותו ומסירותו של ד"ר רוט לא ידעו גבולות ודלת ביתו הייתה פתוחה לפניו במשך 24 שעות היממה. הוא השאיל לנו ספרים וכתבי־עת ויעץ ברצון לכל בעיותיו. השתתף גם בשעשועיו ובילוייו, בנשפי חנוכה ופורים, ולא אחת התיישב ליד הגה הסירה, לבוש חלוק רחצה, עת יצאנו לשייט בשלוחת הדנובה בגיור, או בנהר הראב, כדי להתרחק משאון העיר ולפצח בשירה רמה בחיק הטבע, בהשמיענו משירי ארץ־ישראל. הרב נטל חלק, בחברת רעיתו, בשיטוטינו בהרי הבאקוני (Bakony). פעם אחת בילינו בצוואת עם הזוג רוט ערב מהנה בעיירה זירץ (Zirc) כאורחיה של אשה יהודיה, מחסידותיו של הרב. בהיפרדנו מהמארחת בבוקר המחרת, הגישה האישה הטובה לרב רוט את ספר ההגדה, פרי יצירתו: "ליל השימורים" וביקשה ממנו "הקדשה"

עבורה. עד עצם היום הזה, במרחק זמן של 50 שנה, זכורים לי חיובי טוביהלב ומילותיו שרשם בספר ההגדה של פסח המכיל את פירושו, כאמור: "לגברת... אשר מפרשת נכונה ומגשימה ככתבו וכלשונו את הציוני: הא לחמא עניא די אכלו אבהתנא בארעא דמצרים..." לא ניתן להבריל ולהפריד בין הרועה הרוחני, הרב, המחנך והארם – כל אישיותו הייתה שלמות אחת. ראויים לציון יחסו האהוב לבני משפחתו – רעייתו וילדיו – ואורח חייו הצנוע. פעילותו הקהילתית, מעבר לכהונתו כרב, נעשתה כולה על בסיס התנדבותי, ללא תמורה. ידוע לנו, מפי ערדאיה, כי בהזדמנות מסוימת תרם את מעיל החורף שלו לפליט יהודי מפולין. ד"ר רוס היה צדיק, אנושי ויהודי גאה. נכחתי בהגיגת יום החמישה עשר במרס, יום פרוץ מלחמת השחרור של הונגריה ב-1848, כחברה במקהלת הסמינר באולם התיאטרון של ג'יר, כאשר אמיל רוס יושב בשורה הראשונה בקרב נכבדי העיר. אחד הנואמים גלש להסתה אנטישמית וד"ר רוס קם ללא היסוס ויצא מן האולם באופן הפגנתי. גם הופעתו המרשימה הבלוטה את רחניותו וקומתו התמידה וסברו הנזירי זיכוחו ביחס של כבוד והערכה גם בקרב הגויים.

שתי יצירות ברפוס הנחיל לזרורות הבאים. האחת – עבודת הדוקטורט שלו: "מסעו של עובדיה ברטנורא בארץ-ישראל", והאחרת – ספר הגדה לפסח "ליל שימורים" עם דברי הקדמה, פירושים והסברים, בהוצאת ספרי יבנה, בהונגריה.

עתה, בפרספקטיבה של 50 שנה, מתנשאת רמותו של ד"ר אמיל רוס מבין המיליונים, קורבנות השואה – הגיבור, הקדוש המעונה. הרב רוס הקריב את עצמו ואת היקרים לו, רעייתו ושני ילדיו, על מזבח קידוש השם בשירות קהילתו. הוצע לו להימלט מהגורל המר, על-ידי המימסד הציוני, אשר תכנן להעבירו, יחד עם בני משפחתו, לעיר הבירה על מנת לצרפו לרכבת ההצלה של ד"ר קסטנר ברכה לברגן-בלזן ומשם לשווייץ. ההסתדרות הציונית ביקשה להוציא את בני משפחת רוס מהגיסו ולהצילם מידי התלין הנאצי בכוונה, שלאחר שוך הסערה העולמית ימשיך את פעלו החינוכי, יגיש סעד נפשי לשרידים האומללים ויסייע למפעל הציוני בארץ-ישראל. ד"ר רוס, ממנהיגי ההסתדרות הציונית בהונגריה, גילה אחרי המלחמה, כי ד"ר רוס מיאן להמלט והציע במקומו למלט כמה מתלמידיו – ביניהם כותבת שורות אלו. ד"ר רוס המנהיג, איש המופת, רחא את היד המושטת לפדותו ובחר להישאר בקרב צאן מרעייתו. אמיל רוס צעד עם כל יהודי ג'יר לתוך הגטו, למחנה הצריפים שברחוב בודה, לרכבת הגירוש ולמחנה ההשמדה באושוויץ. ראיתי את ד"ר רוס הגיבור עורך תפילת ערב שבת תחת כיפת השמים. מעורר, מנחם, קורא לשמור על צלם אנוש בתנאים בלתי-אנושיים ומשתדל לחשל את אמונתם של יהודי ג'יר כדי להקל על סבלם. ראיתיו נכנס לצריפו העלוב מוכה וחבול, אך זקוף-קומה. המרצחים חרכו אות מגדרוד על קרקפתו והצעידו אותו – יחד עם רבני הדייני הקהילה, מגולחי ראש וזקנים – סביב הכיכר שבמרכז מחנה הצריפים. ראיתיו מושפל, אך אינו שבור. ראיתיו בראש אנשי קהילתו עולה על רכבת המוות בדרכו האחרונה, משמש דוגמה ומופת, מנחם ומעורר, אם כי חזה אם העתיד.

זכורה לי דרשתו האחרונה בפני המועמדים לגירוש בתפילת ערב שבת במחנה הצריפים. כה אמר, בין השאר: "לא המקום הוא המקדש את האדם, אלא האדם מקדש את המקום. קל לו לאדם לשמור על צלמו בדירת פאר. הבה נזכיר היותנו בני-אדם גם בצריפים הצפופים. כעת, כאשר אנו זוכים בחלק העשירי, העשרים, או בחלק העשרים וחמישה של חדר זעיר – גם עתה נשתדל לשמור על צלם אנוש."

(עברית: נתן בן-חיים)

הצלת ילדים בהונגריה בתקופת השואה ואחריה

השואה פקדה את הונגריה באיחור, במארס 1944, כאשר כבר היה ברור, שהגרמנים עומדים להפסיד במלחמה. למרות זאת הצליחו הגרמנים לגרש ולרצוח יותר מ-75% מיהודי הונגריה, במיוחד מערי השדה והשטחים שסופחו להונגריה, כפרס על שיתוף הפעולה עם הגרמנים (סלובאקיה הדרומית, קארפאטרוס, טרנסילבאניה הצפונית).

תהליך ההשמדה היה איטי יותר בעיר הבירה בודפשט. ב-15 באוקטובר, אחרי ניסיון כושל של המושל הורטי לחמוק מהשותפות עם היטלר, העלו הגרמנים לשלטון את סאלאשי, מנהיג אנשי "צלב החץ" ההונגרים. פירושו של הצעד היה פסקדין מוות לכל היהודים. רק בגלל קוצר הזמן לא הצליחו לבצע את פסקהדין בשלמותו. גיטו בודפשט שוחרר ביאנואר 1945 עלידי הצבא הרוסי. שארית הפליטה הייתה שרויה במצב גופני, רוחני ונפשי ירוד. כתוצאה מהסבל בתקופת השואה מתו רבים, במיוחד מבוגרים וילדים, גם אחרי השחרור. הכרחי היה להמשיך במאמץ לעזרה והצלה כדי לשמור על החיים.

ההיסטוריון ד"ר אשר כהן, שכתב את "תולדות המחתרת החלוצית בהונגריה" – הוא עצמו עבר את השואה כילד קטן ב"בית ילדים" של "הנוער הציוני" – טוען שבתקופת השואה הייתה הצלת היהודים בבחינת מרד נגד השלטון הגרמני וחשובה לא פחות מאשר מרד עם נשק ביד.

פעילות ההצלה באמצעות ניירות מזויפים, "מכתבי חסות" ובמיוחד הקמת בתי-ילדים, הייתה בידי החלוצים מרידה בחוקה המדינה והכשלת ניסיונות "הפתרון הסופי". אחת הדרכים להצלה הייתה הקמת בתי-הילדים. פעילותו הנפלאה של אוטו נתן קומי, נשיא ההתאחדות הציונית ההונגרית, איש "הציונים הכלליים", יצרה בסיס לאופך-הצלה זה. הוא קשר קשרים עם גורמים בינלאומיים, ובהסכמת פרידריך בון, מנהל "הצלב האדום" הבין לאומי, הקימו בתים בחסות "הצלב האדום" לאיכסון ילדים עזובים. עוד בחודש ספטמבר – לפני עליית סאלאשי לשלטון – הקימו ברחוב מרלג את "מחלקה א'" של הצלב האדום הבין-לאומי. בבודפשט היו כשלושים בתי-ילדים, בהם ניצלו כ-4,000 או 5,000 ילדים וכ-2,000 מבוגרים. אחרי השחרור נמשך אירגון בתי-הילדים. כדי להציל אתם מהרעב בעיר

הבירה, העבירו אותם לערי השדה דֶּרֶפֶּצֶן וסְגֶר. באפריל 1945 העבירה תנועת "הנוער הציוני" 20 ילדים לדרבצן, שם הוקם אחר־כך אחד מבתי־הילדים הגדולים של התנועה על שם "אבא בריצ'ב" בניהולו של אריה לוי, היום פרופסור באוניברסיטת תל־אביב. בין המחנכים בבתי־הילדים בסגר היה גבריאל הורוביץ, שבארץ היה מעובדי החינוך במקוה־ישראל.

חברי כל תנועות הנוער עסקו באיסוף הילדים העזובים וילדים אחרים שנוקקו לעזרה, ובניהול הבתים. את התקציב קיבלו מה"ג'וינט". יחד עם הדאגה לסיפוק הצרכים הראשוניים של הילדים, החלו לפתח פעילות חינוכית אינטנסיבית ברוח תנועות הנוער החלוציות.

בראש המפעל עמד בהתחלה משה אלפן, איש "השומר הצעיר", ואחריו פרץ רבס מ"מכבי הצעיר", שניהם פליטים מסלובאקיה.

בין חברי התנועות הייתה תחרות ברוכה להקמת בתי־ילדים. בחניכים ראו את דור ההמשך למפעל הציוני. הילדים הגיעו בדרך כלל במצב בריאות ירוד, מורעבים ומוכי דיכאון. תפקיד לא קל היה למדריכים הצעירים, שהם עצמם השתחררו לא מזמן ממחנות, מפלוגות עבודה, אחרי אובדן משפחה. המדריך חייב היה להיות "דמות אב" אך גם ידיד ושותף בטיפולו בילדים.

בהונגריה היה חשש, שעם התחזקות השלטון הקומוניסטי יסגרו את הגבולות, ולא תהיה אפשרות לדאוג לעליית חברי התנועות הציוניות. למרות סגירת שערי ארץ־ישראל החליטו להעביר ילדים מערבה, למחנות אונרר־א בגרמניה.

האמריקנים בגרמניה התייחסו תחילה אל הפליטים היהודים, משותרי מחנות הריכוז, כמו אל שאר ה"עקורים" (Displaced Persons, D.P.) והשתדלו להחזיר אותם למקום מוצאם. בקיץ 1945 הגיעו לגרמניה שליחי ה"ג'וינט" ואחרי מאמצים רבים שינו את היחס לשארית הפליטה. הם ריכזו יהודים במחנות נטושים של הצבא הגרמני, באחוזות ובמוסדות שונים. לחץ הופעל על אנגליה להעניק לפחות 100,000 רישיונות עלייה ל"שארית הפליטה". היו תקוות שתפתח אפשרות לעלייה, אם בדרך של רישיונות, או בדרך ה"העפלה".

הקבוצה הראשונה, שנשלחה למערב על־ידי "הנוער הציוני", הייתה קבוצת פע"ן ("פלוגת עליית נוער"), ששמה המקובל היה "קבוצת שיו", על שמו של ישעיהו רוזנבלום, המדריך הראשי של הקבוצה, פעיל המחתרת החלוצית בתקופת השואה, חבר ההנהגה של "הנוער הציוני". אז היה בחור בן עשרים ושתיים (היום – עובד אוניברסיטת תל אביב). חברי הקבוצה הגיעו דרך וינה ללייפציג, למייקופֶּפֶן, למילאנו ונמי באיטליה, ומשם עלו ארצה באוניית המעפילים "מולדת".

איך למחוק את זיכרונות הסבל והפחד מלב הילדים; באיזה אופן לדאוג לא רק למזון ולטיפול הגוף, כי אם לחינוך וללימוד; כיצד להחזיר להם את אור השמש, את החיוך על השפתיים ואת התקווה בלב? ננסה למצוא תשובה בזיכרונות הילדים, בני 11–12, שעברו את תקופת השואה, הגיעו ארצה והשתלבו בהצלחה בחיי העשייה. אחד מהם הוא יהודה ברקוביטש, היום איש עסקים, השני הוא יצחק קשתי (אלבוגן), פרופסור בבית־הספר לחינוך של אוניברסיטת תל־אביב.

זיכרונות יהודה ברקוביטש

"אני יליד וינה. להונגריה הגענו עם ההורים בשנת 1943 בכוונה להגר לאמריקה. רימו

אותנו, ונתקענו בהונגריה. המשפחה נתפרדה. אני ואמי נשארו בבודפשט, אבי ואחי נסעו לאנגוואר בקארפאטרדוס. עם כניסת הגרמנים הם היו בין הראשונים שנשלחו לאושוויץ. אחרי 19 במארס עשתה אמי ניסיון לברוח יחד אתי בחזרה לצ'קוסלובאקיה. המבריה העביר אותנו ישר לידי ה'אנדראמים'. התחילו להרביץ בנו מכות, דרשו ממני להגיד לאן היו מועדות פנינו. אמא לא יכלה לראות בסבלי והודתה באשמת ניסיון לחצות את הגבול. למחרת כבוקר לקחו אותנו שני 'אנדראמים' לבודפשט. אני עדיין רואה בעיני רוחי אם וילד קטן, "מסוכנים", נלקחים בידי שני 'אנדראמים' עם רוכים מכודנים. כלאו אותנו בבית הסוהר ברחוב מארקו. כלש צעיר הפריד בינינו מייד, ולא הספקתי אפילו להיפרד מאמי.

מסתבר, שלפי החוק אסור היה להחזיק ילד למטה מגיל 16 בבית הסוהר הזה. אני, יליד 1933, הייתי אז בן 11. הבלש שאל אותי אם אני מכיר מישו בעיר; הוא הבטיח לקחתני לשם. מסרתי כתובת של הדוד והדודה, שגם הם באו מווינה והסתתרו בבודפשט. בהגיענו לכתובת, שאל הבלש את 'שומרת הבית': 'איפה גר כאן שטיינהוף?' שומרת הבית החזירה. הכנתי ששגיתי. התחלתי לגמגם, אמרתי, שכנראה טעיתי. מסרתי לו כתובת אחרת, של מכרה שעבדה עם אמא ב"מטבח הנצרכים". הבלש לקח אותי לשם והיא הסכימה לקבל אותי. הייתה לה אחות שסבלה מפיגור שכלי. הבלש עזב, נשארתי לבד והתגוררתי אצל האשה עם אחותה החולה. כתוצאה ממצבי תקפה אותי מחלה שסימניה איראכילה ואי דיבור. חודש ימים לא הוצאתי הגה מפי. דבר אחד בלבד העסיק אותי: גונבה לאוזני הידיעה, שבקהילה ברחוב שיפ מודיעים בכל פעם לאן לוקחים את המגורשים. ניגשתי לשם. במקום הזה שמעתי על בית ילדים, מין מעון שוליות, בקובאניה. מצאתי את הבית, שעות עמרתי בחוץ מסתכל ובוהה. ראיתי ילדים גדולים וקטנים; חיפשתי ביניהם את אחי. כאשר סאלאשי עלה לשילטון, נכנסו אנשי "צלב החץ" לבית שבו גרתי עם האישה, שמעתי יריות; התחילו לאסוף אותנו. נבהלתי מאוד, קפצתי דרך החלון לחצר האחורית והתחמקתי. רצתי עד הרחוב הראשי. אנשי "צלב החץ" הבחינו בי, ירו – אך לא פגעו בי. קפצתי על חשמלית, נסעתי למעון הילדים בקובאניה. בדרך ראיתי איך אוספים את היהודים ומעבירים אותם תוך כדי עינויים והשפלות. הגעתי למעון הילדים, סיפרתי מה שראיתי. לזמן מה הסתתרתי שם. אחר כך הגיעו אנשי "צלב החץ", גם לשם, אף כי בינתיים לא לקחו את הילדים. בכל זאת החלטתי לברוח. הגעתי לבית הילדים של "הנוער הציוני" ברחוב אורשו. קיבלו אותי בלי שאלות. כאשר ראיתי שוב שוטרים מתקרבים אל המקום, ברחתי. הגעתי אל שד' יוזף 3, שם ניהל את מרכז המחתרת החלוצית של "הנוער הציוני" אדוניו ביליצר (ריינוש), תחת מסווה של משרד "הצלב האדום" (או של הקונסוליה השווייצית). ריינוש עזר לי, אולם אני פחדתי להישאר באופן קבוע במקום אחד; חבשתי כובע של תלמיד בית ספר, כדי שלא יכירו לפי פרצופי שאני יהודי. ישנתי בתאי הסלפונים הציבוריים ברחוב. הסתובבתי ימים בלי לאכול. הגעתי לבית הילדים ברחוב מונקאצי מיהא, אחר כך עברתי לרחוב סונרי למרתף של בית חרושת לגבינה. עד היום אני שונא בשל כך גבינה.

אחרי השחרור, הייתי בקבוצה הראשונה של ילדים שנשלחו לערי השדה, לדברצן, כי בעיר הבירה לא היה מה לאכול. משפחות נוצריות בחרו מבין הילדים. אני הייתי הקטן ביותר, חולה בגרדת ומלא כינים; לא פלא שנשארתי אחרון. לבסוף באה אישה עם גבר, ולקחו אותי. מאוחר יותר התברר, שהגבר היה חבר מפלגת "צלב החץ", והם בחרו בילד יהודי כדי לטהר את עצמם. לא עבר זמן רב והאיש השתכר, והתחיל להתאנות לילד היהודי

"כדי לטפל בו". ברחתי שוב. קצין רוסי יהודי עזר לי להתקיים; העבירו אותו עם יחידתו למקום אחר.

בדברצן הופיע קרקס. בעליו היה סיני, ואשתו אירופית. הם ידעו לדבר גרמנית. הגרמנית שלי הייתה ברמה של ילד בגיל חמש או שש, אך עדיין נשארה השפה שהזכירה לי את המשפחה ואת בית ההורים. ניגשתי אליהם והתחלתי לדבר איתם גרמנית. בהתחלה חשבה האשה ששמיעתה מתעתעת בה; פתחה לעברי זוג עיניים. אני נראיתי לה כמו צועני. נקשרו בינינו קשרים, והם החליטו לאמץ אותי. יכולתי להיכנס בלי תשלום לכל ההצגות בקרקס. כל הילדים קינאו בי, אפילו נתנו לי תפקיד: לעמוד ליד הקרש כאשר הסיני משליך סכינים לכול עבר. לא פחדתי, כי הייתי בטוח שהאיש לא יפגע בי. הם התכוונו לנסוע לצ'כוסלובקיה ומשם לחזור לסין, והיו מוכנים לקחת גם אותי. הם אמרו, שבסין אוכל ללכת לבית הספר.

אבל בינתיים נפתח בית הילדים של "הנוער הציוני" בדברצן, בניהולו של לאצ'י, הוא אריה לוי. נשאאתי עד סוף 1945, כאשר לשמחתי הכניסוני לקבוצה המועמדת לעלייה, קבוצת פע"ן. נסענו לכודפשט. אכסנו אותנו בבית הספר "אליזבט" שם פגשתי בפעם הראשונה בישעיהו רוזנבלום. אני הייתי בן 12, הקטן ביותר בין הילדים. הקבוצה נסעה ברכבת לווינה. היינו כביכול ילדים אוסטרים, החוזרים לווינה. איש מהילדים האחרים לא ידע גרמנית ולכן הושיבו אותי ברכבת בשורה הראשונה, ליד הכניסה. הורו לי להשיב על שאלות, אם תישאלנה, בגרמנית טהורה. למעשה ידעו האנשים מה טיב קבוצתנו, אולם לא שאלו שאלות ולא הראו כל עניין בנו.

ש"י (ישעיהו רוזנבלום) אירגן את הקבוצה ודאג לכל הבעיות. איני מבין עד היום, איך יכול היה בחור בגיל 21-22 ליטול על עצמו את המשא הזה. עלי לומר, שאחרי צירופי לקבוצת עולים של "הנוער הציוני", התחלתי להרגיש לראשונה שייכות כל-שהיא, וזאת אחרי שנותקתי מהורי. עד אז הסתובבתי כמו כלב עוזב. הייתי רעב, פחדתי לדבר עם אנשים. כאן פתאום הרגשתי את עצמי בטוב: הנה יש לי קבוצה, יש לי בית, יש לי עתיד. במשך המסע עזר ש"י לילדים ללמוד. אני חייב להתייחס אל ש"י אישית. אם מישוהו הושיט לי יד עזרת, הרי היה זה ש"י. היום, כמבוגר, איני מבין איך בחור בגיל 22 מצליח לטפל בילדים עם מאה בעיות, עם הרגלים איומים שרכשו בשנות השואה, עם ניגודים בין הגילאים השונים. הוא דאג לכול ופתר גם את הבעיות המורכבות והמסובכות ביותר.

לפני מיסדר הבוקר היה ש"י עובר בחדרים ובדק את הניקיון. הוא אירגן שיעורים במתכונת של בית ספר. ש"י אהב באופן מיוחד ביולוגיה ומוסיקה. לצורך ההוראה היו לו גם עוזרים. למדנו כל מיני מקצועות, ובהם תולדות עם ישראל, תולדות הציונות... עברנו את ולצבורג באוסטריה והגענו ללייפציג בגרמניה. המחנה בלייפציג היה שייך לאונרר"א. זה היה מחנה עוזב של חיל-האוויר הגרמני. היו שם חברים מכל הקבוצות הציוניות. אני זוכר, שפעם שיחקנו כדורגל נגד חברי "דרור-הבונים". אחד מהחברים, מרצי, היה ספורטאי מעולה, כדורגלן מצטיין.

בתוך המיסגרת של פע"ן היו כ-100 ילדים. קבוצתנו נקראה קבוצת "מטרה". חברי הטוב ביותר בקבוצה היה אוצ'י אלבוגן (Elbogen Ocsi), היום פרופסור יצחק קשתי (אוצ'י - בהונגרית "האח הצעיר"). היינו באותו גיל, ישנו במיטה אחת, גדלנו יחד. אחיו היה מלמד אותנו חשבון. בקבוצה היה גם "מוביט", הוא בנימין רייסלר, קצת יותר מבוגר ממני. להונגריה הגיע מגאליציה, כפליט. לראשונה פגשתי בו במעון הילדים בקובאניה כאשר ראיתי שוב בבית הספר "אליזבט" אמר לי: "אני זוכר! אתה הילד הקטן, שבא לספר לנו

שברחוב מרביצים ליהודים" גם הוא היה בקבוצת "מטרה"; שמר עלי, כי הייתי הקטן ביותר בקבוצה. בארץ היינו ביחד בעליית הנוער. היו לנו חברים מחונני כתיבה, כמו יצחק וולסטר, שכתב את יומן "מטרה". היו גם בחורים בעלי כשרון לציור; הם הכינו הרבה עיתוני קיר ועלונים.

עברית לימדונו בוגרי הגימנסיה ממונקאץ', ביניהם בת-שבע יעקובוביטש. אני זוכר הרבה שירים בעברית. גם הצגות. בקפריסין כבר ידעתי עברית.

רוב הילדים בפע"ן, אפילו בקבוצת "מטרה" היו קצת יותר מבוגרים ממני. מרכז הנוער הציוני החליט שאת הקטנים ביותר, ביניהם ילדים מקבוצת "מטרה", יצדפו לקבוצה הנמצאת באשאו. שם היה בית-ספר מתאים לגילאים האלה. אנחנו, שהיינו חלק מהקבוצה, לא רצינו להיפרד... התמרדנו. לא חלף זמן רב וחזרנו מאשאו. דבקוטנו ונאמנותנו השפיעו על כל הגרעין. זכורני, שהיינו בחווה ליד דאכאו. עברנו בחקלאות. אחר-כך היינו בעוד מקומות. יצאנו לטיול בדגנרדוף ואחר כך במאיקופפן.

הגיעה השעה להמשיך לאיטליה. את הרי האלפים היינו צריכים לעבור ברגל. החליטו שלא יקחו אותי ואת אוצי אלבוגן, הקטנים בקבוצה, ושעלינו ללמוד עוד בבית-ספר יהודי במינכן. נשכרתי. לאוצי הייתה אמא. אמי – הייתה הקבוצה, וחשתי כי היא עצם מעצמותי ובשר מבשרי... כתבתי שיר: "הם הולכים, אני שוב צריך להישאר לכד...". נרדתי לשיו כל כך הרבה, עד שריחם עלי; לבסוף נסעתי עם כול חברי הקבוצה.

ההליכה בשלג הייתה מאמצת מאוד. החברים הגדולים, במיוחד מרצי הספורטאי, סייעו לי במעבר ההרים. נכנסנו למשאית בה היו נשים ונערות שלא מקבוצתנו. הן לא דיברו הונגרית, והשתייכו ל"איחוד-הנוער הציוני". בהגיענו לגבול, פרצה מריבה בתוך המשאית. אישה אחת נפלה על ידו והוא צבט אותה. קמו צעקות. בשומעם את הצעקות הכריזו אותנו השומרים לרדת מהמשאית. נסעה איתנו רכס מרטי (מרטה), היום לאה רוזנבלום, אשתו של שיו. היא עודדה אותנו לברוח, ולעבור את הגבול ברגל במעבר הפקר. בדרך נכנסנו לבית של איכרים. הם נתנו לנו לאכול, וסיפקו לנו מיטות לשינה. לבסוף הגיעו אנשי ה"בריחה" ולקחו אותנו למילאנו. שאר קבוצות פע"ן הגיעו לפנינו, ומאוד דאגו לנו. קשה לתאר את שמחת הפגישה.

ממילאנו הגענו לנמי, מקום נפלא ליד אגם. הכול עוד היה מכוסה בשלג. באביב 1947 עלינו ארצה באוניית המעפילים 'מולדת'.

עדות יצחק קשתי (אוצי אלבוגן)

"שמי יצחק קשתי, לפנים אלבוגן. נולדתי בג'יטה בהונגריה בשנת 1933. כשהייתי בן שנה העתקנו את מגורינו לעיר הודמזוואשאר. אבי היה חזן. היינו משפחה אורתודוקסית, אבל מודרנית. הלכנו בלי פיאות. אבא גידל זקן קטן, אופנתי. מעולם לא הלכנו בגילוי ראש. למשפחות הורי היו קשרים עם תנועת ה"מזרחי". דודי (אח אמי) עלה ארצה בשנת 1934. הוא נשאר בחיים, יחד עם שתי אחיות אמי, שהיגרו לאמריקה. כל יתר בני המשפחה, אחים ואחיות, כתשעה במספר, וכן סבתא, הובלו לאושוויץ ולא חזרו... בשנת 1941 גייסו את אבא לפלוגת עבודה. הוא השתחרר, אולם ב-1942 שוב גויס ונשלח לחזית הרוסית. לפני יציאת יחידתו נסענו להיפרד ממנו; נסיעה ארוכה, הרבה הליכה ברגל. יותר לא ראינו אותו. לפי עדות חברים, היה בין אלה, שהוצאו להורג כאשר חברים מפלוגת העבודה ניסו לברוח... מהנשארים הוציאו להורג כל עשירי... אבא היה ביניהם.

ב־19 במארס 1944, תאריך כניסת הגרמנים להונגריה, היינו עם אמא בבית בהורמזואשארהיי. אחרי חודש ימים אספו אותנו בבית־הכנסת ומשם העבירו אותנו לסגר, לבית חרושת ללבנים. אחרי מיון, נשלחו הזקנים והילדים לאושוויץ. גברים ונשים מגיל 16 עד 50 אמורים היו להישלח לעבודה. אז עוד לא ידענו מה פשר המיון. הייתי עם יתר הילדים ועם המורה המבוגרת שלי באותו תור. אמרו, שלוקחים אותנו לספרד, למחנה נופש. לרב מעיירתנו היה תפקיד באירגון המיון. דבר זה הרגיע אותנו. היינו בטוחים שהכול יהיה בסדר.

אחי, ארווין, שהיה מבוגר ממני בארבע שנים, הופיע לידי ואמר: בוא, נעמיד פנים שאנו מתגוששים, כאילו אתן לך מכות, ונתחמק מהתור. הוא באמת הצליח בדרך זו להוציא אותי מהתור. באתי אל אמי ואחי, שניצבו בתור של ה"עובדים". העמיסו אותנו על רכבת. הגענו לשטרסאסהוף באוסטריה, ומשם לנו־איגו. עבדנו בחווה גדולה. היינו חלק מ־15,000 יהודים שנשלחו לאוסטריה. תפקידי בחווה היה להוביל מוצרים במריצה מן הכפר למחנה שלנו. מישוהו מהתושבים שם כל פעם במריצה דברי אוכל: פירות, נקניק ולחם בשבילי. הם הבינו היטב מה קורה. היו גם אנשים כאלה.

אחרי זמן מה חליתי. אירע דבר מוזר ביותר: הלאגרפיהרר – מנהל המחנה – אמר שיקח אותי לבית־חולים בווינה. אמי הלבשה עלי כל מה שהיה לי: שלוש־ארבע חולצות, כמה זוגות לבנים, למרות שהיה קיץ... איני זוכר איך נפרדנו. הן לא היה ברור לנו האם נתראה עוד. אינני בטוח שאמא הבינה כי זו פגישתנו האחרונה. אני בוודאי לא הבנתי.

כשעה נסענו, הלאגרפיהרר ואני לווינה. אני זוכר את המסע הזה לפרטיו. בבית־החולים היהודי לא היה מקום, בכל מקרה לא רצו לקבל אותי. בחדר ההמתנה ניגש אלינו אדם זר ושאל "מה העניינים". עד היום אני זוכר את פניו: היה לו שפם מטופת, שער שחור, קצוץ קצר. הוא היה לבוש בהידור. כאשר שמע כמה מדובר, סידר עבורי מקום בבית־החולים לילדים. היו שם כשלושים ילדים ממוצא מעורב, "ארי" ויהודי, שתי רופאות ומספר אחיות. בית־החולים נמצא בקומה העליונה של בניין הקהילה היהודית, ליד בית־כנסת שנשרף כמה שנים לפני כן. זה היה ברובע השני, ליד ה"יִודֶנגאסה". שכבתי שם כשלושה חודשים, מבלי יכולת לזוז. הייתי שם בלי שם, בלי ניירות. בכל פעם שספרו את הילדים, סימנו לי להתחבא. כל יום היו הפצצות אוויר. שלוש פעמים הופצץ הבניין, ופעמיים נאלצנו לעבור למקום אחר.

הייתה שם אחות, יהודיה מפולין ואזרחית ארצות־הברית, ושמה מיניון. אישה נפלאה. היא הייתה שרה לי שירי עם ביידיש בעוד הפצצות נופלות והקירות רועדים. מעולם לא נתפסה לפניקה, ומעולם לא השאירה אותי לבד בעת הפצצה.

עוד היו שם שתי רופאות, ד"ר רוטמן וד"ר קליימן. ד"ר רוטמן הייתה יהודיה, אך נראתה כאוסטרית לכל דבר: פניה ורודים, צמות בלונדיניות עוטרות את ראשה...

האיש הזר, בעל השפם – עד היום איני יודע מי היה האיש – ביקר אותי פעם בבית־החולים ודאג להעביר את אחי ואת אמי למקום בטוח יותר.

באפריל 1945 כבש הצבא הרוסי את וינה. החלטנו לחזור ברגל להונגריה. הלכנו שלושה ימים עד הגבול בקה־שהאלום. הגענו להורמזואשארהיי. הדירה שלנו הייתה תפוסה על־ידי פעיל המפלגה הקומוניסטית. אחדים מאנשי הקהילה היהודית סידרו לנו דירה אחרת. התברר לנו סופית, שאבא לא יחזור לעולם.

התחלנו לבקר בקן "הנוער הציוני" בסגר. הקן היה ממוקם בבית־הילדים. באוגוסט נכנסנו גם אנחנו לבית־הילדים. נעשינו פעילים מאוד, למדנו עברית בצורה אינטנסיבית.

בשבתות חזרנו אל אמא. כעבור זמךמה, החלטנו, אחי ואני סופית, שנעשה הכול כדי להתקבל לקבוצה הראשונה העולה ארצה. התקבלנו לקבוצה של שיו (קבוצת פ"ו). הודענו לאמא על החלטתנו. היא אמרה, שאם אנחנו אכן עולים ארצה – היא נוסעת אתנו. מבודפשט הודיעו, שמסכימים שאמא תצטרף כ"אם בית". בבודפשט כבר היתה אמי עם הקבוצה. היינו מאוד גאים שאנו נמנים עם הקבוצה הראשונה. היו סיפורים, שנוסעים תחילה לווזנה ומשם טסים לארץ-ישראל. איש לא העלה על דעתו, שהמסע יאריך שנתיים. בקבוצה הייתה גם בת-שבע יעקובוביטש, בוגרת הגימנסיה העברית במונקאץ. היא לימדה אותנו עברית. לאמא הייתה כבת.

המוטיבים המרכזיים של חיינו המשותפים היו אידיאולוגיים. מעל ומעבר לכל מה שאדם היה חושב לסביר בתנאים של ימינו. היינו בתהליך מתמיד של התארגנות ושל למידה. זאת הייתה קבוצה בעלת אינדוקטרינאציה מהמעלה העליונה, גם מבחינת ההיקף, גם מבחינת התוכן וגם מבחינת הגישה הפסיכולוגית. שיו עשה עבודה יוצאת מהכלל. אילו אמרו לי היום, ששולחים מאה ילדים לסיול עם בתור בן 21 – לא הייתי מסכים. בתנאים של אז – זה היה טבעי. שיו התגלה כמדריך המדריכים. הנסיבות הצמיחו כנפיים לרמיונו הפרדוגי ולכשרונו הטבעי לקשור קשר עם צעירים ולהקסימם. הסמכות שקרנה ממנו הייתה נעימה. למדנו ציונות, עברית, תולדות היישוב, גיאוגרפיה ותולדות ארץ-ישראל. עברנו שינוי ללא גבול, הכול על-פי מסורת תנועות-הנוער הציוניות. התרבות החדשה והמשותפת שלנו הופקה ונספגה על ידינו באמצעות כשרונותיו המיוחדים של שיו.

היציאה מבודפשט הייתה דרמטית. הזהירו אותנו שלא לדבר הונגרית בזמן הנסיעה, לא להתקהל, להתפזר כמו נוסעים רגילים. נרמה לי שכלל לא היו לנו תעודות. אבל אנשים לא שאלו שאלות. אני מניח, שידעו כמה מדובר. לאורך המסע לארץ-ישראל הוחלפו תעודותינו שלוש או ארבע פעמים. אני זוכר שליו אותנו שני בחורים, שלא הרבו לדבר אתנו. אני מניח שהם היו אנשי "הבריתה". אלה המציאו לעצמם כל מיני מדים ותעודות. הייתה להם מין הופעה צבאית, והם ניהלו את העניינים בביטחון, ששיכנע את כולם שהם אינם מתחזים. הם אפילו העמידו במקומם את הקונדוקטורים ואת שומרי הגבול, בגלותם סמכות "אמיתית".

בווינה, קצינים אמריקנים ערכו לנו קבלת פנים: מסיבה גדולה, עם כיבוד שכלל שוקולד. היה די קשה לנגוס בשוקולד, אך זאת הייתה הפתעה גדולה. הרצב שם עץ אשוח לחג המולד, אך בשבילנו זאת הייתה תגיגת חנוכה. בין הקצינים האמריקנים היו גם יהודים, דבר שהפתיע והרשים אותנו מאוד.

כזכור, הייתי בקבוצת "מטרה"; בווינה ישנתי עם יהודה ברקוביטש, במיטה אחת. כשני "קטנים" התחברנו עוד בבודפשט.

החזרה לווזנה עוררה בי זיכרונות על מינית, על בעל השפם הלא-ידוע... אבל עכשיו באנו "על כנפי נשרים" וביקשתי ללכת הלאה, קדימה. דרך טירול עברנו את הגבול לבוואריה. הגענו לליפהיים, מחנה ענק. היו שם חברים מכול התנועות. היו חברי "הנוער הציוני" מפולין וגם מתנועות אחרות. חיינו היומיומיים היו מאורגנים מאוד: צעדנו לתוך האוכל בידוד תוך שירה, עסקנו בצופיות, טיילנו בהרים, שטנו באגם. חיי החברה היו פעילים. בעצם, הקבוצות התחילו לנהל את עצמן במידה גוברת והולכת; נוסדו דרבה "חוגים לחינוך עצמי". בכול קבוצה היה ועד, ונתמנו כל מיני בעלי-תפקידים. הפקנו עיתון; היו בינינו צעירים מוכשרים שהכינו פלאקאטים. הכל למען הגשמת הציונות. הניסיון החינוכי הזה נמשך כשנתיים. בקיץ 1945 הצטרפתי אל בית-הילדים בסגר, ועלינו ארצה

ברצמבר 1947, בכלל זה כתשעה חודשים בקפריסין. זאת הייתה תקופת חינוך מאסיבית. למדתי כל מיני דברים לפני מועד זה ולמדתי גם הרבה מאוד אחרי כן, אבל שנות ההתחנכות, במובן של השתנות, בלא ספק היו השנים הנחרצות ביותר.

בגרמניה ניסו לפרק את הקבוצה. רצו לשלח את הקטנים לאשאו. פשוט פרץ מרד. הקטנים ביותר, חברי קבוצת "נשרים", נשארו שם, אבל הצעירים מקבוצת "מטרה" התמרדו וחזרו מאשאו. היינו אז בני 13, הגדולים בני 15. נטלנו את העניינים בידינו.

גרנו בחווה גדולה ואחר־כך היינו בעוד מחנות. פגשנו הרבה פעמים "קיבוצים" של "הנוער הציוני". הרבה חברים מפולין, ממנהיגי התנועה, ביקרו אצלנו. הכנו הצגות, והוזמנו למקומות רבים להציג אותן. אני זוכר, שיחד עם יהודה ברקוביטש הופענו בהצגה בעברית: בת־שבע הכינה את הטקסט. העברית הייתה קצת מזוהה, אבל זה עבר... ההצגה הייתה על תקופת "חומה ומגדל", שרנו את השיר: "הך פטיש, עלה וצנת...". מאחורינו נעו תנועות־צל של חלוצים, שהופקו באמצעות סדן ותאורה. נסענו למספר מקומות להפגין למען עלייה חופשית ומדינה עברית. ערכנו מצעדים, הופענו בתלבושת עם סמל "הנוער הציוני", בקטעי דרמה. כל הדברים האלה שינו אותנו ללא הכר. בעצם רצינו גם לברוח מזיכרון המלחמה והפחד. אנשי התנועה והמנהיגות, היו גדולים מאתנו בשש־שבע שנים. הם חזרו לפתרונות חינוכיים שהיו מוכרים להם מן העבודה בתנועה. המשיכו במה שנפסק בשנות הארבעים. זה הצליח מפני שהם היו אנשים ישרים, רציניים ונלהבים. כאשר היה "זיוף" – הרגשנו מיד.

למדנו ללא הרף, כמעט שלא היה חשוב באיזה תחום. העיקר היה – ללמוד. זאת למען החוויה האינטלקטואלית, לא רק הריגשית. זה היה תהליך מורכב מאוד, שהביא לתמורה גדולה.

היו לנו הרבה הרפתקאות, הסתובבנו בהרבה מקומות. ידענו גם מתיחות, בדיחות וצחוק. כאשר יצאה הקבוצה לאיטליה, נשארתי עם אמי. היא כבר לא הייתה כל כך צעירה, וחששו שלא תוכל לעבור במעבר הברנר ברגל. נשארתי איתה, אחי, יהודה־ארווין, יצא עם הקבוצה. אנחנו עברנו לצרפת. ממאסיי הפלגנו באוניית המעפילים "תיאודור הרצל". נפגשנו שוב כולנו בקפריסין.

אחי היה בקבוצת המבוגרים. שם היו הרבה אינטלקטואלים, שרצו ללמוד. רבים מקבוצת אחי התגייסו לצבא ישר עם עלייתם ארצה. השתתפו במלחמת השחרור. לדאכון הלב, רבים נפלו, ביניהם גם אחי. הוא נפל ביט' בתמוז תש"ח, בקולה, ליד פתחת־קווה. עם עלייתנו בסוף 1947 הגענו לכפר גליקסון. אהבתי את כפר גליקסון, את סביבותיו, ואת האנשים אני אוהב עד עצם היום הזה. שנתיים ימים הייתי רפתן. רוב התקופה הייתה העבודה הדבר החשוב ביותר שקרה לנו. גרנו באוהלים. העבודה הייתה לקריטריון מרכזי בכל תחום של חיינו.

עם יהודה תלמי היה לי באותו הזמן מעט מגע. הוא היה בעינינו דמות מיתולוגית למחצה, מאז פגשנו בו בהונגריה ב־1945 כשליח "המוסד", שאירגן יחד עם אחרים את ה"בריחה".

בחברת הנוער, שהפכה אחר־כך לאלוני־צחק, נשארתי עד שנת 1950. משם הלכתי ללמוד בסמינר למורים בגבעת השלושה.

תקופת השואה הרסה את המסגרות המקובלות, את הנורמות, את המשפחה, את רגש ההשתייכות לחברה. אין ספק, שלכולנו, שעברו את התקופה, היה צורך בהתמודדות פסיכולוגית כדי להגיע לגורמליאציה. אך הקשה והמסוכן ביותר היה מצב הילדים בגיל

הרגיש, בשנים הפורמאטיוויות. התנועות החלוציות הצליחו לחדש בלב הצעירים את הרצון להיות חלק מהחברה, לתרום, לעזור איש לחברו – והן השיגו מטרה זו לא על-ידי הקלת התנאים, כי אם דווקא על-ידי הוצאתם לדרך של סכנות והרפתקאות. הצעירים הבינו, שכל התלאות הן למען מטרה חשובה, בהיותן חלק מהמאבק לתקומת ארץ-ישראל. (קטע מספר "הנוער הציוני" בהונגריה: דרכה, פועלה וקורותיה 1931-1949. הספר יופיע ב-1994 – שנת ה-50 לשואת יהדות הונגריה והשטחים שסופחו אליה.)

מקורות

- עדויות אישיות של יהודה ברקוביטש ופרופ' יצחק קשתי (נגבו ב-1990).
 אשר כהן: המחתרת החלוצית בהונגריה, אוניברסיטת חיפה, 1984.
 משה בידרמן: 'פרקי "הנוער הציוני" בהונגריה', משואה, א, 1973.
 אריה לוי: 'בית-הילדים על-שם אבא ברדיצ'ב בדברצן הונגריה', משואה, ג', 1975.
 חנה אייכלר: 'פלוגת "עליית הנוער" בדרכה לישראל', דפים לחקר תקופת השואה, כרך י', אוניברסיטת חיפה, תשנ"ג.
 יומן קבוצת "מטרה" – יצחק וולסטר.

המצילים במדי האויב

ביום 19 במארס 1944 השתלטו הגרמנים על הונגריה. למדתי אז בבודפשט את מלאכת הטקסטיל וגרתי עם מספר חברי "הנוער הציוני" בפנימיה שבהנהלת הקהילה. למחרת כניסת הגרמנים נלקחו כל דיירי הפנימיה לעבודת כפייה, כדי לבצר את המפקדה הגרמנית ובמאי גויסנו למחנה עבודה, ואני בן שש-עשרה וחצי.

במהרה העבירו אותנו לגבול האוסטרי לעבוד בבית-חרושת ואני, הצעיר שבחבורה, הפכתי לנער שליח של הקצינים ההונגרים. לאחר מכן הוקמה מחלקה של פועלים מקצועיים והופרדתי מחברי. מחלקתי נסעה לבודפשט, והועסקנו בתיקון נזקי ההפצצות ברשת הגז.

אז בא המפנה החמור: נסיון השלום של המושל הורטי נכשל וכנופיית מפלגת "צלב החץ" הפשיסטית לקחה לידיה את השלטון. סאלאשי (Szalasi) הנאצי הוכרז כמנהיג האומה ההונגרית ורדיפת היהודים הוחרפה. ההפצצות מן האויר גברו מיום ליום. יחידתנו חנתה בקרבת צ'פל (Csepel), שם רוכזו מפעלי הפלדה והתעשייה הכבדה וסביבה זו שימשה מטרה למפציצי בעלות-הברית. המפקדה ההונגרית התכוונה לשלוח מערכה את פלוגתנו, אולם הנהגת "הנוער הציוני", אשר פעלה במחתרת, הודיעה לנו שאפשר למנוע את הגירוש: עלינו להצטייד בתעודות מגן בצירות השווייצית.

המסע לצירות שווייץ

קשה היה להגיע ממחננו לרחוב ואדאס (Vadász), שם שכנה הצירות. תכננו תחבולה: ציינו יהודי במדי צבא, גנבנו עכור רובה והוא ליווה אותנו, כאשר אנו הולכים בשורה ועונדים את הסרט הצהוב על הזרוע ומגן דוד צהוב על החזה.

לאחר צעדה מתוחה של כעשרה קילומטרים הגענו לשערי הצירות. מאות יהודים צרו על הבית. כולם רצו לזכות בתעודה המצילה מגירוש וממוות. כנופיית נאצים ניצלה את ההתקהלות וערכה התקפת פתע על הרחוב, כדי ללכוד יהודים. אחד מחברינו נפצע מידי.

שערי הצידות נסגרו, אך אנו לא ויתרנו, המזל שיחק לנו, כי במקרה ראה אותי מורי לתנ"ך, אשר היה בתוך הבניין. הוא פתח את הדלת והכניס את קבוצתנו. מצוידים בתעודות שווייציות שבנו למחנה, פן יאונה רע לאחרים בגלל עריקתנו. מיד אורגנה מחלקה "שווייצית" מבעלי התעודות, אבל כעבור ימים מספר הודיע "שירות הביון" שלנו, שהגרמנים לא יכבדו את תעודותינו ויגרשו גם אותנו, כי הצידות השווייציות, שפעלה תחת לחץ כבד של התנועות החלוציות, חילקה תעודות רבות פי עשרה, מאשר הוסכם עם הגרמנים.

ברחנו מהמחנה ובלית ברירה חזרנו לפנימיית הקהילה. מנהל המוסד נתקף פחד והתחנן שנסתלק, כל נסכן את ביטחונם המפוקפק של התלמידים ה"ליגאליים" במקום. אך כלי תעודות אי אפשר היה לנוע ברחובות.

בית מלאכה לזיוף תעודות

אז גילינו את שיטת ה"היפרמאנגאן" וזייפנו תעודות בצורה הפשוטה ביותר. השגנו תעודות זהות אמיתיות של גויים ורחצנו אותן בתמיסת "היפרמאנגאן". הכתוב בדיו נעלם – ורשמנו בתעודה פרטים חדשים המתאימים לנו ולחברים הנוקשים. התחלנו לרחוץ תעודות זהות ולהתארגן לפי דרכנו. מצוידים בתעודות "מתוקנות" אלה העזנו לצאת לדרך והגענו בשלום למרכז התנועה שברחוב בנצור (Benczur), בביתו של אירגון הצלב האדום. תנועת "הנוער הציוני" השתלטה על הקומה השנייה של הבית. בכל קומה ישבה תנועה אחרת. חברי המזכירות נתנו לנו ניירות חדשים, המוכיחים, שהגנו עובדי הצלב האדום הבידלאומי. כאשר סיפרנו להם, שתעודותינו הרוצות פועלות כשורה, הוטל עלינו להקים בית-מלאכה לזיופים ואכן אירגנו והפעלנו אותו בבניין הפנימיה.

ב"טיפול" הנאצים

בעת שעסקנו בייצור תעודות מזויפות, ראינו כיתה של כעשרה אנשי "צלב-החץ" מזוינים שמים מצור על הבניין לשם עריכת חיפוש. המנהל ניסה לעכב בעדם – בטענה שהמוסד פועל בחסות הצידות הספרדית. ידענו, שהנאצים יפרצו בסופו של דבר, והחלטנו לברוח. הצלחנו לעבור את הגדר שהפרידה בין חצר הבית לבין בתי השכנים. השוער היה לרוע מזלנו פשיסט, מסר אותנו לידי הנאצים, והם החלו לחקור אותנו. תעודה יהודית לא הייתה לי, אלא שני מסמכים עם תמונתי ושניהם על שמות שונים. לכן אמרנו לחוקרינו שאין לנו כל תעודות וברחנו ממחנה עבודה. השוער התערב: "אל תאמינו להם מילה הם עשו לי צרות ורצו לברוח!"

מפקד הנאצים לקח אותנו ל"טיפול". הועמדתי עם הפנים אל הקיר והרגשתי קנה תת-מקלע לוחץ על עמוד השדרה שלי. ידעתי, שאין לי מה לקוות, כי חיי היהודים הם הפקר. חבטו בי. הרימותי ראשי ואז הנחיתו מהלומה על עורפי. אפי נתקל בקיר בעוצמה כזו, שמלו נתהווה בטיח חור עמוק, מלא דם. עצם האף נשברה. התעלפתי. הנאצים שפכו עלי דלי מים קרים. התאוששתי ושוב החל ה"טיפול". שוב התעלפתי. כאשר הייתי מסוגל לנוע, וחלתי למטבח ושרפתי את שתי התעודות שלי באש הכירה. הם עזבו את ארבעתנו – שזכינו ב"טיפול" – בידי המנהל באומנם שישונו לקחתנו. התחננו למנהל שיתן לנו

לברות, אך הוא פחד שאם נברח, יאונהרע לשאר הילדים, וסגר את השער. עברו שלוש השעות והפאשיסטים לא חזרו. לעומת זאת הגיעה מכונית של הצלב האדום והביאה לחם. ארבעתנו התנדבנו לפרוק את המטען. יצאנו לרחוב... ולא חזרנו עוד. פצועים וזכי דם, לא יכולנו ללכת ברחובות העיר. בין שיחי גן ציבורי ציפינו לרדת החשכה. בחסות האפלה הגענו למטה התנועה. ניצלנו.

יהודים במשמר הלאומי

בתנועה נודע לנו על יחידה צבאית מיוחדת במינה בשם "המשמר הלאומי", שתפקידה המוצהר לשמור על רכוש המדינה ועל בנייני הנציגויות הזרות. היחידות הורכבו ברובן מהונגרים בעלי נסיון שמאליות ובמיעוטן מיהודים נושאי תעודות מזויפות. בעזרת אחד הקצינים, שהיה ציוני התגייסנו, 16 חברי "הנוער הציוני" למחלקתו. למפקדנו, הר"ר טאנאץ' (Tanacs), היו פנים יהודיים מובהקים ואת אפו הגרול-הסתייר בתחושת ענקית. ישירות פקד עלינו פישטא (יצחק יצחקי) בדרגת סמל. בהתאם לפקודות יצאו חברינו לסייר בבירה, ובהיתקלם בפאטרולים של אנשי "צלביהחץ" פתחו עליהם באש. המשימה הראשונה שהוטלה עלינו, הייתה שמירה על מחסני הרכבת. למזלנו מצאנו שם כמה חביות יין לבן ולקחנו הביתה... כדי לכנס בו את חולצותינו, כי המים הזורמים הספיקו רק לשתייה, וכדי לשטוף בו את... בתי השימוש.

במדי הצבא ההונגרי ובידינו רובים ותת־מקלעים שמרנו על מרכז התנועה הציונית ברחוב בנצור. הבית שימש בסיס לפעולות ההצלה ומכאן הפצנו את התעודות המזויפות ליהודים המפוזרים בעיר.

במדים נאציים

אם נפלו חברינו לידי המשטרה, נחלצנו מייד לשחררם. שירות המודיעין שלנו, שזרעותיו הגיעו עד למטה המשטרה, עקב אחרי גורלם של אומללים אלה. בעת שליוו אותם מהכלא לבית־העינויים המפורסם, מטה המפלגה הנאצית, לשם חקירה, יצאו חברינו לפוגשם ברחוב. בדרך כלל הלכשנו שניים מהחבורה במדי מפקדים גבוהים של המיליציה הנאצית וציידנום בתת־מקלעים ובאקדחים. בטיילם ברחוב נתקלו "במקרה" באסירים ופנו אל השומרים:

"- לאן אתם לוקחים יהודים מסריחים אלה?

- לחקירה לבית המפלגה - הייתה תשובתם.

לנו יש חשבונות מיוחדים אתם. תנו אותם לנו ונטפל בהם בדרך לחקירה!" האסירים נמסרו לידי "קציני צלב החץ" והוכלו למקלט בטוח.

במים 15-16 בינואר 1945 התחוללו קרבות ברחובות בודפשט. הרוסים התבצרו בפארק העירוני והגרמנים גייסו לחזית שבקירבת בית התנועה את כול לובשי המדים: חיילים, רוורים, פועלי רכבת וכרטיסני חשמלית. גם יחידתנו הוזעקה לחזית כליווי טנק גרמני. לאחר זמן קצר נפגעו בקטע זה שני רוורים. הסמל פישטא ריכו במהירות את אנשינו, העמיס את הפצועים על גבי אלונקות ופינה אותם... אל מקום מגורינו. למחרת בכוקר הופיעו ברחוב המושלג בני אדם מזוהים במדים מזוהים. אחד הבחורים

שלנו (אז לבשנו כולנו בגדים אורחיים) קרא להם מבעד החלון. מונגולים מהצבא האדום
נכנסו לחדרנו. היו מכוערים מאד, אבל חיבקנו אותם ונשקנו את פניהם.
נרמה לי שאף פעם לא אהבתי את הרוסים כל כך, כמו באותו בוקר...

(גרפס בתוך ספר היזבל השיבה למקדו, קיסר כפר גליקסון)

הקץ

קטע מספר העמוד לצאת לאור על קהילת גי'ור (Gyor) – הונגריה ורבה הראשי,
ר' יואל צבי (אמיל) רוט ויל. מחבר הספר: נתן בן-חיים.

עשרים ואחד מנכבדי קהילת גי'ור הושפלו בידי הגרמנים לעיני בני עדתם, מחזה שעורר
חלחלה בלב כל רואהו.

הכלואים בגטו אנוסים להתכונן בתהלוכת הנכבדים, מצטופפים ברחובות כעדר מוכה
שחושיו הוקהו על ידי הסבל הרב. בעינים זגוגיות הביטו נכתם, אדישים לגבי התכונה
הרבה שקדמה ל"תהלוכת" פרנסי הקהילה. אולם אדישותם נמוגה, אנחות כאב וצער פרצו
מחזיהם, כאשר הבחינו ברכם האהוב: אמיל רוט צועד קוממיות, על פניו הבעה קפואה, גלוח
ראש ובעור קדקדו חרוך אות מג'רדוד.

קבוצת העשרים ואחד נצטוותה להקיף את המחנה, למען ייראו, ולאחר מכן הובלה
לפאתי המחנה... לנקות את המחראות.

מראה הזוועה, הסבל הנוראי והביזיון הצורב הטביע את חותמו בנפשות כל עדי הראיה
ובשרידי הקהילה הותיר פצע שותת־דם עד עצם היום הזה.

פצע זה לעולם לא יעלה ארוכה. לעולם לא.

בביטאון בשפה ההונגרית ("המשקיף של ניו יורק") המופיע בארצות-הברית, בגיליונו
מיום 25 בספטמבר 1989 פורסם הקטע כדלהלן, פרי עטו של העיתונאי ארוין גלילי-
גמיינר (צפת):

(המאמר נכתב בעת ביקורם של משתתפי הכנס העולמי של יהודי גי'ור בבית-הכנסת של
העיר צפת.)

"...לקומץ שארית הפליטה זכורה עדיין דרשתו המעורדת של הרועה הרוחני שנשאה
בערב שבת, לפני הגירוש, למרות האיסור החמור מטעם השלטונות. באותם ימים הרי גורל
לא שכוחו התליינים החייתיים. אות מג'רדוד תרכו על ראשו המגולת. ובהגיעו לאושוויץ
הפרידו את הרב מאנשי קהילתו ולעיניהם היכוהו עד מוות. וכל זאת בהתערכותם

של נציגי העם ההונגרי ה"אכירי"...

בשלהי חודש יוני הגיע היום המר והנמהר, אקורד הסיום שבו הקיץ הקץ על הקהילה המפוארת. ביום ה-16 בחודש הועלו כ-3,000 יהודי ג'ורז והסביבה על רכבת הגירוש, אשר יעדה למעשה היה העיירה שטראסהוף שבאוסטריה, אולם המסע שינה כיוון כתוצאה מטעות גורלית של המפקד האחראי על השילוח.

בספרו של ההיסטוריון רנדולף ל' בראהם, "שואת יהודי הונגריה", בפרק המספר על הטרגדיה של ג'ורז, כותב המחבר:

"... (על פי הסכם אייכמן קסטנר), משלוח של כ-3,000 יהודי ג'ורז וקומארום היה צריך להישלח לאוסטריה, אולם הקצין הנאצי האחראי למשלוח כיוון את הרכבת, בשוגג, על הפסים בואכה קושיצה שבסלובאקיה – יעדן של רכבות הגירוש. קצין זה, תפס את טעותו, ביקש הנחיות מאייכמן, אך את הצורך העסיקה יותר שאלת "היעילות", מאשר בעיית קיום הסכמים. על כן החליט מניה וביה, שאם הקרונות יגיעו לגבול סלובקיה... מוטב שימשיכו לאושוויץ. בין 3,000 הקרבנות היה ר"ר אמיל רוט, רבה הנודע של ג'ורז."

טעות של "מה בכך", שטעה ארמיניסטראטור קטן, ונחישותו של פנקסדהמוות להגיע ליעילות מירבית במלאכת רצח העם היהודי, הביאו כליה על 3,000 בני אנוש. יהי זכרם חקוק לעד בזיכרון העם היהודי.

על שתי בנות יהודיות הונגריות

על שתי בנות הונגריות יהודיות אספר, על שתיים שנשכחו במכלול הזיכרונות והעדויות הרבים.

הן לא הכירו זו את זו, אבל אנחנו הכרנו אותן וחיבבנו אותן. לשתיהן הייתה נכונות לעזור כי פעם בקרבן לב חם ובראשן תבונה רבה.

שתי הבנות היו מגרה שוורץ מבודפשט וג'ג'י מטורנאליה, עיירת גבול סלובאקית. מגרה עברה כאחות בבית החולים בבודפשט. היא התחזתה כנוצריה ומקום העבודה הקנה לה ביטחון והגנה בתקופת מלחמת העולם השנייה. פעם הביאו לאותו בית חולים אסיר פוליטי-נוצרי לטיפול רחוף. שמו היה סטאשק. ליד חדרו שמר תמיד שוטר וכולם ידעו, שבתום הטיפולים הוא יוחזר לבית-הכלא ומשם יישלח... למוות. על כך דיברו בלחש והעדיפו להתרחק מהשוטר ומהפושע. אבל מגרה וסטאשק הבחינו בחוש היהודי המיוחד ובקשר-עין בסודם המשותף: השתייכותם ליהדות הנסתרת (סטאשק היה חבר בקבוצת המחתרת של תנועתנו).

כאחות, הרהרה מגרה כל שעות העבודה על מחויבותה להציל כל חולה שבטיפול. היא חיבת זאת כאחות, ככרדארם ובראש וראשונה כיהודיה. מגרה ידעה מה המחיר הכבד של עזרתה. על אף זאת הביאה לסטאשק בגדים אורחיים וליוותה אותו בזהירות עד ליציאה האתורית של בית החולים. באותה שעה יצאה מגרה דרך השער הראשי, הביטה בבניין בית החולים בפעם האחרונה ויצאה לרחוב עוין ומסוכן.

את ג'ג'י מטורנאליה הכירו חברינו בדרכם להונגריה, בביתה של משפחתה הדתית והאצילית. היא ביקרה אצלנו בבודפשט וקיבלנו אותה תמיד בשמחה.

בדצמבר 1943 החלטנו, אחרי יכוחים רבים, לעשות מאמץ גדול כדי להבריא מספר חברים ממחנות העבודה בגרמניה. התוכנית הייתה מתוכננת היטב: היה לנו קשר מכתבים עם מנהל העבודה הגרמני באחד המחנות. איש סלובאקיה בז'ילינה (Zilina) היה מוכן לנסוע למחנות ולמסור שם תעודות מתאימות שהכנו עבור חברינו וגם את הבגדים האורחיים. הקושי היה למצוא מבריה שיעביר שלושה אנשים בגבול הסלובאקי בדרך

לדילינה. ואז פנינו לג'נג'י. היא חימשה בעיירות הגבול מברית ולבסוף מצאה אחד אמין וגם זול.

יצאנו לדרך: מרישיה גרין, דלסמן, שהיה לו קשר מכתבים, אני ... וג'נג'י. היא אתנו כמתרגמת, כמורת-דרך וכידידה טובה.

נסענו ברכבת ואחר כך עברנו ברגל חמש גבעות מושלגות... וג'נג'י אתנו. כשהגענו לגבול הסלובאקי המיוחד, מצאנו את הבקתה של המברית סגורה בקרשים ומסמרים על-ידי המשטרה.

חזרנו כלעומת שבאנו באותה דרך הקשה והקרה... וג'נג'י אתנו.

כנכל האגרות היפות, גם לסיפור הזה סוף... טוב: ג'נג'י ודלסמן התאהבו, נישאו וחיים באושר...

מגרה חיה בשווייץ...

ילדיה ונכדיה חיים בקיבוץ ברעם.

על שתי בנות הונגריות יהודיות, שהייתה בהן מידה גרושה של אהבת האדם ואהבת בני העם היהודי.

הבריחה ממחנה מגדולנה

א. באחד הרבעים השקטים בדרום מזרחה של כודפשט, לא הרחק מכיכר טלקי (Teleki) נמצא רחוב מגדולנה. רחוב שקט, שבו בתים בני קומה או שתיים ומאוכלס באוכלוסייה רלה.

בבית מס' 15-17 היה באותם ימים, בשלהי 1943 ותחילת 1944, מחנה מעצר לפליטים יהודים מארצות שונות (אוסטריה, סלובאקיה, פולין, יוגוסלביה ועוד), Magdolna Tabor. המחנה היה תחת אחריותה ושמידתה של המשטרה ההונגרית הפוליטית החשאית ושימש כמחנה מעצר לפליטים שנעצרו בכודפשט עד שיוכרע גורלם. עצורי המחנה נהנו מיחס כללי הוגן. המשטר הפנימי היה באחריות הממונה על המחנה, יהודי עצור אף הוא, דובר הונגרית. העצורים המבוגרים הועסקו בתפירת כפתורים ולולאות למדי הצבא ההונגרי. המישלוחים של המרים אל המחנה וממנו אל המיתפרות שהיו בכודפשט, נעשו בדרך כלל באמצעות שליחים תושבי המחנה, שהממונה עליו נתן בהם אמן וציידים ברישיון יציאה. למעט מיגבלות של שירותי ניקיון, עזרה בבישול ותעסוקה יומית, היו העצורים חופשיים בתוך המחנה ומדי פעם, אם היו סיבות מתקבלות על הדעת, אישר הממונה על המחנה בהסכמת איש הבולשת, שהיה בתורנות מתמדת במחנה, ליושבי המחנה להיעדר עד חצי יום באישור משטרה.

מדי פעם ביקרה במחנה ועדת קצינים מאנשי הבולשת והייתה מחליטה לשלח את תושביו למחנות מעצר אחרים ברחבי הונגריה, וכך לפנות מקום לעצורים חדשים. אנו היינו שם, קבוצה של שמונה עד עשרה פליטים מפולין, שגורלנו - להישלח למחנות המעצר החמורים יותר - טרם הוכרע. בעיקר משום הלחצים הכבדים שהופעלו על ראשי המשטרה בטענה שמדובר בפולנים נוצריים הזכאים במסגרת הסכם הידידות הונגרית-פולין (שנחתם עוד לפני מלחמת העולם השנייה) לקבל זכות מקלט בהונגריה ולהיות חופשיים, יחסית, עד תום המלחמה.

עם השלטות הגרמנים על הונגריה ב-19 במרץ 1944 הורע מייד מצבם של היהודים במגדולנה. השמירה עליהם הוגברה, הוגבלו הרישיונות שניתנו ליציאת האנשים

לשליחויות שונות או לתופשה, ולבסוף נוכח מקרי הבריחה הרבים של אנשים אלה, הם הופסקו כליל.

ב. במגדולנה טאבור היינו עצורים כשבועים איש, וחיינו היומיומיים התנהלו בעיקר בשני מבנים שבאחד מהם, הניצב לרחוב, היו אולמות שינה לכל העצורים ובשני, הסמוך לרחוב מגדולנה, התקיימו הפעילויות היומיומיות השיגרתיות בשני חדרי גדולים. חדרי אלה שימשו כחדרי עבודה ואוכל. כאמצע הייתה חצר קטנה שבה נערכו המיפקדים היומיים וכן טיולים ושיתות. בין הרחוב והמחנה הפרידה חומה שבמרכזה היה שער ולצידו מבנה ששימש את השומרים. ממול היה המחנה חסום עלידי מבנים שונים. יוצאי פולין שבין העצורים – שלכולם היה ניסיון קודם ב"מולדתם" כשיטות שהנהיגו הנאצים בארצות הכיבוש – היו האלמנט המרדני במחנה, וכך גם חלק מיוצאי סלובאקיה, במיוחד הצעירים שבהם.

שינוי המצב הפוליטי בהונגריה עורר בקרב קבוצות אלה חששות כבדים למה שצפוי להיות בעתיד הקרוב. כולנו, יוצאי פולין, היינו במחנה תחת שמות בדויים ובזוהות נוצרית. אני הייתי שם יחד עם הוריי. הייתי כבן חמש-עשרה, ושמי היה סטאניסלאב (סטאשק) מאייבסקי. קבוצת ה"פולנים" (בהונגרית: Lengyel) הגיעה להחלטה, שאין להשהות עוד את הבריחה מן המחנה, נוכח התחושה הכבדה שמצבנו עלול להשתנות כל רגע. שמענו גם שממחנות אחרים בבורפשו היו בריחות בודדות של חברינו מפולין, אל העיר. גם האנשים שהועסקו במשלוח המדים מן המחנה אל המיתפרה נעלמו מן השטח. שיערנו, שהשלטונות לא יניחו למצב זה להימשך. לפנינו עמדה הדילמה עד כמה נוכל לשתף בתוכנית הבריחה תושבים אחרים במחנה, ועד כמה שזכור לי נדחתה ההחלטה בעניין זה עד ליום הביצוע. רק אחד מיוצאי סלובאקיה היה בסוד העניינים. היה ברור, שאם כול תושבי המחנה היו משתפים פעולה, יכולנו להתפרץ החוצה אף לאור היום. אך מתוך שיחות גישוש אתם, לא היה צל של ספק שרוב תושבי המחנה יפריעו בפועל לתוכנית בריחה כלשהי ויסגירו אותנו לשלטונות.

בעזרתם של חברים, שהיו בחוץ, הצלחנו להבריח לתוך המחנה, בתוך צנצנת ריבה, מפתחות שהותאמו עליי תבנית שהוטבעה בסבון – פרי תכנונו של אחד מאתנו – והיו אמורים לשמש לפתיחת המנעול, שסגר על בריח ברזל שהותקן על דלת היציאה באחד מחורי העבודה במחנה.

תוכנית הבריחה כללה בשלב זה שמונה חברים יוצאי פולין ואחד מיוצאי סלובאקיה, והייתה אמורה להתבצע, אם איני טועה, באחד מימי א' בשבוע, בסוף תודש אפריל 1944, בשעה 7.00 בבוקר. לפי התוכנית היה זמן זה הנוח ביותר בשבילנו, ובשאר ימי השבוע היו סדרי ההשכמה בשעה 6.00 בבוקר ותנועת האנשים הייתה עלולה להפריע לנו. אך בימי א' נהנינו מן הפריבילגיה של השכמה מאוחרת יותר, ואנשי הבולשת, שהיו האתארים לשמירה על המחנה, לא הודרוזו להתעורר מוקדם יותר.

ג. ביום שבת, ה-24 באפריל, יום לפני הבריחה המתוכננת, התכוננו למיפקד השיגרתית, שהיה אמור להיות באותו יום בשעה 9.00 בבוקר. כחצי שעה לפני כן הגיעו שתי משאיות עם שוטרים ואנשי בולשת מעוזריו של מרטינידס, ראש ה-Keok, המשטרה לאורחי תוך, הזכור לשמצה, ושמענו גם דיבורים בגרמנית. המשאיות נעצרו לפני שער המחנה. אנשי הבולשת התפרצו פנימה ותפסו עמדות כמעט בכל חדר ומעבר. הצטוונו להופיע למיפקד בתוך שעה אחת, עם מטלטלינו. נמסרה לנו הודעה, שתושבי המחנה יועברו למקום אחר. לנגד עיני עומדת תמונתם של האנשים שהתחילו לרוץ בבהלה למקומות הלינה כדי

לארוח את החפצים המעטים שלהם. אבי, נתנאל ולי, לא נתפס לכוהלה הכללית ומיד יצד מגע עם כמה מן הבחורים ה"פולניים" שהיו במחנה. בעצה אחת אתם סוכם על ניסיון לברוח בו במקום. לאמי ולי קרא שלא להתרחק מן המקום כדי להביא את חפצינו האישיים וללכת אחריו. בתוך דקות מתחילת ההמולה הגדולה, נכנסנו לחדר העבודה הראשון בבניין הסמוך לרחוב. שם כבר עמד בלש הונגרי ליד חלון והשגיח על הנעשה בחדר.

בפינת החדר, מול החלון, הייתה דלת נעולה בברית, שהייתה אמורה לשמש מפלט היציאה כשבילנו. שלושה צעירים החלו ללבוש את מעיליהם בקולניות מופגנת כדי להסתיר מעיני הבלש את הנעשה ליד דלת היציאה ולהסחית את דעתו. צעיד אחד ניסה לפתוח את המנעול בעזרת המפתח שהזכיר אלינו, ולמרבה המזל נכנע המנעול מיד. מול עיניו של איש המשטרה, שלא הספיק לעמוד על הנעשה, יצאו השלושה דרך דלת היציאה הפתוחה למחצה. הבאים בתור היו הוריי. חיכיתי כחצי דקה עד שהם התרחקו, וזאת כדי שלא לעורר חשד ויצאתי אחריהם. תוך כדי המדומה עלה בידינו להעביר את המסר על הבריחה לעוד כמה מעצורי המחנה ה"סלובאקים", שעד כה שמרנו את הסוד מפניהם.

הדרך מחדר העבודה עברה במסדרון חשוך והובילה לחצר של בנין סמוך, ומשם דרך השער לרחוב מגדולנה, ממש ליד המשאיות החונות שנועדו להוביל אותנו ואת אנשי המשטרה שנכחו במקום. חמקנו לרחוב ופנינו שמאלה לכיוון הרחוב הניצב למגדולנה. ושם, כבר מוסתרים מעיניהם של אנשי המשטרה, התחלנו לרוץ לכיוון הרחוב הראשי ולהשתלב בתנועה העוברת שם. האנשים ברחוב, שראו את הרצים, התחילו לשאול מה קרה. אחד מאתנו זרק את המלה מעוררת הפחד Leoo, שבהונגרית פירושה אזהרה מפני התקפות אוויר. כזכור היו אלה הימים הראשונים של סיוטים לתושבי בודפשט, שלראשונה התנסו בהפצצות של האמריקאים.

האנשים ברחוב התחילו אף הם לרוץ יחד אתנו כדי לתפוס מחסה וכך נבלענו ביניהם והגענו לרחוב הראשי ועלינו על החשמלית הראשונה שהביאה אותנו אל סמוך למקום יעדנו. הגענו לרחוב קיראלי 7 (או 9), לדירתו של ידיד המשפחה ואחינו לגדל עוד מווייליצקה שבפולין, הרב ולטנריץ, הרב משצ'אקוב.

באותו יום שבת אחרי הצהריים קיבלנו, הוריי וקבוצת הבחורים, את תעודות הוויזי הראשונות שלנו בהונגריה כפולנים נוצרים, מעשה ידיהם של ידידים מומחים. בידי הייתה "תעודת סטנדרדה". תעודה מזויפת זאת שימשה אותי במהלך כל שהותי בהונגריה, ובשלב מסוים אף קיבלתי עליה אישור משטרה.

50 שנה לשילוח יהודי גיטו לודז' (ליצמנשטאדט) לאושוויץ-בידקנאו

יוחנן כהן

לודז' בלי יהודים (1945)*

... הגשם פסק וניקווה עתה בביבים ובתעלות, שלצד המדרכות. עננים אפורים רכזו על בתי העיר. ארובות בתי-החרושת, שסימלו את נהף העיר, פלטו עשן, אשר נע עם הרוח והעמיק את האפרוריות. כיכרות סוסים וחשמליות נעו בקצב איטי ובחלונות הראווה המוארים הוצגה מרכולתם. מראות תל-אביב וחיפה, אותם ספגתי במשך השנים, נתערבבו ונתבלבלו עכשיו עם מראות עיר הולדתי. הפרופורציות נתעוותו והיה העקוב למישור, השפוף לנישא, הרחב לצר. הבניינים ניראו לי עכשיו גבוהים יותר ואילו החנוכות צרים יותר. בני אדם, העסופים במעילים ומחלכים בכל הכיוונים, ניראו בעיניי כלא-שייכים למקום ולזמן. ואם כי רבים היו, נראים ונשמעים היטב, נראו לי החנוכות ריקים מתושביהם. הרגשתי, כמעט פיסית, בהיעדרם של אלה, שהיו שייכים למקום הזה, והמקום היה שייך להם. אלה, שמילאו את החנוכות בתנועה בלתי-פוסקת, בהמולה, בעשייה.

זו הייתה לודז' היהודית. כאן, במרכז, ובפרבר העוני שלה, באלוסי, שבצפון-מערב העיר, שקקו חיים יהודיים. רבע מיליון יהודים חיו בעיר הזאת, שליש מכלל תושביה של "מאנצ'סטר הפולנית", עיר הטקסטיל הגדולה. לא שטעטל מסכן ושכוחאל, שיש בו רב, שוחט, גביר העיירה, עדת קבצנים וכנר-על הגג - דימוי סוריאליסטי, שהודבק ליהדות פולין ולא מרפה ממנה עד עצם היום הזה - כי אם כך ובו ציבור יהודי גדול, רבגוני, פעלתן, משכיל ברובו ומסביר תחתמו על רמות העיר ותושביה. זה היה מיקרוקוסמוס יהודי, בו מצאת בעלי מלאכה ופרולטאריאן תעשייתי; גבירים מופלגים ואבינונים קשיחים; שכבה רחבה של מעמד בינוני, סוחרים ובעלית-עשייה, אנשי מקצועות חופשיים - רופאים ועורכי-דין; משכילים, מורים וסופרים, שחקנים, צירים ומוסיקאים; רבנים, חזנים ומלומדים. כאן יכולת לפגוש בעלי-בתים בלבוש אופנתי וחסידים מוזקנים בקאפוטות ארוכות,

* קטע זה לקוח מתוך ספרו של המחבר, העמוד להדפיץ בקיבוץ, והמוקד את שליחותו לאידג'ון "העירייה" מפולין בשנים 1945-1946.

החובשים כובעי מצחיה עגולים, וגם תלמידי גימנסיות תוססים שמילאו את הרחובות, את הגנים הציבוריים, בתי הקפה ובתי הקולנוע, בשאון נעורים וגם בוויכחים אינסופיים, בעיקר בין הציונים והקומוניסטים.

כאן ראית סבלים יהודיים גברתנים, חייטים חיוורים וממשוקפים, עגלונים חגגים, סנדלרים המחזיקים מסמרים קטנים בין שיניהם מבלי לבלועם, וגם – להבדיל אלף אלפים הבדלות – את נציגי העולם התחתון היהודי, על כול מקצועותיו העתיקים והמודרניים. בעיר הזאת פעלו רבנים נודעים – מיזל, טרייסטמן, ר"ד בראודה. כאן צמחו משוררים וסופרים גדולים – דוד פרישמן, יעקב כהן, יצחק קצנלסון, וגם יוליאן טובים. אמנים גדולים – ארתור רובינשטיין, גליצנשטיין וארתור שיק. שחקנים פופולריים – דוֹיגאן ושומאכר.

עולם ומלואו מצאת בקהילה הזאת, בתי אולפנא, ישיבות וגימנסיות עבריות ויהודיות. תיאטרונים ואולם פילהרמוניה, מקהלת "הזמיר" ומועדון ספורט "חשמונאה"; שטיבעלעך, בתי כנסת ו"סינגוגה" מפוארת בשרדות קוסצ'יושקו; קיני תנועות הנוער וקיבוצי הכשרה; וכול המפלגות (שפעולתן הזכרה עלידי החוק) מ"הבונד" בשמאל ועד "האגודה" מימין. כאן, כבדברי קינתו הצורֶכֶת של יצחק קצנלסון, ישב העם היהודי כולו, על כול מחנותיו ופלגיו – "ישב פה בטח, שלומי ה"בונד", ה"אגודה" – יראי שמים כביכול, ציונים דוברי רמות..." ישב בטח...

עכשיו הלכתי שוב ברחובות לודו, המוכרים והזרים. העיר הייתה לי כזרה וריקה. ריקה מאדם יהודי. בעבר, בעודי נער, לא היה לי כול סנטימנט לעיר הזאת, אפופת עשן הארובות. כול מחשבותיי היו קשורות בעתיד, במה שמעבר לגבולות לודו, מעל לגולה. עכשיו, בשובי אל העיר "הנקייה מיהודים", הרגשתי כאב על מה שהיה ועלה בעשן המשרפות...

כזאת הייתה לודז' היהודית

השנה ימלאו 50 שנה לחיסול גיטו לודז' ולרצח תושביה היהודים. עם כיבוש פולין סופחה לודז' לרייך הגרמני ושמה הוסב לשם הגרמני "ליצמןשטאדט". כבר בחורף 1939 הודיעו הגרמנים על החלטתם לרכז את יהודי לודז' בגיטו. רבים מתושביה היהודים של לודז' נמלטו לעיירות קטנות ובחלקם גם מעבר לגבול, לאיזור הרוסי, מתוך תקווה לחזור העירה עם סיום המלחמה.

בחודשי החורף והאביב אולצו היהודים לעקור מדיירותיהם ולעבור לאיזור העוני באלוסי, המיועד לגיטו העתידי. ב־1 במאי 1940 נסגר הגיטו כאשר בתוכו מרוכזים כ־180,000 מיהודי העיר.

בתקופת קיום הגיטו הובאו לתוכו אלפי יהודים מהקהילות הסמוכות (מאיזור הנקרא ארטגאן) ומאחר יותר שרידי היהודים מגרמניה, צ'כיה, אוסטריה ולוכסמבורג. הרעב והמחלות הפילו רבים מתושבי הגיטו, אולם גם כתנאים האיומים החזיקה הקהילה מעמד. הגאון היהודי ויצר החיים התעמתו מול הרוצח הגרמני. רק המשלוחים ההמוניים למחנה המוות בקלמנו, שם נרצחו רבבות מיהודי הגיטו, הביאו את הכוחות על הקהילה. הגיטו האריך ימים לאחר שכל הגיטאות בפולין חוסלו, ורק באוגוסט 1944, כאשר נשמעו רעמי התותחים הרוסיים המתקרבים למרכז פולין, הוצאו אלפים משרידי הגיטו למחנה אושוויץ – בירקנאו לדרכם האחרונה. במקום נשארו כ־850 איש לאיסוף יתרת הרכוש. גם אותם שרידים יועדו להריגה. הגרמנים הורו להם להכין 8 בורות ענקיים בשטח בית הקברות היהודי בעיר. בורות אלו נשארו פתוחים לאחר שיתרוור העיר על־ידי הרוסים, כאשר השרידים מסתתרים מפני רוצחיהם ויוצאים ממחבואם לאור היום עם כניסת הרוסים בינואר 1945.

מקהילת לודז' המפוארת, על תלמידי חכמיה, תעשייניה, סוחריה, המוני העמלים, בתי הספר ותנועות הנוער – קהילה אשר מנתה בפרוץ המלחמה כרבע מיליון איש – נותרו עם סיומה כ־15,000 איש בלבד.

במאוס 1940, כחודש לפני סגירת הגיטו, נפרדתי מהורי ומחברים ועזבתי את לודז'.

לפני כשנה, כחלוץ למעלה מיובל שנים, חזרתי עם רעייתי, ילדי ונכדי להעמיד מצבות על קברי הורי אשתי, הטמונים בבית הקברות היהודי. רציתי להראות לצאצאי את העיר בה גדלתי, ואולי אצליח גם להראות דבר-מה ששרד מהקהילה הגדולה והמפוארת. ידעתי את גורל יהדות לודז', אבל בסתר ליבי קיננה התקווה – אולי בכל זאת קרה נס, והכול רק חלום בלהות.

העיר, הרחובות והבתים נראים כבעבר, אם כי רבה בהם העזובה. קירות הבתים זורעים כתמים שחורים, עדות לטיח שנשר ואין יד מתקנת; בתים ששייכים לבעלים, שאינם עוד בחיים. מרכז העיר וגאווה בעבר, "פאלץ וולנשצ'י" ורחוב "יוטרקובסקה", מלאו בשעות היום סוחרים מכל קצווי פולין, ובערב היו המדרכות צרות מהכיל את אלפי בני הגורע המטיילים לכל אורכה. החשמליות, האצות לשני הכוונים היו מלאות נוסעים, המרעישות בצילצול פעמוניהן להזהיר את המטיילים שאצה להם הדרך, וירדו מהמדרכה למרכו הכביש – כבר אינן נראות במרכז הרחוב.

משאונה והמולתה של לודז' לא נותר זכר. אלפי יהודיה של לודז' אינם גורשים עוד את רחובותיה וכיכרותיה. הם נגרעו באכזריות בידי הגרמנים ועוזריהם.

מרכז אשבת. השעה שמונה בערב. יצאנו מהמלון הממוקם במרכז העיר, רחוב ביוטרקובסקה 72. דממה שררה ברחוב, המדרכות ריקות, החשמליות לא נוסעות. בודדים היינו. לכל אשר העין מגעת – לא רואים גפש חייה. רק הפנסים דולקים בחלל הריק. מאידים כנרות נשמה. גרות לזכר המוני המטיילים היהודים, שהיו ואינם.

שומם הרחוב, דממת מוות; נס לא קרה כאן.

עיר ללא יהודים.

נזכור את הקהילה, את משפחותינו שנרצחו, את "קן" התנועה. לודז' חיה בזיכרוננו ולא תימחה משם לעולם.

אברמק קופלוביץ' – המשורר הצעיר מגיטו לודז'

בשנת 1930, כאשר נולד אברמק קופלוביץ', התחלתי אני את לימודי בכיתה א' בבית-ספר פולני לילדי היהודים בעיר לודז'. עוד בטרם סגרו הגרמנים את יהודי לודז' בין חומות הגיטו, הספקתי לסיים את לימודי בבית-הספר העממי, אבל אברמק קופלוביץ' הספיק בקושי לסיים שתי כיתות לימוד בבית-הספר העממי.

מרגע סגירת הגיטו, נחתמה בפני שנינו האפשרות להמשיך את לימודינו. גם הוא וגם אני נאלצנו לשאת את קשיי החיים בתוך גיטו לודז', שהיו בהם גם עבודה מפרכת, גם מצוקה, רעב כבד, מחלות ותנאי מגורים מחרידים, ופתח מתמיד מפני גירוש. לא זכיתי לפגוש ולהכיר בגיטו את אברמק, זאת למרות שאמי עבדה באותו בית-מלאכה, שבו שימש אביו כמנהל מחלקה.

במשך הזמן הלך הגיטו והתרוקן מיושבי האומללים, ששולחו למותם במחנות ההשמדה חלמנו ובידקנאו, ועוד קודם לכן נפתו רבים מיושבי את נשמתם מתת-זונה וממחלות. מולי הטוב שיחק לי, וניצלתי מתא הגז והכבשן של אושוויץ-בידקנאו. לאחר השחרור חזרתי לעירי, ומצאתי שם לאושרי את אמי, שניצלה ממחנה ראוזנסבריק. באותם ימים התלבטתי בין שתי דרכים: להישאר בפולין ולסייע בשיקומה במסגרת המשטר הקומוניסטי, או להצטרף לתנועת "הנוער הציוני", היחזמת עליה בלתי-ליגאלית לארץ ישראל שנתת מנאס בריטי.

בתרתי באפשרות השנייה. עוד במחנה ההשמדה גורתי, כי אם אוכל להישדר, יגדלו ילדי כבני תורין במדינה יהודית, שקום תקום, וכי אהיה לפה לאחי, שלא זכו להישאר בחיים, כמוני.

אמי נשארה בפולין ונישאה לניצול אושוויץ, מנרל קופלוביץ'. היו אלה נישואים שניים – לה ולו. קופלוביץ' איבד באושוויץ ב-1944 את אשתו ואת בנו יחידו אברמק. הסטראנספורט שבו גורשו לאושוויץ היה כנראה האחרון שיצא מגיטו לודז'. לאחר שיתרוור מהמחנה חזר מנרל לביתו הישן שבלודז', ושם בעליית גג מצא ציוד קטן, פרי מכחולו של אברמק, ומחברת שידים שכתב בנו. שמונת השירים שבה נכתבו בגיטו לודז' בשנת 1943, בידי המשורר בן ה-13.

הילד אברמק קופלוביץ' עם הוריו. זהו תצלום היחיד שנותר לפליטה.

אנוכי הגעתי לישראל לאחר תלאות רבות בשנת 1956. שנה לאחר מכן הגיעו מפולין גם אמי ומנרל קופלוביץ'. בחדרם הקטן שבחולון תלה מנרל, מעל למיטתם, את הציור של בנו אברמק. הציור מתאר יהודי קשיש, עטוף בטלית, לפני ארון הקודש.

מנרל היה איש סגור ומופנם. הוא לא דיבר הרבה על בנו שאבר. על מחברת השירים שברשותו לא סיפר לאיש, אף שידע כי אני מרבה להרצות על תקופת השואה בפני חיילי צה"ל ותלמידי בתי-ספר תיכוניים מטעם מחלקת החינוך של "יד ושם" בגבעתיים, ב"היכל יהדות ויהל"ן". גם אמי לא ידעה על קיום המחברת.

פעם, בערוב ימיו, סיפר לנו, שאברמק היה ילד מוכשר ומחונן וגם גילה, כי באושוויץ עלה בידו להעביר את הנער ררך הסלקציה הראשונה אבל מאוחר יותר, כאשר היה עליו לצאת לעבודתו המפרכת מחוץ למחנה, רצה לחסוך מבנו את הייסורים, הסתיר את הנער בצריף ולא לקחו עמו. כאשר חזר בלילה מהעבודה, מצא את דרגשו של אברמק ריק. אברמק נלקח לתא הגויים. אסירים אחרים, שלקחו אתם אל ילדיהם לעבודה הצילו את חייהם ואילו הוא שכל את בנו יחידו. אולי האשים בכך את עצמו, ולכן הסתגר בתוך תוכו כל שנותיו.

לאחר מותם של מנרל (בשנת 1983) ואמי (בשנת 1985), סידרתי את ניירותיהם, וביניהם מצאתי את מחברת השירים. כבר בעיון הראשון נדהמתי מכוח היצירה המתגלה בשיריו של אחי החורג. השירים נכתבו במחברת בית-ספר פולני-רגילה. על גבי הכריכה היה רשום שם בעליה, וכן: "יצירות". עוד כתוב שם: "ליצמנשטדט-גיטו" (שמו הגרמני של גיטו לודז'), והשנה – 1943.

הדפים כבר החלו מתפרקים כאשר פתחתי את המחברת, וחלק מהדיו היה בתהליך רהיית. קשה להסביר למי שאינו דובר פולנית, כמה נפלאים השירים – מבחינת קצבם, עושר דימונים, צלילים, שפתם העשירה ומבנם, קשה להאמין שילד כתבם. בשירים אמנם יש הד לסבלות היהודים בגיטו לודז', לעבודה המפרכת ולמצב תת-הזונה, אך אין הם טבועים בתותם הייאושו. זו כבואת הגיטו בעיני ילד חר-עין, רגיש ואופטימי. רוחו של המשורר הצעיר לא נוצחה. הוא מת בכבשני אושוויץ, כשהוא עדיין מלא חלומות.

הקריאה במחברת השירים הצנומה הייתה הכרותי הראשונה עם אברמק קופלוביץ', ומאז העמקתיה והרחבתיה. פרטים חדשים על-אודותיו כבר לא היה לי את מי לשאול. במירשם התושבים של גיטו לודז' מצאתי שורה אחת בוו הלשון:

אברמק קופלוביץ', יליד 18 בפברואר 1930.

המקצוע: תלמיד. הכתובת בגיטו – 9. Siegfriedstr.

כעמית "יד ושם" מסרתי למוסד את המחברת, כמסמך אותנטי, למען הדורות הבאים. מאז אני ממשיך לפרסם ולהפיץ את שיריו של אברמק, ולספר לשומעי על רגשותיו וחלומותיו, שאותם לא זכה להגשים. מלחה אותי תחושה חדשה, שאני גואל את נשמתו מן המקום שבו נשרף גופו, ומאפשר לשיריו להדהד במרחבי העולם. אני רואה בזה את ניצחון רוחו של אחי הקטן מגיטו לודז' על רשע הגרמנים. סיפורו של אברמק מגלם בתוכו את הטראגדיה הנוראה של עמנו בשואה, שבה נגרעו חייהם של ענקי יצירה שטרם הגיעו למלאו התפתחותם ובשלותם, ומי ידע כמה גאונים אברו לנו מידי הגרמנים???

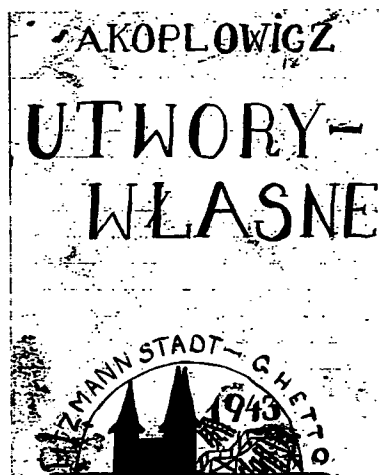
על קברם המשותף של אמי ושל מנרל קופלוביץ' בחולון חרטתי את המילים:

"לזכר בנו אברמק, שנשמה בשואה.

ה"יד."

Manenue.
 Księża mieć będą dwadzieścia laty, ...
 Książę odłądził nasz pięćnysiat ...
 Władę. Władę ...
 i kłose ...
 Popłynę, popłynę u świat piskny daleki,
 Popłynę, popłynę pnes morze iaki,
 Chmura sietayę, aiatr będiem i klatam,
 Sig będą idumiewat pnaad nilew, Eufratay,
 Zobaczę sfiry i piramidę,
 i prastary Kraj bokię: Tydy,
 Pceptęg nad ogromnody Nigary,
 Kappi sig ...
 Paer szczyty Tybolu co u obtoach pna,
 Nad cudny krajem magol Kraim,
 Ahydostauzy sig spod skwacoj mory,
 Będy sybowat nad lodem Potodoy,
 Paefumę nad nilem iypa konyrail,
 Twodemqkrami Pompei muris,
 Nad świsły ziemię Zakumblarega,
 Tnad Dinyay tamara sfynsora,
 Sig będą idumiewat nad piskny ...
 Chmura ciastayę i niste ...
 ...

תצלום התמליל המקורי (בפולנית) של השיר "החלום".

תצלום עטיפת מחברת השירים והציורים של אברמק קפלוניץ מגישו לודז.

אברמק קופלוביץ: 3 שירים

חלוס

כשאגדל ואהיה בן עשרים
אצא לראות העולם המקסים.
אתיישב לי בתוך ציפור עם מנוע,
אמריא אל על, אל תוך החלל, גבוה.

אתעופף לי, אשוט ואחוג
מעל העולם היפה, הדרוך.
אחלוף מעל נחלים וימים,
השמימה ארקיע ואפרת,
עננה אחות לי, הדרח את.

אתפעל מגילוס ומפרח הנהרות,
אראה את הספינקס והפידמיות
שבארצה העתיקה של איזס האלה,
אחלוף לי על פני מפלי הניאגרה
ואטבול בתומה הצורב של סודה.

ארוף מעל צוקי טיבט שטופי עננים
ומעל ארצם המסתורית של הקוסמים,
וכשאחלוץ מהשרב היזקד האיום,
אסתובב ואעוף אל קרחוני הצפון.

ביעף אחלוף מעל אי קנגורו הארז
ומעל תורבותיה של פומפיאה העיר,
מעל ארץ הקודש של הכרית הישנה
וגם מעל ארצו של המרטס הנורע,
ארוף לי לאס בראייה נינוחה.

וכך מתפעל מיסודי של תבל
השמימה ארקיע ואפרת,
עננה אחות לי, הדרח את.

אורלוגין

על הקיר אורלוגין,
שעות מונה לאיטו.
בכל פינה נשמע תיקתוקו,

כל שעה ושעה צילצולו.
מסתובבים המחוגים
על לוח האורלוגין,
דבר מה מוזמזם כדבורה,
מתנגנת מנגינה נושנה

משתחרר לו חרש הקפיץ,
ממשיכים להסתובב גלגלים.
שעה מאוחרת אמנם מצטלצלת –
אך הם להסתובב לא פוסקים

יש שהזמן מתארך לו,
דומה שקופא במקומו.
יש שהזמן בורח ורץ –
דומה שנמלט על נפשו

על הקיר אורלוגין,
שעות מונה לאיטו.
בכל פינה נשמע תיקתוקו,
כל שעה ושעה צילצולו.

קורבן

בעיירה מרוחקת ורדומה
חיה לה באושר ובשלווה
משפחה אחת קטנה:
אבא ואמא וברלה בנם.
ביום בהיר, נטול עננה
לעיירה מגיעה בשורה רעה
שהחל הגיוס כי פרצה מלחמה.
האם כולה שטופת דאגה –
שמא לצבא יגויס בנה.
ואכן כך בדיוק קרה,
וברלה שלנו נקרא לצבא.
מאמו מאביו נפרד הבחור
ודבר מה חונק וצורב בגרון,
בכוח נתלש ברלה מהוריו
מביתו ומעיירתו ומחבריו,
שהרי ברלה כבר מזמן איננו תינוק,
ובני השמונה עשרה יוצאים למלחמות.
ברלה נלחם באומץ ובגבורה,
שקוע כולו בשחור המלחמה,
וכך גם מגיע לדרגת הקצונה.
אלא שקרב נורא מתרחש באחד הימים.
לוחמים וקצינים נופלים כזוכים,
נופלים בעשרות, במאות ובאלפים,
ורק הדגל מעודד לוחמים נותרים.
נוקשות חרבות, רועמים תותחים,
מתפוצצות פצצות וגם רימונים.
ובליבו של ברלה עולה געגוע
אל אמו ואביו, אל ביתו הרגוע.
בצד שמאל משהו דוקר לו וכואב
וברלה סבור שזהו ליבו הדואב,
אבל הוא ממשש ונוגע בגוף
ומוציא מחזהו כידון שלוף,
ואז מכל עבר עליו עולים
חיילים, תותחים וסוסים
ולמוות אותו דורסים.
"שלום אבא, שלום לך אמי הטובה"
לוחש ברלה בנשימתו האחרונה.

בעיירה רדומה, בבית קטן וישן
עוברות השנים, תולף לו הזמן.
ההורים לשווא מצפים,
את כולם על כנם שואלים,
לקראת כל הבא רצים הזריו -
אולי זה בנגו השב משדה קרב.
אך לא, זה עוד אחד הזרים,
הם שבים הביתה מיואשים,
הזמן לא ממחר לרפא הפצעים.
נפטר האב מצער ומגעגועים,
אבל האם עדיין מצפה לבנה
בתקווה ובעוצמת אהבתה -
בחלומות מחבקת את ברלה שלה.

תירגמה מפולנית: עירית עמיאל

"הנוער הציוני" בגיטו לודז', 1939-1944

הקן בלודז' היה אחד הקינים הגדולים של התנועה בפולין, ואחרי הפילוג הצטרפו חברים רבים וכל הגורדים פעלו לפי מסורת התנועה בחינוך לציונות, חלוציות, לימודי עברית, צופיות, פעילות ספורטיבית, טיולים, סמינריונים, מושבות קיץ ועוד. בשנים 1935-1939 עמדו לסירוגין בראש הקן: שלום שטיינשניידר, עוזאל ליכטנברג, לולק מרגוליס, בומק רב, מיכאל רחנברג, יאקי קורנבלום, רפאל זלוור ואחרים.

בשכבת הבוגרים היו:

גרוד "מוכנים" – עניבה כתולה כהה

גרוד "מתעוררים" – עניבה סגולה

גרוד "בני שמש" – עניבה צהובה

שכבת צופים:

גרוד "הכובש" – עניבת תכלת

גרוד "בני חופש" – עניבה כתולה

שכבת "זאבים":

"המפלס" – עניבה ירוקה

התארגנו גם שני גרודים נוספים: ילדים "שומרי הגליל" ו"שומרי הירדן". הגרודים היו מורכבים מ-4-5 קבוצות של בנים ושל בנות וכל קבוצה היו 12-15 חברים. הקבוצות נפגשו לפעולה פעם או פעמיים בשבוע, והגרודים נפגשו בשבתות. מיפגשי הקן נערכו גם בתגים או באירועים מיוחדים, למשל כאשר הגיעו לביקור ראשי התנועה או שליחים מארץ-ישראל.

זכורים לנו ביקורים של משה קול (קולודני), סיומה אנטין, בלה גלויברמן, גרעון למדן, אידה ברגמן ואחרים. זמן קצר לפני המלחמה בא גם יעקב בריהודה (יאנק רויבינצקי),

לארגן פעולות של עלייה "ב", שבוגרי הקן נועדו להיות בין חבריה. אסיפות הגרוד והקן לקראת עלייה זו היו מלוות בטקס. ניצבנו בשורות, והונפו דגלי הקן והגרוד. באסיפות הגרודים הונפו גם דגלי הקבוצות. החניכים והמדריכים הופיעו בתלבושת צופית, עם עניבות הגרוד וסמל התנועה: "חזק ואמץ". שרנו את "התקווה" ואת הימנון הגרוד. ראש הקן, שקיבל את המפקד, קרא פקודת יום בהתאם לאירוע, ולאחר מכן התפזרו הגרודים לחדרים, לפעילות תרבותית-חינוכית.

תוכן הפעילות נקבע עלידי ועדת התרבות של הגרוד בהתאם לגיל החניכים וכלל מיגוון רחב של נושאים כמו דברי ימי עם ישראל, תולדות הציונות, התנועה החלוצית וההתיישבות בארץ-ישראל, פסיכולוגיה, סוציולוגיה. ערכנו ערבים ובהם נכללו סקירות העיתונות, הצגות תיאטרון, ערכנו טיולים לפארקים בלודו ומחוץ לעיר, למושבות קיץ, ועוד. היו מאתנו חברים שגויסו לצבא פולין.

גרוד "בני חופש" של "הנוער הציוני", לודו' 1937.

תמיד ציפינו לקיץ, שהאירוע המרכזי בו היה אירגון מושבות הקיץ וסמינריונים למדריכים, בהם השתתפו חניכים רבים. בשנים האחרונות שלפני המלחמה נתקיימו המושבות בקירבת קולומנה וצ'נסטאן, שם גם ביקרו שליחי התנועה מארץ-ישראל שסיפרו על החיים בארץ ועל ההווה החלוצי בקיבוצים.

סדר היום במושבות הקיץ היה עמוס בפעילות צופית, תחרויות ספורט, תחרויות היתוליות, לימודי עברית, שירי ארץ-ישראל. אם כי לא תמיד היו אמצעים כלכליים מספיקים לקיום המושבות, הרי תמיד בלטו בהן הרוח החיה והאתוה שבין החברים. הגיבוש החברתי המעולה והציפיה לשנה הבאה לשוב לאותו הווי ליכדו את כל החברים. מהקן בלודו' יצאו החברים להכשרה בצ'נסטאן ולקיבוצי התנועה שהכשירו את

הצעירים ערב עלייתם לארץ־ישראל. היו בוגרים שיצאו ללימודים בארץ־ישראל ונקלטו בנכשמן ובאוניברסיטה העברית בירושלים. ביקרנו בקיבוץ ההכשרה "בדרך", שהיה בקרבת הקן בפיוטרקובסקה 120. הקמנו סניף משנה בפרבר של לודז', חוּיני (Chojny). הקן פעל כל ימי השבוע, והיה עבורנו בית שני. באנו לאסיפות, לישיבות. רקדנו, שמחנו, נפגשנו עם החברים, הצטערנו שהערב צריך להסתיים כה מהר וציפינו למפגש הבא, למחרת היום.

בקיץ 1939, לקראת סיום עונת מושבות הקיץ, נערכנו לפעילות לשנת 1939/40, לחילופי משמרות בהנהגת הקן, ולאירגון גורדים צעירים במקום הבוגרים, שיצאו מי להכשרה, מי לצבא או לעלייה. לא האמנו כי תפרוץ מלחמה.

ב־1 בספטמבר 1939 זה קרה, וכל ההווי הנפלא הזה נפסק.

מייד עם כניסת הגרמנים ללודז', ב־8 בספטמבר 1939 (8 ימים מתחילת התקפת הגרמנים על פולין), החלו הרדיפות ופורסמו הצווים הראשונים נגד היהודים.

השמועות ואי־הודאות הגבירו את הפחד. ואכן הוא היה מוצדק. התעוררה השאלה: מה לעשות, האם לברוח, ואם כן – לאן? כיצד אפשר להישאר בעיר, כאשר כל יום קשה יותר מקודמו?

חברי תנועות הנוער דנו ביניהם וחייפו דרך ליציאה מלודז' ומפולין הכבושה. חיפשו פתח יציאה והימלטות, בדקו כל אפשרות לעלייה לארץ־ישראל.

בין הצעירים הפעילים בתנועה היה עוזיאל ליכטנברג מהנהגת הקן, שאחרי שובו משבי הגרמנים, במאוס 1940, הצליח ליצור קשר עם חברים שנשארו בלודז'. הוא נפרד מאיתנו – חברי התנועה הבוגרים – ויצא לדרך הקשה והארוכה והבלתי־נודעת לארץ־ישראל.

היו גם אחרים, כמו בומק רב, שעזבו את לודז' אחרי שנודע להם, שהם מבוקשים על־ידי הגרמנים בגלל היותם מנהיגי הנוער. אחרים מהם נאסרו וגורלים לא נודע. היו גם רבים מקיבוצי ההכשרה של התנועה: "בדרך" ר"ביל"ו ("החלוץ הכלל־ציוני"), שיצאו את לודז'. אנו, שנשארו במקום (כל אחד מסיבותיו), התחלנו בבירור זהות הנשארים ואפשרויות הושת העזרה.

גירוש יהודי לודז' לגיטו, בתודש אפריל 1940, וסגירתו ההרמטית כאחד במאי, הגבירו את הצורך למיפגשי חברים להחלפת דעות, ידיעות ודרכי עזרה. עדיין קיננה בלב התקוה, שהמלחמה תיגמר במהרה, והכל יחזור לקדמותו.

אבל, כל יום נעשה קשה יותר. המצוקה, חוסר הביטחון, הגירושים והרעב נתנו את אותותיהם.

למרות הצווים והאיסורים לפגישות והתארגנויות התחלנו במיפגש קבוצות, כפי שהיה בן לפני המלחמה. בתחילה, חמישה עד שמונה חברים נפגשו מדי פעם אצל חבר אחר. ניהלנו פעולות־תרבות, הנחלת ידע בציונות, הרחבת את מעגל החברים וצידינו צעירים נוספים.

באוגוסט 1940 פנה אלינו אהרון יעקובסון ז"ל (מפעילי "התחייה" לפני המלחמה) וכעת איש המחלקה החקלאית של מוסדות הגיטו (מחלקה שהייתה עדיין בשלבי ההתארגנות). הוא מסר, שלגיטו צורך שטח "מארישין" שממנו גורשו עליידי הגרמנים ירידיהם הפולנים. בשטח נמצאו בתים ריקים, וסביבם חלקת אדמה המאפשרת הקמת קיבוצי הכשרה. אנו, פעילי התנועה, קיבלנו את הרעיון ברצון ובהתלהבות, וראינו מייד אפשרות להתחבת לימודי העברית, ידיעת הארץ, ציונות, הנחלת ידיעות כלליות, הכשרה חקלאית לקראת עלייה לארץ־ישראל. היה בזה חלום וגם בריחה מהמציאות הקשה של הגיטו.

עלינו על הקרקע בין הראשונים מבין תנועות הנוער, וקיבלנו אות (G") לזיהוי. הקיבוצים התנועתיים קיבלו אותיות, ואחרים – מספרים רומיים. הועמדו לרשותנו 3 בתים ובמהרה התארגנה קבוצה של קרוב ל-200 חברים מבין פעילי הנוער הציוני הכללי ("הנוער הציוני", "החלוץ הכלל-ציוני" ו"התחיה"). המגורים סודרו לפי גיל החברים. בחרנו מזכירות, ועדות לפעולות שונות. הקמנו יחד עם תנועות אחרות שעלו על הקרקע ועד ביד קיבוצי. וכך התחלנו את חיי היומיום.

מצאנו שם מתאים לקיבוץ שלנו: O.S.A, שהם ראשי התיבות של Ogrodnictwo Sionistyczna "A" Sadownictwo Agrarkultura אך אנחנו פירשנו ראשי תיבות אלה כ: Organizacja בשליחות מחוץ למשק, בגניילרים ובתיספר שהוקמו. לאחר שחזרו מעבודות-חוץ מצאו החברים בית מסודר, ארוחה חמה מאותם מיצרכים מעטים שקיבלנו ממוסדות הגיטו בהקצבה. בערכים עסקנו בפעילויות חברה, שמענו הרצאות וכל ערב נגמר בשירת געגועים לארץ-ישראל. הפעילות חיזקה את המוראל שלנו ואת הרצון להמשיך המאבק על הקיום למרות המצב הקשה, הרעב, המחלות והגירושים שנמשכו בגיטו ופגעו בנו ובמשפחותינו.

ראינו ברכה בפעילותנו. מוכנות החברים להסתכן, לבוא למיפגשים ולאסיפות – עודדה את כלנו.

מבין הפעולות השונות והבלתי-נשכחות זכורים לטוב ערבי השבת, שהתקיימו לפי מיטב המסורת והחינוך התנועתי, עם שירה וריקודים.

בשכונת למגורינו התגוררו בוגרי בתי-ספר תיכוניים, שהתארגנו לקיבוצים במסגרת נפרדת במארישין. הם הצטרפו לפעולות תרבות ולימודים, ויחד בילינו ערבים מלאי תוכן, שחיזקו את כולנו.

מוקד פעילות נוסף היה ברחוב מיאנובסקייגו (Mianowskiego), שהיה מחוץ למארישין. שם מצאו שלושה מבין חברי "הנוער הציוני" חלקת-אדמה ובית למגורים, מקום מיפגש למצטרפים חדשים.

החיים במארישין לצערנו לא נמשכו הרבה זמן (רק עד נובמבר 1941). מסיבות לא תלויות בנו נאלצו חברי הוועד הבינקיבוצי לפזר את הקיבוצים, וכך מצאנו את עצמנו בחיפוש מקום חדש לפעילות. אחד המקומות היה ברחוב צ'ייסלסקה (Ciesielska), ונוסף ברחוב פרנציסקנסקה (Franciszkanska). המקום היה מיועד במקורו לחדר תפילות, "שטיבעל", ואנו ניצלנו אותו לאסיפות, מיסדרי חברים בחגים ושבתות, לערבי זיכרון להרצל, ביאליק, להוצאת עיתון קיר ופינה לכל שיכבה לפעולות חינוכיות. גם במקום זה פעלנו רק זמן קצר: מאחר שנודע לנו שגורמים עוינים עוקבים אחרי פעילותנו, נאלצנו לטשטש את עקבות הפעולה האסורה, לפזר את המיסמכים ואת הפרוטוקולים ולהעביר פעולות של ועדות שונות למיסתור בבתים פרטיים.

המצב בגיטו הלך והחמיר: הרעב התמיד, הקור, המחלות, המגיפות והגירושים – השפיעו ודיללו את שורותינו. קשה היה להחזיק מוראל, לעודד חברים להמשיך במאבק ההישרדות, תוך ציפייה ותקווה ליום סיום הוועה.

אחת הפעולות שהרחבנו בהתאם לצורך שנוצר הייתה עזרה הדדית. השתדלנו בכל כוחנו להפריש ממנות הרעב שקיבלנו בהקצבה מרשויות הגיטו מעט סוכר ולחם לעזרת החברים ובני משפחותיהם, שמצבם החמיר עוד יותר. על מנת להציל חיי חברים עזרנו בהשגת תרופות ממקורות שונים, שבלעדיהם פעל קציר המוות ללא רחם. חברים שהסתתרו לפני

הגירוש קיבלו מאתנו אוכל לקיומם, מאחר שהקצבת המנות עבורם הופסקה בידי רשויות הגיטו.

פעולה חשובה לא פחות הייתה הפצת ידיעות על הנעשה בעולם. הגיטו היה מנותק מכל מקור אינפורמציה. חיים וידבסקי ו"ל, פעיל "התחייה", האזין בחשאי לרדיו בסכנת חיים והעביר את ידיעות למספר פעילים. אלה מסרו אותן הלאה, כדי לעודד ולחזק את המוראל. לצערנו הגדול לא זכה חיים וידבסקי ו"ל ליום הניצחון של צבאות הברית על הגרמנים. ביוני 1944 נודע לו כי הגרמנים עומדים לעוצרו בעוון האונת סתר לרדיו. מתוך החשש, שלא יעמוד בעינויים ושחלילה ימסור שמות חברים שאיתם שיתף פעולה, בלע את מנת הרעל שהכין מראש ושם קץ לחייו.

צוותא הייתה, שבקום מדינה יהודית בארץ-ישראל יועברו עצמותיו לארץ. ואכן אחרי קשיים רבים מילאנו את צוואתו. עצמותיו הועלו ונקברו באדמת המולדת. הרעב, הסבל היומיומי והתלאות לא מנעו מאתנו קיום פעולות שונות ועשירות-תוכן. פעלנו גם לחינוך תנועתי ולהרחבת השורות.

ביחמתו של אהרון יעקובסון הוקם קשר עם קבוצת הנוער "חזית דור בני מדבר", שבראשה עמד, ואחרי ריונים ממושכים הוחלט על מיזוג "הנוער הציוני" ו"חזית דור בני מדבר" לתנועה משותפת בשם: "חזית הנוער הציוני". המשאומתן הוכתר בהצלחה בוועידה הראשונה של "חזית הנוער הציוני" ב-1943. בתקופת השיא היו בשורות התנועה קרוב ל-800 חברים, מאורגנים בגרודים וקבוצות. המטרה העיקרית של התנועה הייתה חינוך הנוער לציונות ולהגשמה בארץ-ישראל. המשכנו בעבודה החינוכית להצלת הנפש של הנוער, שעלול היה לאבד את התקווה לשרוד עד ליום השיחרור. חלמנו על התארגנות לקראת התנגדות פיסית.

לצערנו חוסל הגיטו בידי הגרמנים באוגוסט 1944, לפני שזכינו ליום השיחרור, ולא ניתן לנו לממש את המחשבה והרצון לגיבוש התנגדות לגירוש ולחיסול הגיטו. 70 אלף היהודים שנשארו בגיטו בזמן חיסולו (מתוך יותר מ-200 אלף שהוכנסו אליו), נשלחו לאושוויץ, למחנות מוות, למחנות ריכוז ולכל אתרי הרצח שהגרמנים הקימו לחיסול יהדות אירופה. חברי התנועה המעטים ששרדו וזכו ליום השיחרור, עלו ארצה וממשיכים להיפגש כאן. הם זוכרים וממאנים לשכוח.

היה היה מלך...

הערת המרגם: המחבר הוא יהודי המתגורר בווארשה. הוא נולד בשנת 1914 בלודז', למד רפואה בצרפת ועבד כרופא בגיטו לודז' ובמחנה הצוענים אשר הוקם שם. עם חיסול הגיטו הוגלה לאושוויץ ומשם למחנות ריכוז אחרים. לאחר השחרור הפסיק לעסוק ברפואה והחל בכתיבה. הוא ערך עיתונים בווארשה ובקראקוב. פירסם מאמרים, תירגם קליטיקאנים בתחום הסאטירה הצרפתית והרוסית ועסק במחקר ספרותי. עם פרוץ הגל האנטישמי בפולין בשנת 1968, פוטר ממשרתו כעורך. מאוחר יותר פירסם ספרים אחרים העוסקים במדע פופולארי, בעיקר בתחום הביולוגיה ובמדע בדיוני או - כדבריו - ב"עובדות דמיוניות". כאן מתפרסם פרק מתוך ספרו האחרון: "הטלאי הצהוב והצלב האדום", בו נותן המחבר ביטוי ספרותי לעברו בגיטו ובמחנות הריכוז, כאשר בהתייחסותו לעצמו הוא משתמש בו בגוף שלישי.

הפרק עוסק בדמותו של ראש ה"יודנראט" בלודז', מרדכי חיים רומקובסקי, אשר במרוצת השנים שימש נושא למחקרים רבים של העוסקים בתולדות השואה. הוויכוח התנהל ומתנהל גם היום בעיקר על מניעיו ועל תפיסותיו של האיש, אשר שלט ללא מצרים בתוך הגיטו השני בגודלו בשטחים שבשליטה הגרמנית במלחמת העולם השנייה. המחבר, העד והקורבן אשר בעצמו ראה והרגיש את "שלטונו" של רומקובסקי, מציג את השקפתו המקורית והמעניינת על האיש.

והערה נוספת: "הכרוניקה של גיטו לודז'" אשר בה דן כאן המחבר, היא מהדורה אנגלית מקוצרת ומתומצחת בכרך אחד, אשר פורסמה בארצות-הברית בשנת 1984 על-ידי Yale University Press. בארץ הופיעה "הכרוניקה" בשלמותה בארבעה כרכים, בהוצאת "יד ושם".

אריה בן-מנחם

* כרוניקה של גיטו לודז', תרגמו מפולנית: אריה בן-מנחם וזספי רב, 4 כרכים. "יד ושם", ירושלים תשמ"ט.

...הוא סגר את הספר. שקע בהרהורים כבר כשדפדף בו – לקרוא לא היה צריך, כי את תוכנו ידע על בוריו – חשב על כך, מה היה אומר אילו הציעו לו להביע את דעתו על הספר שלפניו.

מה היה חייב ומה היה רוצה להגיד?

שמו של הספר "כרוניקה של גיפו לחד"י". הוצא בשפה האנגלית בארצות-הברית. לפני למעלה מעשר שנים הופיעו בפולין שני כרכים ראשונים של ה"כרוניקה". הם לא עוררו אז התעניינות יתר. הנושא היה מביש למדי, וחץ מזה את מי יכלו למעשה לעניין מאורעות ומידע, שנרשמו מדי יום ביומו, הנוגעים לגיסו ולקרוב למאתיים אלף יהודי לחד"י, אשר אפילו היכרום עליהם אבד בתהום הנשיה. חייבים היו לחלוף עוד קרוב לעשרים שנה, צריכים היו להיגרם עוד איראלו ועזותים רציניים, כדי שיגיע הזמן לנושא זה, או אולי אין זאת אלא אופנה בלבד.

ההיסטוריון, אשר החל לערוך ספר זה, חייב היה לעזוב את פולין בשנות השישים. כעת הוא הוציא בארצות-הברית את ה"כרוניקה" בשלמותה, שם היא הסעירה כנראה את דעת הקהל והפכה ל"בסטיסלר" ממש. ייתכן שהדין-דחשבון על השקיעה בגיהנום ועל החיים בתוכו משפיע על הדימיון ביתר שאת, כשהוא נרשם באנגלית מאשר אותו הד"ח בפולנית. ואולי במרוצת השנים – בעקבות רגש אשמה מעורפל – גוברת ההתעניינות בבעיות העם שנידון לכלייה?

תולדות ארבע שנות חיים בגיסו. רשימת עניינים ומאורעות, אשר נבלעו על-ידי המאה המפוארת שלנו מבלי לגרום לה לחנק. כרוניקה של ימות התרפה והתיעוב – כפי שכינה אותם בעבר סופר צרפתי דגול? של כיבשנים – כפי שכינה אותם עמיתו הפולני? אל נכון, אין זאת אלא כרוניקה של תקופת האדישות. מחזה של רצח עם שלם מוצג לעיני אידופה כולה של אותם הזמנים. וגם לעיני אמריקה המתלהבת עכשיו מהכרוניקה. הוא לא עורר רגשות אחרים מאשר התרגשות בנאלית, בדומה לאלה אשר סיפקו מחזות דומים במאות הקודמות... הרי המוסר הנוצרי אשר תתם על מחזות אלה בעבר לא השתנה עד כדי כך. יתכן רק שסיבוכי תקופת הקולוניאליזם גרמו למעט רגישות יתר. וכמובן הייתה זאת בכל זאת המאה העשרים, וסחר העבדים, כיבושי הקונקויסטדורים או האניקוויזציה השתייכו כבר – תודה לאל – לעבר. אולם הרי בזהנו של הקיסר המנצח המופנה כלפי מטה הצביע על מאדדהוא, אשר מעולם לא רחשו לו אהבה, אשר לא ידע כיצד לנהוג בחברה אירופית מיוחסת ואשר קשה היה להיפטר ממנו. הפעם יכול היה הקהל המתרווח בתאים המפוארים של התיאטרון האירופי, להתפעל גם מהטכניקה של ההמחזה ומאמנות הביצוע. על שריקות בוז לא דובר כלל. אישם נשמעו אפילו מחיאות כפיים דיסקרטיות, שהוענקו לבימוי...

הכרוניקה של גיסו לחד"י – כרוניקה של השמדה. אילו אמור היה לכתוב איראלה הערות על הספר הזה, הוא היה מבליט בראש ובראשונה את שני גיבוריו. האחד הוא מרדכי חיים רומקובסקי, בעל התואר Aeltester der Juden, אותו העניקו לו הגרמנים, ואשר תורגם לפולנית בצורה מעוותת ל-"Przelozony Starszenstwa Zydow" ("ראש בכירי היהודים"). כגיבור שני הוא היה בוחר בו בעצמו, הקורא של הכרוניקה, ויחד עם זאת אחד מאלה אשר חוו על בשרם את כל המאורעות שתועדו בידי רושמייה. הוא – אחד מאותם מאה ושבעים או מאה ושמנים אלף שנחרסו מאתורי גדרות התיל, אחד משבעים אלף המגורשים לאושוויץ, אחד מהאלפים הספורים, אשר גלגלי השיניים של מכונת מחנות הריכוז הנאצית לא הספיקו למעוך אותם. אחד מאלה, אשר בזמן המלחמה לא נמצא איש אשר יתעניין בגורלם, ולבסוף – אחד השרידים אשר ארבעים שנה לאחר סיומה חיים עדיין. וגם מעידים.

שני גיבורי הספר. לא הייתה לו הרגשה ברורה לגבי היחסים ההדדיים ביניהם. כיצד עליו להופיע: כקורבן כתובע? כעז? ואולי לדבר בעת ובעונה אחת בשמן של שלוש הדמויות הללו יחדיו?

מחברה האמיתי של הכרוניקה הוא המשטר הנאצי. אלא שהחשבון, אם כי לא מאושר על-ידי כולם, הוגש לו כבר מזמן. רומקובסקי? הרי במשפט ההיסטורי הנמשך עדיין על גיטו לודז', היה הוא בעיני רבים הנתבע, האשם לא פחות. וגם לו הוגש חשבון. חשבון מר. חמור... בדרך כלל הוקיעו אותו. כתלמיד גרוע נהגו להציגו כנגד העילוי בכיתה, ברמותו של אדם צ'רניאקוב, יושב ראש היהודי הראש בווארשה. צ'רניאקוב שלח יד בנפשו בסרבנות לחתום על גזר-דין מוות על עמו. רומקובסקי לא התעלה למעשה גבורה שכזו והדבר נזקף לחובתו עד עצם היום הזה. יחד עם רומקובסקי הואשמו כל ה"בייראטים" והיהודי הראשים וזאת למרות שהשנים חלפו והידע על תקופת השואה ההולך ורב חייב היה לשכנע את ההיסטוריונים, שכל הדוגמאות וכללי ההתנהגות שווים היו פחות מאשר חייו של יהודי אחד, במצב אשר תולדות האנושות לא ידעו כמותו עד כה.

לא זו בלבד שרומקובסקי לא התאבר, אלא הוא הסכים וחתם וחתם וחתם. ועוד הסכמה לעשרת אלפים שנועדו לגז בחלמנו. ועוד גזר-דין מוות על קשישים וילדים. ועוד על אלה, אשר בהיותם רעבים גנבו קופסת שימורים, ועל אלו אשר לקחו שותד בצורת רבע כיכר לחם... שהדי במרומים: על כל זה הוא אכן חתם. האשמה זו אינה מוטלת בספק. ואולי בכלי זאת יש בה פרצות? ואם כן, איך לחפש?

...היום האחרון של חודש אוגוסט, שנה לפני סיום המלחמה. בין הצריפים וב-Lagerstrasse של מחנה הצוענים לשעבר בבירקנאו משתרכים המאושרים מגיטו לודז' אשר עברו את הסלקציה. הם גוררים את רגליהם בציפיה למנת לחם, למרק, לשילוח למחנות אחרים. שורכים את רגליהם הגידונים אשר דברמה משמח אותם היום. אחרים מהם – הדבר לא ייאמן – אפילו מחייכים, אם בכלל החיוך עשוי לחדור מאחורי גרדות המחנה... הנה פשטה שמועה בין יהודי לודז' שלאשוויץ הגיע – רומקובסקי. השמועות כנראה אמיתיות והן מתובלות מדי פעם בפרטים חדשים. אכן נפל כאן – המלך היהודי מגיטו לודז' – בידי אלה, אשר גורשו בזמנו מאותו הגיטו בעוברהם דרך גיהנום מחנות הריכוז, דרך נפת הסלקציות התמידיות, דרך הרעב, הכפור, עבודת הפרך, ובמשך חודשים ולעיתים גם שנים של אוניברסיטת המחנה, עיבדו תוכניות נקמה. והנה האל היהודי הרחום, ואולי נכון יותר – אל הנקמות מתוך המחזה של שלום אש, איפשר להם לממש תוכניות אלה, בדיוק כפי שחלמו עליהן. איזה ברמזל מצליח להגשים כך את חלומותיו? כאן באשוויץ הם היו המלכים. כדי לשרוד אחרי כל מה שעבר עליהם, חייבים היו להיות בריאים כשד משחת וכנראה גם בעלי נפש של שטן. ואכן סוף-סוף נפל לידיהם מרכזי רומקובסקי ברציף הרכבת של אושוויץ. ואולי ביקשו וקיבלו אותו מאנשי ה"ס"ס. – מי יגיע כיום לשורש האמת? הם קיבלוהו בסבר פנים יפות ואולי אף בלבביות. תחילה איפשרו לו לצפות דרך צוהר שנקבע בצורה מתוחכמת כתא הגזים, כיצד מתים נתיניו, נתיני המלך היהודי מלודז', כיצד הם מתפתלים ונחנקים באדי גז הציקלון. וכאשר הגיעו למסקנה שענינו רוח כבר דיין במחזה, רחפוהו חי לתוך הכבשן...

ומכאן נובע החיוך על שפתיהם של שוכני הצריפים שנותרו אחרי הצוענים באשוויץ... הנה קיבל המלך את המגיע לו קיבל על מעשיהו על נשותיהם וילדיהם, אשר הגיעו בכבשנים, למקום ממנו עולה עמוד עשן שחור... על הילדים, אותם שלח מהגיטו למוות! ובכלל, על אותם החיים המטונפים, על חיי הענות אשר היו מנת חלקם במשך שנים.

בו, ברומקובסקי התרכזה שנאתם. מותו גרם להם סיפוק של נקמה...

...מעניין שאיש אינו מסוגל לברר, באיזה אופן נתמנה רווקא הוא, מרדכי חיים רומקובסקי, לאותו "זקן" היהודים - "Der Aelteste der Juden"? מרדע רווקא אותה רמות חסרת משמעות בקרב הקהילה היהודית שלפני המלחמה, נדחקה לקדמת הבמה והיה עליה לשחק תפקיד כה חשוב באותן חמש השנים הגורליות והטראגיות ביותר ליהדות לודז' כל הגירסאות הנוגעות למאורע זה, כלומר למינויו של רומקובסקי, אומרות שהענקת התואר "זקן היהודים" לא הייתה אלא מקרה גרידא. פירוש הדבר, שלא היה זה אלא בעקבות השתתפותו של רומקובסקי במשלחת כלשהי, אשר ניהלה מטעם הקהילה אחת משיחותיה הראשונות עם שלטונות הכיבוש. יושברדאש הקהילה הצליח להימלט מלודז'. לכן החליטו הגרמנים למנות יושברדאש חדש, כלומר "זקן". והבחירה נפלה על רומקובסקי, מכיוון שמראהו החיצוני התאים בצורה מושלמת למשרה זו וענה בדיוק לתוכנה.

בשנת אלף תשע מאות שלושים ותשע מלאו לרומקובסקי שישים ושתיים שנה. השיבה שזרקה בו, העניקה לו מראה של סבא־כפור מתמונות. עממיות, אלא ללא זקן. כלורית מפוארת של שיער לבן, רך וישר הקיפה את פניו העגולות, תרושות הקמטים, אידי שופעות בריאות. כנראה די היה בכך. כדאדם בעל מראה כזה התאים בדיוק לתפקיד שהומצא עלידי הגרמנים - זקן היהודים. הגרמנים לא הצטיינו בדמיון עשיר ביותר ובמקרה הזה התאים התואר הסימלי למושגיהם על התפקיד אשר היה על רומקובסקי למלא בתקופה הקרובה ביותר. וזאת ללא קשר לשלבים, אשר אמורים היו להוביל למה שקיבל במהרה את כינוי הסתרים: "הפתרון הסופי".

המינוי הוגש לרומקובסקי במחצית חודש אוקטובר 1939. לאחר יומיים הוא הרכיב את מועצת הבכירים ("בייראט"), אשר חבריה חויבו לקבל את משרתם תחת איום של עונשים חמורים ביותר. לאחר שלושה שבועות, באחד־עשר בנובמבר, כאשר ככל שטחי המדינה הכבושה עבר גל טרור רצחני, נעצרו חברי המועצה. הם הוכנסו לכלא ראדוגושץ' ורובם חוסלו במהרה. רומקובסקי הרכיב בייראט חדש, הפעם מצומצם ביותר. אם בזה הראשון עדיין נמצאו אישים, אשר רומקובסקי היה נאלץ להתחשב בהם, לפחות בתקופה הראשונה, הרי ערכה של המועצה השנייה היה כמותו כאפס...

וההשערה שרומקובסקי מונה כ"זקן" רק הודות למראהו החיצוני, נראית אמיתית, מכיוון שקשה למצוא נימוקים אחרים שיסבירו את המינוי, כפי שאידע למשל ליושברדאש הקהילה בוארשה: צ'רניאקוב סימל ערכים כלשהם... רומקובסקי לא סימל בלודז' מאומה או מעט מאוד. הוא היה נשיא בית־היתומים היהודי בולנובך ואחד מחברי מועצת הקהילה היהודית. זה הכול.

השכלתו היתה דלה ביותר. ארבע־חמש כיתות בגימנסיה ריאליית כלשהי ברוסיה הצארית. מקצועו היה... מעניין שהכותבים על אודותיו ניסו רק לעיתים רחוקות לעמוד על מקורות פרנסתו. הוא לא היה "סוחר יהודי", לא היה בעל בית־חרושת, כפי שאתרים כתבו עליו. הוא היה לא יותר מאשר סוכן ביטוח, מקצוע אשר בתוספת כלשהי של עזרמה, אפשר היה להרוויח בו לפת־לחם.

הוא לא רכש לעצמו מעולם מוניטין בין עסקני הקהילה בלודז' ואילו על שלטונו בבית־היתומים התהלכו שמועות שונות. הוא היה פרימיטיבי, אולם ללא ספק מהיר תפיסה. ניסיון מסוים בפעילות ציבורית. הספיק כדי שיכנס במהירות לעוררו החדש אשר הלם אותו היטב והוא הרגיש בו מצוין. הוא מצא בו גמול לעמדתו הנחותה, בתקופה הקודמת. ואם בעבר איש לא חשד בו בשאפתנות יתירה, הרי עכשיו הסתבר במהרה ששאפתנות זו ממש

פרצה מתוכו. כאשר נאם בפני חוג שומעים נרחב יותר, המודעת בשלטון שבידיו ואולי, אולי אף האחריות, כאילו הצמיחו לו כנפיים. והוא אכן אהב מאוד לנאום...

הכרוניקה של הגיטו מתעדת בדיוקנות את תוכן נאומיו של "הנשיא" – בתואר זה נהגו לפנות לרומקובסקי. בקוראו היום את תוכנם, נזכר בנסיבות, בהן הזדמן לו לשמוע את נאומיו. בחיים האפורים של הגיטו הם היו מדי פעם מאורע חשוב. רומקובסקי החשיב את עצמו כנאום טוב, וכיליד לודז' הממוסחרת, ידע למכור את אשר היה לו להציע – ידיעות על החלטה חדשה זו או אחרת, על דרישה זו או אחרת של שלטונות הגיטו הגרמניים, נושאי המדים או האזרחיים.

בהכירו את תוכנם של החוזרים הגרמניים הסודיים והסודיים יותר או קטעי תוכניות גרמניות לעתיד הקרוב, חייב היה רומקובסקי להבין כבר בהתחלה, שלמעשה אין ידיעות טובות ליהודים אשר מצאו את עצמם נתונים לשבטם או לחסדם של הגרמנים. הוא היה נפגש עם הרוצחים מדי יום ביומו ותבונתו הספיקה לו, כדי להבין שהגורל אותו הכינו לתושבי הגיטו נרשם לא רק בספריהם ובחוזריהם, אלא קודם כול בנפשם.

הוא היה מעלה על נס את משמעותן של הבשורות הטובות המעטות ביותר, למען הגיטו, בהבינו נכונה, שבמקרה ותתברר אמיתותן, תהיה תודת נתיניו נתונה לו, ואילו במקרה הפוך, תוטל האשמה על הגרמנים. אולם יותר מכך הוא נהג להגשים בידיעות הרעות, שיגרמו למצוקות ולעינויים חדשים. וזאת על מנת לזקוף ואך ורק על חשבונו את הזכויות, כאשר יסתבר שהצרות הן קטנות מן המצופה. במקרים כאלה היה מתרוצץ בכירכרתו מרסטורט לרסטורט כדי להודיע בצהלה, שמנות המזון לא יצומצמו כפי שעלול היה לקרות, או שמספר היהודים המיועדים לגירוש יהיה קטן יותר מזה שנקבע... נראה היה, שהוא הביא עד לשלמות את אמונות רכישת אהבתם של נתיניו. למרבה הצער לא היה זה אלא ידע תיאורטי בלבד...

הוא היה אדם מאמין ואדוק מאוד. אין לשלול את האפשרות, שכאשר הלכה והעמיקה אמונתו בכך, שהוא, אשר כל עסקי הציבור היהודים הנחשבים זילזלו בו לפני המלחמה, מחזיק בידיו שלטון ללא מצרים בגיטו ליצמנשטאטרט, החלו לנכוס בתודעתו דימויות – אולי לא מגובשים עדיין – על תיאוקרטיה אמיתית. אין ספק בכך שאת המושג הזה לא הכיר, אולם בוודאי זכר, שאיפנים בתולדות היהודים היה שלטון כזה קיים...

ביום הכיפורים, לצידם של הכוהנים, בירך את המתפללים, כשהוא פושק את אצבעות ידיו ומכסה את ראשו בטלית. הוא גם ערך חופה וקידושין בלוקחו לעצמו את תפקידי הרבנים. בוודאי היה ברצון רואה את עצמו בכגרי הכוח הגדול, המתוארים בדיוקנות במקרא. מטעמם של התלויין הגרמני והאל היהודי יכול היה להופיע ככוהן וכמושל, השולט על עמו האומלל מעט וקצת לא-ממושמע...

ככל שהמשיך בשלטונו בגיטו, ככל שהתארכה המלחמה, הלך וגדל אמונו בכריזמה של עצמו.

הוא הרי ידע – ואולי לא רצה לתאר לעצמו את הרבר בדיוקנות? – כיצד נעלמים בזה אחר זה, בתאי הגזים ובכבשנים הגיטאות של פולין. הוא ידע מה היה גורלו של הגדול מביניהם, גיטו וארשה, אשר בדמותו של צ'רניאקוב הגאה סירב להישמע לעצותיו. הלכו ונעלמו הריכוזים האחרונים של היהודים, ואילו גיטו לודז' ממשיך בקיומו.

האם יש אפוא להתפלא, שהוא השתכנע יותר ויותר שאין הוא שוגה לעולם וזאת ככל התחומים: הן בהחלטותיו הוא, הן בהסכמותיו לכל תביעות הגרמנים כמו גם בהערכת בני אדם. הוא – והוא בלבד – ידע מה רע ומה טוב, מה לשבח ומה לגנות... בור ועסידיהארץ היה.

מערכת המוסר אשר לפיה נהג הייתה פרימיטיביות. מדי פעם התחלף הצוות שזכה לחסדו, כשהוא נתון למצב־ידוח המשתנים תדירות. לרוב מלחכי פנכה שהקיפו אותו בו מעומק ליבו – לא רק משום שהיו ראויים לכך, אלא גם משום שפרט לאחיו, הוא לא נתן אמון באיש...

כל אנשי רומקובסקי

את הברניקה של גיפוז לודד החלו לרשום ביאנאר אלף תשע מאות ארבעים ואחת. אין היא כוללת את שנת הארבעים ואת החודשים הראשונים של קיום הגיטו. הייתה לו אז הודמנות להיפגש תכופות עם שותפיו לעבודה של הנשיא. שרצו כיניהם אנשים נחותים. או, מה רבים היו שם כאלה שטעמו במלוא הפה את שלטונם החדש, והתנקמו על כול כישלונות בחייהם: כמה דיקטטורים נוסח עבר־כימלוק, אשר ברצון היו מאריכים עד איך סוף את שלטונם ואת הכיבוש, אילו היה זה רק בכוחם; אשר הפכו פתאום מאפסים פשוטים לאדונים, בצילו של בחיר הגרמנים, שכדומה לו, החיים והמוות של האומללים הכלואים בגיטו היו בידיהם.

...הדבר קרה באפריל, בשנה הראשונה של תקופת הגיטו. הגיטו שימש באותו זמן וירת הפגנות של התושבים הרעבים. בכיכר רחבת ידיים שברחוב לוטומייסקה דאן, מאחורי תחנת העזרה הראשונה, התקיימה אסיפת־עם שאורגנה על־ידי שרידי מפלגת הפועלים. הוא היה אז בתורנות בתחנה ופרטי האירועים, אשר להם היה ער, נחרטו היטב בזיכרונו. מה למעשה ראו עיניהם? הן ראו פרובוקציה אמיתית, שתוצאותיה עלולות היו להיות מחרידות... קומיסר במשטרת הסדר של הגיטו, פלוני בשם האנמאן, קבע לעצמו כמסה פעולה את החדר של תחנת העזרה הראשונה. מכאן ניהל את המבצע, שתכליתו הייתה לפזר את אסיפת־העם. מדי מספר דקות היה מודיע טלפונית לרומקובסקי על המצב בכיכר – כאילו הוא הגנרל לודנרדורף המודיע לפילדמארשל הינדנבורג על מהלך הקרב ליד טננברג... אלא שהדיעות שהעביר האנמאן היו מדי כל רבע שעה יותר ויותר מועיקות ומה שגרוע יותר – שקריות.

כרופא, התורן החליט שניצול תחנת העזרה הראשונה על־ידי משטרת הגיטו לפעילות כגון זו אין לו מקום ואמר זאת להאנמאן, שכלל לא התרגש מהמתאה.

בראותו שהאנמאן ואנשיו אינם מתכוונים כלל לעזוב את החדר, פנה התורן לרופא הראשי של העזרה הראשונה, ד"ר ו', אשר נכח במשך כל אותה עת במקום, כדי שזה יפעל כפי שהמצב מחייב. דוקטור ו', נכה מסכן (הייתה לו רגל תותבת), הרועד מפני הצל של עצמו, לא התכוון להתמודד עם הקומיסר של משטרת הגיטו, בעל ההשפעה. ואילו זה האחרון הודיע באותו רגע טלפונית לרומקובסקי, שהמצב בכיכר כה מסוכן, שאין הוא שולט במצב וחובה להזעיק את הגסטאפו.

ובינתיים אסיפת־העם בכיכר הלכה והסתיימה והנאספים לא העלו כלל על דעתם הפגנה רצינית יותר.

ואילו האנמאן, בצפייה לבוא הגסטאפו, סגר את היציאה מהכיכר וגם חסם את הדלת האחורית המובילה מחדר העזרה הראשונה לכיכר.

מאחר יותר הוא חשב פעמים רבות על מניעי התנהגותו של האיש הזה. הרי אותו האנמאן חייב היה להביץ שתהיה כאן שפיכות דמים, שהגסטאפו יחסל בעונג רב כמה מאות יהודים, כדי להודיע לממונים עליהם ולאוכלוסייה הגרמנית בלודז', איזו סכנה איזמה הם

הצליחו לסכל – מרד היהודים! ואולי חלם הקומיסר השאפתן שבאופן כזה ירכוש לעצמו אהדה אצל הגרמנים ויחליף את רומקובסקי הקשיש על כס שליט הגיטו? או אולי תיאר לעצמו, שעלידי כך יגבש כעין שותפות אינטרסים בין שתי המשטרות? מכל מקום, בלי קשר לסיבות שהניעו את הקומיסר העונר את הטלאי הצהוב ועל שרוולו סרט של משטרת הגיטו, מכונת הפרובוקציה הופעלה. רומקובסקי הזעיק לעזרה את הגסטאפו.

הדבר הגדיש את הסאה. נוכח שתיקתו של ר"ר ו' הוא הביע בקול רם את דעתו על הנעשה, קרע מהשרוול את הסרט עם הצלב האדום (את המצנפות הנלעגות קיבלו הרופאים יותר מאוחר), השליך אותו על האדמה לפני האנמאן ועזב את נקודת העזרה הראשונה כדי להודיע למפגינים על הסכנה המאיימת עליהם מצד הגסטאפו. הוא השיג את מטרותו. הנאספים בכיכר התפזרו לכל העברים, כשהם עוברים בקפיצה את החומה המקיפה את המגרש ונרחקים בכוח לרחוב בדלת האתורית של תחנת העזרה הראשונה. כאשר דקות ספורות מאוחר יותר הגיעה לרחוב לוטומייסקה משאית עם עשרות אנשי ס.ס. חמושים, הכיכר הייתה ריקה מאדם.

למאורע הזה היה גם המשך, בו היה לו חלק: עוד באותו ערב הוא נאסר בפקודתו של רומקובסקי. היה זה מקרה אחד ויחיד בו נאסר רופא בגיטו. לאחר עשרים וארבע שעות שוחרר, הודות למנהל מחלקת הבריאות דאז, אחת הרמזות בעלת שיעור קומה החורגת מן המידה המוכתבת עלידי הגסיבות. בעקבות אותם המאורעות הוא הצליח ליצור קשר עם פעילי השמאל אשר נשארו בלודז'... אולם זוהי כבר פרשה אחרת, המספרת על הניסיונות הראשונים של התארגנות תנועתית בגיטו, ומשהו מעין תנועת התנגדות... על כך אין הכרוניקה מספרת מאומה (פרט להקדמה)... אולי כדאי לחזור איפנים ולספר על כך.

אכן באנשים כדוגמת האנמאן הקיף את עצמו רומקובסקי. מבחר רב אמנם לא עמד לרשותו וגם על חושיו לא יכול היה לסמוך. כאשר לדעתו מישו איכזב אותו, הוא נהג להשליך אותו כסמרטוט בלוי. לעיתים קרובות, כאב מחמיר, היה מבצע בעצמו את העונש – סטירות לחי או בעיטות אחדות. הוא שיער שהתנגדות כזאת אינה מוסיפה לו אהדה, אולם היה כה משוכנע בשליחותו, שהאמין כי במוקדם או במאוחר כולם יבינו, יאהבו אותו ויהיו לו אסירי תודה...

כמה גדולה היתה טעותו בעיני אלה אשר שררו, בעיניהם של כותבי מחקרים או ספרים המוקדשים לגיטו ולודז' ולשליטו, הפך ראש מועצת יהודי לודז' במרוצת השנים לדמות של רשע־מרשע. נהגו לצייר אותו בצבעים שחורים בלבד. הוא היה לסמל הרע – לידי מקבט וריצ'ארד השלישי בדמות אחת. התמונה הזאת, שאינה אלא תוצאה של אמונה עיוורת בעוולות אמיתיות ומדומות שנגרמו הן ליחידים והן לכלל הציבור היהודי הכלוא בגיטו, אינה מאפשרת להגיע לאמת אחרת כלשהי. לאמת, שתהיה אולי חשובה ומורכבת יותר מזו שאותה השמיעו עד כה.

...המהדורה האמריקנית של הברזניקה של גיטו לודז' מונחת בהישג יד ומשמחת את העין בהופעתה המהודרת. הקורא לא ימצא בברזניקה את התשובה לשאלה, אותה חייבים היום – כחלוף השנים – להציג. וכך בערך הוא היה מנסח אותה, אילו היה עליו לערוך סקירה של הברזניקה: מה הייתה ההתנהגות הנכונה באותם הימים, בהם הותר דמו של עם שלם? כלומר התנהגות, אשר הביאה בחשבון את התוכניות הגרמניות המיושמות בעקביות והעדר כל תקווה להתנגדות בגיטו כפי שהיה גיטו לודז' – המסוגר, המוקף באוכלוסייה שרובה גרמנית, ללא כלי נשק אחד, כאשר הרעב משתק כל שמץ של כוחדצון ונוכח שיוויון־נפש המהול בבז, של העולם. במילים אחרות, איך צריך היה לנהוג כדי להציל

מספר יהודים גדול ביותר? השאלה המוצגת בצורה כזאת רוחה כמובן מסוים שאלה אחרת, והיא, מה צריך היה לעשות כדי למות בכבוד? איש אינו רוצה למות. תקווה להצלחה – כך היה כותב – טיפחנו כולנו, אפילו ברגעים הטראגיים ביותר של העדר כל תקווה. התקווה הזאת נובעת מתוך יצר החיים. ולהתגבר עליה הוא מעשה גבורה. אולם הגיבורים הם יחידים ולא המונים. הנאצים ידעו שרצח המונים נושא בחובו פחות סכנה להתנגדות מאשר רצח אנשים בודדים, ולכן פעלו כפי שפעלו...

אך אותם היהודים הכלואים בגיטו, הנתונים לטרור, לא חשבו כלל על הרגשתם הדתית-רוחנית של יורשיהם בעתיד. הם חשבו על כך איך לשרוד, איך להציל את חייהם, מהרג, שאם אפילו ידעו את אשר בוודאי ידעו צ'רניאקוב או רומקובסקי על תוכניותיהם של הגרמנים, לא רצו לקלוט את המידע הזה לתודעתם. לכן השאלה איך היה צריך אז לנהוג, נוגעת פחות לכל אחד מהנידונים להשמדה. היא נוגעת בראש ובראשונה דווקא לאנשים כצ'רניאקוב ורומקובסקי. איך הם צריכים היו לנהוג, איך לפעול ביודעם את אשר ידעו דבר של מהבקר...

לא חייבים להיות היסטוריון, כדי להבין כי בכל תולדות האנושות לא נמצא כנראה מנהיג אשר הועמד בפני דילמה דומה לזו, אשר לפניו הוצבו אותם שני המנהיגים, שעמדו בראש ריכוזים יהודיים גדולים בתוקף מינוים עלידי הגרמנים. ההיסטוריה מעולם לא הטילה מעמסה כזאת על כתפיו של בדתמותה. פירוש הדבר, להכיר בגורל העלול לפגוע במאות אלפי בני-אדם, אשר האחריות עליהם מוטלת על כתפיהם, ויחד עם זאת להכיר בחובתם המוסרית, אשר אינה בתיבצו – להציל את הנידונים מגורלם המוכתב להם עלידי הנאצים מוכי הטידוף. למרבה הצער, בין יהודי הגיטאות בפולין לבין נוגשים הפרידו גדרות תיל ולא ים, אשר אותו יחצו הנרדפים ואילו רודפיהם יטבעו במעמקיו. למה יכלו לצפות צ'רניאקוב או רומקובסקי?

...תוך סקירת הברניקה הוא היה מציג שאלה זו אחרת: למה היה להם סיכוי לצפות? כמובן לתגובתו של העולם התרבותי, וזאת למרות שהתנועה הנאצית לא היתה אלא ילד טיפוחי. היה להם סיכוי לצפות לתגובתו של אותו מוסד בינלאומי, אשר זכה לאוטוריטה גדולה אפילו בעולם של בני הגזע הארי והובי השיער וכחולי העיניים, כלומר הוותיקן. היה להם סיכוי לסמוך על תגובתו, הואיל והעולם הנאור כמו גם הוותיקן ידעו היטב על גורלם שנתתם על היהדות. הם גם ידעו, שגורדין זה מבוצע עלידי הנאצים בעקביות מרעית.

כך אפשר היה להציג את השאלה, אלא שהבעיה מתחילה מאותו הרגע, בו שניהם – צ'רניאקוב ורומקובסקי – הבינו שתגובה כלשהי מצידן של המעצמות החילוניות והדתיות לא תבוא. בראשם של אלו היו בעיות אחרות מאשר לשקול אפשרות להציל ממות מיליונים אחדים של יהודים, אשר במשך אלפיים שנה לא היו אלא גורם לצרות בלתי פוסקות. מהצד הזה לא היה לשני המלכים היהודים כל סיכוי.

מה נותר להם אפוא והתשובה פשוטה. עד כמה פשוטה האחר והשני יכלו לסמוך על נס בלבד... הנה כך הוא היה כותב בסקירתו על הברניקה. בזמנים בהם ההסתמכות על מצפוני של העולם הייתה להייה, הפכה ההסתמכות על נס למחשבה ריאליסטית.

כבוד משפט ההיסטוריה עליך לפסוק בעניינם של שני אנשים בעלי מערכות מוסריות ואינטלקטואליות שונות בתכלית, אשר ברצונם להציל ממות אותם מאות אלפי יהודים, שהופקדו תחת שלטונם וחסותם, היה עליהם לסמוך על נס בלבד. ועל כבוד בית-המשפט לזכור: רק נס אחד יכול היה להתרחש: שלא יהיה סיפק בידי הגרמנים לבצע את זממם.

במילים אחרות – שבעלות-הברית יצליחו לשלוח את הגרמנים לעזאזל בטרם יספיקו אלה לשלוח את יהודי פולין לתאי הגזים. אלא שכאשר סומכים על נס, באות בחשבון – כבוד בית המשפט – שתי עמדות, כפי שמספרת בדיחה יהודית עתיקת ימים.

התלונן יהודי עני מרוד בפני היושב במרומים, הלמאי אין הוא עושה למענו נס ואינו עוזר לו לזכות בפis. התלונות רבות ושועותם הלכה וגברה עד שנשמעה בת-קול מהשמים הפונה ליהודי: ובכן טוב, אעשה למענך את הנס ותזכה בפis, אולם בתנאי שתעזור גם לי: אנא קנה לפחות כרטיס הגרלה...

צ'רניאקוב לא עשה מאומה כדי לעזור להתרחשות הנס, או למצער עשה מעט מאוד. כאשר ביולי 1942 הסתבר כי הנס לא יתרחש, שתבוסתה של גרמניה רחוקה ואילו מפלת היהודים כבר תתומה, הוא בחר במוות – מוות מכובד ביותר. אולם לפני-כך האם לא היה עליו להאזין לעצותיו של עסדארץ מלודז' אס-כי למעשה – כבוד בית-המשפט – איש לא שמע את אותן העצות. איש אינו יודע מה היה להם, לרומקובסקי ולצ'רניאקוב, להגיד זה לזה כאשר נפגשו בווארשה.

מפני שאותו עסדארץ מלודז' החליט לסייע להתרחשות הנס. לא לשוא למד לחשב מאז ימי ילדותו. הוא ידע מה הוא עושה, כאשר השתדל בכל מחיר – כלומר במחיר הגבוה ביותר – להפוך את הגיטו כולו למחנה העובר למען הכובש. אלפי גרמנים צברו הון עתק מניצול עבודת העבדים של הגיטו, ומאות מהם – הודות לקיומו של הגיטו – השתמטו משיגורם לחזית.

החשוב, כפי שזה נראה, לא היה מסובך. אלא שברגע בו פתח רומקובסקי בהימור על הישרדות, במשחק ההמתנה לנס שיבוא, צריך היה לנהלו עד תום ולא להיכנע עלידי אר-התייצבות למאבק. וכך כנראה החליט המלך היהודי מלודז' לפעול, כבוד בית-הדין של ההיסטוריה. הוא לא התרשם מן הבז שרחש לו צ'רניאקוב. אולי מעט יותר התחשב ברגשותיהם של נתיניו כלפיו. טירוף שליחותו מילא את כל ישותו והוא קבע, שאפילו כל אוכלוסיית הגטו עומדת נגדו, אין הוא רשאי להתחשב בכך. הרי לא היה לאלידו להתרוצץ בכל סימטאות הגטו ולהכריז ממרומי כיכרתו, כי האל במרומים חרץ באמצעותו של היטלר את דין עמו הנבחר ורק הוא, מרדכי רומקובסקי, יודע כיצד להעביר את רוע הגזירה האלוהית.

כל זה הוא היה כותב תוך סקירת הברניקה. ואת פנייתו לכבוד בית-דין ההיסטוריה היה משלים בכמה עובדות נוספות. שהרי הגיטו בלודז' חסל רק באוגוסט 1944. היסטוריון בעל מצפון יציץ אל לוחדהשנה ויהרהר בלבו, מה היה קורה אילו המיתקפה הרוסית לא הייתה נעצרת על גדות הוויסלה. אם אותו היסטוריון הוא פאטליסט, הוא ישיב לעצמו כי בכל מקרה הגרמנים היו מספיקים לחסל את הגיטו בלודז'. אין להוציא מכלל אפשרות שהשקפה פאטאליסטית כזאת היה לה על מה להתבסס. אולם אותו חוקר דברי הימים יכול לראות בלוחדהשנה מאורע נוסף: ביולי של אותה השנה בוצעה התנקשות בחיי היטלר. אילו ההתנקשות הייתה מצליחה, אראו היה הגיטו בלודז' בהנהגתו של רומקובסקי הריכוז הגדול ביותר של יהודים אשר ניצל מן הטבח...

הנה כי כן – כך היה כותב תוך סקירת הברניקה – כאשר לא נמצא בעולם כוח אשר חשב לעצור את היד המקושטת בצלב-קרס והחמושה בגז ציקלון, הטקטיקה של רומקובסקי – ההסתמכות על נס – הייתה עשויה להסתיים בהצלחה. ומה היה קורה אז האם רומקובסקי היה מוכרז כגיבור לאומי לא ולא! את המלך היהודי האומלל מלודז' היו מעלים לעמוד-התלייה או בדרגה היו קורעים אותו לגזרים אלה, אשר הודות לו נותרו

בחיים. אלה אשר שמחו בבירקנאו למשמע סופו המר, היו מכריזים עליו כאחראי למותם של יותר ממאה אלף מתושבי הגיטו, שנידונו למוות ברעב, במגיפות ובתאי הגזים של חלמנו. היו מכריזים עליו כאחראי לכל השחיתויות, לשחחד, לגניבותיהם של הסרים למרותו. היו מזכירים לו את כל סטירות הלחי והבעיטות אותן חילק על שמאל ועל ימין, כמו גם אותם תלושי המזון, אשר תמורתם היה רוכש לעצמו את הדרושים לו באותו רגע. ואולי – צחוק הגורל – בטרם תלייתו היו מצביעים על איש המופת, אשר אותו חייב היה לחקות – על צ'רניאקוב...

אין ספק שכל זאת היה כותב, אילו היה עליו לסקור את אותה הכרוניקה של גיהנום ששמו גיטו. אולם הוא לא היה גם נמנע מלהזכיר, שהגיטו בלודז' התקיים 18 או 20 חודשים יותר מהגיטו בווארשה. והיו אלה חודשי המלחמה, כאשר כל יום עלול היה להכריע בגורלם של אותם ריכוזי יהודים לחיים או למוות. ועוד היה מוסיף, שברחובות באלוטיי) מעולם לא שרר תהודרבותו, כתוצאה של עימות קודר בין עוני נורא ורעב חסר תוחלת לבין ההון השחור של ספסרים^י מברחים, כפי שזה התרחש ברחובות נאלבקי או דז'יקה^י). כי גם זאת אמת של גיטו וארשה. אקורד הגבורה האחרון בתולדותיו של גטו זה – המרד – אותו מעשה ייאוש כאשר ביצוע גזר הדין על יהדות וארשה התקרב לסימומו, שייך כבר לקטגוריה אחרת לחלוטין ומצריך דיון שונה לגמרי.

כן, ועוד היה מוסיף, שבחשבון הסופי יש לציין גם את העובדה, כי מגיטו לודז' נותרו בחיים כחמישה-עשר אלף יהודים, שהמוות במחנות לא הספיק לבלוע אותם. מגיטו וארשה לא נותר כמעט איש, וזלת אותם המעטים ש"הצד הארי" אסף אל חיקו. זוהי כמובן חשבונאות איומה. ואם העמודה השנייה בחשבון זה אינה מצביעה כמובן על חיובו של צ'רניאקוב, הרי זו הראשונה מהזוה בכל זאת ניצחון כלשהו לרומקובסקי לאחר מותו... אכן, זוהי חשבונאות נוראה. מה גם שאין היא מביאה בחשבון את גובה ההשקעה, אשר הביאה תשואה כה עלובה... אלא שהחשבון הקודר הזה של הפסד ורווח הוא מעשה ידיה של הגזענות הנאצית וערבה לו הגזענות של כל העולם הנאור. הנה כך הוא היה מסיים את סקירת הספר, בו משוקעות תולדות ארבע שנות גיטו לודז' ועלילות מלכו...

(י) שכונת עוני בלודז', בה היה הגיטו.

(י) רחובות בגיטו וארשה.

ישראל אבירם (קליסקי)

דמותו של רפאל זלוור

אני יליד שנת 1926. גדלתי במשפחה דתית מאוד. למדתי בבית-ספרו של גרשון אלי לים. בשנות השלושים האחרונות חדרה אווירה ציונית לביתנו, והציונות לא הייתה עוד זרה לי. הצטרפתי לתנועת "הנוער הציוני" רק ב-1942. לא ידעתי כלל על קיום ההכשרות (Dzialki) ולו ידעתי, הייתי "רץ" לשם. למען האמת, באתי ל"נוער הציוני" במקרה. ערב אחד, בסתיו השלישי של המלחמה, והשני לקיום הגיטו, הזמין אותי חבר עמו עבדתי, לבוא לפגישת ה"קן" של "הנוער הציוני". באותה מידה יכולתי ללכת ל"קן" של כל תנועה אחרת. אבל עובדה, ש"הנוער הציוני" הייתה התנועה הכוללת בגיטו, והקיפה הרבה בני נוער. משנכנסתי לתנועה, לא חיפשתי עוד דרך אחרת. רק אחרי המלחמה, אחרי שהתייצבה מעט השקפת עולמי, עברתי ל"שומר הצעיר".

הערב ההוא, בו באתי לראשונה ל"קן", אשר את מועדו המדויק איני זוכר, היה לנקודת מיפנה בחיי. כל מה שהיה לפני הערב הזה, לא דמה למה שהיה אחרי.

פתאום היה טעם אפילו לחיי היום-יום האפורים והעצובים של הגיטו. היה למה לצפות במשך היום ובערבי ה"Zbiorka" (ההתכנסות), או בערבים של סתם פגישות עם חברים, הגיטו מסביבי כאילו לא היה קיים! לא הגירושים ואפילו לא הרעב. אני יכול לומר בוודאות, כי הודות לתנועה שרדתי וניצלתי מרעב. הלא לפני כן הייתי רעב בשעות כל היממה, ואילו מאז שבאתי לתנועה, בשעות ששהייתי ב"קן" ובין החברים, לא רעבתי, לא זכרתי כלל את הרעב; הייתי עסוק, ראשי וכולי, ברברים אחרים.

אני מבקש לשרטט קווים אחדים לדמותו של רפאל זלוור, שזכיתי להיות חניכו. מפגישתנו הראשונה רכש מייד את אהדתי. אוכל לומר: הערצתי אותו! הייתי חבר בגרוד שהוא עמד בראשו עד לאיחוד עם "חזית דור בני מדבר". אחרי האיחוד, הוחלפו ראשי הגרודים. אבל גם כשכבר לא הייתי "חניכו", נמשכו הקשרים ההדוקים בינינו.

הייתי סקרן והרבייתי לשאול. דברים רבים לא הבנתי והאידיאולוגיה של התנועה לא הייתה ידועה לי. הלכתי לפגוש את רפאל, לכל מקום שם יכולתי למצוא אותו – גם למקום עבודתו – ושאלתי ושאלתי והוא השיב והשיב. למדתי ממנו הרבה מאוד. מאז הכרתיו,

מרבית הספרים שקראתי, היו בהמלצתו. רפאל, כחור בלונדיני וצנום; בעל חזות של אינטליגנט. וכזה אכן היה. אוטוידאקט מעמיק ורבי־צדדי. הבין דבר מתוך דבר. שאלה שהייתה בפי, לא הייתי צריך לסיימה והוא כבר ידע את כוונתי. תשובותיו והסבריו היו מפורטים ושווים לכל נפש. מאוד הושפעתי ממנו. רבות משאלותי היו בעניין הדת והאמונה באלוהים. אף על פי שבאתי מבית דתי, נהייתי כופר בעיקר – שמא בשל אופיי הקיצוני, מאז ומתמיד – ואילו רפאל אמנם לא היה דתי, אבל האמין באלוהים. בעניין הזה לא היינו תמימי רעים.

יריבינו האידיאולוגיים הגדולים והחזקים במאבקנו על נפשם של הילדים, היו הקומוניסטים. הם לא היו אולי תנועה גדולה, אבל היו מאורגנים והיה להם מה לומר. היינו צריכים לענות להם, לעמוד נגדם וכך לרכוש את לבותיהם של אותם הילדים. בשבילי זו הייתה הבעיה ב"ה" הידיעה. בתחום זה בעיקר עבדתי ובעניין זה שאלתי שאלות רבות מאד את רפאל. כמעט מדי יום ביקשתי לדעת מפיו, מה להשיב לטענה זו או לנימוק אחר ששמעתי מפי אחד הקומוניסטים. כך התחזקתי בידיעותי בציונות, ידעתי מה לענות והצלחתי להביא ילדים אל הקבוצה, עליה הופקדתי להיות ה"מדרדך".

מלה או שתיים על הנושא: האם ידענו או לא ידענו לאן נלקחים המגורשים? לכאורה היה עלינו להבין, כי בדרך ששולחו, באופן שגורשו, אין מובילים אנשים לחיים. דומה שאכן הבנו שהגרמנים מובילים אותם אל המוות. אבל תחושה אנושית עמוקה, היא שגברה עלינו וכאילו בישרה לנו, כי מה שאנו חושבים, שייך לתחום הבלתי־אפשרי, הבלתי־אנושי; למעשים חסרי תקדים, שלא ייתכן כי יתקיימו בעולם האדם. לא העלינו על הדעת – ולא כל שכן, על דל שפתותינו – שמשמידים בני אדם. אפילו האמנו, כי הגלויות שהגיעו, הן מן המגורשים החיים במקום אחר. בסופו של דבר, הגעתי גם אני לאושוויץ־בירקנאו, ושם התחיל פרק חדש בקורות חיי.

על קיבוצי ההכשרה הציוניים במארישין

בגיליונו הראשון של ה"געטאצייטונג" פנה מרדכי חיים רומקובסקי, יושב־ראש היודנראט, לנוער הגיטו בקריאה:

"בזמנים אלה חשוב שיהיו לנו בעלי מקצוע רבים וטובים, למען נוכל לספק לגרמנים מיצרכים שהם זקוקים להם...". תנועות הנוער הציוניות החליטו לנצל לתועלתן מגמות אלה של רומקובסקי, והציעו לו הקמת קיבוצי הכשרה חקלאיים בשטחים הבלתי־הבנויים בשולי הגיטו, במארישין. הצעתן נתקבלה עלידי מינהלת הגיטו, המקציבה לתנועות השונות בתים ושטחי עיבוד.

במאי 1940 מוקמים קיבוצי הכשרה של התנועות הציוניות ושל ה"בונד" ו"פועלי אמוני־ישראל" ("אגודה") הבלתי־ציוניות.

בסך־הכול פנו לקיבוצים במארישין 1,040 חברות וחברים, והקימו שם 23 קיבוצי הכשרה.

הקבוצות קיבלו חלקות אדמה לעיבוד לפי מפתח מפלגתי:

"הציונים הכלליים" - 4 קיבוצים - 180 איש

"פועלי־ציון ימין" - 3 קיבוצים - 120 איש

"גורדוניה" - 2 קיבוצים - 130 איש

"השומר הצעיר" - 1 קיבוץ - 40 איש

"הרוויזיוניסטים" - 6 קיבוצים - 300 איש

"המפלגה היהודית" (גרסמן) - 1 קיבוץ - 40 איש

"פועלי־ציון שמאל" - 1 קיבוץ - 40 איש

"המזרחי" - 3 קיבוצים - 100 איש

"בונד" - 1 קיבוץ - 60 איש

"פועלי אמוני־ישראל" ("אגודה") - 1 קיבוץ - 30 איש

סך הכול: 23 קיבוצים, 1,040 איש

הנוער נהר לקיבוצים מתוך רצון למצוא בהם שחרור ומפלט מאווירת הגיטו הקשה ומהרעב המציק. בקיבוצים שרתה אווירה נינחה יותר, והמזון היה טוב ורכ מאשר בגיטו. מספר חברי ההכשרות גרל במהירות, ונוספו קיבוצים חדשים. כול הקיבוצים הציוניים, פרט ל"פועלי ציון" שמאל וה"בונד", אורגנו כמזכירות "הוועד המשותף לקיבוצי הכשרה חקלאית", ועד שייצגם בפני ה"יודנראט" ומנה 6 עד 7 נציגים.

חבר הוועד, י' טבקסבלאט, מספר שרומקובסקי הקים כמשקל-נגד לקיבוצים המפלגתיים קיבוצים שלא על בסיס מפלגתי, שנקראו "הפראיים". אלה היו קיבוצים שהתקיימו ללא כול ביקורת ומשמעת פנימית.

חברי הקיבוצים עברו בחקלאות ובמשקדהבית, כפי שהיה נהוג בהכשרות החלוציות לפני המלחמה. את אספקת המזון היה כל קיבוץ מקבל לפי מספר חבריו.

במקביל לחקלאות הועסקו חברי הקיבוצים כבתי-מלאכה, שהוקמו במארישין על-ידי רומקובסקי. היו שם בתי-מלאכה לייצור נעלי-כד, מיתפרות, נגריות ומסגרות. מלבד זאת עסקו החברים בעבודות המחלקה לחקלאות ובעבודות אחרות של מינהל הגיטו. חברי הקיבוצים גם הועסקו בעבודת תחזוקה וייצור מחוץ למארישין.

בקיבוצים התקיימו פעולות חברתיות מגוונות ופעולות תרבות וחינוך אינטנסיוויות: הוראת השפה העברית, לימוד תולדות עם ישראל ותולדות התנועה הציונית. היודנראט גייס מתוך חברי הקיבוצים מדריכים לבתי-היתומים, לגנייהילדים ולמחנות "הנופש" שהחזיק בגיטו. כמו כן, עסקו בקיבוצים בפעילות פוליטית עניפה לפי הזרמים הרעיוניים השונים שייצגו.

הקיבוצים, אשר היו מאוישים בכוחות אנושיים חיוביים ובריאם, היו במשך הזמן לזרא לרומקובסקי, שרצה להעמידם תחת השגחת משטרת הגיטו. וכשלא ניתן לו הדבר – החל להתניקם. הוא מפחית את אספקת המזון לקיבוצים, ומחייב כול חבר להיזקק לכרטיס מזון אישי. חברי הקיבוצים נוטלים עמם את כרטיסי המזון, וחוזרים למשפחותיהם, כדי להתחלק עמם במשותף במיכסת המזון.

בתחילת מארס 1941 מתחיל תהליך פירוק הקיבוצים, שבהם עוד נותרו כ-360 חברים. כך התחסל ניסיון חינוכי-חלוצי יפה, שנתן לנוער היהודי שעות וימים של רגיעה ושלווה, וזאת לנוכח התנאים הנוראים ששררו בגיטו בתקופה זו. חברי התנועות לא נואשו, והמשיכו בפעולתם בדירות פרטיות, בחצרות הבתים, בשטחים פנויים וברבעים אחרים של הגיטו.

החזון והתקווה בתנועת "הנוער הציוני"

עליתי ארצה בספטמבר 1945, ארבעה חודשים בלבד אחרי גמר המלחמה, עם רצון עז למחוק כול שעבר עלי בשנות המלחמה.

התחושה המיוחדת, שאני שרדתי ויצאתי מן התופת הנוראה, עוררה בי החלטה נחושה – להתחיל הכול מחדש. החלטה זו עזרה להרחיק ואף למחוק תמונות שלמות מזיכרוני ולכן רק קטעים מן העבר נשתמרו בתודעתי.

שנות לימודי במסגרת עליית הנוער, עם מורים נפלאים, שבמסירותם החזירו בי אהבה לשפה החדשה ולארץ אבותי, חינוך להגשמה ולכנין הארץ, שוב עוררו בי רגשי כמיהה שקיננו בתוכי מאז אותם הימים בגיטו לודז', שם מצאתי עולם של חזון ותקווה בתנועת "הנוער הציוני", בה הייתי חברה משנת 1942 ועד לחיסול הגיטו ב-1944.

היו אלה ימים שאסורה הייתה פעילות מאורגנת, ולכן הפגישות התקיימו בעיקר בבתים של חברי התנועה, בקבוצות קטנות ולפעמים גם בבית הקברות.

ב"נוער הציוני" חגגנו את חגי ישראל, כאשר המדריכים מספרים לנו את סיפורי החג ואנחנו מזדהים עם גיבורים היסטוריים, מגיבורי ישראל העתיקה. שמענו סיפורים על גופי ארץ-ישראל, עד שבכרמיוננו התהלכנו בשבילי הגליל ועמק יזרעאל, טבלנו במי הכנרת, שטנו בנהר הירדן, טיפסנו להר הצופים, נשאנו תפילה ליד הכותל המערבי ואף הרחקנו דרומה, לנגב הצמא למים.

למדנו שירים ביידיש ובעברית ושרנו בהתרגשות רבה: "זאל זיין אז איך בוי אין דער לופט מיינע שלעסער" ... ("ויהי כי אבנה מגדלי בשמים"), "ארום דעם פייער זינגען מיר לידער" ... ("סביב המדורה אנו שרים שירים"), או משירי ארץ-ישראל: "הן פטיש" ... "נבנה ארצנו" ... "פה בארץ חמדת אבות" ... "שחקי, שחקי" ... "הירדן" ... ועוד ועוד.

הפגישות נערכו כחשאי, בחדרים צפופים בגיטו. הסיפורים והשירים הרחיקו אותנו מהמציאות המרה של חרדה תמידית ורעב אל עולם אחר, עולם חופשי, אל ארץ-ישראל שטופת השמש, מתחת לשמים הכחולים.

כך בנינו את ארץ-ישראל באותם הימים, תוך שיחות וויכוחים אידיאולוגיים, כאשר

געגעעס רבים שטפו את כולנו ברגש חם ובהרבה תקווה, שהנה, הנה עוד מעט ונזכה.
בתנועת "הנוער הציוני" למדנו להכיר בערך החיים, בערכי תרבות ועזרה הדדית.
זה היה מזון רוחני חשוב מאוד, שנתן לי כוח רב בימים הקשים בגיטו עד לחיסולו וגם
אחריכך, במחנות אושוויץ־בירקנאו רגובן, ואף החריר בי את האומץ להסתתר באחד
הכפרים, להימלט מ"צעדת המוות" ולהחזיק מעמד בשלושה בתי־סוהר עד לשיחרור
בברגן־בלזן ב־15 באפריל 1945.
כמובן, שרצוני המידי היה להגיע לארץ־ישראל ובה להתחיל לבנות את חיי מחדש.

מחקרים ועיונים היסטוריים

דינה פורת

מועצות היהודים בגיטאות המרכזיים בליטא: השוואה

השוואה בין מועצות היהודים בליטא – ובמקומות אחרים – מעלה שאלות הנוגעות להיסטוריה היהודית ולהנהגה היהודית בכלל: האם היו מועצות היהודים בגיטאות בליטא את ההנהגה האוטנטית של קהילותיהם? האם פעלו ברדף, שהיא טיפוסית ליהדות הליטאית – או שיצרו סוג חדש של הנהגה בזמן השואה? האם היה סוג ההנהגה – בין שהוא המשיך או תופעה חדשה – דומה בכל הגיטאות? ולבסוף, מה היו היחסים בין המועצות לבין המרכיבים השונים של קהילותיהם?

מן המקורות המצויים בידינו – יומנים אישיים, מיסמכים גרמניים, ר"חות שהוגשו למועצות מטעם המחלקות השונות, פרוטוקולים של ישיבות חשאיות ושל החלטות – עולה כי בנוגע לרוב השאלות שהזכרו לעיל, גיטו וילנה בולט בשונותו משני הגיטאות האחרים בליטא. זאת למרות העובדה שעבר ביחד עם הגיטאות שאבלי וקובנה, פחות או יותר את אותם מאורעות ועמד מול אותה מסגרת חיצונית. תחילה, הבה נתאר בקצרה את המאורעות ואת המסגרת החיצונית; לאחר מכן נבחן אספקטים שונים, המצביעים על השוני של גיטו וילנה; ולבסוף נשאל מהן הסיבות לשוני זה. נושאים אלו, הנוגעים לשוני ולסיבותיו, עדיין לא נבחנו בהקשר של הגיטאות בליטא וזו אם כן מטרתנו כאן.

אירועים ומסגרת חיצונית: לאחר הגל הראשון של רצח המונים, שעבר על הערים והעיירות בליטא בקיץ 1941, הקימו הגרמנים שלושה גיטאות מרכזיים בלבד, שהכילו כל אחד כמחצית או אפילו כשליש ממספר היהודים שהתגוררו במקום לפני המלחמה: בוילנה נשארו בחיים כ-19,000 יהודים מתוך קהילה של 60,000; בקובנה, 17,500 מתוך 36,000; ובשאבלי 5,000 מתוך 8,000 (מספר זה כולל פליטים מעיירות קטנות בסביבה). במילים אחרות, כ-80% מתוך רבע מיליון היהודים שחיו בליטא באוגוסט 1939 לא שרדו עד סוף שנת 1941. זו הייתה הקהילה היהודית הראשונה שהוכתה עליפי תוכנית הרצח ההמוני של הגרמנים, "הפתרון הסופי". ליטא הייתה המדינה הראשונה שאליה פלשו הגרמנים לאחר

שנתקבלה ההחלטה על יישום תוכנית הרצח ביהודי ברית המועצות. קצב ההרג בליטא היה כה מהיר ותוצאותיו כה טוטאליות, עד כי בדצמבר 1941, נחקק כללי רובן המוחלט של מאות קהילות יהודיות קטנות.¹

שלושת הגיטאות שבהם ענייננו, עמדו בפני גורמים חיצוניים כמעט זהים. אותה אוכלוסייה מקומית, בעיקר אלה הקרויים ה"פרטיזאנים" (למעשה היו אלה אלמנטים ימניים אנטי-סובייטיים שתמכו במשטר הנאצי) רצחו את שכניהם היהודים בברוטאליות ובמרץ שעלו אפילו על ציפיותיהם של הגרמנים. יש לציין, שהאוכלוסייה הפולנית בוילנה לא נטלה חלק ברציחות אך ברובה גם לא נקפה אצבע לעזרת היהודים. אותן רשויות גרמניות צבאיות, אזרחיות ומפלגתיות, הכתיבו את החיים בשלושת הגיטאות. שלושתם השתייכו ל"גנרל קומיסריאט של האיזור הליטאי באוסטלאנר" – שמה של המדינה הליטאית תחת החלוקה הגרמנית המתודשת של האזורים הסובייטיים לשעבר. כמובן שלכל גיטו מונתה קבוצה שונה של מפקדים צבאיים, אזרחיים ומפלגתיים, כל אחד עם מיגוון יחומות עצמאיות משלו.²

השלבים שעברו בשלושת הגיטאות גם הם היו זהים כמעט: הגיטאות הוקמו לאחר שלב ראשון של רצח אקראי של יהודים, בעיקר על-ידי ליטאים, מייד לאחר הפלישה, בסוף יוני ובילולי. בהמשך, לאחר שהגיטאות חוסלו באוגוסט ובספטמבר, הגיעה תקופה שנייה, הפעם של רצח סלקטיבי במטרה להשאיר בחיים כוח עבודה. לצורך כך נחלקו הגיטאות כל אחת לגיטו א' ולגיטו ב' והפרודוקטיוויות פחות מביניהם חוסל בתוך זמן קצר. התקופה השנייה, שנמשכה עד דצמבר 1941, היא תוצאה של יחמה ואירגון גרמניים, בהשתתפותם הפעילה של ה"פרטיזאנים", שהיו כעת מאורגנים במסגרת גרודי משטרה וכו' לתמיכה רחבה מצד האוכלוסייה המקומית.

לאחר מכן הגיעה תקופה ארוכה יותר של יציבות יחסית בגיטאות, מתחילת 1942, כאשר ה"אקציות" והחיסולים ההמוניים נגמרו ברובם, עד תחילת קיץ 1943. זאת הייתה התקופה שבה התפתחו בגיטאות פעילויות תרבותיות, חינוכיות ודתיות וכן מוסדות חברתיים וקהילתיים. בקיץ 1943 נכנס לתמונה ה"ס"ט, שהחליף את הארמיניסטרציה האזרחית הגרמנית (Zivilverwaltung) והפך את הגיטאות שאבלי וקובנה למחנות ריכוז. כ-5,000 איש נרצחו בוילנה והשאר שולחו למחנות ריכוז באסטוניה. גיטו וילנה חדל להתקיים בספטמבר 1943. הגיטאות קובנה ושאבלי המשיכו להתקיים כמחנות ריכוז למשך שנה נוספת, עד קיץ 1944, כאשר הגרמנים החלו לסגת מערבה.³

אירועים ומסגרת חיצונית הוכתבו מבחוץ והם מצביעים על דימיון לכאורה. אך הבה נבחן עתה כמה אספקטים של הירדה הפנימית, והיינו החיים היהודיים והמנהיגות היהודית. ראשית, מבנה ההנהגה: שלוש המועצות הוקמו בגיטאות הללו בזמן שמספר המנהיגים, שהיו מסוגלים להצטרף אליהן, כבר היה מצומצם, מכמה סיבות. אירגונים פוליטיים וציבוריים פורקו או הוחרמו במהלך השנה של שלטון סובייטי בליטא, בין יוני 1940 ליוני 1941, והחלק הדומיננטי של ההנהגה הוגלה מזרחה. רוב המנהיגים היהודים מפולין, שהצליחו להגיע לליטא במשך חודשי המלחמה הראשונים והיו יכולים להיות חלק חשוב מההנהגה המקומית, הצליחו לעזוב לעולם התופשי לפני הפלישה הגרמנית. כאשר פלשו הגרמנים לליטא ניסו מנהיגים נוספים לברוח לרוסיה ורבים אחרים נרצחו במקום. בנוסף לכך, במהלך קיץ 1941 רצחו הגרמנים, ואפילו הליטאים, בעיקר גברים, ובאותה עת עצמה פורסמה ההוראה הרשמית לפיה רק גברים יבחרו למועצות. התוצאה הייתה, שכמה שבועות לאחר הפלישה, המנהיגים הללו היוו מבחר מקרי מתוך ההנהגה המקורית. יותר

מכך, הנכונות של אנשים אלה להצטרף למועצות ויכולתם להעריך מצב עניינים המשתנה במהירות ואשר אין לו תקדים – הייתה יותר מאשר מוטלת בספק.

שנית, הבחירות למועצות היהודיות. הבחירות בשאבלי ובקובנה, נערכו באופן שונה במפתיע מאשר בוויילנה. חבריהן נבחרו לא על-פי פסיקה גרמנית אלא על-ידי פעילי הציבור הנותרים של הקהילות; אלה שנבחרו היו מנהיגים שהיו פעילים במשך שנים רבות לפני המלחמה והיו ידועים לרוב הציבור. יותר מכך, התפקיד למעשה נכפה עליהם חרף חוסר התלהבותם מקבלת המינוי. ד"ר אלחנן אלקס ולייב גרפונקל בקובנה, ומנדל לינבוץ' וברל קרטון בשאבלי, יושבי-הראש וסגניהם, בדומה לכל שאר חברי שתי המועצות הללו, שירתו את קהילותיהם מהרגע ששערי הגיטו ננעלו ועד לרגעיו האחרונים. מועצות בעלות יציבות שכזו היו תופעה נדירה ברוב הגיטאות, לא רק בליטא. לעומת זאת, בוויילנה נרצחו רוב חברי המועצה היהודית הראשונה, שנבחרה גם היא על-ידי נציגים מהקהילה, כמו בקובנה ובשאבלי, בתחילת ספטמבר 1941. היישובי-מחדש שנכפה על יהודי וילנה באיזור שיעד להיות הגיטו, בוצע ללא שום מועצה יהודית, באנדרלמוסיה מוחלטת ששימשה עילה לגרמנים להמשיך ההרג ההמוני. הגרמנים מינו את אחד מהניצולים הבודדים של המועצה הראשונה של וילנה, אנאטול פריד, ליו"ר המועצה השנייה. מנקודת-ראות יהודית הכללתו אפילו במועצה הראשונה נראתה תמוהה, בהיותו יהודי מתבולל ואלמוני בציבור. פריד מצידו מינה את יעקוב גנס, גם הוא דמות בלתי ידועה, להיות ראש המשטרה היהודית. שניהם הסכימו ברצון לקבלת המינוי. במשך 11 חודשים היוו פריד וארבעה יהודים אחרים, שרק שניים מהם היו דמויות ידועות בציבור, את סגל המועצה. ביולי 1942 ביצעו הגרמנים שינוי דראסטי: גנס מונה על-ידיהם למה שכונה "נציג הגיטו", למעשה חיקוי עלוב של שליט יהודי. גנס עשה דרכו מעלה כאשר הוא חותר כל הזמן תחת פריד. גנס מינה את סאלק דסלר, מי שתואר על-ידי רוב ניצולי הגיטו כמשתף פעולה גמור וכהתגלמות השחיתות, לשמש כסגנו. גם גנס וגם דסלר החזיקו במשרותיהם כמעט עד סופו של הגיטו, בספטמבר 1943. במילים אחרות, הקהילה היהודית בגיטו וילנה לא מינתה מנהיגים יהודים מוכרים לשרת במועצה, לאחר שחברי המועצה הראשונה נרצחו.

ההיבט השלישי של הזירה היהודית הפנימית קשור למדיניות שבה נקטו המועצות לאחר שנבחרו. יצחק ארד, היסטוריון של גיטו וילנה, טוען שלמרות ההבדלים בין המועצות של וילנה ואלו של שאבלי ובקובנה, שלושתין למעשה הגיבו באותו אופן לגזירות הגרמנים וגיבשו אותם קוי מדיניות. ואכן בראייה ראשונה, נראה כי קווי המדיניות דומים:

– הפרודוקטיביות של אסירי הגיטו נחשבה על-ידי שלושתין כאמצעי היחיד להארכת חיי הגיטאות. ניתן להוסיף, שהערכה זו של המועצות היהודיות נראית היום קרובה יותר למציאות מאשר נראתה לחוגי האופוזיציה בגיטאות באותו הזמן ולהיסטוריונים ולדעת הקהל מאוחר יותר. החומר הפתוח בפנינו היום בנוגע לוויכוחים ולמריבות התכופות בין רשויות צבאיות ואזרחיות של הגרמנים, שראו בכוח העבודה היהודי המיומן דבר נחוץ, לפחות זמנית, ובין ה"ס"ם. שדחף לכיוון של "הפתרון הסופי" בצורה מיידית ומלאה, מראה שהמסקנה אליה הגיעו המועצות הייתה מעוגנת היטב במציאות. כתוצאה מכך, הסכימו המועצות לשלוח את המיכסות הדרושות של עובדים למחנות העבודה בליטא ובאסטוניה, ברגע ששוכנעו שאלה אכן מחנות עבודה.

– במטרה להפוך את הגיטו לפרודוקטיווי שאפו שלוש המועצות, כל אחת על-פי דרכה ובמידה שונה, לארגן את חיי הציבור. בכך נכללו נושאי בריאות, היגיינה, דיור וסעד,

חלוקה של העבודות הקשות וחלוקה של קיצבאות המזון בצורה צודקת או לפחות הגיונית ככל האפשר, וכן הסדרת הפרטים השונים של חיי היום יום. כאן יש מקום להוסיף, שמונחים של חיים נורמליים כמו דיור, סעד וכדומה, רחוקים מלהתאים למציאות בגיטו. יחד עם זאת הושגה הנורמליות עד לרמה מסוימת בגיטאות בליטא: למרות התנאים ההיגיינים המחפירים לא התפרצו מגיפות בהיקף גדול; המחסור במזון לא גרם למוות מרעב, כמו שקרה בכמה מהגיטאות בפולין; הרחובות היו נקיים; בוילנה, המשטרה היהודית הרחיקה לכת עד כדי מעצר אנשים בבית-סוהר היהודי המקומי על עבירות ניקיון.¹⁰

– שלושת הגיטאות אולצו, ובנקודות מסוימות אף בחרו מרצונן, להשתתף במדיניות הגרמנית של רצח סלקטיווי כדי לשמר לפחות שריד מקהילותיהם למען הקיום העתידי של האומה: בקובנה, המועצה היהודית חילקה "תעודות חיים" לאלמנטים היצרניים, ביריעה ברורה של משמעות הדבר לגבי האחרים; בוילנה החליטה המועצה של גיטו א', שיועד לעבודה ולכן לחיים, שלא לפרסם ברכים את העדויות שהיו בידיה לגבי רצח ההמונים בפונאר, גיא ההריגה שליד וילנה, כדי שהדבר לא יגיע לאוזני המועצה בגיטו ב' שגורלו נחרץ למוות ולא ידע דבר על גורלו הצפוי.¹¹ במילים אחרות, הניסיון להציל לפחות שריד לפליטה טמן בחובו הסכמה לוותר על ניסיון מקביל להגן על חייהם הלחלשים והלא-יצרניים.

– מדיניות זו הכתיבה את היחס כלפי המחתרות, שהוקמו בשלושת הגיטאות בעיקר על-ידי תנועות הנוער הציוניות ומפלגות השמאל. המועצות היו בקשר מתמיד עם הנהגת המחתרות ועזרו להן בדרגות שונות. אך כולן הסכימו שהתנגדות אקטיווית היא צעד שיש לנקוט בו רק כאשר סופו של הגיטו ודאי והיה זה כמובן כמעט בלתי-אפשרי לחזות מתי יגיע הגיטו לסוף דרכו.

להבחנה זו יש להוסיף שתי נקודות הקרובות יותר לענייננו. ראשית, רוב המועצות היהודיות באירופה, לא רק בליטא, הגיעו פחות או יותר לאותן מסקנות ופעלו על פי אותם קווים, למרות הברל מהותי אחר. המועצות היהודיות בליטא (ובשאר השטחים הסובייטיים שנכבשו על-ידי גרמניה) הוקמו כאשר שני שלישים או לפחות מחצית מיהודי הקהילה כבר נרצחו, כרוב היהודים בעיירות הקטנות. יותר מכך, התקופה של שקט יחסי בגיטאות הללו נמשכה כשנה וחצי בלבד, מתחילת 1942 עד קיץ 1943. בגיטאות הפולניות, לעומת זאת, נכלאו רוב חברי הקהילה המקורית ועברה עליהם תקופה של שנתיים וחצי לערך של שקט יחסי, מתחילת 1940 עד אמצע 1942. האם העובדה שהגיטאות הליטאיים הוקמו לאחר השלב של רצח המונים, גרמה ליהודי ליטא ולמועצותיהם להיות ריאליסטיים ומפוכחים יותר ביחס לסיכויי ההישרדות שלהם? התשובה מסתמנת כשלילית: הרצון להישאר בחיים היה חזק יותר מן העובדות ומן ההבדלים בין גיטאות ואזורים שונים. הרצון המשותף הזה הכתיב קווי פעולה דומים בגיטאות המרוחקים זה מזה וסגורים כל אחד מאזורי חומתיו. הנקודה השנייה היא אולי אפילו רלוואנטית יותר לדיון על החיים היהודיים הפנימיים ועל קהילות יהודיות כמושפעת מן ההיסטוריה שלהן, גם כאשר המאורעות נכפים מבחוץ. הנקודה היא, שהמדיניות שננקטה על-ידי מועצות היהודים יכלה להיות, ואכן הייתה, כזו באופן עקרוני, אבל הצורה שבה יושמה המדיניות על-ידי המועצות יכלה להיות, ובפועל הייתה, שונה. נראה שכתוצאה מכך היו האווירה, היחסים הפנימיים והתחושה של סולידאריות ואחריות ציבורית בקובנה ובשאבלי – בהסתמך על עדויות בכתב ובעל-פה של ניצולים באופן כללי ושל היסטוריונים, שהם ניצולי הגיטאות הללו בפרט – שונים מאלה בוילנה.¹²

נבחן עתה מספר אספקטים ואירועים החוזרים במקורות. היחס של שרידי הקהילה בשאבלי ובקובנה כלפי ראשי המועצות, אלקס וגרפונקל, ליבוביץ וקרטון, היה יחס של כבוד ואפילו של הערצה. אלקס וליבוביץ מצטיירים כמנהיגים ששיעור קומתם האישי ומסירותם לקהילתם הישרו אווירה של סולידאריות ומאבק ציבורי מאוחד. עלפי כמה ספרי זיכרונות, שניהם, וד"ר אלקס במיוחד, זכו לעיתים ליחס של כבוד אפילו מצד הגרמנים. כמו מספר פונקציונרים אחרים, הם נחשבו למשרתים הגונים של הציבור, כאנשים שלא ניסו לנצל את מעמדם לתועלתם האישית. מובן מאליו, שבכל גיטו נשמעו תלונות על פונקציונרים שכן נהגו כך, על חלוקה בלתי צודקת של מזון ועבודות כפייה, על הצורך המתמיד בוויטמין P – פרוטקציה, על "מויסרים" ("מלשינים") ומשתפי פעולה עם הגסטפו, שהמועצה אינה משתלטת עליהם. אך תופעות כאלה קיימות, במידה פחותה, אפילו בחברות נורמליות.¹¹

ההיפך הגמור מזה מיוחס לאנאטול פריד בוילנה: הוא מתואר כצרת הגיטו, כאדם יהיר ואנוכי, המגלה עניין מועט מאד בקהילה אותה הוא מייצג. תושבי גיטו וילנה כינו את המועצה שלהם לא בשם "יודנראט" – מועצה יהודית, אלא "יודנפראט" – בוגרים יהודים, בעוד שעל שלט דלת מועצת היהודים בקובנה נכתב בעברית: "ועד זקני העדה", לסמל בכך את מעמדם של הזקנים הללו כנציגיו האמיתיים של הציבור.¹²

יעקב גנס הוא דמות שנויה במחלוקת: כקצין בצבא הליטאי, הנשוי לאשה לא-יהודיה, יכול היה לחסוך מעצמו את חוויית הגיטו. אבל כבעל נטייה למנהיגות הוא בחר להנהיג את הגיטו, בהאמינו, כך נראה, שיעודו הוא להציל לפחות חלק מסוים מאוכלוסיית הגיטו. הוא הסתמך בעיקר על המשטרה היהודית של הגיטו כמקור כוחו, לעומת אלקס וליבוביץ, שמקור כוחם היה סמכותם המוסרית והתמיכה הציבורית. מכיון שאלקס וליבוביץ לא היו זקוקים למשטרה, כדי לכפות את סמכותם, לא יכלו קציני המשטרה לנצל את מעמדם. בנוסף לכך הקיף גנס את עצמו בקציני משטרה ופקידים שרובם היו מתועבים בעיני הציבור, בעוד שאלה בשאבלי ובקובנה השתייכו לתנועות הנוער שלפני המלחמה והיו חלק מהמחתרת.

המשטרה היהודית בקובנה נהנתה מהכוח המרומה שהיה לה ויצרה אווירה של פחד וענישה חמורה: השוטרים ערכו נשפים שהיו מפורסמים בבזבזנות ובהפקרות שלהם. הם נשאו אקדחים – גנס השתמש באקדחו כדי לרצוח לפחות שני אנשים – והם רגו שישה אנשים למוות וביצעו את התלייה. יש להתחשב בעובדה, שהנידונים למוות (כירייה או בתלייה) יכלו להוות או היוו בפועל סכנה לחייהם של אחרים בגיטו. אך התנהגות משטרת הגיטו בוילנה הגיעה עד כדי כך, שקצינים גרמנים שהתלוננו על משטרת גיטו קובנה, שיבחו את זו של וילנה על כך שהשליטה משטר מחמיר יותר, על עצירת הסחר במזון בשערי הגיטו ועל הסגרתם של "יהודים שחטאו" לידי הגסטאפו. בקובנה מגוננים ומסתירים "חוטאים", התלוננו הקצינים הגרמנים, והשוטרים מגלים חוסר רצון לאסוף אפילו 200 עובדים (למחנה עבודה ידוע לשימצה), או לחסל את השוק השחור.¹³

"הקו האדום", אם להשתמש במונחים של ימינו, של מועצות היהודים של שאבלי ובקובנה בא לידי ביטוי בתקנות של בית-המשפט של גיטו קובנה: "בית המשפט צריך לנהוג על-פי העקרון הבסיסי של המועצה – בשום מקרה אין רשות לפעול בשום דרך העלולה להביא להסגרתו של יהודי לידי הגסטאפו": כאשר קיבלו השופטים את מינוים בקובנה הם נשבעו לפעול, ביחד עם המועצה, על-פי ערכים של מוסר יהודי ואחריות קולקטיבית.¹⁴ בשני מקרים מציעים אנשי המועצות של שאבלי ובקובנה את עצמם ככני ערובה המיועדים

להילקח במקום תושבי גיטו אחרים, ובמקרים אחרים חברים במועצות אלו נעצרו ועונו. ר"ר אלקס איים פעם להתאבד אם סגנו, גארפונקל, לא ישחרר מן הכלא.¹⁷ אותו קו ארום נחצה בכוכן בוילנה: ימים מספר לאחר שגנס מונה עלידי הגרמנים לנציג הגיטו, בחרה משטרת הגיטו כ-80 אנשים, זקנים וחולים, ומסרה אותם לידי הגרמנים להריגה. אותו הדבר קרה באוקטובר 1942 אחרי שגנס מונה לראש האדמיניסטרציה היהודית באיזור ביילורוסיה (שהיה מסופח לאיזור וילנה), שכלל מספר גיטאות קטנים. שוב בחרה משטרת הגיטו בוילנה, בהוראתו המפורשת של גנס, 400 אנשים זקנים וחולים מהגיטו הקטן של אושמיאנה ומסרו אותם לידי הגרמנים, בקירבת הכור שבו הם נרצחו מייד לאחר מכן. בניגוד לכך, בזמן האקציה של הילדים, גם בשאבלי וגם בקובנה הזהירו חברי המועצות והשוטרים מפני הסכנה המתקרבת ועזרו לילדים להגיע למקומות מסתור. לא פחות מ-140 שוטרים וקצינים ממשטרת קובנה נעצרו ועונו כדי שיגלו את מקומות המסתור של הילדים והזקנים. רובם סירבו והוצאו להורג, שבעה לא יכלו לעינויים. שני חברים ממועצת שאבלי בחרו להישלח עם הילדים לאושוויץ, באומרים לגרמנים שאינם סומכים על הבטחותיהם לשמור על שלום הילדים.¹⁸

ובנוגע ליחס כלפי המתתרת: לגנס היה יחס אמביוואלנטי כלפי המתתרת. היו לו קשרים קבועים עם חברי המתתרת והוא הבטיח לעזור, אולי אפילו להצטרף כאשר תגיע שעת הכושר. הייתה אפילו תלות הדדית: הוא היה זקוק להם כדי לזכות לתמיכה ציבורית ומוראלית, הם היו זקוקים לו לשם עזרה תומרית. אך למרות זאת הוא לא נחשב לאמין בעיניהם, ואירועים שהתרחשו בהמשך הדברים הוכיחו הערכה זו כנכונה. על פי הוראתו נעצר יוסף גלזמן, סגן מפקד המתתרת¹⁹ פעמיים, ושחרר עלידי חבריו באמצעות התנגשות אלימה בין הצדדים. הסיבה למעצרים הייתה התנגדותו של גלזמן למדיניותו של גנס: ליתר דיוק, סירובו לשתף פעולה עם גנס, שעסק בהכנות לסלקציה נוספת, דומה לסלקציה שנערכה באושמיאנה.²⁰ בקיץ 1943, חודשיים לפי חיסולו הסופי של הגיטו עדיין האמין גנס שקיומה של המתתרת מסכן את הגיטו. הוא הסית את האוכלוסייה לדרוש את הסגרתו של יצחק ויטנברג, מפקד המתתרת, כאילו מהווה ויטנברג סכנת מיידית לגיטו כולו. בכך הביא גנס להחלטה של ויטנברג וחבריו שעל המפקד להסגיר את עצמו לגסטאפו. המתתרת לא רק שאיבדה את מפקדה: העימות הגלוי ברחוב בין ציבור הגיטו והמתתרת, בניצוחו של גנס, היה אחת הסיבות העיקריות לכך שחברי המתתרת נאלצו לעזוב את הגיטו אל היערות.²¹

התנגשויות שכאלה לא היו בשאבלי ובקובנה. היפוכו של דבר: המועצות בקובנה ובשאבלי תמכו במחתרות מבחינה כלכלית ומוראלית, נהנו מאימונן המלא ולמעשה עודדו את הצעירים לברוח ליערות. קציני המשטרה, או שהיו בעצמם חברי מתתרת או שאימנו את חברי המתתרות להשתמש בנשק. "נוצרה בקובנה אווירה של סולידאריות עם המתתרת... שונה מזו שבויילנה", אומרת שרה נשמית, היסטוריונית ולשעבר פרטיזאנית מקובנה. רב לוי, עמיתה מן המתתרת, מסכים עמה: תיאור שכזה מפי פרטיזאנים מדבר בעד עצמו.²² בשאבלי היה זה ליבוביץ' עצמו שהציע להצית את הגיטו ולברוח ליערות. אחיו היה אחד ממנהיגי המתתרת המקומית – "מצדה".²³ יחד עם זאת, יש להדגיש שהמתתרת בשאבלי ובקובנה קיבלה תמיכה בעיקר לאחר שגיטו וילנה כבר לא היה קיים ונשאר מספר קטן בלבד של יהודים בעיירות ובמחנות הקטנים יותר. אז, בסוף קיץ 1943 כבר היה ברור שהגיטאות קרובים לקיצם. באותה מידה יש להדגיש, שכאשר פעל גנס כנגד ויטנברג, עדיין היו רוב יהודי הגיטו, כ-19,000 איש, בין החיים.

השאלה הנשאלת היא מדוע הייתה האווירה בציבור בעלת אופי אחד בוילנה ושני, שונה ממנו בשאבלי ובקובנה. התשובה הגלויה ביותר נעוצה במספרים: מתוך 60,000 יהודי 'ירושלים דליטא', נרצחו שני שלישים עוד לפני הקמת הגיטו. 19,000 הנותרים כבר לא שימרו יותר מבנה של קהילה. חברי המועצה הראשונה נרצחו. יהיה זה סביר להניח, אם כן, שהקצב של הרציחות בוילנה היה כזה שמספר המנהיגים שנשארו בחיים היה קטן יותר מאשר בקובנה ובשאבלי כאשר נכנסו הגיטאות לשלב הרגיעה היחסית.

תשובה אפשרית שנייה נעוצה בהיסטוריה של וילנה בין שתי מלחמות העולם. העיר נקרעה בין הצבאות הרוסים, הליטאים והפולנים בשנים 1919-1940. היא נכבשה על-ידי פולין למשך 20 שנה בין המלחמות, והיא עברה מחזור נוסף של כיבוש סובייט-ליטאי-סובייטי בשנים 1939-1940. כל השינויים הללו ערערו את הקהילה והיקשו על קיומה של הנהגה יציבה.²⁴ וילנה הושפעה כנראה משינויים אלה יותר ממקומות אחרים בליטא בהיותה כל הזמן בקו החזית ובשל היותה הבירה העתיקה של ליטא, שכל צד נאבק על השלטון בה.

במשך כמעט 20 שנה של כיבוש פולין הייתה יהדות וילנה מגוננת מאשר יהדות ליטא. האיחוד מחדש התרחש באוקטובר 1939, כשנה וחצי לפני הפלישה הגרמנית. האם 20 השנים הללו שינו את יהדות וילנה, הפכו אותה אולי לפחות 'ליטווקית', כפי שמכונים יהודי ליטא בשל המסורת והאופי המיוחד להם, וליותר 'פולניים' – או שונים משאר יהודי ליטא באיזו צורה אחרת? ואם אכן כך הוא, האם השפיעו שינויים אלו על המאורעות בזמן הגיטו? ההיסטוריון יעקב רובינסון עונה על שאלות אלו במעורפל: הוא מתאר את איחודם המהיר של יהודי ארבעת האזורים של ליטא העצמאית (להוציא את איזור וילנה) לכדי יהדות אחת מגובשת: ציבור קטן, מאוחד, מאורגן היטב, מורכב מאנשים שדוברים כולם אותה יידיש, ברובם ציונים או סוציאליסטים למרות שעל-פי עיסוקם היו שייכים למעמד הבינוני; הדתיים שביניהם היו ברובם 'מתנגדים' (מתנגדי החסידות); מושרשים עמוק זה מאות בשנים בסוג זה של יהדות ובמסורותיו של שלטון עצמי. היהדות הליטאית הזו זכתה לאוטונומיה באמצעות מאבק פוליטי שרובינון מגדיר כאחראי ובוגר, מנוהל ברוח של אחדות ופשרה פנימיים שאינה אופיינית לא ליהודים באופן כללי ובמיוחד לא ליהודי פולין. יהודי וילנה לא היו שותפים למציאות זו, בהיותם למעשה מנותקים משאר ארבעת האזורים הליטאיים במשך עשרים שנה.²⁵

במאמר אחר מציין רובינסון את העובדה, שליהודי ליטא מארבעת האזורים היו שנה וחצי בלבד של חיים משותפים ביחד עם יהודי וילנה באותה ישות פוליטית לפני פלישת הגרמנים, ושנה וחצי אלו כללו גם את עצמאותה המעורערת של ליטא וגם את תחילתו של שלטון סובייטי. ולכן, למרות "שהיו אלמנטים משותפים רבים לשני חלקי היהדות הליטאית, לא ניתן אורך הזמן שיספיק כדי להביא את איחודם לכדי בשלות". עובדה זו מצאה את ביטוייה, כך טוען רובינסון, במספר הבדלים בין הגיטאות קובנה ווילנה במהלך הכיבוש הגרמני.²⁶ האם באמצעות צירופם של שני המאמרים מנסה רובינסון לרמוז לכך שיהודי וילנה פעלו באופן שונה בגיטו מכיוון שחסר להם הניסיון שהתנסו בו שאר יהודי ליטא בין שתי המלחמות, ניסיון של בגרות ופשרה בחיים הציבוריים? במקרה שכזה הוא מספק לנו תשובה שלישית, עליפיה הסיבה לסוג המיוחד של אחרות ציבורית בגיטאות שאבלי וקובנה מקורה בהתנסות קודמת, התנסות ליטוואקית ייחודית.

יש לקחת בחשבון גם את התנאים הפיסיים במהלך התקופה של השקט היחסי: צפיפות האוכלוסין בקובנה ובשאבלי הייתה גבוהה מאד, אך האזורים היו בעלי אופי-כפרי: בתי עץ

קטנים עם חצרות וביניהם שטחים פתוחי שאיפשרו גידול ירקות – עובדה בעלת חשיבות עצומה לכלכלת הגיטו. נהר הוויליה הפריד את גיטו קובנה משאר העיר ושימש כמעין הגנה. בקיץ 1942 אפילו הורשו תושבי הגיטו להתרחץ בנהר. חלקו העיקרי של גיטו שאבלי היה ממוקם על גבעה, ששימשה כגורם מבודד. שני הגיטאות היו מוקפים בגדר מעץ. לעומת זאת היה גיטו וילנה ממוקם במרכז של העיר, מנותק מהסביבה עליידי תומה ומורכב משבעה רחובות צרים עם בתים של שתיים-שלוש קומות.

בנוסף לכך, רוב תושבי הגיטאות בקובנה ובשאבלי דיברו ליטאית שוטפת ויכלו לקיים קשר כלשהו עם קומץ חברים ועובדים לשעבר וכן עם איכרים ואנשי כמורה שהיו מוכנים להגיש עזרה. האכיזת הגבוהה של תוצרת הגיטו במוצרי סקסטיל ועוד כמו גם במוצרי עץ וברזל, איפשרו למועצות לשחד את הגרמנים וגם את הליטאים בשעת הצורך. בוילנה היו האפשרויות הללו מצומצמות בהרבה, מכיוון שרוב תושבי הגיטו דיברו פולנית והאוכלוסייה הפולנית, שהייתה במעמד נחות תחת השלטון הגרמני, לא יכלה ולא רצתה להיות מקור לעזרה. במהלך עשרים השנים בהם הייתה וילנה שייכת לפולין, היא קיבלה יחס של עיר מדרגה שנייה, אולי בגלל חוסר הוודאות לגבי גורלה ובגלל ההיסטוריה המורכבת שלה. לעומתה, הייתה קובנה הבירה של ליטא, שאליה הופנו מירב המשאבים ותשומת הלב. כתוצאה מכך, נהנתה קובנה ממצב כלכלי טוב יותר מאשר וילנה, שבה היה העוני דבר שבשיגרה. בסיכומי של דבר, גיטו וילנה היה סיר לחץ, אם משווים אותו לגיטאות קובנה ושאבלי. ומלה אחת נוספת: נראה כי להיבט זה של גיטאות מזרח-אירופה עדיין לא ניתנה תשומת לב מספקת עליידי החוקרים: התנאים הכלכליים, הפיסיים, המבנים והסביבתיים, עדיין לא נחקרו כראוי.

ובכל זאת, עלינו לחפש סיבה אחת נוספת במקום אחר, בייחודה של תקופת השואה ולא באירועים שקדמו לה. אכן, המנהיגות בוילנה הצטמצמה במספרה יותר מאשר קהילות אחרות בליטא. כמו כן, יכולתה לפעול הייתה מוגבלת מאוד בזמן שבין שתי המלחמות, בזמן הסיפוח הסובייטי ובתחילת תקופת הכיבוש הנאצי. והם איבדו את יעקב ויגודסקי, שהיה במשך שנים המנהיג המובהק של יהדות וילנה. אך עדיין נותרו מנהיגים: המפלגות הציוניות ותנועות הנוער היו מאורגנות ב"ועדת השבעה" וביניהם נמנו, אם נציין רק כמה מהם: מאיר-מארק דבור'צקי ושבתאי מילקונוביצקי ("פועלי ציון") ומנהיגים צעירים יותר כמו פרומה פלוטניצקה ויחיאל שיינבאום ("דרור" "החלוץ"), אבא קובנר, אריה וילנר ("השומר הצעיר"), ניסן רזניק, שלמה אנטין ("הנוער הציוני"), יוסף גלזמן, חיים לור ("בית ר'"); ועדת הסיוע והסעד של הגיטו, אירגון שוכה להערכה מצד הציבור, מנה עשרים נציגים מכל המפלגות. לבונדריסטים עדיין נותרו גרישה ישונסקי, שמואל קפלינסקי, יואל פישמן. לקומוניסטים היו יצחק ויטנברג, חיינה בורובסקה, ברל שרשניבסקי, סוניה מדיסקר. והיו אינטלקטואלים כמו וליג קלמנוביץ', הרמן קרוק, אברהם סוצקובר, שמוקה קטשרגנינסקי; והיו אחרים, חשוכים לא פחות, שאינם נזכרים כאן. אך דמויות פוליטיות ואינטלקטואליות אלו לא יצרו הנהגה חליפית כנגד גנר. נהפוך הוא, כמה מהן השתלבו בתוך מחלקות המועצה, אפילו בימי כהונתו של פריד. יותר מכך, גנר הקים בביתו מעין מועדון פוליטי בהשתתפות רבות מבין הדמויות הציבוריות, כדי לצבור תמיכה ציבורית ומוראלית – דבר שמעולם לא הצליח להשיג. אישים אלה להוציא כמה מחברי המחתרת, לא התייצבו כנגדו אפילו כאשר אסף אותם כדי לדווח להם על הסלקציה שבוצעה בידי שוטרי באושימאנה.²⁷

נראה אם כן, שלמרות שאט הנפש הכללי מתיפקדה של המשטרה בגיטו ומהאווירה

שיצרו פריד, ויותר מאוחר גנס ודסלר; ולמרות ההתנגדות העקרונית ששלטון היחיד של גנס זכה לו בגיטו, לא הציעו המנהיגים האחרים תחליף למדיניותו של גנס ואולי לא יכלו להציע מדיניות כזו, שתהיה מקובלת על רוב הציבור. המחתרת הציעה אלטרנטיווה למעטים – לצעירים ולאלו שאיבדו את משפחתם והיו קטני אמונה בסיכויי הישגותם בחיים. רוב תושבי הגיטו, בדומה לרוב הקהילות בגיטאות אחרים בכל מזרח אירופה, הודהו עם הרעיון שיש להציל מספר יהודים גדול ככל האפשר גם אם הדבר בא, למרבה הצער, על חשבון החלשים. מסיבה זו התנגדו רוב המנהיגים של יהדות וילנה, שזכו לתמיכה ציבורית גדולה מאשר גנס, לדרכים שבהן יישם גם את הרעיון הזה, אבל לא פעלו כנגדו בגלוי. לא ניתן להמחיש את מצב חוסר-הברירה הטרגי הזה בצורה טובה יותר מאשר באמצעות הקטעים ביומנו של זליג קלמנוביץ, שבהם הוא משבח את הסלקציה באושוויץ כצעד בלתי-נמנע, קורא לגנס גיבור, ומכנה את חברי המחתרת שניסו להזהיר את אנשי אושוויץ – בכינוי פושעים, המשחקים בחיי היהודים מתוך חוסר אחריות.²⁸ אולי יראה הדבר פרדוקסאלי, אבל ייתכן שקלמנוביץ' נתן בדבריו ביטוי להסכמה שהייתה רווחת בציבור באשר למדיניותו הכללית של גנס, ובנשימה אחת, לשאט הנפש של הציבור מן האמצעים שנקטו כדי להוציא אותה לפועל: קלמנוביץ' כותב בחריפות מוגזמת, כאילו הוא מנסה לשכנע גם את עצמו. האמצעים השונים שנקטו כדי לבצע את המדיניות הזו וההרגשה בקרב מנהיגים יהודים, שיש להציב גבולות וקוים אדומים לאמצעים אלו – אפילו אם בראייה כוללת נכונה המדיניות – מהווים את תמצית ההבדל בין המועצות בשאבלי וקובנה לבין המועצה בוילנה.

נסיים בשתי הערות: ראשית, כאשר נסתיימה המלחמה וניצולי השואה מכל רחבי אירופה התאספו באיזור האמריקני של גרמניה ומאוחר יותר באיטליה, נעשו מנהיגי גיטו קובנה שנשארו בחיים, להנהגה המוכרת ואפילו הרשמית של שארית הפליטה. אלקס נספה בדאכאו אבל לייב גארפונקל, שמואל גרינהאוס, יעקב אולייסקי, רודולף וולסונק ואחרים היו הדוברים, העורכים בעיתונות, ראשי הוועדות. לא יתכן שזוהי מקריות בלבד, לאור העובדה שהיהדות הליטאית הוכתה בצורה קשה ביותר: רק 4%-5% מתוכה ניצלו.²⁹ העובדה, שהניצולים בחרו את שארית גיטו קובנה לייצגם היא הוכחה לאימון ולכבוד שזכו להם מנהיגים אלו בתקופת השואה (מגיטו שאבלי כמעט ולא שרד אף מנהיג אחד).

ההקודה השנייה: המועצות של שאבלי ושל קובנה לא הצליחו להציל את קהילותיהן. אף מועצה לא הצליחה, או יכלה להצליח, גם כאשר נקטה אמצעי פעולה כאלה או אחרים. אך לא זה הנושא הקובע לטווח הארוך. התקופה הנאצית הציעה ליהודים פרשנות נוספת לאימרה שבמשנה: "הכל צפוי ורשות נתונה" (פרקי אבות ג', 15).

הכל היה צפוי מראש, מכיוון שהקנאות הנאצית לא הסתפקה בפתות מהשמדה מוחלטת, פתרון סופי שאליו הופנו כל כך הרבה משאבים ותיכנון. אך הרשות הייתה נתונה – לפעול, אפילו בתנאים שכפו הגרמנים, בצורה שתשקף את האחריות היהודית, המסורת של התארגנות עצמית ואת הערכים האופייניים ליהדות. אם לוקחים בחשבון את התנאים בגיטו, יש לראות הישג לא מבוטל בכך שהיהודים מצאו את הכוח לתפקד כקהילה מאורגנת בעוד שבאותו הזמן התפוררו חברות אחרות, שהיו מצוידות בתנאים טובים יותר, והבחירה הזאת – לפעול כמיטב יכולתך – היא הקובעת לטווח הארוך.

תרגום מאנגלית: עידו פורת

הערות

1. Dina Porat, "The Holocaust in Lithuania, some aspects of uniqueness", in: *The Final Solution* ed. David Cesarani, Routledge, 1994. **השוואה, תל-אביב, 1990**, עורך: ישראל גוטמן, כרך שלישי, "ליטא", עמ' 636-639.
2. לחלוקה המינהלית המדויקת ראה יוסף גאר, 'אוסטלאנדר והנגראל באצירק ליטא', בתוך: יהדות ליטא, תל-אביב, 1984, כרך רביעי, עמ' 27-29. להלן: יהדות ליטא. ולהתנהגותם של הליטאים ראה לייב גרפונקל, "חשבונו עם הליטאים", שם, עמ' 48-60.
3. על וילנה ראה יצחק ארד, וילנה היהודית במאבק ובביליון, ירושלים ותל-אביב, 1976. להלן: ארד, וילנה. על קובנה ראה לייב גרפונקל, קובנה היהודית בתורבנה, יד ושם, ירושלים, 1959. להלן: גרפונקל, קובנה. על שאבלי ראה אליעזר ירושלמי, פנקס שאבלי, ירושלים, 1958. להלן: ירושלמי, פנקס שאבלי.
4. על שלטונה של ברית-המועצות בליטא ראה: רב לוי, תקופה בסטוריים, 1839-1941, תמוזות בחיי היהודים באזורים שסופחו לברית-המועצות בתחילת מלחמת-העולם השנייה, ירושלים ותל-אביב, 1989. להרג הגברים ראה ארד, וילנה, עמ' 71-74.
5. על אי-היציבות במועצות היהודים ראה: ישעיה טרונק, **ירדנראט**, ירושלים, 1979, פרק 12, ובייחוד טבלה בעמ' 298.
6. עובדות אלה סותרות את התיאוריה הידועה של חנה ארנסט על הקשיים בהם היו הגרמנים נתקלים לולי היו מועצות היהודים בנמצא. ראה: **Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil**, New York, 1963.
7. תיאור מפורט של רמויות אלה ראה: רייזל (רוז'קה) קורצ'אק, להבות באפר, מרחביה, 1946. להלן: רוז'קה, להבות. ומרד ברודצקי, ירושלים וליטא אין קאמפף אין אומקום, זכרונות פון ווילנער געטא, פאריז, ניר יורד, 1948 (יידיש).
8. יצחק ארד, "היידנראטיס בגיטאות ליטא: קובנה ווילנה", בתוך: דמות ההנהגה היהודית בארצות השליטה הנאצית, 1833-1945, יד ושם, ירושלים, 1979, עמ' 79-96.
9. על ריכוז זה ראה: ישראל גוטמן, "עבודת כפייה של יהודים בשורות הגרמנים במזרח-אירופה במלחמת העולם השנייה", בתוך: ציון מ"ג, חוברת אב 1978; וליאן רוז'ק, "כוח העבודה היהודי כגורם במדיניות ההשמדה הנאצית", בתוך: ילקוט מדרשת כ"ה, עמ' 101-117. חומר נוסף בנושא זה נחשף עתה בארכיוני ברית המועצות לשעבר.
10. בראייה להודות לפרופ' בנימין הרשב שנתן לי העתקים של חומר מקורי הנוגע לבית-הסוהר היהודי בגישו וילנה, שהובא מליטא ונמצא בארכיון בית לוחמי הגיטאות.
11. על "תעודות חיים" בקובנה ראה אברהם תורי, גישו יום יום, יומן ומסמכים מגישו קובנה, תל-אביב, 1988. עריכה מדעית: דינה פורת, כתיבה כ"ה בספטמבר 1941. להלן: תורי, גישו יום יום. על גיטאות א' וב' בוילנה ראה ארד, וילנה, פרק 10. הדבר אירע בוילנה באותו תאריך, 15 בספטמבר 1941.
12. שרה נשמית, "החוסים הפנימיים בגישו קובנה", כספר יהדות ליטא, כרך רביעי, עמ' 178-182. רב לוי וצבי בראון, "תנועת המרי והפרטיזאנים של יהודי קובנה במלחמת-העולם השנייה", שם, עמ' 159-178.
13. על לייבוניץ ראה סימה איציקס, קורות גישו שאבלי, שם, עמ' 185-231, בייחוד עמ' 230-231. על אלקס ראה תורי, גישו יום יום, עמ' 603-608.
14. צילום הדלת - בתעודת צילומי צבי קדושין, שהתקיימה בבית התפוצות, בתל-אביב, בקיץ 1986.
15. ראה תורי, גישו יום יום, 4 בפברואר, 4 במרץ 4 בספטמבר 1943.
16. תורי, גישו יום יום, עמ' 476-483, ובייחוד 478-483.
17. גרפונקל, קובנה, עמ' 248-264.
18. קורות גישו שאבלי, עמ' 199; הרבקה ברום ז"ל גם בגישו שאבלי, בתוך: ערד, אפריל 1991, עמ' 27. באשר למשטרת גישו קובנה ראה: הרש גויסר, "בגישו קובנה", בתוך: ילקוט מדרשת י"ח, נובמבר 1974. גויסר נמנה עם שוטרי הגישו.
19. גלומן היה מן מפקדי משטרת הגישו, והסכים לקבל תפקיד זה בלחץ חברי בתנועת בית"ל, כדי שהתנועה והמחתרת יום במידע פנימי על המשטרה.

20. כל המקורות מתארים את הסלקציה באושמיאנה. ראה נאום גנס ושיתחו עם מנהיגים בגיטו בעקבות הסלקציה בתוך: השואה בתיעוד (ערכו י' אורד, י' גוטמן וא' מרגליות), ירושלים 1978, עמ' 352-354.
21. על פרשת ויטנברג כתבים כל המקורות. ראה בייחוד: רוז'קה, להבות, עמ' 182-189, וצילה רוזנברג-עמית, לשמור על צלם, ת"א, 1990, עמ' 46-49.
22. ראה הערה 12.
23. ירושלמי, פנקס שאבלי, עמ' 165-187.
24. משה כהן, "וילנה בין ליטא ופולין", בתוך: ספר יהדות ליטא, כרך שני, ת"א, 1972, עמ' 84-88.
25. יעקב רובינזון, "יהדות ליטא העצמאית באספקלריה היסטורית והשוואתית", בתוך: יהדות ליטא, כרך ב', עמ' 26-27.
26. יעקב רובינזון, "חורבן יהדות ליטא במסגרת השואה בכללותה", בתוך: ספר יהדות ליטא, כרך רביעי, עמ' 19-20.
27. ראה הערה 20.
28. זליג קלמנוביץ, יומן בגיטו וילנה, תל-אביב, 1977, עמ' 85-87.
29. ראה הערה 1.

התזמורת הסימפונית היהודית בגיטו וארשה (1940-1942)

"יותר מלחם נתצח השירה חזאת בזמנים, שכלל אינה נתצח"
ל' סטאף

תופעה מיוחדת במינה היא קיומן של תזמורות סימפוניות יהודיות בגיטאות של פולין בתקופת השואה.

תזמורות סימפוניות מתקיימות בדרך-כלל כתנאים נוחים ביותר מבחינה תרבותית, חברתית וכלכלית, והן דורשות התייחסות ותודעה ציבורית, וברוב המקרים אף גיבוי ממשלתי. ידועים לנו הקשיים המיוחדים, שנבעו מתנאי החיים ששררו בגיטאות על רקע של טראגריות אישיות, משפחתיות ולאומיות, ובכל זאת עובדה היא, כי למרות כל הקשיים פעלו תזמורות סימפוניות יהודיות בגיטאות הגדולים בפולין: בווארשה, בלודז', בוילנה, בלבוב ובפשמישל.

באוקטובר 1940 הגיש יושב־ראש היודנראט, אדם צ'ארניאקוב, לשלטונות הגרמניים הצעת פרויקט להקמת תזמורת סימפונית בהשתתפות נגנים, אשר ניגנו כעבר בתזמורת הפילהרמונית הווארשאית, ברדיו ובאופרה הממלכתית, וכן נגנים אשר ניגנו בתזמורות סימפוניות מחוץ לגבולותיה של פולין. תפקידה של התזמורת, נכתב בהצעה, יהיה לנגן קונצרטים סימפוניים, שיעמדו על רמה גבוהה. כאותה הצעה ציין היושב־ראש את עובדת היעדר אירועים תרבותיים בגיטו ואת מצבם הכלכלי הירוד של המוסיקאים המקצועיים. ב־5 ביאנואר 1941 נתקבל הרישיון המבוקש מן "המשרד להשכלת העם ולתעמולה" שליד מחוז וארשה. הרשות ניתנה, כתנאי שכל התוכניות תעבורנה צנזורה של "המשרד", ושלא תבוצענה יצירות מאת קומפוזיטורים ומחברי מחזות "אריים". הפעלת התזמורת נתקלה לא רק בהתנגדות עקרונית של אחדים מתושבי הגיטו ובקשיי אידגון וקבלת אישורים מהגרמנים, אלא גם בקשיים יום־יומיים יוצא־דופן. אחד מהקשיים היה הקור העז ששרר באולמות הגדולים, ביחוד בעת החזרות, כשהיו האולמות ריקים מאדם. בעיה זו נפתרה על־ידי העברת החזרות לדירות פרטיות גדולות ולחדרי האוכל. במקומות אלה

אמנם קשה היה להביא בחשבון את האקוסטיקה, אבל בזאת נפתרה הבעיה של נגינה בקור. אחד הפתרונות המעשיים לבעיית החוסר בנגני כלי נשיפה יהודיים, היה הזמנת נגנים פולניים מן הצד הארי, והדבר נתאפשר הודות לכך שהגיטו עדיין לא היה סגור או בצורה הרמטית. ב־16 בנובמבר 1940 סגרו הגרמנים לפתע את הגיטו סגירה מוחלטת, אין יוצא ואין בא.

כדי לקיים את פעילותה של "התזמורת הסימפונית היהודית" בגיטו וארשה, נכנעו הנגנים לתנאי הגיטו והסכימו לצרף סקסופונים למיניהם במקום חצוצרות, קרנות יער, אבובים ובסונים. גם מבקרי המוסיקה השלימו עם המצב המוזר והגדיר, וכך כותב אחד המבקרים בביקורתו את "האנדרנטה קנטבילה" מתוך הסימפוניה של צ'ייקובסקי, בנוגע לתחלופה של כלי נשיפה סימפוניים לכלים ג'אזיים: "...הייתה זאת הפרעה מוסיקלית-סיגנונית, אבל למרבה הצער, אין פתרון אחר..."

נגני התזמורת

נגני התזמורת הסימפונית בגיטו וארשה היו מוסיקאים מעולים ומבוקשים למדי בפולין לפני המלחמה, בתזמורות סימפוניות, אופראיות וקאמריות ובהרכבים קאמרליים, כולל רסיטאלים. נוסף על כך נמצאו בגיטו נגנים מפורסמים אשר הגיעו מארצות שונות. נגני התזמורת התמסרו לנגינתם למרות תנאי ההשפלה, התסכול והקשיים הסביבתיים: "כשהם נאלצים, כדי להמשיך ולנגן, לבצע את הנגינה לעיתים לבושים במעילים עליונים, חובשי כובעים ולא פעם בכפפות, מחמת הקור העז ששרר באולמות הקונצרטים..."

הרעב התמידי והראגה למשפחותיהם אילצו את המוסיקאים לבצע גם תפקידים של שרתי בתים ומלאכות נחותות אחרות. מרצ'לי רייך מעיד: "...מי שיבהיר לעצמו שרבים מהנגנים הגיעו לחזרות של התזמורת ללא ארוחת בוקר, יבין ששאיפותיהם לנגן בכל מחיר, היו נועזות ביותר..."

נוסף על כך, הושפלו המוסיקאים בהבחנם בפניות לציבור בנוגע למצבם הירוד; למשל אותם מוסיקאים, שבעבר היו גאים במקצועם, נתקלו בעיתון הגיטו במודעות כגון: "נעזור למוסיקאים שלנו", ובפניות לוועדי בתים בבקשות "עזרה למוסיקאים הנזקקים". והנה אחת הקריאות: "...נעזור למוסיקאים שלנו בשטח הגיטו קיים אנסמבל של שישים ושישה מוסיקאים, המהווה את התזמורת הסימפונית היהודית, שהיא גוף אמנותי, המייצג עמדה חשובה של גורם תרבותי יהודי. חברי האנסמבל נשארו בלא אמצעי קיום כלכלי..."

הקונצרטים הסימפוניים הראשונים נערכו באולם ספריית "יוראיקה" ולאחר שקהל המאזינים התרבה, הועברו הקונצרטים לאולמות גדולים כמו "מלודי פאלאס" ו"פמינה", שם נערכו בפני הנגנים קשיים מרובים כמו קור עז והתאמה אקוסטית מסובכת של צלילי הסקסופונים וכלי הקשת. עם העובדות הללו היה על נגני התזמורת הסימפונית היהודית בגיטו וארשה להתמודד ואמנם, הם עשו זאת בהכנעה ובגבורה רוחנית עד לסופם הטראגי.

המנצחים

בעולם הסימפוניה מקובל, כי במרכז הפעילות המוסיקלית המעשית עומד המנצח. אם נתייחס להערכתם הביקורתית של מבקרי מוסיקה ולעדויות של מוסיקאים ששרדו מגיטו וארשה, ניזכר שברוב המקרים עמדו המנצחים בתקופת קיום התזמורת (כשנה וחצי,

מרצמבר 1940 – אפריל 1942) בנבורה אמנותית בניהול התזמורת הסימפונית ונשא בגאון במאמצים לא־שיגרתיים בהפעלתה. 4 מנצחים ניצחו בקביעות על התזמורת בשנים 1940-1942: מאריאן נויטייך, אדם פורמנסקי, שמעון פולמן וישראל המרמן. היו אלה מנצחים בעלי שיעור קומה, ברמה ביד־לאומית. מנצחים אלה ידעו לשחזר פרטיטורות של מיטב הרפרטואר הקוננוציונאלי וניצחו לפני המלחמה בפורומים ביד־לאומיים. מנצחים דגולים אלה נאלצו לנצח לבושי כובעים, מעילי חורף וכפפות, לאור קלוש של נורות קארביד פרימיטיויות.

מבקרים מוסיקליים – ביקורות

גיטו וארשה היה היחיד מתוך שישה גיטאות שבהם נתקיימו תזמורות סימפוניות, שבו פעלו שישה מבקרי מוסיקה. שלושה מהם חתמו על רשימות הביקורת שלהם בשם המלא, ושלושה בפסבדונים או ראשי תיבות: אלכסנדר רונשטיין, הנריק צ'רבינסקי, ויקטור הארט, ארבה – השם האמיתי אינו ידוע, א' אקס – שמו אינו ידוע רל' א' – השם המלא אינו ידוע. אין בידינו מידע ביוגרפי על המבקרים, חוץ מאשר על הכולט שבהם, מרצ'לי רייך, אשר היה ממונה ביוזנראט של גיטו וארשה על המחלקה לקורספונדציה בשפה הגרמנית. רייך הצטרף למחתרת והעביר את העתקי המסמכים בשפה הגרמנית להיסטוריון עמנואל רינגלבלום.

מסמכים אלה אוחסנו בארכיון החשאי "עונג שבת". מכאן אפשר להבין, שבין המיסמכים הללו היה גם מכתבו של ר"ד גראסלר אל יו"ד היוזנראט, אדם צ'ארניאקוב, שעניינו ענישת התזמורת הסימפונית בגלל נגינת יצירות מוסיקליות של קומפוזיטורים "אריים".

ZYDOWSKA ORKIESTRA SYMFONICZNA

W sobotę, 2 sierpnia odbędzie się DWUKROTNIE

W sali MELODY PALACE | **W WIELKIEJ SALI**

Rymorsko 12 | *Sienka 16*

O GODZ 12³⁰ PUNKT. | **O GODZ 5 POPOL**

II-gi Z CYKLU

KONCERT SYMFONICZNY

MARIAN NEUTEICH (מנצח)

HELENA OSTROWSKA (סופרן)

N. ORWY

UWAGA

כרזת פירסומת לקונצרט של התזמורת הסימפונית היהודית בגיטו וארשה

חלקו של מרצ'לי רייך בתיפקוד התזמורת הסימפונית בגיטו היה בולט מאוד. כחבר בחבר הנאמנים של התזמורת עסק רבות באירגון קונצרטים, וכן כתב ביקורות רבות על הקונצרטים שלה. כאמור, הצליח לעבור עם רעייתו לצד הארי, וכיום הוא מתגורר בהמבורג.

המבקרים המוסיקליים בגיטו וארשה לא התייחסו בביקורותיהם ישירות למצב הכלכלי המחריד של תנאי הקיום בגיטו, כיוון שרצו לכתוב את האמת המוסיקלית, כאילו הם מצויים בתקופה שיגרתית, ויחד עם זאת הדגישו המבקרים את הנסיכות המיוחדת, שגם המנצחים וגם המנגנים היו תלויים בהן.

מבדיקת דברי הביקורת של המבקרים המוסיקליים מתברר, כי למערך הקונצרטים הסימפוניים בגיטו וארשה הצטרפו בקטעי סולו נגנים צעירים, שהמבקרים ניבאו להם עתיד מזהיר. אין ספק, שאלמלא האירועים הטראגיים של השואה, היו אחרים מהם מגיעים לשיאים עולמיים. הנחה זו מבוססת על הערכות של מבקרי מוסיקה מעולים ועל עצם צירופם של אותם אמנים צעירים לתזמורת סימפונית בעלת רמה גבוהה מבחינה ביד לאומית תחת שרביטם של מנצחים דגולים, וכול זאת למרות תנאי המצוקה הקשים.

קהל המבקרים

הערכה רבה לקהל, אשר ביקר בקונצרטים הסימפוניים בגיטו וארשה, חלק המבקר המוסיקלי והעסקן הציבורי מרצ'לי רייך. וכך הוא כותב: "...אלפים מתושבי הגיטו האזינו לקונצרטים הסימפוניים כשהם מגיעים להנאה רוחנית, העומדת בסתירה לחייהם האכזריים בגיטו..."

בעדותו מוסיף רייך לתאר את קהל הגיטו, קהל שיש לו צורך בקונצרטים סימפוניים, הנוהר לקונצרטים בהמוניו, למרות הסכנות הרבות האורכות בדרך: הגרמנים ערכו "חטיפות" של אנשים ברחובות ולקחו אותם לעבודות קשות. ביחוד נעשו החטיפות בסביבות השעה 12.00 בצהריים, שבה נערכו רוב השחריות הסימפוניות. ואף על פי כן היו אנשים באים באומץ לב ובנחישות לקונצרטים האלה.

הקונצרטים של התזמורת הסימפונית

בהתאם לדרישת השלטונות הגרמניים הוגשו למשרד ל"השכלת העם ולתעמולה" של הגרמנים "מחברות תוכניות" לצנוזורה ולאישור. מאחר שבגיטו וארשה לא נמצאו פרטיטורות של קומפוזיטורים יהודיים, לא הייתה שום אפשרות לעמוד בדרישות, והתזמורת נקלעה לקונפליקט עם השלטונות, שכן נאלצה לנגן יצירות של הקומפוזיטורים האסורים. קונפליקט זה טמן סכנות רבות למבצעים ולמארגני הקונצרטים. כדי להעלים מן הגרמנים את הנעשה, לא צוינו במודעות תוכניות הקונצרטים, ואלה נמסרו בעל־פה בשעת הקונצרט עצמו. יצירות ששוחזרו נרשמו על־שם מעבדיהן וכך, למשל, עיבודים של קונצרטים לכינור מאת קרייזלר ופלאש, נמסרו כיצירות אותנטיות של אותם קומפוזיטורים, שעיבדו אותן.

בפרק הזמן שבין נובמבר 1940 – אפריל 1942 ניגנה התזמורת הסימפונית היהודית בגיטו וארשה יצירות סימפוניות של 26 קומפוזיטורים, מהם 23 קומפוזיטורים אריים ו־3 יהודים.

נציין את שמותיהם של קומפוזיטורים אחדים שיצירותיהם בוצעו: ויוואלדי, באך, הנדל, היידן, מוצרט, בטהובן, שוברט, ברליוז, מנדלסון, שופן, ורדי, ברוקנר, ברהמס, צ'ייקובסקי, רבוואק, גריג, סטראוינסקי וכן יצירות המלחין הארץ-ישראלי יואל אנגל. כדאי לציין, כי בעריכת התוכניות הושם דגש על ביצוע יצירות גדולות, כמו סימפוניות וקונצ'רטות וכן מספר גדול של סוויטות ופתיחות. הדבר מעיד על אתגרים אמנותיים רציניים, שהמוסיקאים בגיטו וארשה הציבו בפניהם, למרות התנאים הסביבתיים הקשים שבגיטו. רשימת הקומפוזיטורים מעידה על כך, שרק נגנים מעולים מסוגלים היו לבצע תוך זמן כה קצר ובתנאים תת-אנושיים רפרטואר, שבדרך כלל נוהגות לאמצו תזמורות סימפוניות גדולות ומפורסמות.

השחרית האחרונה בגיטו וארשה בביצוע התיזמורת הסימפונית היהודית נערכה באפריל 1942, באולם "פמינה". נוגנו בה היצירות הבאות: הפתיחה לאופרה "אאורנסה" מאת ובר והסימפוניה "האיטלקית" בלה מאזור מאת מנדלסון. ניצח על התזמורת מריאן גויטייך. בחלקו השני של הקונצרט נוגן הקונצ'רטו לפסנתר מס' 2 בסי במול מז'ור מאת בטהובן. הסולן היה ברנארד ברקמן. בדברי הביקורת נאמר: "...מריאן גויטייך (אשר לא ידע כי זהו הקונצרט האחרון) הוביל את התזמורת דרך המלודיקה והריתמוס החי של היצירה. יש לציין, שההפרעות של מגורות הקאריביד שיבשו בצורה רצינית את ביצועה התקין של היצירה, שכן התאורה הפרימיטיביות הקשתה על הנגנים לבצע בשלמותה". עם תום הקונצרט, הודיע יושב-ראש היודנראט, אדם צ'ארניאקוב, על קבלת מכתב מד"ר פרנאץ גראסלר, סגנו של אאורסולר, קומיסאר גיטו וארשה, המצווה הפסקת נגינת התזמורת הסימפונית היהודית למשך חודשיים, דהיינו מ-15 באפריל 1942, כעונש על נגינת יצירות מוסיקליות מאת קומפוזיטורים "אריים", וזאת למרות האיסור המוחלט. העיתון "גאזטה ז'ידובסקה" מפרט את מכתבו של גראסלר מ-8 באפריל 1942, והרי קטע מתוכו:

"...בזאת אסורים כל הביצועים של התזמורת, לגבי כול סוגי המוסיקה של קומפוזיטורים לא-יהודים... מתברר שהתזמורת עברה על האיסור הנ"ל. אני אוסר על התזמורת הסימפונית היהודית, אשר אשמה בעבירות הנ"ל, לנגן באולמות במשך חודשיים, החל מה-15 באפריל 1942..."

סיום הפעילות

אדם צ'ארניאקוב, יושב-ראש היודנראט רשם את הדברים האלה ביומנו ב-11 באפריל 1942:

"...אבקר אצל אאורסולר בעניין התזמורת. אתמול קיבלתי מכתב מהקומיסאר אאורסולר, בו הוא מודיע על הפסקת נגינתה של התזמורת לחודשיים, כיוון שנגינה יצירות של מלחינים אריים, למרות האיסור. היום ייערך עוד קונצרט כמתוכנן. לשלסונות נודע על תוכניות הקונצרטים מתוך ה-G.Z..." ("גאזטה ז'ידובסקה").

למרות אירועים קשים אלו, עדיין לא האמינו היהודים שקיצם קרב. אפילו אדם צ'ארניאקוב, יושב-ראש היודנראט, שנפגש עם אנשי השלטון הגרמני מדי יום ביומו, כתב ביומנו בחדש יוני 1942, כשישה שבועות לפני התאבדותו, שעדיין לא ויתר על רעיונותיו להקים אופרה בגיטו וארשה. וכך כתב צ'ארניאקוב ביומנו: "...ביקרתי בקונצרט של רביעיה קולית באולם 'פמינה'. זה זמן רב אני קורא להקמת אופרה בגיטו. באות בחשבון האופרות

האלה: "היהודיה" מאת הלוי, "כרמן" מאת ביזה, "סיפורי הופמן" מאת אופנבאך. הגרמנים החלו לדרוש מצ'ארניאקוב אספקה יומית של רשימות יהודים, המיועדים לשילוח למקום לא ידוע. צ'ארניאקוב היה חסר אונים בנרון. ב־1 ביולי 1942 אירגן צ'ארניאקוב אסיפה גדולה בהשתתפות כמה מאות של נציגי ציבור, מלומדים, מרענים וכו'. צ'ארניאקוב נשא נאום מזעזע, ובו תיאר בגלוי את מצבם הטראגי של תושבי הגיטו. בהפסקת התה הושמעה נגינה בפסנתר, והנגן ניגן פרלודים אחדים מאת שופן, שהיו אסורים לביצוע והוסיף את נגינת ההמנון הפולני: "עוד לא אבדה פולין". לו גילו אנשי הגסטאפו כי נוגן ההימנון הפולני, היו שולחים את כל המשתתפים למחנה ריכוז. זה היה ביטוי של התנגדות לכובש והזדהות עם העם הפולני.

ב־23 ביולי התאבד צ'ארניאקוב, לאחר שהנאצים ציוו עליו למסור את ילדי הגיטו למשלוחים. זה היה גם סיום חיי המוסיקה בגיטו וארשה.

לסיכום

למרות המצב הקודר, ששרר בגיטו וארשה, הייתה פעילותה של התזמורת הסימפונית ערה למדי. התזמורת פעלה מ־25 בנובמבר 1940 ועד ה־14 באפריל 1942. על קונצרטים אחדים, שנערכו בתקופה זו, יש מידע סותר. מצד אחד מקובל לומר, כי בגיטו וארשה נערכו 50 קונצרטים סימפוניים, ואילו מצד אחר, לפי המידע שבידי, נערך הקונצרט ה־35 ב־28 במארס 1942. הקונצרט הסימפוני האחרון נערך ב־14 באפריל 1942 והמכתב על ענישת התזמורת והפסקת נגינתה לחדשיים נכתב ב־12 באפריל 1942. הווה אומר, שבסך־הכול נערכו בגיטו וארשה 36 קונצרטים סימפוניים.

קונצרטים מיוחדים אפשר לסווג את אלה, אשר יוחדו ליצירותיו של קומפוזיטור אחד כגון: קונצרט על טהרת יצירות צ'ייקובסקי, קונצרט על טהרת יצירות בטהובן, קונצרט מיוחד בהשתתפות ילדת הפלא, הפסנתרנית בת ה־11 יוסימה פלדשאו, וקונצרט מיוחד של מוסיקה סימפונית ליטורגית יהודית.

בפרק הזמן של קיום התזמורת, ניצחו עליה בקביעות ארבעה מנצחים. אפשר לחלק את פעולת המנצחים ותיפקוד התזמורת לשלוש תקופות. כל תקופה מאופיינת בהצטרפות מנצחים חדשים, שהשפיעו איש איש בדרכו שלו על מהלך העבודה. ואלה התקופות:

- א. התקופה הראשונה: התזמורת עדיין מחפשת דרך מוסיקלית, והרכבה מצומצם.
- ב. התקופה השנייה: תקופת השיא בכל המובנים.
- ג. התקופה השלישית: מסתיימת בענישה ובהפסקת פעולתיה של התזמורת.

המילים והלחן שהוחנקו באושוויץ

המשלוח האנושי, שהגיע לבידקנאו ב־28 באוקטובר 1944 מטרייזיינשטאדט, נרשם בהיסטוריה של השואה כטראנספורט האחרון של יהודים, שנשלחו מייד עם הגיעם לתאי הגז. למן אותו תאריך חדלו להגיע רכבות הומיות ביהודים לאושוויץ־בידקנאו, וכעבור שבועות ספורים פורקו מיתקני הרצח בהוראת הימלר. לאחר מ־2,000 היהודים שהגיעו באותה רכבת אחרונה מצ'כיה, והצטרפו לסטטיסטיקה היבשה של קורבנות השואה, מוקדש מאמר זה. איש זה היה אחד מגאוני הקאבארט של גרמניה בכל הזמנים, וילי רוזן. כיום, 50 שנה מיום רציחתו באושוויץ, עדיין נחשב האיש לאחד מגדולי הבמה הקלה של הארצות דוברות הגרמנית.

תחומי הצטיינותו הבימתיים היו רבים ומגוונים: הוא היה תמלילן ומלחין מקורי ומבריק, בעל יכולת תריזה מדהימה, בעל כישרון מוסיקלי גדול. בשנות השלושים נחשב לאחד מאמני הבמה הקלה האהודים והידועים ביותר בגרמניה. רציחתו בידי הגרמנים בשואה מסמלת את גורלם של אמנים יהודים רבים, ששירת חייהם נקפדה לפתע, והותירה את עולמנו ברלותו ובחורונו.

מסרתם של עמדים קצרים אלה לשרטט קווים לדמותו של וילי רוזן, להביע הערכה למפעלו האמנותי, ובה במידה להנציח ולהעלות על נס את כישורונותיהם המזהירים של מוסיקאים, משוררים, שחקנים, זמרים ובימאים יהודים, שלא פסקו מחיי יצירה גם ברקות האחרונות של חייהם כמעט עד לסף תאי הגז.

וילי רוזן נולד ב־18 ביולי 1894 במגרבורג שבגרמניה. בעיר הולדתו למד בבית־הספר על־שם המלך וילהלם ובו גם רכש את השכלתו המוסיקלית. לאחר סיום לימודיו נשלח על־ידי הוריו לברלין ושימש כשוליה בחנות סיטונאית לבדים. שם הפך לסוחר בדים מצליח. שנה לאחר פרוץ מלחמת־העולם הראשונה (1915) נקרא להתגייס לצבא. הוא שירת בחיל־התותחנים הגרמני בחזית הרוסית, נפצע ושכב בבית־חולים שדה זמן ממושך. לאחר שהתאושש נשלח לבית־הבראה, בו ניצל את כישוריו וניגן בפסנתר לשמחת כל שומעיו. ערב אחד ישב באולם קצין צבאי, שביקשו להופיע במועדון הקצינים. לאחר ההופעה

במועדון זכה להקים את "חבורת רזון", קבוצה מוסיקלית שכללה אותו עצמו בפסנתר, נגן כינור וצ'ליסט. "חבורת רזון" הופיעה במקומות שונים ברחבי רוסיה והשמיעה מתחרות שירים מפרי עטו של המלחין והמשורר הצעיר. הופעותיה זכו להצלחה גדולה, והקנו לראשה של החבורה, וילי רזון, זר תשכחות.¹

עם סיום המלחמה חזר רזון לחנות הבדים והמשיך בשיגרת חיים רגילה. לאחר כשנה הוזמן להופיע בערב לזכר חבריו החיילים ב"וילהלמסאואה", בקטעים ששר וכתב בזמן המלחמה. הופעתו המוצלחת בערב זה שינתה את מסלול חייו. אחד מהנוכחים באולם היה מנהלו המוסיקלי של מועדון "העכביש" (Die Spinne), הארי ואלדאו (Harry Waldaw). בהתלהבות הציע למנהל מועדון "החתול השחור", מר ורשינסקי (Wreschinsky), כי יחתום עם וילי הצעיר על חוזה. כך זכה האמן הצעיר במקום עבודה חדש למשך שישה חודשים. בעקבות הצלחת הופעותיו במועדון הברלינאי, הוזמן וילי כבר בשנה הראשונה להופעות נוספות בקלן, ריסלדרוף, לייפציג וערים נוספות בגרמניה. הרפרטואר בהופעותיו התבסס על שירים מבדרים שכתב והלחין, שירים בעלי רוח עליצות ושובבות, שהפכו במהרה לשלאגרים.

בהופעותיו נהג להיכנס לאולם לבוש במקטורן שחור, להשתחוות בעומרו לצדי הפסנתר, ובמהירות הבזק לכפתר את מקטורנו, להתיישב אל מול הפסנתר, להכריז על שם השיר ולומר: "המילים והלחן – מפרי עטי" (Der Text und die Musik – sind von mir). אז החל לשיר וללוות את עצמו בפסנתר. הקהל אהב את הופעותיו הללו, והתענג מקסמו האישי של האמן, ובעיקר מחיוך הירח שעל פניו, אשר שבה את לב קהלו. בשנת 1924 הקים קורט רוביטשק את אחד הקאבארטים הטובים בברלין, "קאבארט הקומיית" (Kabarett der Komiker), או בקיצור: "Ka. de. Ko.". בקאבארט זה עבד וילי עד לסגירתו בשנת 1933. קאבארט זה הביא מערכונים מענייני השעה, קטעי מוסיקה וכן חומר רב למחשבה. במקום הופיעו מהמפורסמים בשחקני הבמה הקלה הגרמנית של שנות העשרים כגון: קארל ואלנטיין, ליול קרלשטדט, האנס מוזר, מאקס ארליך, קורט בואה, פאול גראץ. שרו בו: ה"קומדיאן הארמוניסט" (Comedian Harmonists), קלרה ואלדוף (Waldoff), ריכארד טאובר (Tauber), מאקס האנון (Hansen), מרגו ליאון, פאול אומונטיס, וניגנו בו: מישה שפוליאנסקי, פרידריך הולנדר, ורנר ריכארד היימן, רוברט שטולץ ורבים אחרים.²

רזון נטל חלק במופעים רבים ב"קה. דה. קו". אך לא הסתפק בכימה זו והופיע רבות בליווי סרטים אילמים בפסנתר בבתי־הראינוע ברחבי ברלין. בימים ההם נהוג היה כי בהפסקות שבין החלפת גלגלי הסרט ניתן לקהל מופע קצר. רזון קיבל מרוביטשק אישור להופיע בבתי־הראינוע בתנאי, שיהיו מרוחקים ממועדונו לפחות 5 ק"מ, כדי שחש וחלילה לא יקרה שאחד מאורחי "קה. דה. קו". האקסקלוסיבי ייכנס לאולם הראינוע הקרוב במחיר מוזערי וישמע את הצגת הערב ב"שני גרוש". היו סופי שבוע בהם הופיע רזון בשישה מופעים, והיה עליו לעבור מקצה עיר אחד למשנהו במהירות הבזק. רזון אף זכה פעמיים ב"כינור הזהב" במצעדי הפזמונים שנערכו באולמות המופעים בברלין: פעם ב"ארמיראלס פאלאסט" (Admiralspalast) ופעם ב"סקאלה" (Scala) של ברלין.

חוץ מזה זכה שירו "אם תהיי פעם בהוואי" (Wenn du mal in Hawai) בתחרות הפרסים של ה"12-Uhr-Blattes", אחד מהעיתונים הנפוצים באותם הימים.³

כיליד מגרבורג הוזמן עליידי ראש העיר לחגיגות 800 שנה לייסוד העיר. הופעותיו באולמות הגדולים היו לסנסאציה. בכל בתי־הקפה הגדולים הופיעו תזמורות מפורסמות,

כמו זו של ברנארד אטה ואחרות. בסופו של יום מרגש הופיע וילי רוזן באחד מלהיטיו האחרונים, שנכתבו על אדמת גרמניה. היה זה השיר: "איש לא יוכל לחקות את מה שאנו מסוגלים לבצע" (Das macht uns keiner nach). האם הרגיש וילי רוזן, או שמא רמז בשיר זה, משהו על עתידו הנורא? או האם היה זה מעין מוטיב מוקדם מבשר רעות על הפעולות, שבאמת איש בעולמנו לא האמין, שניתן יהיה לבצען כעבור שנים מעטות בממלכת-המוות אושוויץ?

וילי רוזן - יהודי גרמני, שלחם, נפצע וסבל במלחמת-העולם הראשונה עבור גרמניה, מולדתו, לא הרגיש ככל הנראה, כאהוב הקהל, בסכנות שארכו ליהודי ארצו ולו עצמו. כאשר עלו הנאצים לשלטון, לא ניתן לו עוד להופיע בפומבי ברחבי גרמניה, מחמת גזירות הנאצים. הוא ערך שוב סיבובי הופעות ברחבי אירופה. כך נסע להולאנד וצ'כוסלובאקיה, וכמו כן לשווייץ ואוסטריה וזכה לאהדה והצלחה רבה כבימים עברו. בכל זאת חזר תמיד לביתו בברלין. עד לשנת 1936 שמר על דירתו בבירה הנאצית, עד שהבין כי אין ביכולתו עוד להישאר במקום. הוא עבר להולאנד והשתקע בסכבנינגן (Scheveningen), בה פתח קאבארט מהגרים בשם: "קאבארט המכוכבים" (Kabaret der Prominenten). במועדון זה הופיעו לצדו של רוזן כמה מחבריו למקצוע בברלין, כמו אוטו ואלכורג, זיגפריד ארנו, מאקס ארליך וכן טרודה ברלינר וריטה גיאורג. למועדון זה קם מתורה באמסטרדאם, ברמות הקאבארט "לה גטה" (La Guette), שנוסד עליידי רודולף גלזון, אף הוא מאנשי ברלין שעזבו כבר בשנת 1933 את העיר. עליאף הימצאות שני קאבארטים שכאלו בהולאנד, זכו שניהם לשגשוג, והקהל שהגיע היה לארדווקא קהל מהגרים מגרמניה, אלא קהל מקומי רובר גרמנית.

וילי רוזן, כפי שצולם במחנה המעבר וסטרבורק, 1943.

עליפי ויכרונותיו של מאקס שמלינג, גרמני אלוף העולם באיגרוף באותן השנים, ניתן לראות עד כמה היו רוזן וחברי להקתו קשורים בטבורם לגרמניה. באחת מתחרויותיו בהולאנד בשנת 1937, ביקר שמלינג ב"קאבארט המכובדים" ועל רשמיו כתב:

"עוד בהיותם על הבמה זיהו אותי וילי רוזן, ויגפריד ארנו ואוטו ואלבורג, וכאות ברכה החלו מבצעים מערכונים וכן קטעי זמר שהיו מוכרים לי בביצועם מברלין. נראה היה כאילו שמחו מאוד על הפגישה הלארצפיה שבינינו, אך היה במראם משהו שונה. כאשר ישבנו יחדיו לאכול, רצו לרעת מה חדש בברלין. הושפעתי עמוקות מדיבורם הישיר והפתוח ועל כי לא היה בשיחה זו כל רגש של טינה כנגד מולדתם, שהקיא אותם משורותיה. ככל שעבר הזמן החלו בהזיות על חזרה למולדת, עד שאוטו ואלבורג פרץ בבכי, שיצא מעמקי נשמתו. "זה הרי לא הגיוני", אמר, "הרי זכיתי ב'צלב הברזל' עבור אומץ לבי במלחמת-העולם הראשונה. הרי משפחתי ואנוכי נולדנו וגדלנו בארץ זו. לא ייתכן שלא נוכל לשוב למולדתנו". בהתבונני בשלושה הבחנתי ברמעות גם בעיניהם של רוזן וארנו. הם עדיין קיוו בכל מאודם כי ישובו לגרמניה שהכירו...¹⁰

בשנת 1940, כאשר כוחות גרמניה כבשו את הולאנד, רוכזו כל קבוצות התיאטרון והבימה הקלה לאמסטרדאם. במקום נפתח "התיאטרון היהודי", שכלל קבוצת שחקני תיאטרון, כמה זמרי אופרטות, תזמורת סימפונית, תזמורת ג'אז וכן מופעים של "תיאטרון רוזן" ו"תיאטרון גלדון" לסירוגין. לאחר כשנה וחצי נסגר עליידי הגרמנים התיאטרון היהודי, ושחקניו ומשתתפיו הועברו למחנות השונים. וילי רוזן הגיע ל"מחנה המעבר" וסטרבורק (Westerbork) שבהולאנד, ממנו שולחו יהודים רבים ל"מזרח". שם ייסד מחדש את הרוויי המוסיקלי "רוזן רוויי" (Die Rosen Revue). אחת מניצולות וסטרבורק, שחקנית ברלינאית יהודיה שהופיעה עם וילי רוזן במחנה, הייתה קמילה שפירא (Camilla Spiera).¹¹

בראיון ברדיו הגרמני היא מתארת את "עבודתם" במחנה וסטרבורק: – וסטרבורק היה מחנה מעבר לאנשים, שנשלחו אתר-כך ל"מזרח". שם שיחקת עם וילי רוזן?

כן. כך היה. במחנה המעבר הקימו תיאטרון ובו בימה גדולה ורחבה באולם רחבי-ידים. במקום הייתה תזמורת גדולה וכן מושבים בשורה הראשונה לקציני המחנה הגרמנים, לשומרים ולאחרים, ומאחוריהם ישב קהל אנשי המחנה. כאשר עלה המסך, החלה התזמורת לנגן את "פונרק הסוס הלבן" (Im Weissen Roessel) ואני, ששיחקתי את הפונרקאית באופרטה זו, יצאתי לבמה ושרתי (כפי שעשיתי זאת בברלין כעשור לפני כן).¹² וילי רוזן זכה אף הוא לתשואות רמות, כאשר הופיע על הבימה עם כובע קש לראשו וכאומרו: "מילים ולחן מפרי עטי" החל לנגן על הפסנתר בשמחה ולהט הופעה. מובן שהקהל הכיר את שיריו, וחלק אף הצטרף בשירה למופע. הקהל היה כה משולהב ונלהב עד ששכח לחלוטין היכן הוא נמצא. האווירה ב"סקאלה" בברלין או ב"קה. דה. קו." לא הייתה יכולה להיות טובה יותר. וסטרבורק היה "מחנה מעבר". אנו, השחקנים על הבימה, היינו בעלי סיכוי להינצל משילוח "מזרחה", אך אלה שישבו בקהל היו כולם אנשים, שבכוּר למחרת נשלחו ל"מזרח". אנשים אלה, שחלקם היה לבוש בבלויי סחכות, אנשים שבעצם כלל לא נחשבו עוד לאנשים כיוון שנמחקו מן הרשימה – היו קהלנו. ידענו כי ב"מזרח" קורים דברים גוראים. אפילו הגיעו שמועות לגבי הריגת אנשים בתאי גזים, אך כולנו חשבונו כי זוהי תעמולת-נגד רוסית, ולא התייחסנו לכך. היום, בחושי וביודעי מה היו התוצאות, היה זה כה אכזרי שאנשים אלה הלכו לגורל כה מר... הסבל שקהל זה שכח במשך הופעתנו הוא

סמל לסבס האדם, שמוכן תמיד לשכוח ולקוות, כיוון שבעל־חיים שרע לו – מתכרבל בפנינה ורדצה למות, אך האדם חי ומקווה לטוב. האדם בעצם חי כל עוד יש לו תקווה בלב...¹³

נשאלת השאלה, מדוע לא עזב וילי רוזן את הולאנדר לפני הגיעו לווסטרבורק. הזדמנויות שונות להגירה היו לו, כמו לזיגפריד ארנו, שעזב את הולאנדר בזמן. קורט רוביטשק, שהיגר ב־1937 לארצות־הברית ופתח בניר־יורק מחדש את ה־"קה. דה. קו.", ערך עבור רוזן מופע התרמה לכיסוי הוצאות הוויה ודמי הנסיעה. אך רוזן לא השכיל להחליט את ההחלטות הנכונות בזמן, וכאשר רצה להגר – כבר היה מאוחר מדי. בסתיו 1944 כתב וילי רוזן את מחזהו האחרון, כאשר כבר נודע לו כי יועבר ל"מזרח". שם המחזה: "הפרידה מווסטרבורק". הוא הוכל תחילה למחנה טרייזיינשטרט ולאחר זמן קצר הובא משם למחנה ההשמדה אושוויץ, שבתאי הגז שלו נרצח ב־28 באוקטובר 1944, והוא בן חמישים.¹⁴ על אף היותו איש בעל הזמור ומחבר שירים קומיים, היה וילי רוזן איש רציני, שהתעניין בספרות ובפילוסופיה. אחד מהסופרים שאהב יותר מכל היה מארסל פרוסט (Proust), שאותו אף קרא במקור, בצרפתית. אשתו מספרת כי במכתבו האחרון אליה, שהיה קצר למדי, כתב בשוליים: "התענייני בברוקר". זו הייתה הידיעה האחרונה שקיבלה מוילי.¹⁵ שיריו של וילי רוזן זוכים עתה מחש לפופולאריות גדולה בארצות דוברות הגרמנית. חלק משיריו יישארו לנצח תרומים בויכרונות שומעיהם, וחבריו שהופיעו עמו יזכורו לעד, כפי שכתב השחקן קורט בראה:¹⁶

וילי רוזן היה יחיד במינו בתחום פעילותו, ולכן אזכרו לנצח בהערכה, בתודה, בהכנעה, בכעס ובדריכות.

הערות

- Herbert Straus & Werner Roeder (ed.), "Willy Rosen", *International Biographical Dictionary of Central European Emigres 1933-1945*, Vol. II, Muenchen, New York, Paris, 1983, p. 981 (להלן: שטראוס).
- Elsbeth Rosen, "Mein Mann Willy Rosen", in: Schroeder Rudolf (ed.): *Text und Musik von mir*, Berlin, 1965, S. 4, (להלן: רוזן).
- Berthold Leimbach, "Willy Rosen", *Tondokumente der Kleinkunst und ihre Interpreten 1898-1945*, Goettingen, 1991 (להלן: ליימבך).
- בראיונות שונים שערך מחבר מאמר זה, ציינו הנשאלים על אודות שיריו של וילי רוזן תמיד את אימרתה: "Text und Musik – von mir". על צורת הופעתו ראה ליימבך, רוזן ואחרים.
- Helga Bemann, *Berliner Musenkind-Memoiren*, Berlin, 1987, S. 131-146. עם וילי רוזן. על אודותיהם ראה ליימבך הערכים ולנסין, קרלשטרט, מזרח, ארליך, בואה, גראץ, הנן 40 וכו'. חלקם נרצחו בשואה עלידי הגרמנים: מקס ארליך ב־30 באוקטובר 1944 באושוויץ, פאול אומנסטס ב־17 ביולי 1940 בוכסנהאוזן, ואחרים. על חשיבותו של קארטס רוביטשק בברלין ראה גם: Walter Roessler, *Das Chanson im deutschen Kabarett 1901-1933*. Berlin 1980, S. 173 f.
- רוזן, עמ' 76.
- שם: על אודות התומדות החשובות בגרמניה באותה תקופה שרכים ממיסדיהן היו יהודים ראה: Rainer Lotz, *Heisse Tanzmusik in Deutschland*, Vol. 2 Bonn, 1982. של ברנרד אטה ראה עמ' 23, 55.

8. רחוק, עמ' 7-6; ליימבך, הערכים: ארגו, ואלבורג, ארליך, כרלינר וגאורג. אוטו ואלבורג נרצח אף הוא באושוויץ; כן ראה: שטראוס, הערך: ארגו, כרך 1, עמ' 33 וכן הערך: גלוח, כרך 2, עמ' 850.
9. שם.
10. יומן זכרונותיו של מקס שמלינג.
11. על אודות קמילה שפירא ראה: שטראוס, כרך 2.
12. קמילה שפירא שיחקה בחופעת הבכורה של האופרטה "פונרק הסוס הלבן" מאת רלף בנצקי. בנצקי עצמו עזב את אוסטריה בשנת 1938, עם סיפוח אוסטריה לרייך הגרמני. עליו ראה: שטראוס, כרך 1, עמ' 76.
13. ראיון שנערך ברדיו גרמניה (בוואריה), כ-17 ביוני 1984.
14. ליימבך, הערך: רחוק; ראה גם רחוק, עמ' 7.
15. שם.
16. שרדר, קודט בואה, עמ' 2.

פליציה קראי

מקומה של עבודת הכפייה באידיאולוגיה הנאציונאל-סוציאליסטית – הלכה ומעשה

מבוא

על-פי ההשקפה המקובלת ביותר בהיסטוריוגרפיה של השואה, נעוץ הגורם העיקרי להשמדת יהודי אירופה באידיאולוגיה הנאציונאל-סוציאליסטית. רביקותם של הנאצים באידיאולוגיה זו הביאה לידי כך, שרצח היהודים היה חשוב אף יותר מניהול המלחמה. מכאן משתמע, כי חיסול היהודים עמד לא פעם בסתירה לצורכי המלחמה, כשהכוונה בעיקר לבעיית כוח אדם חיוני, ביחוד בתקופות הגיוס המוגבר של הגרמנים לשורות הוורמאכט.

ברברה על הניגוד המדומה שבתיוזה הזאת כבר הצביעה חנה ארנדט על כך, ששורשי רצח העם נעוצים עמוק בציביליזאציה המודרנית, היוצרת, כתוצאה מהתפתחות הטכנולוגיה, אבטלה המונית, קרי: "בני אדם מיותרים" שניתן לחסלם הודות לאותה הטכנולוגיה המפותחת. במקביל טוען ליאון דו'יק, כי השלבים של "הפתרון הסופי" לא רק שלא עמדו בסתירה, אלא אף הותאמו לתמורות בזירת המלחמה: עם הזרמת פועלים זרים משטחי הכיבוש לגרמניה גופא והפיכתם לעובדי כפייה – ניתן היה בהדרגה להיפטר מהעובדים היהודים.

מן הראוי לציין, כי בקונטקסט דיון זה מתייחס המונח "עבודת כפייה" לאוכלוסייה עובדת של כל הארצות המושעברות בתקופת מלחמת העולם השנייה, מאחר וכיבושן יצר מצב אונייקסטיבי, שבו כל עבודה, גם זו שנעשתה בשכר ובהתנרבות – תרמה במישרין ובעקיפין לחיזוקה הצבאי והכלכלי של גרמניה. אך בניגוד לתקופה העתיקה, שבה הייתה העבדות צורך אונייקסטיבי, הופיעה העבדות המודרנית נוסח הנאציונל-סוציאליזם באירופה המתועשת של אמצע המאה ה-20, שבה נראית עבודת כפייה כאנאכרוניזם מוחלט. אפילו הרייך השלישי לא היה מסוגל להחזיר בכוח יחסי ייצור מלפני אלפיים שנה. נראה איפוא, כי במדיניותו הגלובאלית נועדו לעבודת הכפייה תפקידים נוספים – נוסף על התפקיד

הכלכלי. כמו כן, גם אם נסכים עקרונית לתיזה של חנה ארנדט וליאון רוז'ק, נדרש בידור של ההיבטים הנוספים ביחסי הגומלין שבין השואה לבין עבודת הכפייה של עמי אירופה המשווערים.

א. "עבודה יוצרת" כמאפיין האומה הגרמנית

בהתפתחותה של הדוקטרינה הנאצית ניתן להבחין בדיאלקטיקה מיוחדת במינה בכל הנוגע לתדמיתו של "Homo Politicus" הגרמני. כבר במאה הקודמת תיאר היינריך היינה את תכונותיו האופייניות:

"מה שנוגע לגרמנים, אין הם מרגישים צורך לא בחירות ולא בשוויון. אלה הם בני אדם עם מוחות ספקולאטיביים, בעלי חלומות, חיים רק בעבר ובעתיד ואינם שמים לב להווה. האנגלים והצרפתים חיים בהווה; אצלם כל יום יוצר היסטוריה משלו ומנציח את עצמו בהתנגשות מגמות סותרות. עבור הגרמני לא קיים כלום שיהווה מטרה למאבק, אך מאחר שהוא החל להגיע למסקנה, שאמנם קיימים דברים, העשויים להיות לו לתועלת, באו הפילוסופים, אשר על כל צרה שלא תבוא ומתוך ראיית הגולד, לימדוהו להטיל ספק בקיומם של דברים אלה..."

הנאציזם-אלט-סוציאליזם ספג אמנם את אותן הנסיות הייחודיות, המושרשות דורי רורות בעולמו הרוחני של הגרמני המצוי, שאליהן נוסף רגש הקיפוח הלאומי, אך בתור תנועה מהפכנית שאף ליצור "גרמני חדש". כך גובשה שורה של דוגמות המיועדות ליצור אנטיזה למרכיבי התרמית השלילית: נגד תלישותו של היחיד העמיר היטלר את קשרי הדם עם הגזע והעם. מול גרמניה של העבר ושל העתיד הציב את המדינה העכשווית, שכל פרט מרותק אליה וכפוף לה, וכנגד התרמית של "העם המקופח" העמיד את "עם האדונים" של הגזע העליון. לצידה של הסיסמה הערטילאית של "מאבק נצחי ללא מטרה" ובסתירתה, הועלו שני אתגרים: מלחמה נגד היהדות הבידלואומית וכיבוש השלטון על העולם. הסימביוזה שבין המרכיבים המסורתיים לבין הדוגמות המהוות את ניגודן, היא שיצרה את הWeltanschauung הנאציזם-אלט-סוציאליסטי במיגור האידיאולוגי-פוליטי.

במצב שונה לחלוטין נמצאו הוגי הדיעות הנאציים בבואם לספל ב-"Homo Oeconomicus" הגרמני: בכל הנוגע לעבודה ולמשק הצטיין הגרמני מאז ומתמיד רווקא בתכונותיו החיוביות ביותר: שקידה ודייקנות, כושר האירגון וכו'. אך הנאציזם-סוציאליזם, כתנועה חדשה ומהפכנית, לא יכול היה להסתפק בתפקיד היורש של "הגרמני החרוץ" בלבד. האידיאולוגיה הנאצית התגברה הפעם על מכשול זה בדרך אחרת: היא מכריזה על עצמה כנושאת דברה היחיד של העבודה הגרמנית, וכדי להבליט את תרמיתה זו היא קולטת את תכונותיה המסורתיות על כל החיובי שבהן ומצרפת אליה את דוגמותיה הפוליטיות.

ראשיתו של תהליך זה מופיע כבר במצע המפלגה: "התפיסה הגרמנית של עבודה מונחית באמונה, כי ניתן לכוונת בשם זה רק פעילות יוצרת ערכים חומריים או רוחניים, או מספקת אותם בצורה המכוונת לטובת הכלל". כך קבעה האידיאולוגיה הנאצית קריטריון חדש המבדיל בין העמים: תפיסת מוחת העבודה. לפי תפיסה זו "היצרן היוצר" (Schaffende Wille) ו"עבודה יוצרת" (Schaffende Arbeit), הם תכונות המאפיינות רק את "הגרמני היוצר" (Schaffende Deutsche), בן הגזע העליון. לכן מצטיינת העבודה הגרמנית

בשורת מעלות: זאת עבודה פרודוקטיבית, העובד הגרמני מכיר במחויבות כלפי כל בני עמו, ברצונו לבנות משק משותף (Gemeinwirtschaft) עבור כל האומה והוא משרת אותה מתוך רגש אחריות. כל צורה של עבודה גרמנית מוסיפה כבוד לעושיה: "אילו היינו חוזרים לתפיסה הגרמנית הישנה של העבודה, לא היה קיים כלל ויכוח על עבודה "נעלה" יותר או "נחותה" יותר. כל עבודה היא הכרחית לקיום האורגניזם הלאומי, לכן יש לכבד אותה".⁷ מכאן בכר הייתה הדרך פתוחה להגדרתה של העבודה הגרמנית כאמצעי לאיחודם של "כל העובדים היוצרים מכל המעמדות".⁸

במסכת אידיאלית זו נהנה הגרמני כפרט מזכות לעבודה, אשר תבטיח את קיומו הכלכלי ברמה, שתאפשר לו גם גישה לערכים הרוחניים והתרבותיים של האומה. העבודה היא שמקנה ליחיד את הזכות לדרוש מן המדינה לראוץ לצרכיו לעת זיקנה או מחלה.⁹ כאשר להבדלים שבין הישגים חומריים, גורסת הדוקטרינה הנאצית, כי "כבוד העבודה, שמחת העבודה, גאוות העבודה וחובת העבודה... הם נושאי ההישג".¹⁰ כאשר התנועה הנאצית נדרשה להציע פתרון למשבר הכלכלי של שנות ה-30, שימשו כתשובה הדוגמות הפוליטיות: לשם הבטחת קיומו של העם הגרמני יש צורך בכיבוש מרחב מחיה, בהקמת "הסדר החדש" באירופה ובמלחמה נגד היהדות העולמית.

כך הצליחו הנאצים להצמיד את הדוקטרינה הפוליטית שלהם לבסיסה האיתן של העבודה הגרמנית המסורתית ועל-ידי כך יצרו תרמית של "הגרמני הכול יכול", המתכנן את כיבוש העולם. אך לשם חיזוק המזיגה החיובית שבין "הגרמני" וה"נאציזם" סוציאליסטי, נאלצה האידאולוגיה הנאצית להעמיד כנגדה את האנטי-יהודה השלילית של העבודה הגרמנית – והיא מצאה אותה בעבודת כפייה של עמים זרים.

ב. עבודת הכפייה כביטוי של כניעה פוליטית

הקונצפציה של עבודת כפייה לא התגבשה בעקבות הכיבושים של גרמניה, ובהתפתחותה מבחינים שני שלבים עיקריים: השלב הראשון מ-1920 ועד 1939 והשלב השני – משנת 1939 ועד סוף מלחמת-העולם השנייה.

בשלב הראשון (1920-1939), הקונצפציה של עבודת כפייה היא פועל-יוצא של הנחות היסוד של ה"Weltanschauung":

א. הנאציזם-אליטריסטי ראה בתפיסה של מהות העבודה במובנה החיובי והנעלה את התכונה האופיינית של הגזע הגרמני, וכפי שכל ערכיו הם נצחיים, כך גם תכונות העבודה הגרמנית הן נתון טבעי ובלתי-משתנה.

ב. ייעודו של העם הגרמני הוא לכבוש ולשעבד את יתר העמים והוא יקים מעמד אדונים חדש בעולם.¹¹

ג. כתוצאה ממלחמה וכיבוש יתהוו תנאים לקיום אדנות אמיתית, הקיימת רק במקום שיש כניעה אמיתית. פירוש הדבר, שכפי שקרה בתקופה העתיקה, יהיה הכובש רשאי לשעבד את העמים הנחותים ולהתאים את פעילותם למטרותיו, על-פי פקודותיו ורצונו.¹² אם נזכור, שבטרמינולוגיה הנאצית המושגים "אדנות" ו"כניעה" הם תמיד מונחים פוליטיים ואם נבין את "הפעילות" כעבודה פשוטו כמשמעו, ניתן, לדעתי, להסיק מה הוא העקרון המנחה בקונצפציה של עבודת כפייה: כפי שהעבודה הגרמנית היא ביטוי של "הרצון היצרני" והחופשי, שהוא תכונה של האדנות האמיתית והמנצחת, כך עבודתם של עמים נחותים ומשועבדים היא ביטוי של כפייה, שהיא תכונתה של הבניעה

האמיתית. מזה משתמע, כי עבודת כפייה איננה פעילות כלכלית גרידא של פועל זר, אלא זו עבודתו של אויב פוליטי מובט.

על מנת לרדת לעומקה של התיזה הזאת, יש לעמוד על השפעת תורתו של קארל שמיט (Carl Schmitt), הנחשב כ"משפטן הכתר" של הרייך השלישי. בחיבוריו הרבים, שבהם גיבש את יסודותיו המשפטיים של המשטר הנאצי, עיבר שמיט, בין היתר, את התיאוריה של "ההבחנה בין בעל-ברית לאויב" (Freund – Feind Unterscheidung). עלי-פי גירסו, הקריטריון הראשי של מדיניות כלשהי היא ההבחנה בין בעל-ברית לאויב, זאת אומרת, שפעילות פוליטית אמיתית מודרכת על-ידי מידת העוינות, המובילה אפילו לחיסולו הפיסי של האויב. הפוליטיקה היא מאבק, ואם היא איננה מאבק, אין זו פוליטיקה, אלא תחרות מסחרית והתמודדות בשוק.¹³

כאשר האידיאולוגיה הנאצית שמה את סימן השיוויון בין עבודתו של תת-האדם המשועבד, לבין עבודתו של האויב, היא קבעה מראש את תכונותיה השליליות, ללא כל קשר עם ערכה הכלכלי-הריאלי והשקפה זו הפכה לדוגמה פוליטית. עבודה זו לא נועדה לקדם את הפועל הזר לדמת הישגיו של הפועל הגרמני, כי אז הייתה מאבדת את אופיה הנחות ואת משמעותה כביטוי של כניעה פוליטית. זאת תהיה עבודה זולה ומשתלמת למעביד הגרמני ופרימיטיביות.¹⁴ עליה להיות מרכאה ומשפילה, כי תמיד יהיה הגרמני מדריכו ומנהלו של עובד זר.¹⁵ עם תחילת כיבושה של אירופה תהפוך עבודת הכפייה לאמצעי הפחתת כוחם הביולוגי של העמים הנחותים, בייחוד של הסלאבים, המסכנים את הגזע הגרמני עקב ריבוים הטבעי הגבוה.¹⁶ הפיכתם לעובדי כפייה תביא לניוונם התרבותי, מאחר ותוענק להם רק השכלה מינימאלית.¹⁷ תכליתה הנוספת תהיה להביא לתמורות קבע בכלכלה הלאומית של הארצות המשועבדות, תוך כדי הורדה מתמדת של רמת החיים של הילידים.¹⁸ עבודת כפייה תהיה מכשיר הפרדה בין פועלים זרים על-ידי קביעת יחס שונה לכל קבוצה לאומית. במקרה הצורך תשמש היא כאמצעי לחיסולם הפיסי של העבדים-האויבים.

ג. "תוכנית הכלכלה המרחבית" והקמת המערכת הקונסטיטנטאלית של עבודת הכפייה

השלב השני (1939-1945) בתפתחות הקונצפציה של עבודת הכפייה התגבש על רקע הכיבושים הגרמניים באירופה ותחילת יישומה של "תוכנית הכלכלה המרחבית" (Grossraumwirtschaftsplan) (להלן – תוכנית כ"מ). מטרתה הייתה הפיכתה של היבשת כולה למרחב כלכלי אחד, המנוהל על-ידי הרייך השלישי. בתחילה עדיין נאלצה גרמניה להציג את מטרותיה האמיתיות במסווה של שותפות בין עמי אירופה שווי ערך. אך מ-1940 "השותפות" כמעט נעלמה: הפעם מדובר בגלוי על הקמת גוש משקי אדיר, שיהפך עבור הרייך השלישי לבסיס לכיבוש השלטון העולמי. לשם השגת היעדים האלה מציעה תוכנית כ"מ, בין היתר, את הצעדים הבאים:

א. מסירת תפקידי ניהול ותיכנון כלכלי לידיה של גרמניה, ויהיה זה רק לטובתם של חלק מעמי אירופה, אם יותרו על עצמאותם הפוליטית.

ב. כל אירופה תחולק לארבעה גושים:

1. האימפריה הגרמנית הגרולה.

2. מדינות חסות של גרמניה.

3. מדינות לוויין ("סאטליטים").

4. מדינות עצמאיות.

ג. אחדותה האירגונית של כל היבשת תתבסס, בין היתר, על מטבע משותף, מכס אחיד, ניהול אחיד של תחבורה, תקשורת וכו'.

ד. תוקם רשות משותפת לחלוקת עבודה בין עמי אירופה השונים.¹⁹
חלוקת העבודה תיושם על-פי שני קריטריונים:

1. הקריטריון האידיאולוגי-גזעי, לפיו כל עם ועם ימלא תפקידים משקיים בהתאם לתכונותיו הטבעיות, כשבאופן גלובאלי יספקו מערב ומרכז אירופה את התעשייה ואת הכוח האינטלקטואלי להפעלתה, והמזרח ישמש כבסיס להספקת מזון, כוח עבודה זול, חומרי גלם ושטחי התיישבות עבור הגרמנים ושותפיהם מבין העמים הנורדיים.

2. הקריטריון הפוליטי, שעל-פיו תקבע גרמניה את טיב והיקף הקשרים הכלכליים בינה לבין מדינה מסוימת, בהתאם לאופי היחסים הפוליטיים שביניהן, ו.א. אם המדינה הזאת היא אויב, בעל-יבירת, מדינה ניטראלית או ידידותית.

על-פי הקריטריונים האלה, במשך כל שנות המלחמה הולכת ומוקמת באירופה מערכת עבודת-הכפייה הקונטיננטאלית, המקיפה ארבעה סוגי עובדים:

1. אוכלוסייה מקומית של ארצות אירופה;

2. פועלים זרים (כולל שבויי מלחמה), המועסקים בגרמניה עצמה;

3. אסירי מחנות הריכוז;

4. אסירי מחנות העבודה למיניהם.

לצורכי התעמולה וההסברה הותאמה עבור שתי החטיבות הראשונות פרשנות מיוחדת של "תורת עבודת הכפייה".

לגבי ארצות אירופה גרסה התעמולה הנאצית, כי הרייך השלישי ממלא שליחות היסטורית במלחמתו נגד אנגליה ונגד רוסיה הכולשוויקית, כששתי חזיתות אלה מהוות גידורות במלחמה הגלובאלית שהוא הכריז על אויב האנושות, היהדות הבידל-אומית. על כן, על כול עמי אירופה מוטלת חובה מוסרית לחזק את ידי גרמניה,²⁰ כשסיוע זה ניתן בכמה דרכים:

א. בעלות-היבשת מגישות עזרתן בצורה בלתי-ישירה – על-ידי הספקת סחורות ושירותים למיניהם.

ב. תושבי השטחים הכבושים עובדים למען גרמניה בצורה ישירה,

ג. המדינות הניטראליות מחזקות את הפוטנציאל המלחמתי של הרייך השלישי באמצעות הסכמים מסחריים שונים, שזן חותמות עמו.²¹

הפועלים הזרים, וכיניהם שבויי מלחמה, שהובאו מכל ארצות אירופה לעבודה בגרמניה, זכו לטיפול אידיאולוגי מיוחד, שנועד להוכיח מצד אחד את עליונותם של העבודה הגרמנית ושל הפועל הגרמני, ומאידך ליצור רושם של סולידאריות של כל פועלי אירופה במאבק המשותף: "כאן עובדים מתוך שמחה וללא פחד" – מצהיר התעמלן הגרמני פרידריך רידיה (Friedrich Didier) – "כוח העבודה, שהוא גורם הייצור החשוב ביותר, ... עומד כעת בכל היבשת לרשותה של הכלכלה המלחמתית שלנו... פועלים מ-52 עמים עובדים כאן והם נוכחים לדעת, כי לרייך השלישי כל היתרונות הדרושים מבחינה צבאית, כלכלית, סוציאלית ואנושית כדי להוות אומה מנוהגת באירופה. עבודתם של הפועלים הזרים בגרמניה היא עבודה למען אירופה והיא מצילה את התרבות המערבית... אנו (הגרמנים) חייבים להוכיח לכולם כל פעם מחדש, כי מאמצינו אינם תוצאה של כפייה, אלא

של התחייבות פנימית... חייבים להיות דוגמה עד לניצחון, ועד שנקרב אלינו את הפועלים הזרים באמצעות תפקידנו המשותף. אין לזה כל קשר למליצות על אחווה ולפטפוט הפאך אירופאי הדימאגוגי. יש לשתול בתודעתם של הפועלים הזרים, כי לעולם לא יימצא (כוח) שיעלה על הנאצינאל-סוציאליזם. העתיד שייך לזה, שיצליח למשוך לצידו את פועליהן של מדינות בודדות... הפועלים הזרים חייבים להיות חלוצים במלחמה על הסדר חדש באירופה... במשך שהותם ברייך יש לפועלים זרים, ובייחוד לאלה שבאים מן המזרח, אפשרות להיווכח, כי כאן קיימים מוסדות בריאות וחברה, שאין להם זכר ברוסיה הסובייטית. העובדה, שאזרחי מדינות עוינות עובדים בגרמניה בצורה כול כך משביעת רצון, מוכיחה את ביקורתם כלפי מנהיגיהם הנפשעים"²² (ההדגשה שלי - פ.ק.).

מחנות הריכוז, שהוקמו על אדמת גרמניה משנת 1933, לא הוזכרו בפירסומי תעמולה אלה ורשמית לא נועד להם תפקיד כלכלי. אבל עוד לפני פרוץ המלחמה שובצו אסירים בעבודות הכפייה, שמילאה תפקיד של עונש כנגד אויבי הפנימיים של הרייך השלישי. עם תחילת הכיבושים מתרחבת רשת מחנות הריכוז, שהופכים כעת למכשיר טירור גם נגד אויבים חיצוניים. במקביל הולכת ומתפשטת בכל אירופה רשת צפופה של מאות מחנות עבודה. בכל המחנות ללא יוצא מן הכלל הוטלה על האסירים עבודת כפייה, לפעמים מדומה ובלתי־פרודוקטיבית. רק ביאנואר 1942 הודיע הימלר על הטלת "תפקידים כלכליים חשובים" על מחנות הריכוז.²³ כעת השתלם יותר להחזיקם בתור מאגר כוח־אדם עבור המפעלים של אידגון הס"ס והקונצרנים הגרמנים. מיליוני אסירים, שנעקרו מכל ארצות אירופה, קיפחו את חייהם מרעב ועבודת פרך. בתנאי הסגר מוחלט לא היה צורך בשום הסבר או תעמולה. כאן נכלאים האויבים ובצדק כתב מרטין ברושאט (Martin Broszat) כי "בסולם המושגים בין חופש יחסי ועד לכפייה אבסולוטית, שנקבע מנקודת הראות של השקפת העולם הלאומית לגבי ההתייחסות לעובדים זרים ומצבם, עמדו מחנות הריכוז בדרג הקיצוני ביותר".²⁴

ד. יעדיה הנסתרים של העבודות המודרניות

מתוך הפרספקטיבה ההיסטורית מצטיירת עבודת הכפייה כמנוף להשגת מטרותיו הפוליטיות של הרייך השלישי, הן גלויות והן נסתרות. עבור עמי אירופה המשועבדת נועדה התוכנית הסודית, שנקראה עוד ב־1932 בחוג המקורבים של ה"פיהרר", ומקור המידע העיקרי עליה הוא ספרו של הרמן ראושנינג (Hermann Rauschning), "שיחות עם היטלר": אחרי כיבוש מזרח־אירופה יוקם בשטחה משטר סוציאלי חדש, שיועתק במשך הזמן לארצות אירופה האחרות ולבסוף לגרמניה עצמה. הוא יתבסס על עקרון מעמדי, ולא גזעי. בראש השלטון תעמוד "שכבת אדונים", המורכבת מן המנהיגים הנאציים הבכירים. מתחתיה תקום אריסטוקרטיה מעורבת מגרמנים ואצילים מעמים נורדיים, שתשותף בשלטון. כבסיסם הכלכלי של השליטים, בעלי השכלה גבוהה, ישמשו אחוזות עם המוני עבדים במזרח־אירופה. מעמד בינוני חדש, עם השכלה תיכונית בלבד, יהיה נטול כל השפעה פוליטית, בדומה להמוני עובדים – פועלים, איכרים וכו', משוללי הזכות להשכלה כללית: בתחתית הסולם תעמוד שכבת בני ניכר משועבדים, מורכבת בעיקר מאיכרים ועירים, שינותקו מן הקרקע ויהפכו לפועלים נודדים, המספקים כוח עבודה זול.²⁵

ראשית הוצאתה לפועל של תוכנית זו תוארה בידי החוקר הפולני ואצלב

יטטשמבוכסקי (Wacław Jastrzębowski), שכתב את מחקרו בשנים 1942/43: "לגבי אוכלוסיית ארצות המזרח התבססה מדינותה של גרמניה על עיקרון מוחלט של עבדות, הן של הקבוצה הן של הפרט. המדינה הגרמנית הייתה הבעלים של התושבים המקומיים, והייתה משאילה אותם, תמורת תשלום, לאזרחיה. היא הייתה קובעת את תנאי קיומם ומביאה לדין את העריקים. כל המשרדים והמוסדות הפכו למכשירי גידול ראציונאלי של עבדים. השיטה הגרמנית צריכה הייתה להביא את האנשים למצב, שבו הם ישאו בצייתנות את העול ויקבלו בהכנעה מידי ארונם את המספוא או את המלכות"²⁶ (ההדגשה שלי - פ.ק.). את התמונה השלם ההיסטוריון הגרמני הגולה, יורגן קוצ'ינסקי (Jurgen Kuczynski), שכבר ב-1942 טען, כי "אירופה הפכה למחנה עבודה גיגאנטי עבור הפאשיזם הגרמני"²⁷.

אין ספק, כי מבחינת יעדים לטווח ארוך, הצליחה עבודת הכפייה של האוכלוסייה האוטוכטונית בכל מדינה משועבדת להחליש את הפוטנציאל הכלכלי והאנושי המקומי, וכך הקטינה את הסיכויים לאירגון התקוממות כללית ושיבה לעצמאות המדינית. גם גיוסם של רבבות צעירים לעבודת הכפייה בגרמניה תרם למצב זה, ומאידך - הוא הביא להרס משפחות ולהפחתת הריבוי הטבעי.

הפועלים הזרים בגרמניה מנו באוקטובר 1944 יותר משבעה מיליון איש.²⁸ עקב מצב זה נקלעה האידיאולוגיה הנאצית לדילמה: האתוס של העבודה הגרמנית דורש, כי כל עבודה, ובייחוד בחקלאות ובחרושת, תיעשה בידי הגרמנים עצמם. על כן היו שטענו, כי אחרי הניצחון יש לשלוח את רוב הפועלים הזרים חזרה למולדתם.²⁹ מזה ניתן להסיק, כי לנחיצותה הכלכלית של עבודת כפייה ייחסו המנהיגים הגרמנים ערך זמני בלבד, בעוד שבתור הישג לטווח הארוך העריכו את חינוכם הפוליטי: העבודה של הפועל הזר ברייך השלישי נועדה לחנך אותו לצייתנות כלפי אדוניו, כהכנה לקראת "הסדר החדש" באירופה. לכן, קבעו השלטונות תנאי קיום שונים עבור כל קבוצה לאומית והיה הברל עצום בין מצבו הטוב של פועל הולאנדי לבין תנאי השפלה ורעב של פועל רוסי. כך הצליח השלטון לשכנע את הסולידאריזם בין יוצאי לאומים שונים ומנע מראש כל ניסיון מרידה. זאת ועוד: כל פולני, צרפתי או רוסי העובד בגרמניה הבין, כי אובייקטיבית עוזר הוא לניצחונה ובפועל הוא בוגד במולדתו. הרגשת אשמה עלולה הייתה בעתיד לרחוק אותו "לשרוף את הגשרים" ולהינתק מארץ מולדתו.³⁰ לא בכדי הזהירה התעמולה של בעלות הברית, כי "הפועלים הזרים בגרמניה מהווים איום על עתיד ארצותיהם".³¹

ומה היו המטרות הנסתרות של הנאצים ב"פלאנטה האחרת"? עקב ניתוקם מן העולם החיצוני, היו המחנות על סוגיהם השונים המקום המתאים ביותר לעריכת ניסיונות סודיים על גופם ובנפשם של אסירים. ואלה היו הראשונים, שפיענו את מהותם: כל מחנה הפך למעבדה ניסיונית ליצירת חברה חדשה, אדם חדש וציוויליזציה חדשה, שעל בסיסם נועד להשתרע בעתיד ה"Neue Ordnung" ("הסדר החדש") באירופה.

כל מחנה נועד ליהפך לתא של חברה חדשה באמצעות השיטה של המינהל העצמי (Selbstverwaltung): מתוך ציבור האסירים המורעבים עד מוות, נבחרו בעלי תפקידים שניהלו את המחנה בכל התחומים. קבלת התפקיד של "משגיח" בעבודה או של "ממונה על הצריף" הייתה מבטיחה יותר סיכויים לשרוד ובין האסירים "התנהל מאבק על חיים ומוות, בלתי פוסק ומסובך ביותר למען השלטון, תוך השימוש בכל האמצעים, תכסיסים ותחבולות" - רשם יוסף קאמינסקי (Jozef Kaminski), אסיר מחנה גוזן (Gusen).³² כך הצליחו שלטונות הס"ס לפלג את ציבור העבדים למעמד של "הפרומיננטים" השנואים,

הממלאים ברצון כל פקודה – ולהמון רב של אסירים "אפורים". נוצר מצב, שבו "אויבו הגדול ביותר של כל אסיר היה האסיר השני", כדברי אויגן קוגון (Eugen Kogon), אסיר בוכנוולד.³¹ חברה כזאת דרשה גם עיצובו של אדם חדש, שאישיותו נמחקה, עקרונותיו המוסריים נעלמו, הרגלים תרבותיים התפוררו וכל תרמיתו הרוחנית הייתה מתוכנתת לשם הפיכתו לעבד מוחלט, הסוגר לחזק ושונא את החלש.³² הצלחת ניסיון זה זכתה את אנשי הס"ס בכינוי של "אדריכלים של התנהגות אנושית ומומחים לענייני חברה".³³ את פרצופה הנסתר של עבודת הכפייה גילה אסיר אושוויץ, תריאוש בורובסקי (Tadeusz Borowski), שכתב בויכרונותיו:

"אושוויץ... עוד לפני שלוש שנים היו פה כפרים ויישובים. היו שדות, שבילים ועצי אגסים המפרידים בין השדות. היו כאן בני אדם, שלא היו טובים יותר או גרועים יותר מכול האחרים... ואחרי כן – באנו אנחנו. גירשנו את האנשים, סילקנו את הכתים, יישרנו את האדמה, הפכנו אותה לביצה. הקמנו צריפים, גדרות, ומשרפות. הבאנו אתנו גדרת, כינים וטיפוס... ואנו עובדים... אנו עובדים מתחת לאדמה ומעליה, תחת קורת גג ובגשם, עובדים באת, ברק, במפץ וכליף. אנו טוחבים שקי מלט, מניחים לבנים ופסי רכבת, מגדרים קרקעות, דורכים את האדמה... אנו מניחים יסודות של איזו ציוויליזציה חדשה, מפלצתית... מה יידע העולם עלינו, על עבדים, אם ינצחו הגרמנים? יוקמו בנייני ענק, אוטוסטרادات, מפעלים, אנדרטות... ידינו יהיו תחת כל לבנה, על עורפנו ייסחבו אדני רכבות ומישטחי בטון? ירצחו לנו את משפחותינו, את החולים ואת הזקנים, ירצחו את הילדים... ואיש לא יידע עלינו..."³⁴ (הדגשה שלי – פ.ק.)

כך נועדה עבודת כפייה לשמש כאמצעי להשגת מטרות מדיניות וחברתיות גם כעתיד. וכיצד שובצה בתמונה זו שואת יהודי אירופה?

ה. מקומו של "הפיתרון הסופי" במערכת עבודת הכפייה

מקומם של היהודים בתפיסה הרעיונית של עבודת הכפייה הוגדר עוד בתחילת גיבושה של האידיאולוגיה הנאצית. בספרו "מיין קאמפף" מנתח היטלר את יחסו של היהודי לעבודה: נקודת המוצא היא האקסיומה השוללת בכלל קיום עבודה יהודית יצרנית. להיות היהודים מחוסרים כל כוח יצירה, אין להם עמדה ויחס כלפי עבודה יצרנית, המהווה תנאי להקמת מדינה טריטוריאלית. היהודי הוא טפיל, השואף לשעבד את כל העמים היצרניים ואין הוא מוכן לעזוב את קורבנו, אלא אם העם המארח משליך אותו בכוח החוצה. בהתאם לתפיסה זו נמצא ההון הבינלאומי בשליטתם של היהודים, אשר בשיטת "הריבית המשעבדת" מנצלים את פרי עמלם של כל העמים היצרניים.³⁵ מאידך, הוצג היהודי גם כמפייץ המארקסיזם ההרסני המפורר את הכלכלה הלאומית ואת הסדר החברתי הקיים במדינות העולם.

המסקנה היא, כי בשלב מוקדם מאוד העמיד היטלר את הפעילות הכלכלית של היהודים כאנטיתזה מוחלטת של כל עבודה באשר היא. לכן, אם העבודה היהודית אינה קיימת בכלל, היא לא יכלה למלא תפקיד של אנטיתזה לעבודה הגרמנית. מסיבה זו יש להטיל ספק בהשקפתו של הומוזה (Homze), לפיה בעקבות סילוקם של יהודי גרמניה הובאו לשם פועלי כפייה זרים, כדי לשמש שעיר לעזאזל במקום היהודי.³⁶ ההיפך הוא הנכון: מכל האמור לעיל יוצא, כי מלכתחילה נועדה עבודת הכפייה של הגזעים האריים הנתוחים

להיות אנטייזיה לעבודה הגרמנית – ולא עבודת היהודים.

תפיסה זאת לא השתנתה עם כיבושה של אירופה, והתעמולה הגרמנית איננה מייחסת ליהודים שום תפקיד כלכלי במערכת עבודת הכפייה הקונטיננטאלית. תפיסה זו מחזקים כל האידיאלוגים של "תוכנית הכלכלה המרחבית", והם מנסים להסביר לחוגים האינטלקטואליים, מדוע חייב היהודי להיעלם מאירופה: "נושאי" "הסדר החדש" יהיו הגזעים הגרמני והרומני... לא יכול להיות כאן שום מקום ליהודים, כי תמיד הם נבדלו מהחברה האירופאית מבחינה תרבותית" – כתב אקסל פון גאדולין (Axel von Gadolin). ומאחר ובעתיד אין סכוי, כי הציונות תפתור את הבעיה היהודית, הוא מציע להושיבם בסביבות הים הכספי, כי שם תהיה אפשרות לקשור את התיישבותם עם המסורת הכוזרית...³³

בלשון מדויקת יותר נוקט ורנר דאיץ (Werner Daitz), בחיבורו על "מרחב המחיה" של העמים האירופאים: "היהודי מהווה יוצא מן הכלל בין כל עמי התבל ובתור שכזה אינו מחזיק בשום "Lebensraum" וגם איננו מעוניין להחזיק בו, כי הוא רוצה לחיות כפאראזיט במרחב המחיה של העמים האחרים... אין פלא איפא, שהיהודי שונא את הנאציזמאלי סוציאליזם כמגיפה... כי זה רוצה "לפנות" אותו בכוח ולהוציאו שוב – הן פיסית, הן רוחנית מכל מרחב מחיה, גדול כקטן, שבו היה רוצה להתיישב קבע."³⁴

הצהרות אלו עומדות לכאורה בסתירה לניצולו המאסיבי של כוח העבודה היהודי לפחות במשך שלוש השנים הראשונות של השלטון הגרמני באירופה. עובדה זו מאפשרת לחוקרים המשתתפים בוויכוח, בין הפונקציונאליסטים והאינטנציונאליסטים, למצוא סינתזה בין שתי הגישות: "הפיתרון הסופי" היה פרי היוזמה האידיאולוגית מלמעלה, כשדרכי הביצוע והעיתוי נקבעו כפונקציה של אילוצים לוקאליים,³⁵ כמו מחסור זמני בכוח עבודה, קשיי תחבורה וכו'.

אין הסבר זה מתייחס לבעיה המרכזית, האמנם גם לעבודת הכפייה של יהודים, "בלתי רשמית" היה תפקיד פוליטי. לשם בירור סוגיה זו יש להזכיר, כי כפי שהשתייכותו ל-Volksgemeinschaft הגדירה את אופי זכויותיו והיקפם של הגרמני כאישיות משפטית, כן גם לעבודתו היה מעמד משפטי שונה מעבודתם של בעלי דם זר. העקרון הזה הוא בסיס לאבחנה בין שלושה מושגים תחיקתיים בתחום העבודה: שירות העבודה (Arbeitsdienst), חובת העבודה (Arbeitspflicht) וכפיית העבודה (Arbeitszwang), כשכולם מצאה את ביטוייה התפיסה האידיאולוגית של עבודה הכפייה.

המונח "שירות עבודה" (Arbeitsdienst) מופיע בחוקי העבודה של הגרמנים עצמם. חוק שירות העבודה של הרייך משנת 1935 הטיל על כל הנוער הגרמני בגיל 18–25 חובת גיוס לפלוגות עבודה, לביצוע עבודות ציבוריות ולעזרה בחקלאות. החוק אסר השתתפותם בשירות העבודה של בעלי עבר פלילי ובעלי דם לא-ארי, חוץ מיוצאים מן הכלל.³⁶ ברובי התעמולה הודגש, כי "שירות העבודה" הוא שירות כבוד לחיי העם ולעתידו... היחיד עובד כאדם תופשי, מכוח הכרתו ומתוך אידיאליזם. זה שירות המחנך לכבוד עבודה פיסית ותמורתו היא הרגשת מילוי החובה כלפי העם והמדינה.³⁷

המונח "חובת עבודה" (Arbeitspflicht) מתייחס לאוכלוסיית הארצות הכבושות עלי-ידי גרמניה הנאצית. מונח זה הופיע לראשונה בהתייחסות לתושבים הפולנים של "הגנראל-גוברנמן". ב-26 באוקטובר 1939 פירסם האנס פראנק (Hans Frank), מושל הגנראל-גוברנמן את "המנשר של המושל הכללי", בו הודגש, כי בכונתו של הממשל הגרמני להנהיג את הסדרים החדשים בפולין הכבושה לנצח ולעם הפולני לא נשאר, אלא למלא את

חובת העבודה הכללית. באותו יום פורסם "צו בדבר הנהגתה של חובת עבודה לאוכלוסייה הפולנית". על כל הפולנים מגיל 18 ועד גיל 60 הוטלה חובת עבודה ציבורית. ענייני שכר וזכויות סוציאליות הוזכרו בצורה כללית. סמכויות הביצוע של "הצו" נמסרו למנהל מחלקת העבודה במשרדו של המושל הכללי, אשר פירסם הוראות ביצוע שבהן מופיעים פרטים על אירגון ותנאי עבודה, שתבוצע בזמן קצוב ולמטרות מוגדרות ותמורת שכר. עונשי מאסר וקנס יוטלו על המסרבים או המשתמטים, והליכים משפטיים יפתחו רק על-פי דרישתם של מנהלי לשכות העבודה.

יחד עם הצו הפולני פורסם "צו בדבר הנהגתה של עבודת כפייה לאוכלוסייה היהודית של הגנראל-גוברנמן". אם כי למעשה כל שלושת המושגים הם ביטוי של עבודת כפייה, המושג "Arbeitszwang" מתייחס כאן רק ליהודים ומכיל תכנים חדשים ויוצאי דופן גם בהשוואה לחוקי העבודה של האוכלוסייה הפולנית. כאן לא מוזכרים כלל סוגי התעסוקה, ענייני שכר או זכויות סוציאליות. סמכויות ביצוע הצו נמסרו למפקד העליון של הס"ס המשטרה ב"גנראל-גוברנמן", וילהלם קריגר (HSSuPF Wilhelm Krueger).

בפולין של שנת 1939 שררה אבטלה חמורה, ואובייקטיבית לא היה כל צורך לגייס עובדים בכוח החוק. עיתוי פירסומם של שני הצווים, אשר הודבקו על קירות הכתים בכל רחבי הגנראל-גוברנמן, מצביע על מטרה אחרת: עבור הפולנים הוא נועד להמחיש את כניעתם הפוליטית ומאידך, הצו על עבודת כפייה ליהודים הופיע כאנטריתזה של "עבודת חובה". לפולנים הוא הוכיח מייד, כי מצבם מועדף לעומת היהודים ויחד עם זה עצם הופעתו רמו, כי מצבם "הטוב" עלול להתדרדר למצבם של היהודים, אם יתנגדו לתנאים המוכתבים או יעוררו מהומות. המסקנה היא, כי הצו על עבודת כפייה ליהודים מילא תפקיד פוליטי של אמצעי הרגעה עבור האוכלוסייה הפולנית.

מעבר לשיקולים הפוליטיים, גם לשלטונות היה ברור, כי לא ניתן יהיה מהיום למחר לבטל את משקלם הכלכלי של שלושה חצי מיליוני היהודים מבלי לפגוע באינטרסים של גרמניה עצמה. אך מאחר ומהבחינה האידיאולוגית הוצאו היהודים בכלל ממערכת העבודה, נמצא הסבר מתאים: בהוראת ביצוע מיום 12 בדצמבר 1939 הודיע קריגר, כי היהודים המגויסים לעבודה ייסגרו במחנות למשך שנתיים, עד שתושג המטרה החינוכית של כפיית העבודה. על המגויסים חלה חובת המסירה של כלי העבודה לפקודת השלטונות, מכירתם נאסרה, ועונש של 10 שנות מאסר והחרמת כל הרכוש היה צפוי למשתמטים. בהוראה לא נזכרים ענייני שכר, זכויות סוציאליות או סוגי תעסוקה. חובת ביצוע ההוראה חל על מוסדות יהודיים ופולניים, תוך הטלת האחריות האישית והקולקטיבית. לשון ההוראה מלמדת, כי בשלב מוקדם מאוד נותרו היהודים ללא כל הגנה משפטית בענייני עבודה ונפגעי מקורות פרנסתם, משמע, עבודת הכפייה עם השלט "החינוכי" הייתה בעיני השלטונות תופעה זמנית בלבד.

כידוע, צווי כפיית העבודה ליהודים פורסמו בכל מדינה שנכבשה על-ידי גרמניה ולמעשה נוצלה עבודתם גם מחוץ למחנות, עד תחילת הגירושים. הסיבה לכך הייתה נעוצה לא בחוסר ידיים עובדות, שנמצאו בשפע, אלא בחמדותם של פקדי השלטון ויוזמים למיניהם שחיפשו רווחים מהירים במיוחד ב"מזרח הפרוע". המצב השתנה בקיץ 1941 עם תחילת הרצח ההמוני של יהודי ברית-המועצות אבל בניגוד לתזה של חנה ארנטס וליאון רוזיק – דבר זה לא קרה בסמוך לגיוס הכפייה של המוני רוסים לעבודה בגרמניה. באותו זמן טרם הורגש מחסור בידיים עובדות בריק ו"היבוא" של צרפתים, קרואטים או פולנים כיסה את דרישותיהם של המעבידים, שטרם העלו על הדעת, כי ניתן

להעסיק "מוזיקים" רוסים ליד המכוניות המסוככות.

במלחמה ברוסיה עמד הוורמאכט מול מרחבים ללא קץ ומאות מיליונים של סלאבים אשר מספרם הדיר שינה מעיני המנהיגים הנאציים. כאן ההשתלטות הצבאית כלבר לא יכלה להספיק לחיזוק הגמוניה פוליטית ונוצר הצורך למצוא אמצעי ראדיקאלי ביותר, שיזעזע את האוכלוסייה במידה מספקת כדי למנוע את התנגדותה בפועל ויחד עם זה יפנה את זעמה בכיוון אחר. למטרה זו התאים רצח המוני של יהודים, שנעשה לעיני כול וגם זכה בתמיכה נלהבת בשורת פוגרומים מקומיים. הרגיעה היחסית של מיליוני רוסים בשטח הכבוש, למרות המשך המלחמה בחזית, הייתה ללא ספק הישג פוליטי של גרמניה הנאצית. המיפנה המכריע במלחמה בא בחורף 1941/42 עם כישלון "תוכנית ברברוסה" אשר קפאה פשוטו כמשמעו בחורף הרוסי.¹ האגדה ברבר הצבא הגרמני הבלתי-מנוצח נהרסה. כעת ניצב הרייך השלישי בפני שתי משימות קשות: ראשית, לרתום את כל עמי אירופה המושעבדים ביתר שאת למאמץ המלחמתי; שנית, להסיח את דעתם מן הכישלון בחזית הרוסית, העלול להתפרש כתחילת תבוסתה של גרמניה ולהביא לשורת התקוממויות נגד שלטונה. שני גורמים פוליטיים אלה, בנוסף ללקחים שהוסקו ממבצעי ה"איינזאצגרופן" בברית-המועצות – מביאים למסקנה, כי קיים קשר סיבתי הדוק בין שני אירועים בתחילת 1942: החלטות ועידת ואנוזה, ופקודתו של היטלר לפריץ זאוקל (Fritz Sauckel) לארגן מערכת עבודת-כפייה בכל ארצות אירופה. אותו מבנה כפייתי, שאת ראשיתו החלו הגרמנים להקים בספטמבר 1939, גדל והסתעף על כל ארבעת חטיבותיו המתוארות לעיל. בסיכום, לגבי עמי אירופה – הוהנגה עבודת כפייה לא רק לשם ניצול כלכלי סתם. ראינו, שהיא נועדה להיות למכשיר הרס לשם השגת תמורות פוליטיות, חברתיות ותברותיות ברוח "הסדר החדש". לקיומו ולהפעלתו של המכאניזם כולו היה קשר סיבתי עם שואת יהודי אירופה. מול 360 מיליון האירופים שעבדו למען גרמניה, ערכה הכלכלי של עבודת היהודים היה אפסי. לעומת זה, להשמדתם הייתה חשיבות פוליטית כאמצעי הפחדה שעזר להניע את גלגליה של מערכת עבודת הכפייה הקונטיננטאלית בכל המישורים: את עמי אירופה הבהיל עצם סילוקם של היהודים. הפועלים הזרים ידעו, כי מצבם טוב לעומת מצבם של היהודים הסגורים במחנות, ובמחנות עצמם – העדיפו האסירים בני כל העמים חיי גיהנום על ההליכה לתאי הגזים.

בעד שיתוף הפעולה הגלובאלי שילמה גרמניה לא רק במתן חיים אלא גם בחלוקת הרכוש היהודי בינה לבין יוצאי כל החטיבות. השיטה של "מקל וגזר", על ממדיה המפלצתיים, עמדה במבחן המציאות ואמנם – לא היו מרידות. לא נמצאה אף אומה, שהתקוממה וגירשה את הכובש בכוחות עצמה. לא מרדו פועלים זרים וחוז' מאשר בבוכנוואלד ומאוטהאוזן – התקוממו רק האסירים היהודים בטרבלינקה, סוביבור ואושוויץ. למרות כל התקלות, המכשולים והתבלות – פעלה מערכת עבודת הכפייה עד הרגע האחרון, ולא נמצא כוח המסוגל לפורר אותה מבפנים. היא קרסה רק בעקבות התבוסה הצבאית של גרמניה הנאצית. צייתנות זו של עמי אירופה היא שמוסיפה לספר תולדותיהם את הדף הקודר ביותר.

ה ע ר ו ת

1. אנדרס ג' ארלהייט, היסטוריוגרפיה של השואה, בתוך: הנאציקלופדיה של השואה, עורך ישראל גוטמן, כרך ב',

עמ' 373.

2. Hannah Arendt, "The Concentration Camp", *Partisan Review*, July, 1948, p. 762.

3. לאון רוזיק, "כוח העבודה היהודי כגורם במדיניות ההשמדה הנאצית", *ילקוט מדרשות*, כ"ה, אפריל 1978, עמ' 113.
4. Heinrich Heine, *Dziela wybrane*, Warszawa, 1956, p. 208.
5. Adolf Hitler, *Mein Kampf*, Muenchen, 1933, p. 30; Alferd Rosenberg, *Wesen, Grundsätze und Ziele der NSDAP, Das Program der Bewegung*, Muenchen, 1937, pp. 32-35.
6. Karl H. Ludwig, *Technik und Ingenieure im Dritten Reich*, Duesseldorf, 1979, pp. 33, 42.
7. A. Rosenberg, *Das Program*, *ibid.* p. 32.
8. Hitlers Rede am 1. Mai 1933, Martin Broszat, *Der Staat Hitlers*, Muenchen, 1969, p. 182.
9. A. Rosenberg, *Das Program*, *ibid.* p. 43.
10. K. W. Rath, Auf dem Wege zur voelkischen Wirtschaftsordnung, in: "Nationale Wirtschaftsordnung und Grossraumwirtschaft", Berlin, 1942, p. 3.
11. הרמן ראזשניג, שיחות עם היטלר, תל אביב, תש"א, עמ' 41.
12. A. Hitler, *Mein Kampf*, *ibid.* p. 324.
13. Carl Schmitt, *Der Begriff des Politischen*, Meunchen, 1932, pp. 17-20.
14. Heinrich Himmler, Einige Gedanken ueber die Behandlung der Fremdvoelkischen im Osten, Mai 1940, Nir. Doc. No. 1880.
15. Eva Seeber, *Robotnicy przymusowi w faszystowskiej gospodarce wojennej*, Warszawa, 1972, p. 389.
16. Hitlers Zweite Buch aus dem Jahr 1923, Stuttgart, 1961, p. 129.
17. H. Himmler, *Einige Gedanken*, *ibid.*
18. Wacław Jastrzębowski, *Gospodarka niemiecka w Polsce 1939-1944*, Warszawa, 1946, p. 52.
19. Fritz Nonnenbruch, *Neue Ordnung in Europa*, Berlin, 1939, p. 131.
20. Friedrich Didier, *Europa pracuje w Niemczech*, Berlin, 1943, p. 61.
21. Czesław Luczak, *Polityka ekonomiczna Trzeciej Rzeszy w latach drugiej wojny swiatowej*, Poznan, 1982, pp. 294, 315.
22. F. Didier, *Europa pracuje...*, *ibid.* pp. 19-30, 89-94.
23. Nir. Doc. NO-500.
24. Martin Broszat, *Nationalsozialistische Konzentrationslager 1933-1945, Anatomie des SS-Staates*, Freiburg 1965, p. 133.
25. ה. ראזשניג, שיחות עם היטלר, שם, עמ' 36-38.
26. W. Jastrzebowski, *Gospodarka...*, *ibid.* p. 281.
27. J. Kuczynski, 300,000,000 Slaves and Serfs, Labour under the fascist "New Economic Order", London, 1942, p. 14.
28. Obozy hitlerowskie na ziemiach polskich, *Informator Encyklopedyczny*, Warszawa, 1979, p. 45.
29. J. Kuczynski, M. Witt, *The economics of Barbarism*, ראב, New York, 1942, p. 51.
30. E. L. Homze, *Foreign Labor in Nazi Germany*, Princeton, 1967, p. 298.
31. Europa pracuje w Niemczech, *ibid.* p. 31.
32. A. Jozef Kamiński, *Hitlerowskie obozy koncentracyjne i ośrodki masowej zagłady w polityce imperializmu niemieckiego*, Poznan, 1964, p. 233.
33. Eugen Kogon, *Der S.S. Staat*, Muenchen, 1974, p. 371.
34. פליציה קרא, בדרך מל המוות, שאלות פסיכולוגיות ומשפטיות במתנת הייסוד הנאציים, משרד החינוך והתרבות, 1980, עמ' 35-36.

Andrea Devoto "Aspekty socjopsychologiczne i socjopsychiatryczne obozow koncentracyjnych", *Biuletyn GKBZH*, 1968, p. 115.

Tadeusz Borowski, "U nas w Auschwitz", *Pozegnanie z Maria i inne opowiadania*, 36 Warszawa, 1961, pp. 114-115.

A. Hitler, *Mein Kampf*, *ibid.* pp. 330-334. 37

ישראל גוטמן, "עבודת יהודים בשדות הגרמנים במחנהאידושה בתקופת מלחמתהעולם השנייה", *ציון*, תנ"ב ארג, ירושלים תשל"ח, עמ' 122.

Axel von Gadolin, *Der Norden, der Ostraum und das neue Europa*, Muenchen, 39 1943, p. 152.

Werner Daitz, "Echte und unechte Grossraeume", in: *Nationale Wirtschaftsordnung* 40 und *Grossraumwirtschaft*, Berlin, 1942, p. 61.

Helmut Krausnick, Hans Wilhelm, *Die Truppe des Weltanschauungskrieges*, 41 Stuttgart, 1981, pp. 622-636.

Reichsgesetzblatt, 1935, t. I, Nr. 64, p. 769. 42

Eisenbeck, *Arbeitsdienst-Schule der Nation zur Staatsidee Adolf Hitlers*, 43 Frankfurt a/O, 1935, p. 3.

Einfuehrung des Arbeitspflicht fuer die polnische Bevoelkerung, 26.10.39, 44

Verordnungsblatt des Generalgouverneurs fuer die besetzten polnischen Gebiete (VBIGG), Krakau, 1939, p. 5.

Einfuehrung des Arbeitszwang fuer die juedische Bevoelkerung, 26.10.39, VBIGG, 45 1939, p. 6.

Zweite Durchfuehrungsvorschrift, 12. Dezember 1939, VBIGG, 1939, p. 246. 46

Sebastian Haffner, *The Meaning of Hitler*, New York, 1979, pp. 142-143 השוהה 47

הנשים באידיאולוגיה הנאצית

מעמד האישה באידיאולוגיה הנאצית הוא מן המרכיבים המרכזיים של אידיאולוגיה זו. ועל כן, במידה ונשכיל להבין מעמד מיוחד זה, נוכל גם ליצור לעצמנו תמונה מקיפה ומעמיקה יותר של השקפת העולם של הנאציזם בכלל.

נקדים בהבהרות מספר על מעמד האישה, או על מקומה של תנועת הנשים בזמן החדש, כתופעה בחברה הלא-נאצית, וזאת על מנת להנגיד ביתר חריפות את השוני בנאציזם. התנועה לשיחרור האישה היא תופעה של החברה הבורגנית המתגבשת בעידן התיעוש. מסוף המאה ה-18 ובמאה ה-19 קבעו שלוש מגמות את התהוותה של תנועה זו:

(א) הצורך להישען על כוח עבודה נשי בייצור ההמוני

(ב) האינריוידואליזם

(ג) הדמוקרטיה

בכך שהאשה החלה להוות חוליה בתהליך התיעוש על כל דרישותיו המקצועיות, חלה תפנית ביחס למקום האשה במשפחה. התביעות להשתלמות מקצועית והרחוק מן הבית שינו את מעמדה. השכלה, ביטוח סוציאלי למעמדה החדש שינו את הסטאטוס שלה וקירבו אותה אל העולם הגברי. האינריוידואליזם, כפי שהתפתח במאה ה-19, חתר להכיר בערך העצמי ובעצמאות האישית של האישה כאדם שווה-ערך בחברה האנושית. תלות האישה בגבר נתפסה מעתה כפגיעה בזכויות יסוד בחברת האדם, שאינה מתיישבת עם צרכי החירות והמוסר. הדמוקראטיזאציה של החברה גם היא עשתה לשינוי מעמדה. הדרישה לשוויון החברתי הביאה לתוצאות מעשיות: השליטה הפטריארכאלית של אבה-משפחה במשפחות מרובות ילדים פינתה את מקומה לטובת השוויון האינריוידואלי שבין ההורים במסגרת המשפחה המצומצמת יותר. במדינה ובחברה התנהל מאבק דמוקראטי מתמשך לאמנציפאציה חוקית ופוליטית של האישה.

אין זה מעניינו של ריוננו לעקוב בפרוטרוט אחרי הגשמת השלבים הללו. חשוב היה להדגיש את התמורה החיובית, שחלה בזמן החדש בכל מה שנוגע לזכויות ומעמד האישה.

גורדון קרייג, חוקר חשוב של ההיסטוריה הגרמנית, העיר הערה מעניינת הנוגעת

למציאות הגרמנית. לפיו, קיום דימיון בין שני המיעוטים הנתונים בגרמניה – במאבק האישה לאמנציפאציה לזה של היהודים למען האמנציפאציה שלהם. הדימיון חודל מלהתקיים ברגע שהגרמנים הגיעו לידי הכרה שאפשר לקיים חברה בלי יהודים, בעוד שאי אפשר היה להעלות על הדעת קיום חברה ללא נשים. עוד אחזור בהמשך להערה מעניינת זו.

ההיסטוריון העתיק, טאקיטוס, שהפך בזמן החדש מופת ללאומנים גרמנים, הניח יסודות לעיצובה של רעה קדומה נגד האישה. אירגון השבטים הגרמאניים הקדומים היה מבוסס על תפיסת הלוחם השבטי. מכאן, שהגבר הלוחם היה מועדף בזכויות ובמעמד על האישה. אם לוקחים בחשבון את השקפת הנצרות על האישה, כפי שגובשה בימי הביניים – ולא דווקא רק בגרמניה – לראות בה יצור אמוציונאלי, הנתון לתאוות גשמיות, שאולי אין להעניק לה כלל חברות בכנסייה, קל להבין את התהוות התפיסה האנטי־פמיניסטית בחברה הגרמנית במשך הדורות.¹

לאור דברים מקדימים אלה עלינו כעת לשאול, כיצד הביטה האידיאולוגיה הנאצית על מעמדה של האישה בחברתם? האם הכירו בשינויים האמנציפאציוניים שחלו בזמן החדש? האם ביקשו לחזור לסטאטוס הקדם־מודרני? נפתח את הדיון בציטוט מתוך נאום של היטלר ומתוך דבריהם של נאצים אחרים:

"הסיסמה 'אמנציפאציה של נשים' היא המצאה של אינטלקטואלים יהודים ותוכנה גובש באותה רוח. בזמנים הטובים באמת של חיים גרמניים, האישה הגרמנית לא הייתה זקוקה לשחרור עצמי. היא בה בדיוק מה שהטבע העניק לה לנהל ולשרוד; בדיוק כמו הגבר, שלא היה צריך לחשוש בזמניו הטובים שמעמדו יידחק יחסית לאישה. למעשה, אין להניח שהאישה קראה תיגר על מעמדה. רק כאשר הוא לא היה בטוח באופן מוחלט בידעת תפקידו, אז התעורר אצל האישה האינסטינקט הניצח של הישרדות עצמית וגזעית למרוד. מתוך מרד זה צמח מצב עניינים שהיה בלתי־טבעי ושהחזיק מעמד עד אשר שני המינים חזרו לספירה; שהשגחה נצחית וחכמה קבעה עבורם מראשית. אם עולמו של הגבר הוא המדינה, מאבקו, מוכנותו להקדיש את כוחותיו ולהעמידם לרשות החברה, אז אולי ניתן לומר שעולמה של האישה הוא עולם מוגבל. כי עולמה הוא זה של בעלה, ילדיה וביתה... העולם הגדול בנוי על יסודותיו של עולם מוגבל. העולם הגדול לא יכול להישרד אם העולם המוגבל איננו יציב... שני העולמות אינם ניגודיים. הם משלימים זה את זה, כשם שגבר ואישה שייכים יחד. אנו סוברים שאין זה צודק שהאישה תתערב בעולמו של הגבר. אנו סוברים שזה טבעי אם שני העולמות נשארים נפרדים. לאחר שייך כוח והיגוש, כוחה של הנשמה. לשני שייך כוח החזון, כוח של קשיות, של החלטה ושל תרצון לפעול... אותם הקורבנות שהגבר מקריב במאבקו למען האומה, מביאה האישה במקרים אינדיבידואליים למען שימור אותה אומה... כול ילד שהאישה מביאה לעולם הוא מערכה, מערכה למען קיום עמה... אין זו אמת, כפי שמניחים האינטלקטואלים היהודים, שרספקט תלוי במיזוג של תחומי הפעילות של שני המינים; הרי רספקט זה דורש שאף לא אחד משני המינים ינסה לעשות מה ששייך לתחומו של השני...

כך שתנועת האישה שלנו היא לא פרוגרמה שחרטת על רגלה ללחום בגבר, אלא משהו שמצדו הוא המלחמה המשותפת עם הגבר... בעוד תוכניות קדומות של תנועות שחרור נשים ליבראליות ואינטלקטואליות הכילו נקודות רבות, הפרוגרמה של תנועת הנשים הנאציונאליסטיאליסטיות שלנו, לאמיתו של דבר כוללת רק נקודה יחידה אחת, ונקודה זו

היא הילד, היצור הזעיר הזה שצריך להיוולד ולהתפתח כחזק כי רק לכך תהיה משמעות למאבק החיים הכולל...".

אלברט שפר מביא את דברי היטלר הבוטים על האישה בהם אמר הרודן: על גבר אינטליגנטי מאוד לקחת לו אישה פרימיטיביות וטפשה. תאר לך, שגם לי תהיה פעם איש שתתערב בעבודתי. בזמן החופשי שלי אני רוצה במנוחותי. אחד ממפקדי האס.אס. בשם ייכלן (Jaekeln) הוסיף דרישות לקווי אופי אצל האישה שלהן נגיעה לענייננו. הוא תבע מן האישה הרוצה להתחתן עם איש ס"ס, שתהא בעלת זכייה במדליון ספורט מטעם הרייך. וכבריו, שאף הם הופיעו בשנת 1937 ב"פראנקפורט צייטונג", אמר עוד:

"גרמניה איננה זקוקה לנשים שיודעות לרקוד באופן נהדר לתה של השעה חמש, אלא נשים אשר הוכיחו את בריאותן על-ידי השגים בתחום הספורט. הרומח וקרשהקפיצה הם יעילים יותר מאשר השפתון כדי לקדם את הבריאות."

נרמה לי שלפנינו תמצית ההשקפה הנאצית על הנשים, אך ניתן ללמוד ממנה על "הראייה הכוללת" (Weltanschauung) שלהם בכללותה.

נבודד ראשית כול בראשי פרקים את המרכיבים העיקריים של השקפה זו, כפי שהם משתמעים בקטעים הנ"ל, כדי לנתחם לאחר מכן:

★ הגרעין האמיתי של המדינה טמון במשפחה.

★ הנשיות, בעיני הנאצים, מבטאת שמרנות ושמירת מסורת.

★ הגבר הוא הקובע בעניינים הציבוריים.

★ התנגדות לשאיפות האמנציפציות של האישה.

★ התנגדות לליברליזם ולאינטלקטואליזם.

★ התנגדות למודרניזם.

★ הזיקה בין גזע ונשיות.

★ התפיסה הבורגנית-פוריטאנית.

אתייחס לנקודות הללו לא לפי סדר הבאתן, אלא אנסה בעזרתן לבנות תמונה כוללת ורציפה של האידיאולוגיה הנאצית, כפי שזו משתקפת ביחסה אל האישה.

לודוויג ליאונהרדט, אחד המומחים לענייני גזע במשטר הנאצי פירסם חיבור בשם "מדרך לטיפוח הנישואין והגזע עבור החתן-המיועד" (Heirat und Rassenpflege: Ein Berater fuer Eheanwaerter). שם מצוי הסבר על מרכזיותה של המשפחה באידיאולוגיה הנאצית. הנאצים תופס את המשפחה כיסוד המדינה, ואינו מסתפק בקשרי המשפחה במונח המצומצם, כמו אלה שבין הורים לילדיהם:

"המשפחה חובקת כל דבר שקיים באופן ספיריטואלי ונפשי כירושה אבהית במעגל מסוים של אנשים. מה שהננו, מה שאנו משיגים, איננו בזכותנו אנו. בסופו של דבר, חבים אנו זאת להורים ולהוריה-הורים, לכל שלשלת אבותינו שאת ירושתם אנו נושאים בתוכנו... ונקבע לנו להוריש ירושות מרובות אלו באופן טהור ובאופן בלתי-מושחת, כדי לקיים את מה שאנו קוראים משפחה.

הזיקה האורגאנית בין משפחה לגזע היא הנותנת. כלומר המשפחה היא הערובה לטהרת-הגזע; מכאן ברור התפקיד של האישה כמשמרת הגזע הארי."

האישה ומעמדה סימלו את השמרנות שאיפיינה את המהפכה הנאצית. בכוחה השתמשתי במונח מהפכה. והרי הצירוף של מהפכה ושמרנות מעורר תמיהה. אבל המחקר כבר עמד על הצירוף המוזר הזה, שהוא למעשה מאבני היסוד של האידיאולוגיה הנאצית.

אזכיר רק דוגמאות מספר להבהרת הסוגיה, כדי שנוכל גם להבין את ה"ישן" וה"חדש" בהשקפה על האישה. האידיאה של סדר עולם חדש על בסיס המודרן הגזעי, היא אידיאה מהפכנית ומבקשת להעניק משמעות חדשה לרעיון הלאומיות, שהוא שמרני ביסודו. התפיסה הסוציאלי-דארוויניסטית כיסוד באידיאולוגיה הנאצית, אף היא מעגנת את השמרני ואת המהפכני כאחד. שמרני - כי הזכות לכוח, לחוק, היא ביטוי של פוליטיקה קונסרבטיבית בה הגברים עושים היסטוריה. הפסימיות של הסוציאלי-דארוויניסטים טוען, שקיימת סכנה של השחתת הטוהר הגזעי של החוק והחוק את היסוד השמרני למהפכני על-ידי הפעלת אלימות טוטליטארית למען השלטת הגזע. או, ההיצמדות לאידיאל השמרני של האיכרות הנטוראלית, האדם שמקדש את הקרקע, לעומת ההישענות על הטכנולוגיה המודרנית המהפכנית. כאמור, הניגודים האלה הובאו על-ידי כמרומו, כי לא בהם ענייננו. השקפותיו של היטלר על מקומה של האישה בחברה הן כרוברן ההשקפות ששררו בחברה הבורגנית, חברת-מעמד הביניים של המאה התשע-עשרה. הגבר הוא הדומיננטי בכל אשר נגע לחיים הציבוריים, הפוליטיים והחבריים. מקומה של האישה הוא בחיק המשפחה. הנאצים הוסיפו את הבלטת החיצוניות כעדות לקיום הגזע הטוהר. מכאן ההדגשה על הפשטות, "הפרימיטיויות" בכלל, שבמיוחד צריכה להיות מסומלת בהופעתה החיצונית-גזעית של האישה בחברה הנאצית. השפתון, הוא סמל של המלאכותיות, שהיא שוב ביטוי של המודרניזם השנוא על האידיאולוגיה הנאצית. פורטאניות כזו מהללת את הטבעי כיסוד של הגזע הארי הטוהר. הקונצפט של יפיה-איש, ה-make-up, הבילוי והריקוד מחוץ לבית, כל אלה הם ביטויים של האמנציפאציה, אליה חתרה האישה בחברה המודרנית המתועשת. הנאצים, בביטויים האידיאולוגיים שלו, שלל אמנציפאציה זו מכל וכל וראה בה סממן ליבראלי ויהודי.

לו הנאצים היו עיקביים, הרי הסיסמה השמרנית "ילדים, כנסייה, מטבח" (Kinder, Kirche, Kueche) היא שהייתה צריכה לקבוע עבורם לכול אורך הדרך, כי היא ביטאה נאמנה את עקרונות האידיאולוגיה כפי שעוצבה על-ידי מנהיגם. אבל גם כסוגיה זו, כבאחרות עליהן עמדנו בקיצור, השמרניהישן הופיע בחפיפה אחת עם המהפכני החדש. היינו מצפים, שהאישה הנאצית האידיאלית מקומה בד' אמות של ביתה ומשפחתה. אך הנה, בשנת 1936 נוסדה בגרמניה לשכת-עבודה עבור בנות על בסיס התגברות. בשנת הייסוד נרשמו בלשכה 1,000 בנות. מספר זה עדיין מלמד על הגישה השמרנית, הן של הבנות והן של ההורים. אך בשנת 1939, שנת פרוץ המלחמה, הוצאה באופן מפתיע הוראה שחייבה את כל הבנות מתחת גיל 25 לשרת ככוחות עבודה. בשנת 1940 כבר היו 200,000 בנות רשומות. הנאצים ניסו להצדיק את ההוראה, שנגדה באופן ברור את העקרון האידיאולוגי, כשירות לשעת חרום (Notregelung). מספר הנשים שהועסקו בתעשייה בשנת 1938 היה גדול פי אחד ומחצית ממספר המועסקות בשנת 1933. באותה תקופה גדל מספר המועסקות בתעשייה בכ-83%, בעוד שבענף השירותים גדל המספר ב-38%¹⁰.

אני חוזר להערתו של גורדון קרייג בראשית הדברים בה קבע, שחברה ללא יהודים אפשר היה לרמיין, אך חברה ללא נשים - איאפשר היה. המשמעות של קביעה זו התבהרה כאן בכל חומרתה. ביחס למעמדם וגורלם של היהודים לא הייתה אף פעם סתירה או ניגוד בין האידיאולוגי לבין הפראקטי, בין התיאוריה לבין המעשה. אמנם, גם בשאלה זו הישן הופיע כרוך בחדש. שנאת היהודים הישנה, השמרנית, קיבלה מימד מהפכני, חדש, בביצוע הרצח המתוכנן. אבל היה זה קו התפתחותי רציף, ליניארי, ומעל הכול עקבי - מן השמרני אל המהפכני. האידיאולוגי הוזן, השתית וביסס את המעשה - ולא עמד בסתירה אליו.

ביחס אל האישה אנו נתקלים בסתירה שבין האידיאולוגי לבין המציאות. זו האחרונה רחקה את התיאוריה לטובת כורח־השעה.

כרם, אם נתעלם לרגע מן האילוצים בהם הייתה נתונה האידיאולוגיה הנאצית בנוגע למקומה של האישה, חייבים אנחנו לשאול שאלה, התקפה גם לגבי גורל היהודים: כיצד נסביר, שבזמן קצר ביותר, היה יכול המשטר הנאצי למצוא אוזן קשבת לצעדים רגרסיביים, לרדישה להחזיר את הגלגל אחורה, לתביעה שעל האישה להינתק מן המורדנים ומן הרדישה לאמנציפאציה, כשתופעות אלו היו קיימות ומחויבות־המציאות? לגבי גורל היהודים עומדת שאלה דומה: איך אפשר היה להביא עם בזמן קצר מאוד לבצע רצח־עם? קיים צד שווה בתשובה לשאלות אלו. לגבי שני התחומים קשה לתאר את הצלחת הנאציזם בלי לקחת בחשבון את ההתפתחויות ההיסטוריות והחברתיות בתקופות שקדמו לעליית הנאציזם. כדי להבין את נכונותן ומכונותן של הנשים לשתף את עצמן עם המשטר הנאצי, יש לברר מספר נקודות לגבי התקופה הקודמת, היא הרפובליקה של ויימאר 1919-1933. אחד ההישגים החשובים של הרפובליקה התגלה בהענקת זכות הבחירה לנשים. הרי זהו ביטוי של קידמה. ובאמת, קרוב ל־80% מן הנשים בעלות זכות הבחירה אמנם הצביעו בשנת 1919. כ־10% מחברי האסיפה הלאומית (Reichstag) – היו נשים. אך אין לדבר על חזית אחת מגובשת של נשיונימאר. היה קיים כיוון מתון אצל הנשים שביקשו לממש את זכויותיהן ללא שיתוף עם הגברים. הן היו מאוגדות ב־BDF (Bund Deutscher Frauenvereine); לעומתן שאפו הנשים הסוציאליסטיות לשיתוף הדוק בתחום הפוליטיקה והחברה עם הגברים. קלרה צטקין והדוויג דום היו מן הבולטות במחנה זה. אותן ואת דומותיהן נהגו לכנות בשם "טיפוס המחאה". אך הפלג המתון, השמרני יותר, הלך וגבר. סוציולוג אמריקני קרא להן "הטיפוס הנשי". נשים אלו חששו מפני תכונת הגבריות, שעשויה הייתה לפגוע בנשיות האישה. הפחד מפני החדש הרתיץ אותן.¹¹

מצב זה מלמד, שאף־על־פי שהנשים זכו יותר ויותר לשיוויון בתחומים רבים, היה בתוכן רוב שלא היה יכול להשתחרר מכבלי המסורת בהם חיו וגדלו במשך הדורות. הייתה מורגשת אדישות, אף עוינות כלפי התנועה הסוציאליסטית־פמיניסטית, עד כי היו נשים שראו במגמות אלה קללה. עדיין היו חיים באווירה של "הגבר החיילי" המועדף, כפי שמשמע מן הרשמים שרשמה אשת השגריר האמריקני רוברטס, כאשר נכחה במועדון שם חילקו מזון לצעירים. נערים הועמדו בצד אחד, נערות בשני. בתחילה חולק המזון לנערים ורק אחרי כן לנערות. כאשר הביעה את תמיהתה, נענתה: "Ach, gnaedige Frau" (אבל, גבירתי הנכבדה), קודם כל חייבים להזין את חיילינו לעתיד!¹²

הרמן הסה (Hermann Hesse), הסופר והמשורר הידוע, תיאר את הדבקות במסורת במשל חכם, שמן הראוי להביאו כאן. הוא ראה את עבותות המסורת כמצב שבו ילד יפה, כישרוני, מוכה ונאנס שנה אחרי שנה, מופחד ומדוכא. איש לא יכול לצפות, שכאשר יבוא אביר אציל וישיע את הילד, יביע האחרון את רצונו העז להיות שופט, או להיות לתועלת לחברה בדרך זו או אחרת. יש להניח, שראשית כול הוא יצית בית או יבצע תעלולים מתוסרי־היגיון אחרים.¹³

אבל פרט לגורם של המסורת, היו גילויים אחרים אשר הביאו את הנשים אל סף הייאוש. המשברים הכלכליים של השנים 1923, הפכו את הנשים לנאבקות על קיומן היומיומי, עם משכורת שבה לא יכלו לכלכל את משפחתן. בשנת 1928 הוכרו על תחרות חיבורים מטעם איגוד עובדי הטקסטיל. הנשים נתבקשו לתאר את חייהן כפועלות וכאימהות. מחיבורים

אלה לומדים על המציאות המרה של מצב האישה. את הנימה הכלכלית של חיבורים אלה ניתן לבטא דרך משפט אחד מפרי עטה של אחת הכותבות: "במשך השבוע הגני קיימת. בסוף השבוע אני חיה".¹³

אמנם, עלי-פי התיאוריה ועלי-פי החוק, האישה זכתה לשיפור מעמדה. ברם, מצד אחד היא עצמה עדיין לא הייתה משוחררת פנימית מכבליה המסורת, ולא הייתה מוכנה לקבל על עצמה את "האמריקניזציה" של החיים. הגברים קיבלו את האמנציפאציה של נשותיהן בחשדנות ובפחד שמא הן תתפוסנה את מקום העבודה שלהם. המחסור החומרי, שאפיין את חיי ויימאר בשנים הראשונות לאחר המלחמה, דחף נשים רבות לעבר הזנות כדי לקיים את משפחתן והמשברים הכלכליים, מקומיים ועולמיים, עוד הוסיפו שמן על המדורה. בתנאים כאלה אין להתפלא על כך, שנשים כגברים היו כמהים ל"סדר חדש", בקיצור, למנהיג שישיע. על קרקע זו צמח הנאציזם, שסינוור את מעמד הבורגנות, לרבות הנשים, בהבטחות שדיברו אל המנטאליות הבורגנית והועיר-בורגנית והבטיח לאישה מפלט בבית, ב-Heimat, במשפחה, והבליט מעל הכול את קדושת האמהות. על רקע מצב היסטורי חברתי זה מובנת יותר ההיענות של הנשים, בעיקר ממעמד הביניים, לפיתויי הנאציזם. בהצהרות השונות, בנאומיהם של היטלר, גבלס ורוזנברג ורבים אחרים חוזר המוטיב "טבע". ייעודה של האישה בחברה הוא במימוש הפוטנציאל שהטבע העניק לה. עליה ללדת ילדים למען "מאבק החיים", כדבריו של היטלר. וכדי שהאישה הנאצית תוכל להגשים אידאל זה יגנו עליה החברה והמדינה. לשם כך הוקמו אירגונים. אירגו הגג נקרא (DFW) Deutsches Frauenwerk, ומנה בין 7-6 מיליון חברות. במסגרת אירגון זה הוקם ב-1934 Reichs Mutter Dienst (RMD) ה

מסרתו של אירגון זה הייתה, "לאמן אימהות כשירות מבחינה מנטאלית ופיסית ולעזור את מודעותן לחובות החשובות המוטלות על האימהות, להכשירן להיות בעלות ניסיון בטיפול וחינוך לילדיהן..." עלי-פי הרישומים הנאציים השתתפו עד 1939 כמיליון ושבע מאות אלף נשים ביותר מ-100,000 קורסים להעמקת תודעת האימהות. קורסים אלה הועברו על בסיס של השתתפות בהתנדבות. פרט לקורסים הופעלה אינדוקטרינאציה דרך פירסומים ומינשרים בכתב. נשמע כמה מן ההצהרות שהופיעו שם:

נישואין: זהו האיתוד המתמיד לכול החיים של שני אנשים, בריאים באופן גנטי, מאותו גזע של שני המינים ושנמצא כשיר עלידי הקהילה הלאומית... ושיוולדו ילדים בריאים מבחינה גנטית של אותו גזע, ושחינוכם יכוון להפוך אותם לחברים לאומיים עמלים. אימהות: להיות אם פירושו להעניק חיים לילדים בריאים... ליצור עבורם בית בו תסופח תרבות לאומית וגזעית... פירושו... להעמיד לרשות האומה ילדים מבוגרים מפותחים במידה המירבית מבחינה פיסית ומנטאלית...

הורות: זכות ההורים לגדל את ילדיהם... זוהי החובה המוטלת עלידי המדינה ותחת פיקוחה...¹⁴

התפיסה הביולוגיסטית הנטוראליסטית הנאצית מתגלה כאן בסתירה הפנימית שבה. האופי הפונקציונאליסטי-האינסטרומנטלי הוא הקובע, כשמרכיב הטבע כשלעצמו הוא שרירותי בהחלט. האימהות, הנשיות – לא זכו לעידוד משום ההגשמה הטבעית האישית של האישה. לא משום שהיא מגשימה צורך טבעי אימאננטי, אלא כשירותה היא פונקציה של הרצון הלאומי. האימהות היא מכשיר בידי התרבות הלאומית, בידי האומה. מטרת החינוך לא מוצגת כאידאל הומאני כי אם כשירות לאומה. עלי-פי ראיית האימהות ניתן לאבחן את הגרעין האמיתי של הביולוגים הנאצי: לאומנות

באיצטלה של צו הטבע כביכול.

קלאודיה קונץ (Koonz) הקרישה את מחקרה המקיף ל"אימהות במולדת", כלומר ברייך השלישי. ספרה הוא כתב אשמה כבד-משקל נגד האישה ומעמדה ברייך השלישי. כאשר ריאיינה בשנות השמונים את מי שהייתה מנהיגת אירגון הנשים הנאצי ברייך השלישי, גרטרווד שולץ-קלינג (Gertrud Scholtz-Kling), מצאה אישה שעדיין ניסתה להצדיק ולחייב את רעיונותיה ורעיונותיהן של מיליונים נשים. קונץ שאלה, מדוע רק מרבירים רק על האישים, על הגברים שפשעו? הרי הנשים ידעו היטב, והודהו בכל נפשו עם האידיאולוגיה הנאצית ובכך היו לשותפות לפשע בפועל?

אפשר לומר, שמעמדה של האישה במשטר הנאצי היה מעמד נחות מבחינת תיפקודה הפוליטי ותיפקודה במערכת המשפט. האידיאולוגיה הנאצית, בסופו של דבר, הדביקה לאישה את התווית של נחיתות; ופאראדוקסאלית הפכה את הנחיתות לאידיאל, אותו ביקשו הנשים להגשים תוך התנכרות מדעת לצו הטבע האמיתי. והיה אידיאל נאצי אחר, גם לו היו שותפות הנשים: הוא האידיאל לבער את הנחות היהודי מעל פני האדמה. כנחותות בקרב הגזע העליון, הן נתנו יד לחסל את הנחותים במה שנקרא בפיהן הגזע התחתון.

האישה הייתה חולייה חשובה במשטר הנאצי. וחלק גדול, לא מבוסס, הודהה, אידיאולוגית ומעשית כאחד, עם ייעודו של המשטר. בכך הן היו עדות למסורת הגרמנית, הנשאת באחריות ובאשמה לביצוע חטאים כנגד האנושות.

הערות

- 1) Wilhelm Bernsdorf, "Frauenfragen", in: Staat und Politik, Fischer Lexikon, (Hrg. Ernst Fraenkel, Karl Dietrich Bracher), (Frankfurt, 1962), p. 78.
- 2) Gordon A. Graig, The Germans (New York, 1982), p. 147.
- 3) ibid.
- 4) Adolf Hitler, Speech to the NSF, Frankfurter Zeitung, 9.9.1934, in: Nazism, A Documentary Reader, Vol. 2, (Ed. J. Noakes, G. Pridham) (Exeter, 1984), p. 449/50.
- 5) Albert Speer, Inside the Third Reich, (New York, 1970), p. 92.
- 6) George L. Mosse, Nazi Culture. A Documentary History, (New York, 1981), p. 43.
- 7) ibid.
- 8) Karl D. Bracher, "Tradition und Revolution im Nationalsozialismus", in: Zeitgeschichtliche Kontroversen (Muenchen, 1984), p. 73.
- 9) Mosse, (6 הערה) p. 20-21; Claudia Koonz, "Mothers in the Fatherland". Women, the Family and Nazi politics (New York, 1987). Moeders in het vaderland, (Amsterdam, 1989), pp. 16-43.
- 10) David Schoenbaum, Hitlers Social Revolution. Class and Status in Nazi Germany 1933-1939. Die Braune Revolution. Eine Sozialgeschichte des Dritten Reiches (Muenchen, 1980), pp. 232-235.
- 11) Clifford Kirkpatrick, Nazi Germany: Its Women and its Family Life (New York, 1938), p. 280f. Claudia Koonz, (9 הערה) pp. 72-73.
- 12) Koonz, p. 81.
- 12a) Hermann Hesse, Gesammelte Briefe, Bd.I, 1895-1921 (Frankfurt, 1973, Anhang, pp. 560-561.
- 13) Koonz, p. 90.
- 14) (4 הערה) Nazism, pp. 454-455.

יעקב גלר

מחנות עבודה ברומניה בתקופת מלחמת-העולם השנייה

עשרות מחנות עבודה (Lagar de Munca) הוקמו ברומניה במשך ארבע שנים, מסתיו 1940 ועד 23 באוגוסט 1944, עת שוחררה המדינה עלידי הסובייטים.

כמה יהודים עבדו בעבודת-כפייה על מספר המגויסים יש הערכות שונות:

א. המטה הכללי של הצבא הרומני דיווח כי 12 בנובמבר 1941 ל"מנהיג", המרשל יון אנטונסקו (Ion Antonescu) על 84,042 יהודים החייבים לשרת בגרודי העבודה:

47,345 שכבר החלו לעבוד;

9,365 שקיבלו בינתיים פטור מהעבודה;

15,399 שטרם נקבע מעמדם;

11,933 אינטלקטואלים המוכנים לעבוד במקצועותיהם.¹

ב. ההיסטוריונים הרומנים זכריה (Zaharia), טוצו (Tuto) וסימיון (Simion) מסרו, שמספר היהודים בגרודי העבודה עלה מ-84,042 בשנת 1941, ל-101,334 בשנת 1943.²

ג. ר"ר ננדור גיגולר, ראש משלחת "מרכז היהודים" ברומניה (Centrala Evreilor in Romania) שמילא תפקידים של יו"ר, דיווח למטה הכללי של הצבא הרומני על 50,000 יהודים בגרודי עבודה חיצוניים (Detasamente Exterioare), שעבדו רחוק מבתיהם בשנת 1943.³

ד. מתייה קארפ, שכינה כמוזכר הכללי של "הפרציה של איגודי הקהילות ברומניה", ובידיו היו המסמכים האורייגנאליים, מסר כי במשך שלוש שנים, מאוגוסט 1941 ועד אוגוסט 1944, עבדו במחנות העבודה מעל 150,000 יהודים, מגיל 15 ועד 60.⁴

מתי הוקמו גרודי העבודה הראשונים?

הגרודים הראשונים הוקמו בסתיו 1940, על-פי יוזמות מקומיות של ראשי עיריות וערים, ממונים על מחוזות (Prefecti) ומפקדים צבאיים, לפני שפורסם חוק ממלכתי מחייב.

ב-4 בדצמבר 1940 פורסם חוק מספר 3984, בעיתון הממשלתי, גיליון 287 (Monitorul Oficial), שהורה להרחיק את כל היהודים מהצבא הרומני ולחייבם בעבודת-כפייה (Munca Obligatorie). יתר על כן, הוטל על היהודים תשלום "מס צבאי" (Militara)

Taxa באופן פרוגרסיבי להכנסתם, שהיוה מעין כופר על אישירותם בצבא.⁵
 ב-15 במאי 1941 פורסם חוק מס' 425, שהייב יהודים לשרת ב"גדודים לעבודה לתועלת
 הציבור" (Munca de Folos Obstesc).⁶ ב-18 ביולי 1941 פורסם, לפי הוראתו של יון
 אנטונסקו, צו סודי מיוחד, בחתימתו של תת-שר הפנים הגנרל י' (ואק) פופסקו
 (Popescu), שהצטיין בתריפתו נגד היהודים בגרודי העבודה:
 "... כל היהודים (והשבויים), הנמצאים במחנות העבודה, יחוייבו לעבוד עבודות קשות,
 ואם יברחו מהעבודה יזמת יהודי אחד מתוך עשרה. ואם לא יעברו כראוי, לא יינתן להם
 אוכל וייאסר עליהם לקנות לעצמם מזון ולקבל חבילות מבני משפחותיהם".⁷

ב-2 באוגוסט 1941 הורה יון אנטונסקו, הרוזן של רומניה, להעביר את כול היהודים
 בעבודות-כפייה לטובת המדינה, ללא הבדל גיל ומקצוע. על סמך הוראה זו, פירסם
 המטכ"ל הרומני צו (מס. 31,200) ב-8 באוגוסט 1941, המחייב הקמת גדודים לעבודות-
 כפייה שיעבדו למען הצבא, הנהלת הרכבות, משרד החקלאות ומוסדות ממשלה אחרים.⁸
 המטכ"ל הרומני פירסם צווים נוספים ב-12 וב-25 באוגוסט 1941, שקבעו נורמות לגיוס
 ולאירגון גדודי העבודה, ביחד עם משרד הפנים.

בנובמבר 1941 פוסם חוק בנוגע להקמתו ולהפעלתו של "הפיקוח המרכזי על מחנות ועל
 גדודי העבודה לתועלת הציבור" (Si Coloanelor de Munca de Folos Obstesc)
 (Inspectoratura General al Taberilor).⁹ בהתחלת ינואר 1942 הועברו כל גדודי העבודה
 לסמכותה של המחלקה למחנות עבודה של משרד העבודה.¹⁰

מיולי 1942 הועברו סמכויות הרישום, התיכנון והפיקוח על עבודת הכפייה למטכ"ל
 הרומני, שהציע לארגן את עבודת הכפייה לפי ארבע קטגוריות:

א. בני 20-24 – יעברו במשך שנתיים רצופות, עבור הצבא והמדינה הרומנית, כמו כל
 החיילים.

ב. בני 25-40 – יגויסו לתקופה דומה, כמו המגויסים הרומנים ויעברו בשירות הצבא,
 בהנהלת הרכבות, בחקלאות ובשירותים של ממוני המחוזות.

ג. בני 41-50 – יגויסו לעבודות כפייה במקומות מגוריהם, בעיריות, בבת-יחולים
 ובמוסדות אחרים.

ד. יהודים חולים ואקדמאים, שהספק העבודה שלהם קטן, וכן בעלי מקצועות חופשיים,
 מהגנרסים והגנרסאים, הנחוצים מאד למפעלים הכלכליים השונים, ישוחררו מעבודות
 הכפייה. תמורת השיחרור ישלמו האקדמאים בני 20-30 סך 250 ל"י ליום, ובני 31-50
 ישלמו 500 ל"י ליום. גם רופאים ורוקחים יוכלו לעבוד במקצועם אם ישלמו תמורת
 שיחרורם.

המומחים היהודים שעברו במפעלים כלכליים, יפרישו 30% ממשכורתיהם לטובת
 המדינה. המוסדות הפרטיים ישלמו רק 60% מסך המשכורת ששולמה לפועל הרומני.
 ציודם של העובדים כבגדים ובכלי-עבודה יוטל על הקהילות.¹¹
 למעשה היו תנאי העבודה בפלוגות ובמחנות רעים וקשים יותר.

תנאי החיים ומשטר העבודה במחנות

ילדים, נערים ונערות, מגיל 13 עד 20, וכן מבוגרים מגיל 44-60, גויסו לעבודות-כפייה
 בתוך הערים או בכפרים שבסביבה, בניקוי רחובות, בגנים ובפארקים, כפינוי שלגים
 והריסות בתים, בחפירת מקלטים ותעלות, בפריקתם והטעתם של קרונות רכבת, ובפינוי

Dosar Nr. 25074

ujr.

קראת 113
30/8/443 קראת

Corpul II Teritorial
Cercul Teritorial București

Ordin de chemare

126

Nr. 6667

din 28/8 1943

Evreul ^{citire} Soroca From
213 Frei

Matr. Nr. _____

Anul nasterii _____

Fiu la _____

si al _____

ce domiciliul in Strada _____

Schitel Mucilor

nr. 21

In conformitate cu instructiunile generale ale M. St. M.

Nr. 55500 din 27 Iunie 1942:

Ordin sa va prezentati in ziua de 30/8

194 3 pentru munca obligatorie la Cercul Teritorial

Bucuresti, Str. Anton Arna No. 13

In caz de neexecutare veți fi pedepsit conform

Codului de Justitie Militară.

p. Comand. Cercului Teritorial Buc.

Major

ALEX. MICLESCU

צו קריאה לעבודת כפייה מיום 30 באוגוסט 1943. הוצא בבוקרשט.

CURTEA MARȚIALĂ C.M.C.
SECȚIA 23-A

Dosar No. 9537/1943

SENTINȚA No. 4283 (Extras)

Curtea Marțială a Comandamentului Militar al Capitalei Secția 23-A
în ședința dela 27 August 1943 a pronunțat următoarea
sentință:

IN NUMELE LEGII HOTARĂȘTE:

Făcând aplicațiunea art. 2 și 3 din L. 261/1943, art. 157 C.p.p. și
art. 36 C.J.V.

Ca unanimitate de voturi condamnă la oanturac la muncă silă
cu pe viață și confiscarea averii pentru neapăsarea la muncă
obligatorie pe evreul Soroca From
nr. 213 Frei la Str. Anton Arna No. 13

Sentința nu este definitivă.

PREȘEDINTELE SECȚIEI 18-
Lt Col. Magistrat (ss)

J. Crăciun

MEMBRII:

(ss) Cpt. Maj. G. Comanescu
(ss) Cpt. H. Iordărescu

Grefier, (ss) T. Borșanșchi

Pentru conformitate
Grefier, C. Micleșcu

גורדין מוחז עם עבודת כפייה והוצאת כל הרכוש שנגזר בידי בית הדין הצבאי הגבוה
בבוקרשט על וליג גורל, מבראילה, בעזון איהתיצבותו לעבודת כפייה.

עצמות יהודים שהיו קבורים בבת-יעלמן עתיקים. בבוקרשט, למשל, עברו עד ספטמבר 1942 מעל 7,500 איש בעבודות פיסיות קשות. יותר מאלפיים אקדמאים עברו בעיבוד נתונים סטטיסטיים במכון המרכזי לסטטיסטיקה ושלושים עברו בארמונותיו של יון אנטונסקו. הם הועסקו בעבודות שחורות ומפרכות, והיו נתונים להשפלות ולעונשים חמורים ולפיקוח קשה.¹²

במחנות העבודה החיצוניים עברו צעירים בני 20-44, כ־14 ועד 16 שעות ביום בהקמת בונקרים, מקלטים, מחסומים, עמדות צבאיות, רשת חשמל, בחפירת תעלות, בניית גשרים, שדות תעופה, בסלילת כבישים ומסילות ברזל, במחצבות אבנים, כריתת עצים ביערות ובהטיית מי נהרות. אפילו הממונה על "ענייני היהודים", לקה, התלונן ב־30 באוגוסט 1943 במטה הכללי על התנאים הקשים של העובדים היהודים, שעברו 15 חודשים משעה 4 לפנות בוקר ועד 20.00 בלילה, 18 שעות ביום.¹³ בשנת 1944 גויסו גם נשים לעבודות כפייה קשות במכנסות, מטבחים, בניקיון, בסלילת כבישים ובחפירת תעלות למקלטים, לפי חוק מס. 302, שפורסם בבטאון הממשלתי (Monitorul Oficial) מס' 125, מ־31 במאי 1944.¹⁴

תנאי החיים והעבודה במחנות היו קשים ממש. ברוב המחנות לא ניתן ליהודים אוכל כלל, לא הותר להם לקנות מזונות מכספיהם, ואפילו לא הותר לקרוביהם לשלוח להם חבילות. גם בגדי עבודה לא קיבלו. הבגדים והנעלים שהביאו עמיהם נקרעו, לכן נאלצו לעבוד רעבים, תשושים, יחפים ועירומים. הקהילות השתדלו לסייע להם ולצידדים בכלי עבודה, הגישו להם ארוחות, וסיפקו להם הלכשה, הנעלה ורפואות, למרות שהשלטונות היו חייבים להחזיקם.

העובדים היהודים התגוררו בצריפים ובקתות עלובים, ללא תנאים סניטאריים והיגייניים, ישנו על רצפות בטון, ללא מזרנים ושמיכות. מפאת הקור המקפיא, רבים מהם הצטננו, חלו ואף נפטרו. היו שהאשימו את "מרכז היהודים", שלא עשה למען שיפור מצבם. משטר העבודה היה חמור ביותר. אלה שלא הספיקו את מכסת העבודה הולקו. עובדים שנפצעו בעבודה לא טופלו כראוי, והיו שנשארו נכים לצמיתות. השלטונות לקחו לעבודה גם נכים, חולי לב ואפילפסיה ובעלי שבר כפול. הצעירים עברו במשך שלוש שנים רצופות במקומות מסוכנים הסמוכים לחזית, ועמרו בסכנת השמדה.¹⁵

מפאת המשטר הקשה, שהיה נהוג במחנות העבודה, השתמשו מאות יהודים, לא התייצבו בזמן ואף ברחו ממקומות העבודה, למרות העונשים הצפויים. הגנרל קונסטאנטין צפליאנו (Cepleanu), שמונה ביולי 1941 למפקד הכללי על גרודי העבודה, ציווה לערוך חיפושים בשכונות היהודיות כדי לתפוס את המשתמטים. כמרכן פקד לגרש למחנות ולגיסאות טראנסניסטריה (Transnistria) מאות משתמטים יחד עם בני משפחותיהם, ואף החרים את רכושם כעונש על עריקה. היו שנתפסו ונשפטו למאסר של שנים ואף למאסר עולם. בטראנסניסטריה ערכו האנדרמרים מצוד אחרי נערים ונערות, גברים ונשים ושלוו אותם לעבודה ולמחנות גרמניים מעבר לנהר בוג (Bug), שם נרצחו בחלקם הגדול. בגיסאות אחרים בטראנסניסטריה הוקמו "משרדים לארגון העבודה היהודית" (Biroul Pentru Organizarea Munca Evreilor), שסיפקו לשלטונות הרומנים את מספר העובדים הנחוצים.¹⁶

אקדמאים יהודים, רופאים, רוקחים, מהנדסים ובעלי מקצועות חופשיים חוייבו, לפי פקודת הרמטכ"ל הרומני, מ־5 באוקטובר 1941, לעבוד לפחות 60 יום בשנה בגרודי העבודה. מ־26 באוגוסט 1943 חוייבו ב־90 יום ולאחר מכן נלקחו לשישה חודשים בשנה.

נוסף לכך חויבו לעבוד עד עשרה ימים בפינוי שלגים.¹⁷
הואיל והשלטונות הרומניים היו זקוקים למומחים יהודים בכלכלה: למהגרים, טכנאים, אדריכלים, בעלימלאכה, בעלי מפעלים וסוחרים, התיירו לאלפים מהם להשתתף מעבודת הכפייה ולקבל פנקסיפטור מעבודה זו, תמורת תשלום סכומים גבוהים. את הפנקסים היו צריכים לחוש כל חצי שנה, וכל חידוש היה טעון תשלום חדש, בתוספת מיסים שונים, שהוטלו על-ידי "מרכז היהודים". היו יהודים שמכרו רכוש יקר, או שהתחייבו, למוכרו בעתיד כדי להשיג את הפנקס המבוקש, מפני שרצו להינצל ממוראות מחנות העבודה. מאפריל 1943 ועד אוגוסט 1944, במשך 17 חודשים, שילמו היהודים מעל שלושה מיליארד ליי עבור פנקסיפטור.¹⁸

בשנת 1942 קיבלו 20,036 יהודים פנקסיפטור מעבודת הכפייה.

בשנת 1943 קיבלו 26,619 יהודים פנקסיפטור מעבודת הכפייה.

בשנת 1944 קיבלו כ-40,000.¹⁹

בין מקבלי הפטור היו רבנים ופרנסים של קהילות, כל-יודוש, מורים ופקידים של "המרכז". גם אלה שקיבלו פנקסיפטור, חויבו לעבוד עד עשרה ימים בניקוי ופינוי שלגים מהרחובות. ניתן להם להמיר גם את החובה הזו בכסף. עבור 10 ימים שילמו 10,000 ליי.²⁰ כל העבודות המפרכות הללו היו נתונות לפיקוח קשה, להשפלה ולעונשים חמורים. יהודים בעליאמצעים השתדלו להתנגד לגזרות העבודה, על-ידי מתן שוחד לואנדרמים ולקצינים, כדי שיוכלו להאית את קצב העבודה, וכדי לקבל חופשה קצרה ולנסוע להיפגש עם משפחותיהם.

בסיכום: עשרות מחנות עבודה הוקמו בשנים 1940-1944 ברומניה ובטראנססילביה, שבהם עבדו כשישים עד מאה אלף יהודים עבודת-פרך, עירומים ויחפים, רעבים וחלשים, במשך שלושה-ארבע שנים.

בגיטאות ובמחנות טראנססילביה מתו אלפי יהודים בעבודות-כפייה מרעב, ממחלות, מקור, מחולשה, ואלפים מהם נרצחו על-ידי חיילים גרמנים ואנדרמים רומנים.

אילמלא העזרה הסוציאלית שהגישו הקהילות היהודיות בלבוש, במוזנות וברפואות, היה מספר החולי והנפטרים בגרודי העבודה גדול הרבה יותר.

הערות ביבליוגרפיות

1. Jean ancel, Documents Concerning the Fate of Romanian Jewry during the Holocaust, Jerusalem (להלן אנצל), אנצל, כרך 10, עמ' 131.
2. Revue roumaine d'histoire, Tome X, no. 1, תולדות, 2 (תשל"ב), עמ' 69.
3. אנצל, 7, עמ' 802.
4. Matatias Carp: Cartea Neagra, Suferintele, Evreilor din Romania 1940-1944, vol I, Bucuresti, 1946 pp. 43, 46 (להלן קארפ).
5. קארפ, 1, עמ' 43.
6. אנצל, 8, עמ' 240.
7. שם, עמ' 468; קארפ, 1, עמ' 43.
8. יחיאל בנריטר, מעמדם המשפטי של יהודי רומניה בעת מלחמת העולם השנייה, אוניברסיטת ת"א, תשנ"ג, עמ' 62 (להלן בנריטר).
9. שם, עמ' 62-63; אנצל, 8, עמ' 240.
10. אנצל, 10, עמ' 254.
11. בנריטר, שם, עמ' 79-80; אנצל, 8, עמ' 130-131; 304; שם, עמ' 185-189, 190-192, 234-235.

12. אנצ'ל, 2, עמ' 506: שם, 3, עמ' 78, 204-205, 209, 234: שם, 7, עמ' 24, 221, 479, 771: קצרים, 1, עמ' 158: בנריטר, עמ' 79, 130.
13. אנצ'ל, 7, עמ' 479: שם, 10, עמ' 648: נוסף ל-18 שעות העבודה הם הלכו ברגל 8 ק"מ.
14. Gazeta Evreiasca (G.E.) 18/6/943.
- אנצ'ל, 3, עמ' 78: שם, 7, עמ' 42, 51, 516, 763-764, 767, 769, 771, 790-799: שם, 8, עמ' 15, 51: שם, 10, עמ' 660: בנריטר, שם, עמ' 130-131.
15. אנצ'ל, 7, עמ' 100, 790-799: שם, 8, עמ' 61, 93-94, 117-138.
16. בנריטר, שם, עמ' 80, 90: תולדות, שם, עמ' 69-70: G.E. 27.2.942: אנצ'ל, 3, עמ' 484: שם, 8, 138, 287, 323.
17. אנצ'ל, 10, עמ' 130-131.
18. תולדות, שם, עמ' 69-70.
19. יעקב גלר, "הפעילות הכלכלית של יהודי רומניה בתקופת השואה", ילקוט מדרשות, 51 (תשנ"ב), עמ' 27.
20. G.E. 27.2.942: אנצ'ל, 3, עמ' 484.

דרך הייסורין של יהודים מהגרים מהמזרח עד למיזוגם בציבוריות היהודית בצרפת – 1945-1939

ילידים ומהגרים

הרבה מחיצות הפרידו בין ילידי צרפת "האירואליטים", לבין היהודים שבאו מפולין ושאר מדינות המזרח. האוכלוסייה היהודית בצרפת לא הייתה ציבור הומוגני, אלא מפולג לא רק בין ילידי המקום לבין המהגרים, אלא גם בין אלה שראו את עצמם שייכים לכלל ישראל – לבין בני הרוח הסוחף, שסטו אל דרך ההתבוללות ושילת ההזדהות היהודית.

כך בכך, בכל החוגים החברתיים של הסביבה, התפשטו מגמות של שנאת זרים. היהודים הצרפתים הוותיקים לא היו חסונים מפני כל הידבקות. הזרם הגובר והולך של יהודים מהגרים מהמזרח ומגרמניה גרם אצלם אי שקט ועצבנות. כך כותב ומעיד ההיסטוריון פייר וידל־נקה (Pierre Vidal-Naquet): "בני המשפחה שלי היו כולם לאומנים צרפתים ואפילו שוביניסטים. זה היה טמון בטבע שלהם (...) היהודים ילידי צרפת לא היו מוכנים בדרך־כלל לקלוט בזרועות פתוחות את המהגרים בני־בריתם. אלה היו בעיניהם מקור להתגרות אנטישמית".

לעומתם, גלי ההגירה השונים לא היו מעוניינים להתמוג כמסדרות הקהילתיים ובאירגונים של יהודים צרפתיים. מה גם שגופים אלה הלכו והתנוונו, תוכניות הפעילות שלהם היו מצומצמות, וכך שיעורי ההשתתפות בהן. המהגרים הקימו אירגונים משלהם למען קידום חיי חברה, תרבות, דת ופעילות פוליטית, דבר אשר עורר את התנגדותה של המנהיגות היהודית הוותיקה. היא ניסתה לשדל במפגיע את היהודים המהגרים להצטרף לאירגונים שלה, אולם לשווא. לשם הבנת התגובה המתנכרת הזאת, יש לציין שמנהיגות יהודי צרפת הייתה חוג הומוגני סגור. היא לא גילתה נכונות לשתף נציג מטעם המהגרים, אפילו בן הדור השני או השלישי בצרפת. מצדם, היהודים המהגרים היו בדרך־כלל מעורבים בפעילות פוליטית ולא ראו עניין רב באירגונים של יהודי צרפת, אשר דאגו אך ורק למתן שירותים דתיים.

להשלמת התמונה נחוצים כמה נתונים סטטיסטיים. בצרפת ישבו ב־1939 כ־2.5 מיליוני זרים, שהיו 6 אחוזים מכלל האוכלוסייה. מבין כל הזרים, 120,000 (5 אחוזים) היו יהודים. באותה התקופה, יותר ויותר צרפתים היו מוטרדים באופן אובססיבי מהצפת המדינה, כביכול, במהגרים. עד כדי כך שאחד האינטלקטואלים המכובדים, דריאה דה לה רושל (Drieu De La Rochelle), כתב ש־4 מיליוני זרים, מהם מיליון יהודים, השתפכו על פני צרפת! לאמיתו של דבר, המחקרים הדימוגרפיים המסתמכים על המפקד שבוצע בימי שלטון וישי מסכמים את האומדן דלהלן לשנת 1939: יהודים ילידי צרפת – 110,000; יהודים מהגרים אשר הוענקה להם אזרחות צרפתית – 70,000; יהודים מהגרים בעלי אזרחות זרה – 120,000; סה"כ – 300,000.

עם זאת, הדימוי המקובל על דעת הקהל, והמשתקף בסיסמאות שבפי אנשי תקשורת ופוליטיקאים, הוא יותר "אמיתי" מאשר הנתונים הפרוזאיים והעומדים במבחן המחקר. בצרפת של אותם הימים, בה היו כולם מוטרדים מסיט האבטלה ואימי המלחמה, לא מעטים היו האנשים המזהים את המושג "יהודי" עם המושג "מהגר זר". שנאת הזרים הייתה שם גרף לשנאת היהודים.

בתודעת היהודים הצרפתים הוותיקים, ברור היה שתופעה זו אינה אלא זיוף גס, שכן הם ידעו היטב שבסך־הכל מנו היהודים בצרפת לא יותר מ־0.7 אחוז מכלל האוכלוסייה. אולם, כאמור, גם הם היו חשופים לקדחת של שנאת הזרים, כך מעידים כמה חוקרים. בקרב אנשי המנהיגות היהודית, ההתייחסות כלפי היהודים המהגרים הייתה תערובת פאטרנאליסטית שכללה חלוקת מענקי סעד (במינוח של אותם הימים, קראו לזה צדקה) ופיזור אזהרות בנושא התנהגות ציבורית בעלות מגמה מסוימת, לאו דווקא אזהרת: "השתדלו שלא לעורר תשומת־לב; אל תדברו יידיש מחוץ לר' אמות של חיי הפרט; הימנעו מפעילות פוליטית; הסתגלו לאורח החיים של העם הצרפתי; היו קפדנים ביותר בשמירת חוקי הרפובליקה". המהגרים מצדם ("פליטים", כפי שכינו אותם אז) יצאו בביקורת נגד ההתייחסות הזאת, חסרת רגשי אחווה וסולידאריות, כטענתם. ייתכן שהם גילו קלות־דעת כלפי הגאות הבלתי־מרוסנת של השנאה הקסינופובית. אולם, הם לא סלחו ל"איוראליטים" הצרפתים, אשר הוכיחו אותם על אזרחות החיים שלהם, כאילו הייתה בזה משום הצדקה של התוקפנות האנטישמית. המהגרים לא היו מוכנים להכיר בזכותם כביכול של יהודים אחרים לדכא את ההבעה החופשית שלהם. אוצר המילים בעל האופי "הענישתי" שבפי היהודים הצרפתים גרם מורת רוח ואפילו רוגז בקרב המהגרים.

1940-1944: מסלול ההתפייסות

לא חל כל שינוי ביחסים שבין היהודים הילידים לבין הזרים כתוצאה מן התבוסה והמנוסה של צבא צרפת, ומן הכיבוש של שני שלישים משטח המדינה. לא הצליחו לגשר על פני תהום אי־ההבנה. אולם, התופעה הייתה פחות קיצונית מכפי שטענו כמה עדים. בדינו עדות המרגישה, כי "היהודים ילידי צרפת התגייסו בהמוניהם לתנועות ההתנגדות הצרפתיות, ואילו היהודים הזרים פעלו בשטח העזרה ההדדית והצלת אחיהם הנרדפים". אין כאן אלא הכללה פשטנית, המתעלמת, מחד, גיסא, מהצטרפותם של כמעט כל היהודים חברי המפלגה הקומוניסטית, רובם ככולם זרים, לפלוגות הפרטיזאנים F.T.P. של המחתרת הצרפתית. היא גם מתעלמת, מאידך, גיסא, מהשתתפותם הבולטת של ילידי צרפת בפעולות אירגוני ההצלה היהודים, "השישית" ו"רשת גארל". נכון, אמנם, שהחלוקה

בין הדרך של ההצטרפות למחתרת הצרפתית לבין זו של המאבק היהודי למען הצלת נפשות, הייתה עובדה קיימת. אבל לחלוקה אין קשר עם מה שפילג בין יהודים ילידי צרפת, לבין היהודים האחרים.

מחלוקת חמורה וכואבת קוממה את שתי הקבוצות זו בזו בעניין "האיגוד הכלכלי ליהודי צרפת" (U.G.I.F.), שהוקם בהוראת ממשלת וישי ב-29 בנובמבר 1942. אף-על-פי שהאיגוד לא היה גוף הומוגני, תרמיתו בעיני הקהל הרחב הייתה כתומיתם של חברי ההנהלה שלו, כלומר יהודים ותיקים בצרפת זה דורות. קל להבין איפא שה-UGIF משך על עצמו תגובות עוינות מטעם אירגוני היהודים המהגרים. הקומוניסטים לא הירפו מדרישתם החרמשמעת למען פירוק ה-UGIF על-ידי מנהיגיו עצמם. הם טענו, שמנהיגים אלה משתפים פעולה עם האויב ושבעצם קיומו של ה-UGIF יש משום אשליה שאפשר גם אפשר, לכאורה, להתקיים ולשרוד תחת כנפי השלטונות. משרדי הסעד של UGIF לא היו אלא, כטענת המתנגדים, מלכודת מוות המאפשרת מעצרים של היהודים על-ידי הגרמנים ועוזריהם. בחודש דצמבר 1943 ביצעו אנשי קומאנדרו, חברי אירגון יהודי קומוניסטי, גיחה לתוך משרדי ה-UGIF בעיר מארסיי (Marseille), והשמידו את הכרססת שלו. מבצע דומה בוצע בעיר ליאון (Lyon) ביום 25 ביאנואר 1944, על-ידי אנשי קומאנדרו, חברי האירגון הציוני "הצבא היהודי".

חרף כל אלה, נציגים מוסמכים מטעם שני "המחנות" של היהודים התחילו בסתיו 1943, תחת מעטה של סודיות קדרנית, במשאומתן מעשי למען הקמת אירגון גג משותף. ברור שתודעת הטראגדיה היהודית המתרחשת, השפיעה על המנהיגים היהודים כאשר הם, וקידמה את המגמה לפעול למען האיחוד. הטענות ההרדיות נתפסו פתאום כעניינים שוליים ולא אקטואליים. במחנה של ילידי צרפת, הרוחות היו כבר מוכנות להכיר באירגון שזהותו אינה רתית, אלא תרבותית או פוליטית, כגוף יהודי לגיטימי. כן השתכנעו, שחובה להזמין נציגים של אירגוני המהגרים לשבת יחד אתם כחברי המנהיגות של היהודים בצרפת. אנשי אירגוני המהגרים לעומתם היו תמימי דעים, שעליהם לתרום את חלקם בהנהגת החיים היהודים בכל התחומים, בחסות מנהיגי אירגון הגג של הקהילות, "הקונסיסטואר".

ההישג הראשון של מגמת ההתפייסות בין כל האירגונים היה בהקמת "מרכז התייעוד של היהדות בת זמננו" (C.D.J.C.), במחתרת בעיר גרנובל (Grenoble), ב-29 באפריל 1943. מייסד המרכז, יצחק שניאורסון, פעל בחסות המשותפת של הקונסיסטואר המרכזי ליהודים הצרפתים ושל "הפוראציה של האגודות היהודיות ליהודים מהגרים", בעלת המגמה הציונית.

בחודש אוגוסט 1943, באותה העיר גרנובל, קם "ועד ההגנה הכללי" בהרכב כול אירגוני המחתרת היהודים. נציגי הוועד פתחו במשאומתן עם אנשי הקונסיסטואר בדבר הקמת אירגון גג משותף וניסוח האמנה שלו. אירגון הגג החדש הוקם ביאנואר 1944 במחתרת בעיר ליאון, וכינויו: "מועצה ייצוגית של יהודי צרפת" (C.R.J.F.). עד עצם היום הזה משמש ה-C.R.J.F. כנציגם הפוליטי של יהודי צרפת.

מסתבר אם כן, שבתחום המוסדי, המחלוקת התריפה אשר פילגה את היהודים בצרפת לשני מחנות ב-1939, יושבה עד תומה בשנת 1944. ההווי המשותף בחיי המחתרת, המאבק למען ההישרדות וכן ההיקף המסחר של הטראגדיה היהודית היו הורו (הקאטליטור) של ההתפתחות הזאת.

כ-50 שנה לאחר מכן, הפיצול בקרב היהודים בצרפת אינו נופל לעומת זה ששרר ב-

1940. אבל הקורים המפרידים כבר אינם תוצאות הפליית היהודים המהגרים. אין זה אומר, שליהודי באשר הוא יהודי חסינות מפני החולשות והחסרונות של טבע האנוש. עם זאת, יש חיכרון הכישלונות בהם נכשלו לפני 50 שנה העניקו ליהודים רגישות-יתר מול פני המצוקות של המהגרים. הם מוכנים יותר לקלוט אותם בקרבם כיצורי אנוש בעלי אותן הזכויות כמו שלהן עצמם.

ה ע ר ו ת

1. ראה: Pierre Vidal-Naquet, *Les Juifs, la memoire et le present*, Paris 1981, pp. 96-97.
2. שאלתי את הכישר מספרו של Henri de Lubac, *Resistance chretienne a l'antisemitisme*, Paris 1988, p. 31.

3. ראה: 3. *La France et la question Juive, 1940-1944*, Paris 1981, p. 135.

4. ממשלת רשי פיזרה את כל אירגוני הסעד היהודיים והעבירה את סמכויותיהם ל-UGIF. ההוצאה באה כעצם כתוצאה מורישת שלטונות הכיבוש, אשר התכוונו להרכיב Judenrat אולם ה-UGIF לא נדרש מעולם למסור רשימות של יהודים לשלטון, ולא להאליס על הרכב רשימות של מגורשים, אף לא להקים משטרה יהודית. יש להוסיף שמלבד מנות מעבר, עבודה או ריכוז, היהודים בצרפת לא חיו להתגורר בשכונה נפרדת. שיטת הגישאות לא נוצעה שם.

מ ק ו ר ו ת

- La France et la question juive, 1940-1944*, Paris 1981.
- Eglises et chretiens dans la Deuxieme Guerre mondiale. La region Rhone - Alpes*, Lyon 1978.
- Jacques Adler, *Face a la persecution. Les organisations juives a Paris de 1940 a 1944*, Paris 1985.
- Paula Hyman, *De Dreyfus a Vichy*, Paris 1985.
- Lucien Lazare, *La Resistance juive en France*, Paris 1987.
- Michael M. Marrus, *Les Exclus*, Paris 1986.
- Michael M. Marrus, Robert O. Paxton, *Vichy et les Juifs*, Paris 1981.
- Maurice Moch, Alain Michel, *L'etoile et la francisque*, Paris 1990.
- Pierre Vidal-Naquet, *Les Juifs, la memoire et le present*, Paris 1981.
- David Weinberg, *Les Juifs de Paris de 1933 a 1939*, Paris 1974.
- לוסיאן לור, "אירגוני המזונות היהודית בצרפת הכבושה - 1940-1944" בתוך: ילקוט מורשת, מס' 54, תל-אביב 1993.

חסידי אומות העולם מגרמניה

מזה שלושים שנה יושבת ועדה מיוחדת ובודקת בקשות למתן תואר "חסידי אומות העולם" ללא־יהודים, אשר שמו נפשם בכפם להצלת יהודים בתקופת השואה. הוועדה לציון חסידי אומות העולם, שבראשה עומד השופט ברימוס משה בייסקי, בעצמו ניצול השואה, כוחנת בקפדנות יתיר ובמשנה זהירות מקרי הצלה, שבהם היו מעורבים בני העם הגרמני, אשר הפרו את צו ממשלתם והושיטו עזרה ליהודים שבמצוקה, למרות הסכנות שנבעו ממעשיהם לעצמם. לגבי מצילים גרמנים, בודקת הוועדה לא רק את טיב מעשיהם אלא גם באיזה מידה היו אנשים אלה חלק ממערכת השלטון הנאצי, והאם היו מעורבים בצורה כלשהי ברדיפת יהודים באותה תקופה, או הסבו נזק וסבל ליהודים כמו ידיהם.

הוועדה גם ערה לעובדה, שגרמני שעזר ליהודים להינצל, בניגוד למדיניות ממשלתו, לא פעל מתוך מוטיבאציה פאטריוטית של התנגדות לכיבוש הגרמני, כפי שהדבר יכול להתפרש לגבי בני עמים אחרים באירופה הכבושה, אלא ממניעים של הומאניות ואהבת הזולת גרידא, ועל כן במידה שהזכות מטעם הניצולים והחומר הדוקומנטארי מאמתים את דבר ההצלה, מוטלת החובה המוסרית להוקיר אנשים כאלה, בני העם הגרמני, שגילו נכונות להתנגד ולהפך את הוראות ממשלתם, כאשר אלה עמדו בניגוד לצו מצפונם.

בגרמניה ובאוסטריה (המסופחת ל"רייך"), כמו ביתר הארצות שתחת שלטון הנאצים ועושי דברם, היו מעט יהודים שמצאו מסתור בביתם של מצילים טוב־לב. ביניהם היו לא מעט "חצי־יהודים" לפי המינוח הנאצי (Mischlinge), שלמרות אי־הבהירות של השלטונות לגבי מעמדם, החלו להרגיש אי־נחת עם התמשכות המלחמה, וחיששו דרכי מילוט אצל ידידים לא־יהודים. עליהם יש להוסיף גם יהודים מלידה, שנטבלו לנצרות עוד בטרם עלות היטלר לשלטון, ושבעיני הנאצים נחשבו ליהודים לכל דבר; לאמור, כשרים לגידוש למחנות בפולין. מספר היהודים שניצלו בתוך גרמניה גופא (להוציא אוסטריה) נאמד בין 5 ל־15 אלף, אבל לא ברור לנו לגמרי מי מבין אלה נחשבו ליהודים "מלאים" (Volljude), וכמה מתוכם עדיין השתייכו לדת ולקהילה היהודית בתקופה הנאצית. כל אלה נזקקו לעזרה של לא־יהודים, אם בצורת מתן מסתור, או עזרה בתעודות מזויפות.

במאמר קצר זה נבחון מקרי הצלה של גרמנים, שהיו בעלי תפקיד מטעם השילטון הגרמני בארצות הכבושות, ושעזרו ליהודים שאתם באו במגע כחלק מעבודתם. לשם כך נחלקם לשלוש קבוצות: (1) אחראים על מפעלים כלכליים. (2) נושאי תפקידים רשמיים. (3) מצילים במדי הצבא הגרמני. כוחם והשפעתם של גרמנים אלה נבע מעצם היותם בעלי סמכות מטעם שילטון הכיבוש הכוללי. מעמד זה גם היקנה להם מידה לא-מבוטלת של שיקול דעת וחופש פעולה עצמאיים, ובמידה שרצו בכך, יכלו להמציא סיבות אדמיניסטרטיביות ואחרות (כגון של טובת המאמץ המלחמתי) כדי לעכב ולמנוע גירושים של יהודים שבאחריותם, ולסכל בצורות אחרות, אפילו באופן זמני, תוכניות ודוגיות של הרג מידי של יהודים רבים. רובם של בעלי-מעמד אלה לא התאמצו כלל ועיקר: לא ניסו את כוחם ולא ניצלו את סמכותם כדי להציל, אלא עשו את מלאכתם נאמנה, ומסרו את היהודים שברשותם לידי אנשי ה-ס.ס., כאשר נתבקשו לעשות זאת.

במאמר זה נציין לשבח מקצת מאלה שהתנהגו אחרת, ושפעלו על-פי מצפונם הדתי והאנושי, ובמקום לעמוד מנגד, ניסו בתחבולות שונות להאט את מכונת-ההשמדה ולהציל כמה שניתן.

אוסקר שינברונר (Schoenbrunner) היה אחד מני אזרחים גרמנים רבים, שמילאו תפקידים שונים במינהל האזרחי של שטחי הכיבוש. הוא נתמנה למנהל מיתפרה בעיר וילנה. בשנת 1943, כאשר החלו הגרמנים לחסל את היהודים שהיו מועסקים בעבודות חיוניות ביותר (רובם נשלחו תחילה לכלא "לוקיסקי" ומשם לפונאר – גיא ההריגה ההמוני ביער מחוץ לעיר), הגן שינברונר על עובדיו היהודים. הוא הופיע פעמים רבות בכלא לוקיסקי והוציא משם עצורים, על-יסוד הטענה שהוא וקק לפועלים נוספים: במיתפרה, או לשם ביצוע עבודות מודמנות אחרות. כ־250 עד 300 איש, שלא היו כלל בעלי מקצוע, קיבלו חסות כתוצאה מהתערבותו הישירה של שינברונר, אשר דאג להם במשך כל התקופה למזון ומיצרכים חיוניים. כאשר ביקר בארץ ב־1977, נתקבל בחמימות רבה על-ידי ניצוליו בארץ. סיפור זה מדגים את יכולתם של בעלי מפעלים גרמניים בארצות הכבושות להמציא סיבות, ולהתאמץ, על מנת להציל, אפילו אם זו היתה תחילה רק הצלה זמנית.

הרמן גרבה (Graebe) היה מהגרס ראשי בחברה גרמנית, שקיבלה מיכרזים לביצוע עבודות באיזור רובנו (בניית מחסנים לרכבות, מוסכים ובנייני תחנות). הוא שימש כמנהל החברה במשרדה בעיר זדולבונוב (Zdolbunow), שם היו מועסקים מאות יהודים מהגיטאות הסמוכים. הוא היה מתווך בין נציגי היהודים בגישו והשלטונות הנאציים, וכתוצאה מכך כינוהו רבים "מלאך אלוהים". כדי להציל יהודים ככל שניתן, הירבה ברישום הזמנות פיקטיביות, כי בכך גרלה זכאות החברה לכוח-אדם יהודי נוסף, ובזה הצילים מהכנסתם לגיטו או משילוחם למחנות. כדי להרחיב את מסכת פעולות ההצלה, פתח סניפים לחברה בערים סמוכות, שכרובם עברו בהפסד אכל העסיקו הרבה יהודים. כאשר הוחל ב־1942 בחיסול גיטו רובנו, קיבל רשות להוציא 75 יהודים לעבודה במקום אחר. במקום 75 הוא הוציא 170-180 איש, כשהוא בכבודו ובעצמו מוביל אותם מרובנו אל המקום החדש. הוא פתח סניף בפולטאבה ושלח לשם עובדים יהודים, כשאת חלקם הוא מסייע במכוניתו. לו היו מגלים זאת, עשוי היה להיענש קשות. בפתיחת הסניף התכוון להתקרב עד כמה שאפשר

לחזית יהודית, כדי שתהיה אפשרות לעבוד ולברוח לצד השני, כפי שאכן נתאפשר לכמה מעובדי. לאחרים שכר דירה בקיב, שם התחבאו 10 נפשות, כשהוא מבקר ומעודד אותם, ומחזיק את הקבוצה על חשבוננו. לאחר המלחמה, העיד נגר פשעי הנאצים כמשפט נירנברג, והדבר התנקם בו אישית, כי מאז החל לקבל איזמים על חייו. בצד לו, עבר להתגורר בארצות-הברית בעזרת אירגון ה"ג'זינט", והמשיך להופיע בכנסים על השואה עד למותו, לפני כמה שנים.

העיר בוריסלאב (Boryslaw) בדרום-מזרח פולין הייתה ידועה במפעלי הנפט שלה, ובזמן המלחמה עמד בראשם הגרמני ברטולד בייץ (Beitz). לביצוע העבודה במפעלי הנפט העסיק עובדים יהודים רבים, שמספרם הגיע לכדי 1,500 איש ואישה. הוא שמר עליהם מפני פגיעות של אקציות וגירושים, וגם הגן על בני משפחותיהם עד כמה שיכול. כמה נשים, שבעליהן עבדו אצלו, הוריד במו ידיו מטרנספורט להשמדה. לאחרות דאג למקומות מסתור, לפעמים גם במרתף ביתו או בעליית הגג של משרדו. אחרים הסתיר בבית ריק ליד תחנת החשמל בעיר. במקרה אחד, התערב כדי לסדר מחבוא אצל פועל אוקראיני לתינוק של אחד מעובדיו. הוא היה מופיע בתחנת הרכבת ושולף אנשים מהקרונות בסענה, שהוא זקוק להם למפעלו. במקרה אחד נתקל ביהודי שאמר לו שהוא גנן במקצועו. הוא ציווה עליו לצאת מהקרון ולהצטרף אל פועלי מפעל הנפט וכך ניצל האיש. לפני כן לא הכיר האיש מעולם את בייץ. במקרה שני, הוציא יהודי ואימו מטרנספורט, בסענה שהאיש נחץ לו כ"מומחה נפט". הוא גם הזהיר מפני אקציות צפירות, לאחר שהגיע לאחוזני מידע מאיש הגסטאפו האזורי. את כל מעשיו עשה ללא תמורה. בהתקרב הצבא הרוסי, נסגר המפעל ופועליו פוזרו למחנות אחרים, להוציא אלה שהצליחו לברוח בעוד מועד בסיועו של בייץ. אחרי המלחמה שימש כיושב-ראש מועצת המנהלים של מפעלי "קרופ". בוועדה לציון חסידי אומות העולם התנהל ויכוח נוקב, האם להעניק לו את התואר של חסיד-אומות-העולם. המתנגדים טענו, שהתנהגותו האנושית כלפי עובדיו היהודים נבע בעיקרו מראגות לתקינות העבודה במפעלים שבניהולו ולא רווקא מסוכנת היהודים. המצדדים העלו על נס את התערבותו האישית בהצלת יהודים, שלא היו בעלי-מקצוע כלל, לרבות נשותיהם. ואת העובדה שרשם אותם כעובדים חיוניים למפעליו; כמו כן, ציינו את חלקו בהסתרת יהודים מבין פועליו בעת השתוללות האקציות למיניהן. יד המצדדים הייתה על העליונה, והאיש זכה להכרה מטעם "יד ושם".

מערבה לבוריסלאב, בעיר קראקוב הכבושה, הקים הווינאי יוליוס מאדריטש (Madritsch). מיתפרה ענקית, שבה העסיק כ-800 יהודים, שרק 40 אחוזים מהם היו מסוגלים לעבודה-מקצועית, כי ביניהם היו רופאים, עורכי-דין, סוחרים לשעבר, וגם ילדים. מפעלו זה, לצד מיתפרה שנייה בעיר טארנוב, היו רק מסווה להצלת נפשות. התנהגותו כלפי הפועלים היהודים הייתה למופת, ועל זה מעידים ניצוליו הרבים. כאשר נודע לו שצפוי גירוש ילדי פועליו, הצליח בעזרת שוטר גרמני נאמן להוציאם (רדומים בשקים) עם אימותיהם מתוך הגיטו, ולהכניסם לתוך המיתפרה שלו. כאשר נשקפה ב-1943 סכנה לפועליו היהודים, קיבל רשות להעביר קבוצה גדולה מהם מקראקוב למפעלו בטארנוב, מתירוך שיש צורך להחיש שם את העבודה. 232 גברים, נשים וטף הועברו בליווי מאדריטש אישית לטארנוב. משם הצליחו לברוח לסלובאקיה ולהונגריה. בעת חיסול גיטו קראקוב במארס-1943, הסתיר הרבה יהודים במרתף המפעל. רבים הצליחו להתחמק

ולברוח לכיוון גבול סלובאקיה. מאוחר יותר, העביר את מפעלו לתוך מחנה פלאשוב, והעסיק כ-2,000 יהודים. כאשר חוסל המחנה באוגוסט 1944, הצליח מאדריטש להציל עוד כ-100 יהודים עליידי הכנסתם לרשימת פועלי שינדלר, האמורים לנסוע לברזיל. לאחר המלחמה, דאג להעביר כ-200 מכוונות תפירה שהצליח להוציא מפולין לאוסטריה לידי אירגון יהודי, כדי לחלקם לפליטים במחנות העקורים, ועליידי כך להרגילם מחדש לעבודה, כהכנה לעלייתם ארצה. בספרון שפירסם לאחר המלחמה ("אנשים בצרה"), הביע צער על שלא הצליח להציל יהודים רבים יותר.

הגרמני הידוע מכולם, אשר כאחראי על מפעל כלכלי בפולין, הציל כמו ידיו יותר מאלף יהודים – לא רק בפרק זמן מסוים אלא לאורך כל תקופת המלחמה – הוא ללא ספק אוסקאר שינדלר (Schindler). כאשר הגיע לקראקוב, מיד עם כיבוש, והחל לטפל בנושא ניהול הרכוש המופקע מטעם שלטונות הכיבוש, בוודאי לא רימה לעצמו שבמרוצת הזמן יהפוך לאחר מגדולי מצילי יהודים, לא רק של העם הגרמני, אלא בכלל. הוא הקים חברה לייצור מוצרי אמאיל (כלי מטבח וכדומה) בזלוצה, קרוב לקראקוב, והחל להעסיק יהודים מגיטו קראקוב הסמוך. מספרם עלה בהדרגה כך, שב-1944 היו קרוב לאלף יהודים מועסקים אצלו. כדי לשמור על פועלי היהודים מפני פגיעות בנפש מצד ה"ס"ס, הקים מחנה מגורים בשטח המפעל, והשיג אישור מגבוה לשהותם של עובדיו היהודים עם נשותיהם גם לאחר שעות העבודה, כך שלא היו נאלצים לחזור למחנה פלאשוב הידוע לשימצה, ובו הציל את חייהם. הוא גילה יחס אנושי בלתי-רגיל לעובדיו היהודים, רבר שהפתיע אותם – על רקע האווירה העוינת כלפיהם מצד פקידים גרמנים אחרים, לאו דווקא מרושעים. בהתקרב הצבא האדום למבואות קראקוב, הצליח להשיג במירמה אישור להעברת כ-1,100 עובדים יהודים, גם כאלה שלא היו בעלי כושר, לאיזור ברזיל, בחבל הסודטים (כיום צ'כיה), בתואנה שהוא מקים מפעל לייצור פגזי תחמושת. בהגיעו לשם, הוסיף עוד 100 יהודים שנתגלגלו לשם באקראי ממחנה גולשאו. בכך הציל את חייהם של כ-1,200 יהודים (גברים ונשים), וביניהם השופט בייסקי, כיום יו"ר הוועדה לציון חסידי אומות העולם. עד היום, זוכרים ניצולי שינדלר לטובה את מעשי מצילם, שמת ב-1974, ונקבר עליידי בקשתו בירושלים (בית העלמין הלאומי בהר ציון). הסרט "רשימת שינדלר", שהופק ובוים בידי המפיק ההוליוודי הידוע סטיבן ספילברג, בוודאי יוסיף להאדרת שמו ומעשי ההצלה של שינדלר.

עד עתה לא נמצא הסבר מניח את הדעת להבנת אופיו של האיש. היה בו מיוזג סותר של דחפים: הרפתקנות לשמה, שמחת החיים – האהבה לטיפה המרה ולנשים יפות – בשילוב עם רתיעה ובחילה ממעשי אכזריות. כגרמני גאה, חש כושה במעשי בני-רעמו, ולמרות שאולי לא התכוון לכך בתחילה, עלה וגבר רצונו להציל את כל היהודים שבאחריותו, עד שהדבר הפך אצלו ממש לאובססיה. הוא אולי היחיד מבין הגרמנים בעל-רעמו בארצות הכיבוש, שהשיגו את מבוקשם, והמספרים מדברים בעד עצמם: כ-1,200 יהודים יצאו חיים מתופת השואה כתוצאה מנועזותו של... איש גרמני אחד בלבד. כדבר הזה לא נשמע. סוג שני של מצילים גרמנים היו בעלי תפקידים רשמיים במערכת השלטון הגרמני בארצות הכיבוש. נרגים זאת בכמה סיפורים.

אוטו בוסה (Busse) גויס למשטרה בתחילת המלחמה ונשלח לביאליסטוק, שם עבד כקבלן צבעות בשירות הצבא הגרמני. בהתקרב חיסול הגיטו, יצר קשרים עם גוף מחתרתי יהודי שפעל בשיתוף הפרטיזאנים באיזור. הוא העמיד לרשות גוף זה את דירתו, קופתו

אוסקר שינדלר נוטע עץ על שמו ב"יד ושם", 5 במאי 1962 עם הכרתו כ"חסיד אומות העולם". מאחוריו: ר"ר אריה ליאון קובובי, יו"ר הנהלת "יד ושם".

חסיד אומות העולם הגרמני, אוטו בוסק, מתקבל ב"יד ושם", 31 באוקטובר 1961.

וקשריו. בקבוצה זו נמנו כמה נשות מחתרת, כולל חייקה גרוסמן, לימים אישיות ידועה בנוף הפוליטי של ישראל. הוא העמיד לרשות הבנות ה"אריות" רירה מחתרית מיוחדת, שבמרוצת הזמן הפכה למחסן נשק. בעצמו סיפק להן נשק ומפות צבאיות שהוציא כתחבולה מהגרמנים. הוא גם השיג מכונת, אותה העמיד לרשות הלוחמות לצורך העברת הנשק לידי הפרטיזאנים. לרברי חייקה גרוסמן: "קשה להגזים באצילות רוחו, בנכונותו להקריב עצמית, בהסתכנות בלתי-פוסקת במשך שנתיים רצופות: שנה בעת קיום הגיטו, ושנה לאחר חיסולו." בשיחות עם הלוחמות התברר להן, כי הוא פאציפיסט בכל השקפותיו ואוחד חייו, פרוטסטנטי מאמין, בקיא בתנ"ך, ומאמין בשליחותו המשיחית של העם היהודי. לאחר המלחמה, עם שובו לגרמניה, מצא עצמו מנודה בחברה הגרמנית. הוא עלה ארצה וקבע את מושבו ביישוב הנוצרי "נס עמים". בבואו לכאן ב-1969 הצהיר שהוא רוצה לכפר, אף במידה צנועה, על אשמתה הקולקטיבית של הנצרות בפשעים נגד העם היהודי במאה הנוכחית.

יוסף מאיר (Mayer) עבד כפקיד בכיר באגף האזרחי של שלטון הכיבוש בעיר זלוצ'וב (Zloczow) והיה אחראי לאספקת מזון ולחקלאות. הוא דאג לחלק מנות נוספות ליהודי האזור, ובעת רעב העמיד מטבח ניד, אשר סיפק מידי יום ביומו מזון למאתיים יהודים, ובוה הציל חיי רבים ממוות ברעב. יהודים אחרים, שפנו אליו לעזרה, הציב במשרות שונות הנתונות לפיקוחו, והעסיקם בעבודות שונות. ביולי 1943 נודע לו על קבוצה של 24 יהודים שבנו לעצמם בסתר בונקר, ומייד דאג לספק להם מזון, כך שיוכלו להתקיים לאורך זמן. בנוסף, סידר מחבוא לכמה מידידיו היהודים, ולבנו של אחד מעובדיו מצא מקלט אצל איכר ושילם לו מכיסו עבור ההסתרה, כולל מיצרכי מזון, סיגריות ומשקאות חריפים. כל זאת, מעידים הניצולים, עשה ללא מחשבה של טובת הנאה לעצמו. בפני כמה מידידיו היהודים התבטא בשאט'נפס כנגד המשטר הנאצי. לאחר המלחמה כתב, שככל שראה יותר את האכזריות והשיפלות של אנשי ה"ס"ס, ואת האכזריות של שלטון הכיבוש כלפי האזרחים, בה במידה גבר בו הרצון להושיט יד עזרה לסובלים ולנרדפים. כקאתולי מאמין, הוסיף, פעל לפי צו המצפון הרתי שלו.

פרדינאנד דוקביץ (Duckwitz) היה האיש שהביא בעקיפין להצלת חייהם של שבעת אלפי יהודי דנמרק מהשמדה. בסוף 1943 שירת דוקוויץ כנספח לענייני ימיה אורחית בשגרירות הגרמנית בדנמרק הכבושה. שנים לפני כן, כשעלו הנאצים לשלטון בגרמניה הצטרף למפלגה הנאצית, אבל מהר הפך למתנגד חריף של תורתם. בשנות המלחמה יצר קשרים עם אנשי מחתרת דניים ונהג להמציא להם ידיעות סודיות על תוכניות פעולותיהם של השלטונות. בחודש ספטמבר 1943 נודע לו, כי המושל הגרמני, ד"ר ורנר בסט (קצין בכיר ב-SS). פנה לברלין בבקשת רשות לגרש את יהודי דניה למחנות הריכוז. מתוך רגש חלחלה שאחזה בו, ניסה דוקביץ למנוע את רוע הגזירה, ולשם כך נסע בעצמו לברלין – אולם איחר את המועד, כי היטלר כבר אישר ללא שהיות את פקודת הגירוש, שעמדה להתבצע בתוך חמישה ימים. דוקוויץ גם טס לשוודיה, כדי לרתום את ממשלתה לפעולת הצלה בדרך של הפעלת לחץ דיפלומטי על הגרמנים. כאשר חזר לקופנהאגן כינס בחשאיות כמה ממנהיגי המחתרת והודיע להם על הגורל המצפה ליהודי דניה, ועל המבצע העומד להתחולל בתוך 72 שעות. אזהרתו פשטה במהירות בקרב בני העם הדני, ואלה נחלצו לפעולת הצלה רבת, שהביאה להברחת מרבית היהודים לחוף שוודיה באוניות. אין

צורך לדמיין, איזה גורל היה צפוי לדוקביץ לו היה מתגלה שבגללו נכשלה התוכנית, שכבר אושרה בידי ה"פיהרר", לגירוש יהודי רניה למחנות.

ד"ר הנס קאלמיר (Calmeyer), משפטן במקצועו, נימנה בשנות המלחמה עם הצוות המינהלי של כוחות הכיבוש בהולאנד, ועמד בראש מחלקה במינהל הכיבוש בעיר דה-האג. הוא היה אחראי, בין השאר, לקביעת מעמדם של יהודים שהיה ביכולתם להוכיח, כי אינם בגרר יהודים על-פי ההגדרה הנאצית, והיינו "חצאיי-יהודים" ואף פחות מזה. לאלה ניתנה האפשרות להגיש עירעור על סיווגם כיהודים. קאלמיר הפך את זכות העירעור למנוף להצלת יהודים, במיוחד כאשר החלו הגירושים, שמטרתם הייתה ידועה לו היטב. לביסוס העירעור היה צורך במיסמכים שהוכיחו, כי אבי או אם אבותיו של המבקש לא היו למעשה יהודים, או שכמות הדם היהודי שזרם בעורקיו הייתה פחותה בהרבה מזו שבגופו של יהודי מלא. התברר, שלשכת קאלמיר הייתה מוכנה להכיר במקרי ספק לא רק על סמך מיסמכים אותנטיים אלא גם על-פי עדויות בעל-פה, בהרבה מקרים מפוקפקות, כגון עדות של זקן שסיפר שבכפר עברה השמועה שהסתבא של המבקש הרתה לאדם "ארי", ושהילד אומץ על-ידי בעל הסבתא. נוצרה תעשייה שלמה של זיוף מיסמכים: תעודות לידה, נישואים, הטבלה וכד'. קאלמיר למעשה היה מוכן להכיר בכל מיסמך, אם חשב שהיה יכול לתמוך בהכרעתו. בעליהם של מקרי ספק אלה, שהוכרו על-ידו, לא נכללו בגירושים. היו לא מעט נאצים שחשדו בו, אבל התקשו להביא הוכחות. נאצי הולנדי ידוע, בשם טדקאטה, מומחה לגניאולוגיה, ביקש לחקור את אלה מבין מגישי הבקשות, שהסתמכו על מוצאם במושבותיה של הולאנד מעבר לים, ביורעם שאי-אפשר לבדוק את אמינות המיסמכים בזמן המלחמה. טדקאטה הגיש תזכיר על כך לראש ה"ס"ס. בהולאנד, אבל הממונה על קאלמיר, המושל הנאצי סייס-אינקווארט (Arthur Seyss-Inquart), שלא היה מעוניין בהרחבת סמכויות ה"ס"ס ב"ממלכה" שלו, הגן על קאלמיר ודחה את דרישת ראטר, ראש ה"ס"ס בהולאנד. לעומת זה הורה סייס-אינקווארט לקאלמיר שלא לקבל עוד בקשות מסוג זה לאחר ה-1 בדצמבר 1942, אבל קאלמיר התעלם מהוראה זו והמשיך לקבל בקשות. בצורה זו, בקבלו בקשות מבוססות על מיסמכים מפוקפקים ואף מפוברקים, כשהוא מודע למעשיו, הצליח להציל כ-2,900 יהודים מגירושם, והללו ניצלו מהשמדה. אפילו לאותם האנשים שבקשתם נדחתה השיג הגנה זמנית, כול עוד עניינם נמצא בטיפול, וכך ניתן להם פסק-זמן שבו יכלו להשתמש לטובתם, כגון לשם חיפוש אחר מקומות מסתור. במשך כל זמן עבודתו בהולנד הכבושה היו לקאלמיר עימותים קשים עם אנשי משטרת הביטחון, האנטישמיים הקנאים בתוך הולאנד, ועם האיש המסוכן ביותר, ראטר, ראש ה"ס"ס. רק בנס נמנעה מקאלמיר שלילת מעמדו ואולי אף מעצרו, גם משום שהמושל הגרמני בהולאנד חיפה עליו – מטעמי שלו – וגם בגלל זהירותו של קאלמיר שלא להיתפס במחדל באחד משורות המקרים בהם טיפל להצלת נפשות היהודים. כך הפך פקיד גרמני בכיר את התורה הנאצית על פיה, ובאמתלה של שמירת דם גרמני מכיליון הציל מספר רב של יהודים מרצח.

וכעת נעבור לסוג השלישי של מצילים בתפקיד, לאלה שלבשו את מדי צבא גרמניה, ונחלצו לעזרת יהודים במצוקה. הם היו בודדים, על כן החשיבות הסגולית שבמעשיהם. הסמל אנטון שמיד (Schmid) היה אחראי על יחידה שעליה תחנת הרכבת בוויילנה, שחלק מתפקידיה היה לאסוף חיילים שנתפזרו מיחידותיהם לאחר חופשת מולדת ולצרף אותם ליחידות קיימות. לשם ביצוע תפקידו נהנה מתופש פעולה גדול. מהרגיל לגבי

חיילים בדרגתו. ביחידה שלו עבדו יהודים מגיטו וילנה, ובראשם הרמן אדלר, שורכו יצר שמיד קשר עם אנשי המחתרת היהודית בגיטו. אחד מאלה היה מרדכי טטנבאום-מרוף. שמיד הבריח יהודים לגיטאות אחרים (לידא, גרודנה, ביאליסטוק), ואף הסיע במכוניתו הצבאית משלחת של מחתרת גיטו וילנה לגיטו וארשה, שם דיווחו לאנשי התנועות החלוציות בגיטו על הרציחות ההמוניות ביער פונאר.

הוא ליווה תכופות את עובדיו היהודים ממקום עבודתו אל הגיטו, ולא הניח לליטאים שומרי שער הגיטו לגזול מהיהודים את צורכי המזון שהיו מביאים איתם מחוץ לגיטו. הוא גם היה מודיע לעובדיו על אקציה צפויה, כדי שלא יימצאו בתוך הגיטו באותן השעות. באחד ממרתפי הבתים שבאחרייתו עבדו היהודים בתור רפרים, חייטים, סנדלרים וכו'. הוא גם רקם תוכניות להברחת יהודים מהגיטו ברכבים שונות, אבל לרוע המזל נאסר בתחילת 1942, וכבר ב־17 באפריל 1942 נורה, אחרי משפט צבאי. ד"ר רבור'צקי מתאר אותו כ־"אנטי-סית'ה לאותו כלל הגרמנים והאוסטרים שראינו אותם בגיטו... דמות מופלאה, אגרית ממש. הוא הפך למקור עידוד ולסמל של נודקונפורמיסט עם המשטר הנאצי וכאחד מחסידי אומות העולם, שסיכן את חייו בהצלת היהודים ואף שילם בחייו."

הסמל הואגו ארמן (Armann) היה אתראי מטעם הוואהרמכט על שמירת מקומות ברכבות בכראנוביץ' (Baranowicze). לחיילים גרמנים שנסעו לחופשה הביתה מהחזית הרוסית. בכראנוביץ' הוקם מחנה שבו הועסקו צעירים וצעירות יהודים בעבודות שונות. כשנודע לארמן על תאריך האקציות, היה מעביר את הידיעה לכמה ממכריו היהודים במחנה והציע להם שלא לחזור לגיטו בסיום יום העבודה, אלא להישאר במחנה. יהודיה אחת הסתיר בעליית הגג בדירתו. לפני האקציה השלישית והאחרונה, יעץ ארמן לכמה יהודים לברוח לפרטיזאנים. הוא התקשר עם פולני אחד, שהסכים לקבל על עצמו להעביר את היהודים ליערות. ביום שנקבע הביא ארמן את היהודים עם נשק למקום קבוע מראש, מסר בידיהם את הנשק, והם המשיכו עם הפולני לפרטיזאנים. ב־1986, לרגל הכתרתו כחסיד אומות העולם, אמר סמל הוואהרמכט לשעבר ארמן: "עשיתי רק מעשה קטן. אבל, אינני יכול להשתחרר מההרגשה, שאם יותר אנשים היו עושים רק מעשה קטן, השואה לא הייתה מתחוללת... הרגע הזה ב־"יד ושם" הוא נקודת-שיא בחיי. לא יכול להיות רגע גדול ומרגש יותר בחיי."

סגן אריך פֶטְשֶה (Petsche) הגיע בראש יחידתו לעיר נובי-סאר, ביוגוסלביה, כאשר הונגריה והשטחים שכבידה נכבשו על-ידי הצבא הגרמני במאוס 1944. מפאת חוסר מקומות דיור חולקו לקצינים מגורים בבתי היהודים העשירים. כך הגיע סגן פטשה בליוויית כמה מרעיו אל בית משפחת שיף. כמה שבועות לאחר מכן החל גירוש יהודי המקום. לילה אחד לפני הגירוש הגיע פטשה הביתה ושמע מפי הגב' שיף על אודות ההודעה שנמסרה ליהודי העיר להתרכז למחרת בבית-הכנסת. בו במקום החליט לנסות ולהציל מהמשפחה מה שניתן. הוא הודיע לגב' שיף (שבעלה נהרג לפני כן בזמן היותו עובד פלוגות העבודה מטעם ההונגרים) להלכיש את הילדות, ותוך שלוש דקות לקח אותן לתחנת הרכבת יחד עם עוזרת שהוכרזה לצורך המיבצע כאישות, והילדות הוצגו כבנותיו. הוא הגיע אתן לבודפשט, נסע אל דודתם השנייה בעיר ומשם למינור. הוא חזר באותו לילה לנובי-סאר, צייד את כל המשפחה בציד הנחוץ לנסיעה ארוכה, והשביע אותם לקפוץ מהרכבת באוסטריה, לאחר שמסר להם את כתובת אישית, שהסכימה מראש לקבל אותם למסתור.

את אמה הזקנה של גב' שיף העביר לבית-חולים בנובירסאד, והמשיך לבקרה תקופה ארוכה. מצינת חוה שיף, אחת מילדות משפחת שיף: "קצין ווהרמכט המבקר אשה יהודיה זקנה בבית-חולים, אשה בודדה, חסרת אונים – הרי זה דבר נדיר ויוצא דופן באותה תקופה בוערת." בני משפחת שיף המבוגרים החליטו שלא לקפוז מהרכבת והגיעו לאושוויץ. אשה אחת מהם הצליחה להישרד, בנוסף כמובן לשתי הבנות והסבתא הזקנה – וזאת הודות לקצין צבא גרמני טוב-לב שנקלע באקראי לביתם.

לבסוף, הסיפור המעניין ביותר הוא זה שהגיע עד למרומי השלטון הנאצי. מקס ליטקה (Liedtke) היה רב-סרן ומפקד ווהרמכט בעיר פשמישל שבפולין הכבושה בקיץ 1942, וסגנו היה הסרן אלברט באטל (Albert Battel). בתאריך 27 ביולי 1942, כאשר התחילה האקציה הגדולה נגד יהודי גיטו פשמישל (Przemysl), הגיע סרן באטל לגשר על נהר סאן, שהפריד בין הגיטו היהודי לשאר חלקי העיר, הביא עמו פלוגת חיילים ומספר משאיות, סגר את הגשר ופקד על החיילים לא לתת לאיש לעבור. בעצמו נכנס לגיטו והוציא מספר רב של יהודים (בין 80 ל-100) לצורך אבטחתם עלידי חיילי-רפודיה. כל זאת לעיני העוברים ושבים ובניגוד למחאתם הנמרצת של קציני ה-ס"ס, שהתכוונו לאקציה גדולה. ר"ח גרמני סודי מציין שהזעם, השוד והשבר היו גדולים ודיווחים על המעשה "המחפיר" הזה הגיעו לכל הגורמים הנוגעים בדבר. באטל קיבל גיבוי מלא ממפקדו, רב-סרן ליטקה, שהורה להתנגד, אף בכוח, לכל ניסיון לגרש ולחסל את הפועלים היהודים (על נשותיהם), שהיו מועסקים בעבודות שונות עבור ווהרמכט. ליטקה הודיע מפורשות, שהגשר יישאר סגור עד להפסקת הפעולות נגד היהודים. מפקדי הגסטאפו התלוננו, שרק כנס נמנעו חילופי יריות בין אנשי ה-ס"ס לחיילי ווהרמכט. כעונש על מעשי שני הקצינים, שמנעו גירוש יהודי העיר לזמן מסוים, נקטו צעדי עונשין. על באטל נגזרו: מעצר בית, שלילת אותות הצטיינות, העברה לתפקיד אחר ופתיחת חקירה נגדו. קשריו הטובים עם אנשי הפיקוד מנעו את הסגרתו לידי הגסטאפו. לאחר המלחמה נתגלה, שהדבר הגיע עד לידי הימלר שדיווח לבורמן, מזכירו האישי של היטלר, בוז הלשון: "בכוונתי לעצור את באטל מיד עם תום המלחמה ולהעמידו לפני בית-דין מפלגתי." ליטקה הועבר מתפקידו כמפקד ווהרמכט בפשמישל ונשלח לחזית הרוסית.

מיכאל גלעד, לשעבר קצין בכיר במשטרת ישראל וחבר הצוות שחקר את אייכמן לקראת הגשת כתבי האישום נגדו, מציין בעדותו: "המקרה נחרס היטב בזיכרוני משתי סיבות: (א) היו אלה ימי האקציה הגדולה של יולי 1942, שבה הוצאו אלפי יהודים מפשמישל והסביבה, ביניהם הורי ואחותי בת ה-11, והובלו בקרונות משא למחנה ההשמדה בלז'ץ, שם הומתו. (ב) המקרה של סגירת הגשר, עליו שמענו באותו היום, התרחש ביום חולדתי, בחייתי במחנה העבודה, כנער בן-17, בתוככי הגיטו."

ממשיך גלעד: "הריני מאמין שמעשיהם של הקצינים באטל וליטקה לטובת יהודי פשמישל נעשו מטעמים הומניטאריים וגם מתוך דאגה שלא לשבש את פעולות ווהרמכט במקום. פעולות שכללו טיפול בחיילים פצועים שהובאו ברכבות מהחזית הרוסית. אין ספק, שהקצינים הללו ידעו, שהם מעמידים את עצמם בסכנה רצינית כתוצאה מעימות גלוי עם הגסטאפו וה-ס"ס, ומשום כך חל עליהם הקריטריון: 'שמו נפשם בכפם להצלת יהודים'." בל נשכח, שסיכון נפש למציל מהווה על-פי חוק "יד ושם" תנאי קריטינאלי למתן התואר של "חסיד אומות העולם". ואכן, שני הקצינים זכו לתואר זה. נרגיש גם, שהתואר ניתן לציון עצם הניסיון למלט חיי יהודים, בין אם הניסיון עלה יפה, ובין אם נכשל, על לא עוול בכפו של המציל.

זיכרונות, תיעוד ועדויות

יעקב וולמן

רופא יהודי באושוויץ

מבוא

העדות שלהלן, המתארת את יחס הגרמנים לחולים ולרופאים האסירים באושוויץ, נמסרה לוועדה לחקר פשעי הנאצים בפולין ב־14 באפריל 1945. וולמן, רופא יהודי, יליד 1914, התגורר לפני המלחמה בברטיסלאווה, צ'כוסלובקיה, ולאשוויץ הגיע ב־29 באפריל 1942. העד שימש, משלב מסוים, כרופא ב"בית החולים" שבאושוויץ, והוא מוסר מעדות ראייה את הסבל הנורא שהיה מנת חלקם של האסירים החולים, ובאותה מידה אף את סכלם של הרופאים האסירים, שגורלם לא שפר עליהם בהרבה.

העדות נמסרה מיד לאחר המלחמה, והיא סמוכה איפוא, לזמן התרחשות האירועים. מכאן נובעים אמינותה, מורחבותה ועוצמתה.

תירגמה מפולנית: רינה נזר.

"... יום אחד באה פקידה לרשום בכול הבלוקים את שמות הרופאים והסניטארים. הממונה על המדור, שהכיר אותי, רשם את שמי. באותו יום לא יצאנו לעבודה והוצגנו לפני הרופא הגרמני של המחנה. חלק מאתנו נתקבל לעבודה בבית החולים לאסירים.

ובכן, נתקבלתי לעבודה בבית החולים. זו הייתה הפעם הראשונה שהתחילה לנצנץ בי המחשבה כי ייתכן שאשאר בחיים. העבודה שאמור הייתי לקבל, התקשרה איכשהו עם הזיכרונות מן הימים בהם הייתי אדם חופשי. חשבתי איפוא, שבבית החולים זה אשוב להיות בן אדם.

מתי הגעתי לבית החולים? בסוף חודש יוני, 1942. כשבאתי הפשיטו את בגדי, רחצו אותי וקיבלתי בגד מבד לבן, מטולא – אבל נקי. ליוו אותי למקום עבודתי. אבל, מייד התברר לי, שבית החולים אינו אלא חוליה נוספת בשרשרת ההשמדה של אסירי המחנה, אם כי בלבוש אחר. היחסים ששררו במחנה בין האסירים, היו קיימים גם בבית החולים. בית

החולים שכן בארבעה בלוקים: 19, 20, 21, 28. בשנת 1943 נוסף לו גם בלוק 9. כשהגעתי לבית החולים, היו בו רופאים מועטים מאוד. בעיקר עשו את העבודה החובשים, שלא היה להם שום ניסיון קודם במקצוע, ולאחר שלמדו כאן במקצת ראו את עצמם כפרופטורים חשובים. במחנה היה נהוג כך: אם היה סיכוי לקבל עבודה כלשהי תחת קורת גג – מייד נמצאו יודעיהכול. למשל, אם היה דרוש נגר, כלומר מי שיעבוד בבית המלאכה תחת גג, מיד הכריזו על עצמם האנשים שהם בקיאים במקצוע. כך גם סנדלרים, אף כי היה להם רק מושג קלוש בסנדלרות. אם היה להם מול ומצאו בבית המלאכה אדם הגון שהיה מוכן לעזור, יכלו להעמיד פנים, למדו משהו במרוצת הזמן, וחיו. הגרמנים לא הכירו בכך שהאסיר הגו רופא, והתואר שקיבלתי היה "פלאגר" (Pflegen). הצלחתי לקבל מייד "שטובה" (Stube).

באולם הגדול של בית החולים, שהיו בו בממוצע 250 עד 350 חולים, היו מיטות בנות שלוש קומות ובכל אחת 2, 3, 4 חולים. האולם היה מחולק לארבעה מדורים וכל מדור נקרא "שטובה". ואלה היו תפקידיו של המטפל: חייב היה לקום לפני צלצול הפעמון, זאת אומרת, בקיץ – לפני השעה 4.30. בבלוק 21 לא הותקן חדר רחצה, לכן נאלצנו להריץ את החולים, בחורף ובקיץ, כשהם לבושים בתחתונים בלבד, אל חדר רחצה שהיה בבלוק אחר. הם לא קיבלו מגבות, ואפילו אלה שהיה להם חום גבוה היו תוזרים רטובים אל האולם. אחרי הרחצה טאטאתי את ה"שטובה" ושיפשתי את ריצפת האבן עד שהייתה ממוקת ומבריקה. סידרתי את המיטות ורוקנתי כל היום רוודים. פיזרתי בהם כלור, מפני שבבלוק לא היה בית שימוש. ניקיתי ושטפתי במים את החלונות. באולם חייב להיות סדר גרמני למופת ותחת המיטות אסור היה למצוא פירור של קש.

המזונים היו ישינים ולא היה בהם תבן, אלא קש קצוץ שהיה מתפור על כל גיץ של החולה ונופל על הריצפה. סדינים לא הוחלפו במשך חודשים. היו מזוהמים במוגלה, ברם ובהפרשות, היו במיטות פרעושים וכינים, אבל הריצפה הייתה חייבת להיות מצוחצחת. אחר כך הלכתי להביא קפה וחילקתי את ארוחת הבוקר. תיכף אחרי הארוחה הייתה חבישת הפצעים, שהתקיימה פעמיים בשבוע, משעה 8 עד 12 באמבולנס הנמצא באולם. רוב המקרים היו קשים ביותר. אנחנו, שמונה או עשרה, טיפלנו ב־300 עד 350 חולים, כשבין החובשים היו כאלה שזה עתה, בבית החולים, למדו את העבודה. היו ביניהם הגונים שעבדו יפה, אבל אפשר לשער מה היה טיב עבודתנו, אם תוך ארבע שעות עשינו 350 חבישות. בשעת הצהריים הלכנו להביא את הארוחה.

העלינו לקומה הראשונה חביות שהכילו מאה ליטר מרק, וחילקנו את האוכל בין החולים. אם במקרה נמצא פירור של קש מתחת למיטה, היה זה ממש אסון. אז היינו צריכים במשך כול היום לסדר מחדש את המיטות ולטאטא.

כל המטפלים, פרט לרופאים הראשיים, חייבים היו לעשות את כל העבודות, כגון: לשאת את חביות המרק, ולסחוב, בשניים, 150 כיכרות לתם על גבי אלונקה. אני סבלתי אז קשות מרגלי הפגועה, לאחר שקיבלתי מכה בשוק באת התפירה, בימי עבודתי בקומאנרו. אבל אסור היה לי לשכב ומוכרח הייתי לעבוד, ולא – היו מסלקים אותי ומחזירים למחנה. המטפלים האחרים ראו בנו מתחרים, מפני שהיינו רופאים. כאשר סיימנו את חלוקת הלחם, הלכנו להביא קפה לארוחת הערב וכל העת נאלצנו לנקות ולסדר. כל זאת, תוך

• מטפל.

• מגרם.

הנחתת מכות, תוך צעקות ובחיפזון בלתי־פוסק, בדיוק כמו במחנה. אולם לא הייתה זו הכאה כה אכזרית כמו במחנה, ומטרתה הייתה אך ורק לשבור אותנו מבחינה מוראלית. המיפקד היה קצר וארך רק חמש רקות, בתוך הבלוק ולא בחוץ, במגרש.

בערב נערך מיפקד נוסף, ואחריו נלקחנו לעבודה בבלוק 28 להעמסת הגוויות. בבלוק 28 היה חדר המתים. מדי יום נצטברו שם 150-250 גוויות. במחנה נחשב אחוז תמותה זה לדבר נורמלי. הטענו את המתים על משאית או עגלה אשר הובילו אותם למישרפה. שני אנשים אחוז בגוויה, אחד בידיה ואחר ברגליה, ובתנופה השליכו אותה לעגלה. במישרפה קיבל כל אחד מאתנו רצועת עור, קשר אותה לידו של המת, וגרר אותו על ריצפת האבן. הגוויות סדרו בשורה עד שהוכאו לשריפה.

לעתים קרובות נקראנו, בשעות היום, לפריקת הקרונות שהביאו חומרי חבישה, ליגנין וכלור.

מכיוון שאנשי "בונה" לא הספיקו לקבל טיפול בפצעיהם, חייבים היו שני חובשים לבוא אליהם ולטפל בהם. אבל כאשר האסירים יצאו לעבודה נקדעו התחבושות כעבור שעתיים, והם נאלצו להמשיך לעבוד עם פצעים חשופים. הגרועים ביותר היו פצעי הרגליים, ואלפי בני אדם שילמו עליהם בחייהם. את החום רשמו בקפדנות, וכך גם את התרופות, הכול בכתב נאה וקריא, בשורות ישרות. הכרטיס היה חייב להיות נקי והריצפה הייתה צריכה להבריק. לחולה עצמו – לא הייתה כל חשיבות.

כך בערך נראה יום עבודתו של המטפל.

להלכה – הייתה לחולה האפשרות להישאר בבית־החולים עד להחלמתו, אבל למעשה –

היו פני הדברים שונים לחלוטין.

בכל שבוע, ביום ב' הופיע באולם רופא ס"ס, או חובש שהיה ראש הבלוק. כל החולים נצטוו לקום ולהתפשט. כל אחד מהם קיבל את כרטיס המחלה, ניגש אל הרופא וזה אסף את הכרטיסים. הוא הניח אותם על השולחן, חלקם מצד זה וחלקם מזה, וזו הייתה למעשה ה"סלקציה". היו עורכים אותה ביום ב', ולתאי הגאז היו לוקחים את האנשים ביום ה' או ביום ו'. לימים נודע לי, שאת הרשימה של הנידונים לגאז, היו שולחים לאישור לברלין. את החולים שנדרו לגאז הלבישו בבגדים, נתנו להם נעליים ומפצעים שהפרישו מוגלה הסירו את ברזלי הקיבוע. העמיסו אותם על המשאיות בצפיפות, כאילו היו רגלים מלוחים בחבית. במשאיות אלה היה מתקן המרים את הפלטפורמה, וכך היו שופכים אנשים חיים לתוך המשרפה ושוכרים את ידיהם ואת רגליהם.

לא הייתה זו אלא שאלה של זמן מתי יגיע האדם לתאי הגאז. האסירים החדשים, המכונים "מספר צעיר" או "איש המיליון" לא ידעו ולא האמינו שדינם נחרץ – לגאז. האנשים פנו אלי בשאלות שונות. אחד האסירים החדשים אמר לי, שעם בראו לאושוויץ הובטח לו שיוכל להיפגש עם אשתו, הכלואה אף היא במחנה זה. עד כה לא זכה להיפגש אתה, לכן שאל אותי אם יש אמת במה שהובטח לו. לא יכולתי לומר לו שאשתו נספתה כבר בתא הגאז ורק זאת אמרתי, שאין מעניקים רישיונות להיפגש ואל יצפה לכך. לאחר זמן לא רב, נשלח גם הוא, בשעת הסלקציה, לגאז.

כאשר הייתה לאסיר יד שבורה, ועקב כך הושמה במכשיר הקיבוע, מייד סומן כבלתי־יעיל, ונדרן לגאז. ההמתנות בגאז בוצעו בבירקנאו.

לפעמים קיבל רופא המחנה, איש ס"ס פקודה – לשלוח שש מאות בני־אדם מבית החולים כדי למלא את התא. הרופא עבר בין הבלוקים ובחר מכל בלוק מאה וחמישים איש. אם נלקחו מבית־החולים 100 בני אדם, נרשמו תעודות פטירה של אותו יום. אם נלקחו למעלה

ממאה, היו מחלקים את הכמות, לדוגמה: אם נלקחו 200 איש, ומספר החולים המאושפזים היה 2,150, אז רשמו למחרת 2,100 עד שהמספר התאים. על הכרטיס של החולה שנרשם לגאז רשמו ראשי תיבות: "SB" (Sonder Behandlung), ובכרטיס עצמו נכתב, בדרך כלל "נפטר מהתקף לב". מי שנלקחו בסלקציה צוינו כ"מועברים לבירקנאו".

ביולי 1942 באתי אל הבלוק 18 וראיתי שם רק פנים חדשות ומספרים חדשים. עוד לפני יומיים נמצאו שם האסירים הוותיקים, "מוזלמנים". התברר, שמבלוק זה נבחרו 500 האסירים החלשים ביותר ונכלאו למשך שבועיים במרתף הבלוק. לא ניתן להם לחם אלא מעט מרק וכמות זעומה של שתייה. כעבור שבועיים יצאו משם, בכוחות עצמם, כשלושים אסירים, אולם גם הם מתו אחרי ימים אחדים. הטענה שהושמעה הייתה – שלא היו כשרים לעבודה.

הממונה על הבלוק ואנשי ס"ס עשו מכך רווחים, מפני שבמשך השבועיים ניצלו את מנות הלחם של האסירים הללו. כך גם היה בבית החולים: נהגו לרווח על הנפטרים באיחור של יומיים כדי לנצל את מנות הלחם העודפות.

הכאת החולים הייתה לנהוג קבוע. דעתם של הגרמנים הייתה שאדם חזק רשאי להיות חודשיים בלבד. אם הוא מאריך ימים – סימן שהוא חי על גניבות.

בשעה 21.00 שכבנו לישון, ובשעה 4.00 חייב הייתי לקום. אלה היו שעות השקט היחידות. בבית החולים נשארת עד תום שהותי באושוויץ. במשך כל אותה העת הייתי חולה, ועבודתי לא השביעה את רצון הצוות.

בשנת 1942 היה זה דבר נדיר ביותר לצאת חי מבית חולים זה. על מנת לתאר את האווירה בבית החולים, אביא כמה פרטים.

נחשוב לרגע מי היו האנשים שאמורים היו להעניק לאסירים קצת רגש וחיבה כדי להוסיף להם כוח בתקופה נוראה זו. בית החולים נוהל על-ידי אוטונומיה מסוימת. מנהלו היה רופא המחנה, איש ס"ס שהיה כפוף לרופא בעל מעמד גבוה ממנו. בשנת 1942 היה שם "זקן המחנה" הומוסקסואל וכזה היה גם הממונה על בלוק 21, שהיה גם מכור למורפיום וריצה מאסרים בבתי כלא שונים.

בבלוק היו כמה בחורים צעירים, בני 18-20, והם קיימו יחסי מין עם אותו הגרמני ועם "זקן המחנה". הבחורים הללו שלטו ביד רמה בכל אסירי הבלוק. אם לא נשאת חן בעיני אחד מהם – נגזר דינך למות. הם ירדו לחיי כולנו, לחיי החובשים ולחיי החולים. אחד מהם התהלך עם קרש בידו, ולשם שעשוע ובידור טוב היכה את החולים, עד לשבירת ידיים. השחיתות השוררת ואווירת הרציחות ההמוניות השחיתו את כולם. ואנשים מסוג זה אמורים היו לרפא חולים.

כול העבודה שלנו בבית החולים הייתה בעייתית וחסרת טעם. לא היה כל סיכוי לעזור, כי ממילא נרדנו החולים לגאז. האנשים סבלו מבצקת וכל שריטה קטנה הייתה גורמת לזיהום מתקדם במהירות, בגלל תשישותם. הופיעו פצעי לחץ, שהפכו מייד לתורים בגודל של אגרוף, ולא היה להם מרפא.

בתוך הביצה הזאת נמצאו, בכל זאת, כמה בני אדם ישרים, דמויות שהיו כמו קרן אור, ואלה עשו ככל יכולתם על מנת להקל ולעזור.

כמו במחנה כן גם בבית החולים קיבלו החולים, בשנת 1942 מנת אוכל קצובה. אבל סגנו של מפקד האולם קיצץ את מנות הלחם וחילק את חבילות המרגרינה ל-18 איש, בשעה

• בגרמנית – טיפל מיחד.

שהיו מיועדות ל-12 בלבד. כמו כן הפחית את כמות המרק ב-25% ובמקום ליטר אחד לנפש חילק רק $\frac{3}{4}$ ליטר. באולם נמצאו 350 בני אדם, ביניהם היו 30 חובשים. כשבעים חולים היו אריים, והשאר, מאתיים וחמישים בממוצע – היו יהודים. אבל, סגנו של מפקד האולם בער בשנאה כלפי היהודים. את מה שקיצץ במנות האוכל מסר לאריים ואלה מכרו מרק, או אפילו קליפות של תפוחי-אדמה תמורת מרגרינה.

הייתי חולה, רגלי הייתה כה נפוחה עד שנאלצתי לשכב במיטה כארבעה שבועות, וגם זאת הודות לפרוסקציה, כמוכן. באותה עת נערכה סלקציה גדולה. רגלי היתה נתונה בקיבוע. במיטה שלידי שכב פרופסור בלוך, כירורג ידוע מפאריס. גם הוא עבר כחובש. איש זקן שהיה מפורסם בכל רחבי צרפת. לא יכולנו לקום ממיטותינו, לא הוא ולא אני. כל מי שנדרש להישלח לגאז סומן במספר על חזהו בעזרת עיפרון צבע. שנינו ידענו מה פירוש הדבר, אבל שאר החולים לא הבינו. להם נאמר ששולחים אותם לבית חולים גדול בבירקנאו. את המספר רשמו עלי בבוקר ואחרי הצהריים הסירו מרגלי את הקיבוע. ירדתי בכוחות עצמי לחצר ושם, שנינו, פרופסור בלוך ואני, חיכינו למותנו. הוא היה שקט ושלט בעצמו.

כאשר פורסם בצרפת צו שעל כל יהודי לענוד סמל של מגן דוד, גם הוא, כיהודי ענר את הסמל ומעליו שם את כל אותות ההצטיינות והמדליות שהוענקו לו בצרפת ועל כך נשלח לאושוויץ.

מכיוון שהייתה רק משאית אחת להובלת החולים, נאלצנו להמתין זמן רב לתורנו. קודם לכן, כאשר חלה "זקן המחנה", נקרא הפרופסור לייעוץ בטיפול בו. רצייתי בכל כוחי להינצל. ניגשתי, איפוא, לרופא שלנו אבל הוא רחה אותי בצעקות. קראתי לאחר החובשים וביקשתי שיודיע "לזקן המחנה" כי פרופסור בלוך נמצא בתור למשלוח.

כששמע זאת ה"זקן" ציווה מייד להוציא את הרופאים מן השורה. דווקא באותו רגע הגיעה המשאית ואנחנו עמדנו בשורה כדי לצעוד לכיוונה. פתאום נקראו המספרים שלנו והוצאנו מן התור. עוד רגע – והיינו מאחרים את המועד.

חלף שבוע ושוב נערכה סלקציה, גדולה מן הקודמת. כול החולים הוצאו, עירומים, לרחוב המחנה והתחילה הביקורת. כשסיימו לבדוק העמידו אותנו בתמישיות וקראו במספרינו. מתוך 250 החולים שהיו באולם נקראו שלושים מספרים שנצטוו לחזור אל הבלוק. ביניהם היה גם המספר שלי. כל השאר נותרו בחצר וביניהם – פרופסור בלוך. הם צעדו בכיוון המישרפה. בלוך הפנה אלי את ראשו, חיך וניפנף בידו. בדרכו למוות היה בו עדיין עוז נפש לעודד אותי. כולם נספו בגאז.

הגרמנים הצליחו כשיטותיהם לגלות בבני אדם את הגרוע ביותר, ולחשוף את היצרים האפלים והשפלים ביותר. הפכו אנשים לשלוחי רסן והשתמשו בהם לביצוע מטרותיהם. מעוניינים היו להפיק את מירב האנרגיה מן האסירים, להרוס אותם על מנת לחסוך בכוחות אנשיהם מחד גיסא, ומאידך גיסא לשלוט שליטה מלאה בהמונים.

אחד האמצעים הברדוקים היה זריעת שנאה בין העמים ואפילו בין אזורים שונים של הארצות מהן הם הגיעו. הם פילגו את האסירים לקבוצות ומצאו כיניהם עוזרים נאמנים שעזרו להם ללכות את הניגודים. למשל, איש שלזיה ראה כחובתו להתאכזר באסיר שבא מאזור גאליציה, מווארשה או מלובו וכו'.

הגרמנים שנאו את כולם. הם ליבו שנאה בין איש לאיש. התוצאה הייתה שגרמני היכה גרמני, יהודי את היהודי ופולני את הפולני, ולא הסתפקו במכות אלא אף רצחו. אם כן השנאה בין העמים בערה בכל, ואני נזכר שאפילו בבית החולים נוצר מעין גיטו יהודי בצדו

האחד של האולם, בשעה שבצד השני היו ה"שטובות" של החולים האריים. שם אפשר היה לראות את התופעה במלוא היקפה ובדייקנות מרובה.

כך היה בשנת 1942, אבל חלוקה זאת הייתה קיימת גם בשנים 1943-1944, והמדורים היו נפרדים ל"רייכסדויטשה", כלומר לגרמנים, ולחד לאריים או ליהודים.

הגרמנים מצאו בין האסירים משרתים שפעלו בנאמנות לפי שיטותיהם, עזרו להם בכל, היכו, רצחו ושלחו לתאי גז.

באולם מספר 1 היה מפקד פולני, מוארשה, בשם צשיק סובול. זה היה אדם ישר ללא דופי ששמר על צלם האדם. הוא הגיע לאושוויץ במשלוח הראשון, בין בעלי המספר הראשונים, והכל הכירו ואהדו אותו. לפני המלחמה שירת במשטרת המרינה. אם אינני טועה, עבר בשירותי הביטחון בווארשה. על נושאים אלה אסור היה לשוחח במחנה, כי השוטרים היו שנאים ביותר וקרה לפעמים כי תוך 24 שעות נרצח שוטר בידי אסירים. נדמה לי שהוא היה בדרגת קצין בשירותי הביטחון, כי פעם רמו לי על כך. כמובן, הבטחתי שלא אספר זאת לאיש וכי אשמור את סודו.

סגנו, איש בשם קרול, מקראקוב היה הניגוד המוחלט לסובול. היה גונב מן החולים לשם רווח, וכמו שכבר הזכרתי, קיצץ את מנות הלחם והקטין את מנות המרגרינה בשליש. מה שנותר בידו היה מוכר או ממיר. כך גם עשה במנות מרק, בתפוחי הארמה, בקיצור – בכל. אם נחשב זאת לפי מספר החולים, שהוא 200-300 איש, נרע לאילו כמויות הוא הגיע. בבלוק ראינו גם את הבחורים הצעירים הללו, שקיימו יחסי מין עם הממונה ונהגו להכות, להרעב ולשלוח לגזז כראות עיניהם. אלה היו התנאים שבהם חיינו ובהם היינו צריכים לתפקד כרופאים.

לפני הצהריים הייתה מסתיימת הסלקציה הגדולה. לאחר זמן לא רב, פרצה פתאום במחנה מגיפה רבת ממדים של טיפוס הבהרות. המחנה שרץ כינים ואלפי בני אדם נפטרו. הם מתו תוך זמן קצר לאחר שהופנו למחלקת המחלות המדיקות בבלוק 20. רוב החולים, ובעיקר היהודים, שהגיעו לבית החולים קיבלו כעבור יום או יומיים זריקות של פנול לתוך הלב.

הדבר נעשה באופן כזה, שחובש בשם קלהר Josef Klehn, איש ס"ס, תגור בסיגר ועם כפפות על ידיו, היה מושיב בעזרת שני אסירים את הקורבן בכורסה, הדומה לכורסה רופא שיניים, ובמחט ארוכה היו מזריקים ללב פנול. כעבור חמש או שש שניות בא המוות. ההזרקות בוצעו בצדו השמאלי של הבלוק והאסיר, שחי עדיין היה קם וחוצה את המסדרון ומתנודד על רגליו ונכנס למדור שממול. שם נפל על ערימת הגוויות שנספו לאחר ההזרקות. היה זה סידור מתוחכם, כי נחסך הטורח של העברה ממדור למדור. התולה עבר בעצמו בשארית כוחותיו.

איש לא התנגד, היו חלשים מכדי להתנגד. לכולם היה חוס גבוה של 40-41 מעלות, ורובם היו חולי טיפוס. לי רצו להתנגד, היו העוזרים אווזים כורעותיהם ומכניעים אותם. בשנת 1942 היו מזריקים פנול גם לחולי נפש.

את הזריקות נתנו לא רק אנשי ס"ס, אלא גם האסירים והם עשו זאת כמתגריבים. היה בבלוק 20 סגן הממונה ושמו פאנשצ'יק. גם הוא היה בין המזריקים, אבל לא הסתפק בכך, מפני שלא בכל יום התבצעו ההזרקות. ביום כזה שלא הייתה בו "עבודה" היו כל אלה שהכירו את פאנשצ'יק מתחבאים, בין השעות 11.00-11.30 כי אז הוא נהג לשוטט בתוך הבלוק כדי למצוא קורבן. מוכרח היה לתפוס כל ערב לפחות אסיר אחד ולחנוק אותו כמו דינו. בלי זה לא יכול היה לשכב לישון. היה מיווד עם קלהר ועם שאר אנשי ס"ס, ואם

מישהו לא מצא חן בעיניו, היה פשוט ניגש אל קלדר ומקבל פתק המרשה לו להזריק, אם לרופא, אם לחובש או לאחר החולים. פאנשצ'יק לא היה כלל רופא אלא היה חובש, בכל זאת עשה בעצמו ניתוחים. הרופא היה מביא את החולה לאמבולנס, משאיר אותו בידי פאנשצ'יק, ואחר כך מחזיר אותו משם. בלוק 20 רעד כולו מפחד מפני האיש.

בשנת 1943 הלך גם הוא במשלוח. באביב של אותה שנה יצאו המשלוחים הראשונים של האריים למרכז גרמניה. באחד מאלה נשלח גם הוא.

האסירים הרגו אותו בשעת הנסיעה. דווקא את הבוגדים מסוג זה ואת הקאפו מיהרו האסירים להרוג בהזדמנות הראשונה שבאה לידיהם. הנסיעה במשלוח הייתה ההזדמנות הנאותה לכך. כאשר המשלוחים נעשו במרוצת הזמן יותר תכופים, אימו האסירים על הקאפו: "חכה, ניפגש במשלוח"

על גורלו של פאנשצ'יק ידעתי מפני שהתעניינתי בו במיוחד. היו ביני ובינו, וגם בין עוד כמה אנשים – סיכסוכים אישיים. מעניין שכמעט כל אלה ניספו ואני הנני עדיין חי. כפי שכבר הזכרתי, סבלתי מפצע ברגלי. כאשר באתי לחדר הרחצה, נכנס פתאום אחד האסירים. לפי התנהגותו הבנתי שיש לו עמדה חשובה בין האסירים. הבית בי ואמר: "למה אתה מתיישר? בין כה וכה תמות. עם פצע כזה לא תחזיק מעמד. בוא אלי אחר הצהריים, תביא את מנת הלחם ואני אעשה לך זריקה. אגב, אעשה זאת אפילו בעד חצי מנה של לחם". הוא דיבר ברצינות בלי שהבין בעצמו מה משמעות דבריו. תפסתי מייד שהמצב מסוכן. הספקתי כבר מקודם להסתכן ועמתי תחת המקלחת, אבל בן רגע החלטתי להתנגב ובלי לבזבז זמן להתלבש ולהיעלם. "מה איתך? הרי לא התרחצת! עמוד כאן!" הוא פתח זרם של מים קרים. עמדתי בלי נייע כחמש-עשרה דקות וחכייתי. היה זה מעין משחק. כשראה שאינני זו ואינני מפחד ממים התרשם מאוד – והרפה ממני. אמר עוד: "בוא אחרי הצהריים". קיוותי שלא יזהה אותי כשיפגוש אותי בבגרי, ולא במעורמי.

ברצוני להוסיף עוד כמה מילים על אודות קלדר ועל עבודתו. האיש היה להוט במיוחד לבצע זריקות לאסירים, ולא הסתפק בהזרקה לחולי טיפוס או לאלה שהובאו אליו. כאשר לא היו מקרי טיפוס ולא היה לו די חומר, היה מחפש קורבנות בעצמו. הוא פנה לבלוק 28 ונכנס לאלום שבו חיכו החולים, לאחר שנתקבלו לבית-החולים ואמורים היו להישלח לצריפים המתאימים, ושם בחר את קורבנותיו. הוא בחר 15-20 בני אדם והזריק להם את החומר בו במקום. בכך חסך את הטירחה של העברתם ממקום למקום. תמיד היו על ידו אנשים שהחזיקו את החולה.

אני נזכר בימים שבהם הגיעו משלוחים של "מוזלמנים" מן המחנות שבסביבת אושוויץ. העבירו אותם דרך בלוק 28 ומשם נלקחו במשאיות היישר – לגאז. היו אלה מחוזות מקאבריים. האנשים שהגיעו במשלוחים הללו היו כה כחושים, עד שאפשר היה לספור את העצמות שמתחת לעורם. התקשיתי להבין איך התפשטו על האנשים השלדים הללו פצעייהם החמורים, המפרישים מוגלה.

היה שם עוד טיפוס הדומה מאוד לפאנשצ'יק, ושמו שטוסל (Alfred Stossel), הממונה על בלוק 28. הוא היה בן תעורבות, חצי גרמני וחצי פולני, אבל במחנה נחשב לז'דייכס דויטשה". בלוק 28 שימש כאמבולנס. שם נעשו הטיפולים, החבישות ושם גם נתקבלו החולים החרשים. שטוסל היה בין אלה שעשו את ההזרקות ושלחו לגאז. הוא נהג לבחור את הקורבנות להזרקה ולשלוח לגאז מבין החולים החרשים שזה עתה הגיעו. היה ביני ובינו פעם סיכסוך רציני, אבל יצאתי ממנו בשלום. מצאו אצלו כמות של זהב ועל כך נכלא בבונקר שבבלוק 11 ושם חיסלו אותו אנשי ס"ס.

בשנת 1942 היו הבלוקים 11¹ מאוכלסים בנשים ושורה זאת הופרדה משאר המחנה בגדר של חוסי תייל מחושמלים. שתי השורות האחרות היו מאוכלסות בגברים. בעת המיבצע של השמדת הכינים, נשלחו הנשים לבירקנאו, ונעשה חיטוי בכל הבלוקים, בזה אחר זה. בגרי כל הנשים הוחלפו. את החלשים שסבלו מפצעים – שלחו לבירקנאו. את הבריאים רצחו, קילחו וגילחו ושכנו אותם בבלוקים 10¹. את הבלוקים הישנים, הריקים, חיטאו בגאז מיוחד.

מחצית מכלל האסירים נשלחו אז לבירקנאו, כלומר – למות. בית החולים היה האחרון שבו נערך מבצע החיטוי. בלוק 20 כולו נשלח לגאז, וכך גם רוב אסירי הבלוקים, 19, 21, 28 – זאת אומרת שבבלוק 20 לא נותר איש והבלוקים האחרים היו מאוכלסים רק בחלקם. בשעת החיטוי הועברו החולים הנותרים לבלוק 19 כי שם יכלו להתרחץ במקלחות. היו חולים שהובאו לרחצה על אלונקות מפני שאפילו לא יכלו להתנועע, והיו שמתו תוך כדי רחיצה. היו מקרים של חולים עם חום גבוה שלא יכלו לשאת את טילטול הדרך, אף כי המרחק לא עלה על 100 מטר. היה חולה במצב של גסיסה והמפקד אמר: אל תגעו בו, ממילא הוא נוטה למות. חולה זה שכב שם יומיים בפירפורי גסיסה.

לאחר העברת החולים עסקנו בהסדרת הבלוק ובניקיון, ולאחר מכן נעשה בו החיטוי בגאז. בשעה שהייתי טרוד בניקוי, פרץ סיכסוך ביני ובין שטוסל. האיש שנא יהודים. הוא שם לב שהמספר על בגדי אינו תפור היטב. מכיוון שקיבלנו בגדים חדשים לא הספקתי לתפור אותו כראוי בגלל החיפזון. כשהבחין שאני יהודי, אמר: "דווקא לך חיכיתי" ומיד התחיל להכות אותי. לידו עמדו שני אנשים, וידעתי שאם ארים את ידי עליו, יחסל אותי בו במקום. הוא היכה והיכה עד שנפלתי. שכבתי על הארץ והוא הקים אותי ברגליו וכך שיחק בי כמחצית השעה. לבסוף אמר: "די להיום, מחר יבוא ההמשך". הטלתי את עצמי על המיטה ונעלי היו מלאות דם. זה היה הדבר שהציל אותי, מפני שהוא לא מצא אותי למחרת היום.

כאשר הבלוק היה נקי ומסודר העבירו את החולים שלנו לבלוק 21 ושם שכבתי כשבועיים. שכבתי וקמתי לסירוגין, כי אסור היה לשכב זמן רב מדי. חזרתי לעבודה, אבל בגלל מצבי לא השביעה עבודתי רצון, ועקב כך מחקו אותי מרשימת החובשים. נשלחתי למחנה, לעבודה הרגילה.

הממונה על הבלוק, ששימש כרשם, חש כלפי אהדה משום מה. זה היה פולני מווארשה, ד"ר קובאלבסקי. הוא אמר לי: "חכה, אתה לא תלך מכאן. שכב במיטה כחולה". שמעתי בקולו ושכבתי במיטה והוא כתב עבורי כרטיס חולה חדש. ידעתי שאם אוחזר למחנה כשרגלי כה פגועה, לא אשאר בחיים אלא עשרה ימים לכל היותר.

עתה חשתי על כשרי את הסבל שבו התנסו החולים המאושפזים בבית חולים זה. שכבתי במיטה שלושה חודשים. (נרמה לי שאין למצוא עוד יהודי שבאותם הימים שכב במיטה זמן כה רב.) שכבתי כל היום, מלוכלך, על סדין מזוהם בדם ובמוגלה שחולים רבים שכבו עליו לפני. כבוקר עברתי ברגליים יחפות את החצר המכוסה בשלג אל הרחצה. חזרתי רטוב, כי מגבת לא הייתה לי. במיטה שאורכה 2 מטר ורוחבה 75 ס"מ שכבו שלושה חולים, כל אחד מלא פצעים, לעיתים חמורים ומוגלתיים, הגורמים כאב נורא לאחר כל תנועה. הרעב האיום והמכות הציקו נורא.

תיאורטית – היו צריכים להחליף את התחבושות פעם בשבוע או פעם בעשרה ימים. אבל, היות שבאולם היו 350 חולים, נותרו המיטות האחרונות, על-פידורב, בלי טיפול מפני

ש"האדונים" התעייפו. תארו נא לעצמכם, אולם גדול עם מעבר כאמצע. מצד זה ומצד זה שורה של מיטות. למעשה, לא היו אלה מיטות אלא דרגשים בני שלוש קומות. בכל קבוצת דרגשים היו 12 מיטות והיו שבע עד שמונה קבוצות כאלה משני צדי האולם.

הקבוצה הראשונה מן האולם הראשון, כלומר 30 חולים משתי-עשרה מיטות, באו אל האמבולנס לטיפול. כשאלה חזרו, הלכה הקבוצה הבאה, וכך עד לקבוצה האחרונה. כשהייתה השעה מאוחרת, אמרו "האדונים" – שזה מספיק להיום. המדור האחרון היה, איפוא, מקופח ונשאר בלי טיפול. התחבושות היו בלאו הכי לא-יעילות, הן לא ספגו וכבר אחרי שלוש שעות חילחלה המוגלה, על אחת כמה וכמה אחרי עשרה ימים. הפצעים הרקיבו, הודדמו, הניירו של התחבושות נקרע וליכלך את המיטה. לא קשה להבין מה הייתה הרגשתו של החולה, כשנוסף לכל חש רעב איום.

החולים הוכו לעתים תכופות בידי החובשים. היכו אותם מכמה סיבות. לדוגמה – החובש עורך ביקורת באולם – כי חייב להיות בו סדר. החולים שוכבים במיטות, ופתאום הוא רואה שמאחת המיטות משתלשלת שמיכה. אינו אומר מלה ואינו מרים את השמיכה, אלא לוקח נעל ממוסמרת ומשליך אותה על החולה. או; אחד מאותם נערים שכבר הזכירו, אהב מאוד לשוטט בין החולים. כנראה היה זה בשבילו גירוי לקראת הרפתקאותיו הליליות. הוא היכה ללא רחם. היה מבסס סביבו וצועק: "למה צחקת?" – ומכה בקרש שבירו. דוגמה אחרת: אסור היה לעשן בתוך הבלוק. אבל, חולה שהיה מקרה כירורגי ולא היה לו חום, הורשה לעשן אם היה רגיל בכך. כשהשיג מעט טבק ביקש לעשן. כי מה עוד נותר לו בחיים? לא ראה כל סיכוי להירפא, היה נפוח וידע שמשקלו יורד מיום ליום, היה מוכה ומחונת, ראה סלקציה כל שבוע, ובכן הסיגריות הייתה נחמתו היחידה. הוא התפתה, אבל הגה, תפסו אותו בעבירה. עבירות כאלו קרו לעשרות.

החולים חייבים להיות נקיים וזה אכן דבר נכון כשלעצמו. החובשים עוברים בין המיטות. "אתה לא התרחצת. למה אינך קם?" מייד מכים את החולה. האיש נחפו לקום, למרות החום המגיע לארבעים מעלות, למרות הפצעים המוגלתיים הנפתחים. הוא עומד בקושי על רגליו אבל חייב ללכת להתרחץ.

את הצחנה ששררה שם קשה לתאר. הימים ארכו עד אין קץ, האווירה הייתה קודרת והרעב הציק. חיכת בקוצר רוח לארוחת-הצהריים וקיבלת 3/4 ליטר מרק. ראית שאחרים קיבלו 3*2 ליטר, כלומר הם קיבלו את המרק שלך, אכלו את סם החיים שלך, ולמחרת בערב יבואו אליך למכור קליפות של תפוחי ארמה, תמורת מרגרינה שגם המנות שלה קוצצו. כשבא יום ב', היה מופיע קלטר בלוויית החובשים, לערוך סלקציה. החובשים שמרו בשבע עיניים שלא יתחבא מישור מתחת למיטה ושחלילה לא יתחמק מן השילוח לגאז. במשך שלושה חודשים, כל שבוע ביום ב' – הייתי מתייצב לסלקציה. ידעתי לאן יוצאים המישלוחים. שאר האנשים לא ידעו, ואולי לא רצו לדעת. לא הייתה כל ברירה, במקום או במאוחר היה כל אחד מוכרח להיקלע לשם.

היו שם שני אנשים: סובול וקרול. סובול היה מפקד האולם ומשום מה ראה את עצמו מחויב להתייחס אלי כעמית. להציל את כולם היה דבר בלתי-אפשרי, אפילו רצה האדם בכך. עם אדם זה לא החלפתי יותר מחמש או שש מילים, בכל זאת חש זאת כחובה להציל אותי. לא כן סגנו, אשר פעם לא במתכוון פגעתי בו. הוא החליט שעלי ללכת לגאז, ויהי מה. בכל יום ב' חיכה להזמנות, כדי לגרש אותי לגאז בהיעדרו של סובול. כרגיל לא היה סובול מופיע באולם. היה מוסיקאי, וזה היה תפקיד מוכבד ביותר. אם כן, היה בא לעיתים רחוקות, אבל כשבא היה מביא עמו קצת לחם.

יש לזכור שבאותם הימים, לתת משהו ליהודי היה בחזקת סיכון רב. אבל הוא השתדל להיות תמיד נוכח בימי ב', כדי להציל מספר מסוים של אנשים ממוות. באווירה זאת של יאוש תהומי, של חוסר תקווה, למדו האנשים לחיות ואפילו להתכבד. הייתה במחנה תזמורת שערכה בכל יום א' קונצרט. – הייתה גם להקת ג'אז. ביום א', לפני או אחרי הצהריים היו הנגנים באים וניגנו לפני קהל האסירים.

למחרת, ביום ב' – הייתה סלקציה. האנשים לא חשו עד כמה חסר היגיון הוא מצבם זה, הם פשוט נהנו משעת המוסיקה. כאשר שמעתי את הקונצרט בפעם הראשונה, נדמה היה שמישהו יצא כאן מדעתו – או הם או אני. בכל זאת, כעבור זמן השלמתי גם אני עם הסתירה שבדבר, והייתי מסוגל לשבת ולהאזין, ולפחות לשעה לשכוח שאני נמצא במחנה. היו קונצרטים של מוסיקה רצינית והיה ג'אז. בפולין הייתה קיימת תזמורת בשם "ג'ולי בויס" ומנהלם היה בחור מלא שמחה, שעזר הרבה לבני אדם וגרם הנאה לכולם. הם לא חסכו כוח וזמן כי מצבם היה טוב והכול קיבלו אותם ברצון. ר"ר קובאלבסקי מילא תפקיד של רשם בבלוק. גם הוא וגם סובול חיבבו אותי וגוננו עלי. שניהם שמרו עלי במשך שלושה חודשים.

עלי להוסיף עוד פרט שייחד את הבלוק שלנו והוא, שדרך שני החלונות ראינו את בלוק 11 ואת חלונותיו וגם את "קיר המוות".

החורף עבר ובאה שנת 1943. באותה שנה חל, פתאום, שינוי לטובה במצבנו. הגיע רופא חדש, פולני, הכירורג ר"ר גראבצ'ינסקי, אף הוא אחד האסירים. הוא קיבל לידי את אירגון בית החולים. מאותה העת טיפלו בחולים הרופאים בלבד ואילו החובשים עסקו רק בעבודה סניטארית. החולה קיבל כול מה שאפשר היה לספק לו מבחינה רפואית.

באותו האביב של שנת 1943 הגיע למחנה משלוח של אסירים פוליטיים מגרמניה וביניהם היו כמה אנשים ישרים והגונים. הם קיבלו על עצמם את חלוקת האוכל ועשו את מלאכתם ביושר. כאמור, הנהיג ר"ר גראבצ'ינסקי שיטות ריפוי נאותות ובלוק 21 היה לבית-חולים של ממש. לא הייתה קיימת בו אפליה בין חולה רוסי, גרמני, פולני, בין סתם "מוזלמן" או יהודי – כולם זכו לטיפול שווה. היה זה סידור פנימי של הבלוק וכל מה שעמד לרשותו חולק בין כולם. על כך יש להודות בראש וראשונה לר"ר גראבצ'ינסקי.

ר"ר גראבצ'ינסקי התחיל לעבוד בבלוק 21 בסוף שנת 1942. כעבור שלושה חודשים נתמנה לתפקיד רופא ראשי במחלקה הכירורגית. הרופא הגרמני היה זקוק לו, מפני שבתחום הכירורגיה היו ידיעותיו קלושות והיה מעונין "ללמוד" מפיו. הודות ליחסים טובים אלה עם הרופא הגרמני, יכול היה ר"ר גראבצ'ינסקי לפעול בלי פחד וליהנות מיחס של כבוד גם מצד שאר הרופאים.

בבואו לערוך ביקורת, מצא הרופא הגרמני תמיד סדר וניקיון ולא ראה שום פגם. בדרך כלל היה מסתפק בכך ולא ברק אם יש בבלוק גניבות, אם מטפלים באסירים ואם מרפאים אותם כהלכה. בכל הליקויים טיפל, בייעילות רבה, ר"ר גראבצ'ינסקי עצמו תוך סיכון רב. אכן, באחד הימים סולק, עקב כך, מתפקידו והוזר לדרגת רופא של אחד המדורים. אבל, לא עברו אלא 24 שעות, והוא והחזר למעמדו הקודם.

אל לנו לחשוב שהיה זה פשוט כל כך. לר"ר גראבצ'ינסקי היו יריבים רבים והקשה ביותר היה ר"ר ריינג. הוא היה פולני מווארשה, גינקולוג, שהצהיר כי הנו "פולקסדויטשה". לא הכרתי את אשתו, אבל שמעתי שהייתה פולניה נאמנה ונכלאה למספר שנים בבית הסוהר בווארשה. הגרמנים הבטיחו שישחררו אותה מייד, אם תסכים אף היא להודיע שהנה "פולקסדויטשה", והיא סירבה.

את ד"ר דרינג שנאו כל האסירים, ללא הכדל המוצא הלאומי. בבלוק 21 ניהל את חדר הניתוחים ועלה לדרגת רופא בכיר. כירורגיה למד רק במחנה כי במקצועו היה גינקולוג. סיבת מאסרו אינה ידועה לי. אני יודע רק זאת שהפך ל"פולקס דויטשה" במחנה אושוויץ וכי ביצע עיקורים. הניתוחים האלה היו מבוססים על לאפאראטומיה.

סיבת שנאתו של דרינג כלפי ד"ר גראבצ'ינסקי הייתה נעוצה בכך, שעוד לפני המלחמה עבר גראבצ'ינסקי ככירורג, לא כמו דרינג, שלמד את המקצוע במחנה, לכן עשה דרינג הכל כדי לערער את מעמד יריבו. אבל הדבר לא עלה בידו. אחרי המלחמה חי ד"ר גראבצ'ינסקי בקראקוב ועבר בקליניקה שליד האוניברסיטה היאגלונית. זו דמות מופת, המקרינה אור על סביבתה.

כשאני חושב ומספר על הבלוק 21 עלי להזכיר, פרט לד"ר גראבצ'ינסקי, עוד שני רופאים פולנים: ד"ר פייגל מלבוב וד"ר אוז'שקו. לצערי, אינני יודע מה היה גורלם, כי ב-18 ביאנואר הלכו עם המשלוח. לא יכלו להישאר, כי רופא המחנה הכיר אותם והם נאלצו ללכת. כך היה גם עם פרופ' אולברכט, איש בעל מוניטין באירופה כולה בתחום הרפואה המשפטית. זמן מה ניהל את בית-המרקחת וגם זאת הודות לעזרתם ולמאמציהם של עמיתיו. הוא היה אדם ישר מאין כמוהו. לימים, ביצע ניתוחי מתים כי זאת הייתה מומחיותו. את שלוש הדמויות האלה עלינו לזכור ולא לשכוח, כי הן פעלו תוך סיכון חייהם על מנת להציל כול נפש שאך אפשר היה להציל. הצלת אדם הייתה הדבר החשוב בעיניהן, בלי כל הברדל בין אסיר לאסיר.

לא אשכח את יום הסלקציה, כאשר חייבים היו להציג את האסירים לפני הרופא הראשי. אני מרבה כאן בפרטים, כי ברצוני להמחיש מה היה מצבו של האסיר החולה והאומלל, כאשר רופאו היה חדר מעל לכול לחיי עצמו, ומה שונה היה המצב באותם תנאים עצמם, כאשר עמד לימינו רופא – בן אדם. אני רוצה להדגיש מה יכול היה האדם להשיג אם באמת רצה בכך. ובכן, הרופא הראשי עמד והחולה נקרא להתקרב אליו. ד"ר גראבצ'ינסקי הודרו ואמר: "בעוד חמישה ימים הוא יכירא" – ובטרם תפס הרופא הראשי מה קורה, כבר הונח כרטיסו של החולה בצד והוא ניצל. כך הוא נהג בשעת הסלקציה בגלוי ובלי פחד.

לפעמים נהג ד"ר גראבצ'ינסקי לנקוב בשמו של רופא גרמני, איש ס"ס, שהתעניין, כביכול בשלומו של חולה פלוני, ובכך הצליח להצילו משילוח לגאז. היה מהיר תפישו ומצא תחבולות שונות כדי להציל חיי אדם.

בשנת 1942, בשעת הסלקציה, היה רופא המחנה מופיע ואומר: "אני צריך שישים חולים מאולם זה". הרופא ענה לו: "אין לי כמות כזאת". הרופא בחר ואיש היס"ס החליט. אבל ההכרעה הושפעה מדברי האיש שתיאר את מצב החולים. כאשר הרופא היה ד"ר גראבצ'ינסקי, יצאו מן הבלוק חולים מעטים בלבד. כך איפוא עבד בבלוק שלנו ד"ר גראבצ'ינסקי, והכול ידעו שבלוק 21 מתפקד כבית-חולים.

בפברואר יצא המשלוח הראשון של אריים, רובו פולנים, והוסע למרכז גרמניה, למחנות אחרים ואז נלקחו חולים מבית-החולים ונותרו בו מקומות פנויים. הרבה השתנה או מפני שרבים מאלה שהיו בלתי ידידותיים עזבו, ובאו אנשים חדשים.

קיבלתי משרה חרשה באביב של שנת 1943 והתקופה שהחלה אז בבלוק 21 אפשר לכוונתה – מאבק על חייו של כל אחד מן החולים. עם מנהל כמו ד"ר גראבצ'ינסקי יכולנו להרשות לעצמנו להיאבק נגד אנשי היס"ס על חיי כול "מוזלמן" שהגיע אלינו. רימינו, ואם מישוה שכב בבית-חולים זמן רב מדי, עזרנו לו עליידי פתיחת כרטיס חרש. הלכנו

לבלוק 28 ואמרנו: "אני אמחק אותו, תן לו כרטיס חדש". גנבנו כרטיסי אמבולנס, השמדנו ישנים ופתחנו חדשים. היה זה קרב מאורגן נגד הגרמני וחבלה בכל מה שתיכנן. אפשר היה לשחרר אסיר רק באמצעות הוראה מברלין. צריכים היו לשלם כסף רב ולרעות איפה לשלם. צריך היה למצוא אדם שיסכים לקבל כסף ושיסדר את העניינים. גראבצ'נסקי שחרר בתנאי שיעבוד באושוויץ כפועל-אזרח, כרופא הלאזארט של אנשי ה-ס"ט. הוא הסכים לתנאים, קיבל את המשרה ועבד במשך חודשיים. ביום בהיר אחד, ברח עם אשתו, שהצליחה להשיג עבורו שחרור מן המחנה. הוא הסתתר עד שהגיע הצבא הרוסי ולאחר מכן חזר לקראקוב.

מעניינת העובדה, שד"ר גראבצ'נסקי היה בין הראשונים אשר לאחר שיתורו בירי הרוסים, שב לאושוויץ. שלח לשם רופאים וחובשים ואסף את החולים. הוא היה הראשון שעורר את הפעילות בכיוון זה ואירגן את עזרתו של "הצלב האדום".

אחרי שיתורו של ד"ר גראבצ'נסקי בא במקומו ד"ר אוז'סקו, אף הוא אדם ישר מאוד שמילא בנאמנות את תפקידו. ראה נגד עיניו את טובתו של החולה ולא הפלה בין איש לאיש ותמיד עמד לרשותם של החולים, ביום ובלילה.

הדמות המופלאה השלישית הייתה זו של ד"ר פייגל. מתחילה עבד בבלוק 20, הקשה מכולם, מפני שרוב החולים בו היו נגועים במחלות מידבקות. הוא הציל רבים מהם ועשה הרבה מעשי חסד.

אפשר, אם כן, לראות שכאשר אדם בעל תפקיד היה ישר, יכול היה להציל נפשות, ולא היה חייב ליהפך לחיה, לא היה חייב לרצוח על מנת לשמור על מעמדו.

ימי "קריוביצה" האחרונים

(מיומנו של חבר גרעין-חלוצי צעיר)*

דפי יומן אלה מוקדשים לזכר האחים והאחיות ז"ל מהגרעין החלוצי "שורשים" של תנועת "הנוער הציוני" בפולין, שנספו בזמן הכיבוש הנאצי, שנודו למוות כבת-הכלא הסובייטים, שמתו במגיפות, ברעב ובכפור במחנות ההסגר שברחבי ברית-המועצות ולא זכו בתקומת ישראל.

החוזה החקלאית היהודית שליד הכפר קריוביצה שכנה על הגדה המזרחית של הנהר ויסלוקה למרגלות הקרפטים, 7 ק"מ צפונה מהעיר יאסלו. למעלה ממאה צעירים וצעירות, חברי הגרעין החלוצי "שורשים" של תנועת "הנוער הציוני" בפולין, קיבלו כאן את הכשרתם החקלאית לקראת חיי קיבוץ בארץ-ישראל.

בקיץ של שנת 1939 התקיימה בחווה מושבת עבודה בהנהלתו של החבר דוד שיף מטארנוב, שבה השתתפו כמאה איש, חברי הגרעין, כדי לעזור בעבודת הקציר. כולנו עבדנו בהתלהבות וכמסירות. עליזים ומתרוננים היינו חוזרים יום יום מהעבודה בשדה, ברפת, גן הירק – מאושרים ומלאי תקווה, שבקרוב נוכל גם אנו להצטרף לאחינו המבוגרים בארץ, לקיבוץ "תל-יצחק" בשרון, שעלה לא מזמן על הקרקע להתיישבות במסגרת התוכנית המפורסמת "חומה ומגדל". רוב החברים התכוונו לעלות ארצה בצורה בלתי-גאלית – ב"עלייה ב".

בקיץ זה ביקרו בחווה חברי ההנהגה הראשית: שמעון ברגמן, צבי נויבאוואר, לאון לוסטיג, ושליח הארץ מתל-יצחק, אפרים כספי.

בעיצומו של קציר החיטה ביקר בחווה המנהיג הציוני הדגול, הד"ר יצחק שווארצבארד¹, ובמיסדר חגיגי בירך קבוצת חברים, שאושרו ל"עלייה ב". "אתם יוצאים לחזית", במילים

* האיודעים הנזכרים ברשימה זו שוחזרו בידי המחבר כעבור שנים מיום התרחשותם.
-- שווארצבארד היה ציר בפרלמנט הפולני.

אלה, שנחרטו היטב בזיכרוני, פתח את דברי ברכתו הד"ר שווארצבארג. בכל נפשנו ומאודנו שאפנו לקצר עד כמה שאפשר את הזמן המפריד בין המקדימים לעלות ובין אלה הנשארים עוד זמנית בגולה.

המלחמה, שפרצה ב־1 בספטמבר, הרסה את כל תוכניותינו. מדינת פולין נמחקה ממפת אירופה תוך שבועים בלבד וחזרה להתקיים.

25.8.39 היריעה על הסכם "איההתקפה", בין ברית המועצות וגרמניה הנאצית מכה את כולנו בתדהמה. באסיפת חברים מביעים אחדים את הדעה, שלעת כזאת חייב כל אחד להיות בבית ליד ההורים, כי מלחמה עלולה לפרוץ כול יום. ברוב דעות מתקבלת החלטה, שאין להשאיר את המקום בלי הוראות מההנהגה הראשית. בעוד ימים מספר עומד להגיע לחוזה לאיזון לווסטינג, ואתו יוחלט כיצד לפעול. לפי שעה אין אף חבר רשאי לעזוב על דעת עצמו.

26.8.39 את החוזה עוזבת רק קבוצת החברים שאושרו ל"עלייה ב", ובראשם זליג באיוק ומאיד לובלינסקי. לאחר שנבחרתי אתמול באסיפה למוזכיר הפלוגה, אני מקבל ממאיד את ענייני המזכירות.

בחוזה נמשכות ההכנות להגנה אנטי־אווירית. המהנדס־האגרונום ברקו באואר הביא מיאסלו ציוד לכיבוי שרפות. אנו מרביקים על החלונות פסי נייר שתי וערב.

30.8.39 אני חוזר מוועידת הגרעין שהתקיימה בסקאווה שלידי וקופנה במושבת המנהלים הארצית של התנועה. בוועידה הוחלט לקצר את השעות של החברים בנקודות ההכשרה ל־6 חודשים בלבד לאור האפשרויות, שנוצרו ב"עלייה ב". בחוזה מבקרים חבר

עצרת בקריוביצה, 1937, בשעת פתיחה החוזה.

ההנהגה הראשית, ליאון לוטטיג, וחבר הוועד של החווה מיאסלו, הד"ר קלינגהופר. שניהם בדעה, שיש להישאר במקום ולהמשיך בחווה את החיים כרגיל. הד"ר קלינגהופר משתדל להסביר שבעת מלחמה, המקום הבטוח ביותר הוא הכפר מבחינה ביטחונית וכלכלית כאחד. "אנו העירויניים נהיה הראשונים, שנבוא אליכם הכפריים, לבקש מכם קצת תפוחי אדמה, כשלא יהיה בעיר מה לאכול", אמר...

בשיחה אישית עם ליאון הוא מדגיש עד כמה חשוב, שנישאר קבוצה מלוכדת, כדי שבשעת כושר נוכל יחד לעבור את הגבול לרומניה. יש לו מספר תוכניות, כדי להגשים את הדבר. במידה ויהיו בעיות של קשר איתו, יש לפנות ליו"ר ועד החווה, מר ויסטרייך, ביאסלו.

1.9.39 בשעה 05:30 בבוקר התעוררנו לקול רעש מטוסים מתקרבים. קפצנו כולנו מהמיטות החוצה. מעל החווה חלף להק מפציצים גרמניים בטיסה נמוכה. הם טסו ממש מעל הבניין שלנו כשאנו רואים בכירור את סימני צלב הקרס על זנבות המטוסים ואת הטייסים שבתוכם.

הם טסו להפציץ את מפעל התחמושת "גאמרוט", שבצד המערבי של הנהר ויסלוקה. אנו שומעים את הדי ההתפוצצויות...

2.9.39 המהנדס נקרא למשרדו של זקן הכפר, קולאצ'צה. הוא חוזר משם עם הוראה למסור לרשות הצבא מייד 6 פרות, שני סוסים ועגלה במצב תקין. יש להוביל את הכול לעיר דמביצה ולמסור לאפסנאות הצבאית שם.

3.9.39 לדמביצה יוצאים 3 חברים. חברת המזכירות חנקה שפיצן מקבלת רשות להצטרף, כדי לבקר את הוריה בטארגוב ולחזור איתם. הם לוקחים איתם את הכלב רונאי, שיעזור להם לשמור על הפרות בדרך.

5.9.39 העבודה בחווה נמשכת. אנו מסיימים לסדר בחצר לקראת החורף את ערמות החיטה באלומות, שחלק מהן עוד מונחות בשדה. בחווה אין מקלט רדיו, החלבן חוזר הבוקר מיאסלו בלי עיתונים...

6.9.39 טור טנקים קלים של הצבא הפולני נכנס לחווה בדרה. הם עולים על שדה החיטה הקצורה ומתמרנים. כעבור שעה הם עוזבים ומשאירים תריצים עמוקים בשדה, גשרון הרוס על הפלג, שחוצה את החווה והורסים לחלוטין את דרך העפר מהכביש הראשי לחווה.

7.9.39 המהנדס מחליט לנסוע ליאסלו. הוא רותם את הערמוני - הסוס היחיד, שנשאר בחווה לעגלה בעלת הסולמות הארוכים והגבוהים, שבה הורדנו מהשדה את החיטה באלומות, מעמיס עליה את העגלה שנולדה לפני מספר שבועות כדי למוכרה בשוק, ויוצא בשעה 8.00.

בשעה 13.00 חוזר המהנדס בבהלה ובפיו הבשורה הרעה: הגרמנים כבשו אתמול את העיר גורליצה ומתקרבים ליאסלו...

כל חברי הנהלת החווה, עם היו"ר ויסטרייך, עזבו עוד שלשום את יאסלו וכרחו מזרחה ללבוב. ויסטרייך השאיר בשבילו מכתב עם הוראה להתפנות מזרחה מייד. לדעתו יש

להשתדל להגיע ללבוב ושם להתאחד עם אנשי החווה החקלאית היהודית צ'יז'קוב. הוא סובב את העגלה ומתוכה מצווה עלינו להיות מוכנים לעזוב בתוך שעה. הוא נוסע אל זקן הכפר קולאצ'יצה להוציא רישיון פינוי עבור תלמידי החווה, סוס, עגלה ו-6 פרות. הדרך ליאסלו חסומה עליירי הצבא הנסוג. ניסע, איפוא, דרך פרישטאק לשצ'יז'וב ושם נראה כיצד להתקדם ללבוב... יש לקחת מזוודה אחת או תרמיל גב אחד בלבד. להצטייד בלחם וחלב בכדים ולקשור היטב לסולמות גרזן ומשור.

המהגרים חוזר בתוך שעה עם מיסמך הפינוי. העגלה מתמלאת חיש מהר במזוודות וחבילות. אנו מעמיסים שני שקי לחם וקושרים לסולמות מספר כדי חלב. מלבד תרמיל הגב שאותו מילאתי בדברים הנחוצים ביותר, הספקתי לרוקן לתוך מזוודה קטנה את כל חומר העזרה הראשונה מהארון הקטן שהיה תלוי בחדר האוכל, כשהבנות מושיטות לי מספר אגדים, שהספיקו לעשות ממש ברגע האחרון מסדין, שאותו קרעו לחתיכות. עם תרמילים על השכם אנו יוצאים את החווה בשעה 15.00 ועולים על הכביש המוביל לפרישטאק, כשאנו צועדים ליד העגלה ומובילים אחריה את 6 הפרות, וכלבנו הנאמן ירדן רץ אחרינו.

בתחילה הדרך ריקה, אולם ככל שאנו מתקרבים לפרישטאק, עולות על הכביש עגלות עמוסות רכוש עם פליטים. עם רדת החשכה אנו מגיעים לפרישטאק. העיירה, הבנויה על גבעה, הכבירה את הכניסה אליה והערמוני לא היה מסוגל לסחוב את העגלה במעלה, למרות שכולנו התגייסנו לדחוף אותה. החלטנו מהר לוותר על הניסיון להתקדם דרך העיירה ופינוי ימינה בדרך עפר כדי לעקוף את העיירה בדרך ארוכה אבל מישורית. עשינו חנייה אצל יהודי זקן, שפתח לנו את שער חצרו. שכבנו על האדמה ונרדמנו מיד מרוב עייפות.

8.9.39 עם שחר יצאנו מייד לדרך. הכביש לשצ'יז'וב היה מלא מכוניות ועגלות של הצבא הפולני הנסוג. בצירי הכביש הלכו ורבו הפליטים וביניהם גברים חייבי גיוס, שנצטוו לעזוב את מקום מגוריהם, לנוע מזרחה ולהתייצב במשרדי הגיוס הקרובים. מטוסים גרמניים מנמיכי טוס מופיעים מידי פעם מעל לטורי הצבא ויורים עליהם ממכונות ירייה. אנשי הצבא עוזבים את המכוניות והעגלות ורצים לציד הדרך כדי לתפוס מחסה. אנדרלמוסיה מלאה. הקצינים מנסים לאסוף את החיילים לנסיגה מסודרת, אולם הדבר הוא כמעט בלתי אפשרי. משעה לשעה הולך וגובר מספר הפליטים. בולטים ביניהם היהודים אחוזי הפחד...

לאחר יום שלם של הליכה ברגל, דחיפת העגלה ושמירה על הפרות, אנו עושים חנייה ליד הכפר לוצ'שה, לא רחוק משצ'יז'וב. נעצרנו גם מהסיבה שבכניסה לכפר יש גשר, והמסטרה הצבאית נותנת עדיפות לעוברי רק לאנשי צבא וציד צבאי. אנו נחים על שדה בצד שמאל, בכניסה לכפר השייך לכנסייה. קושרים את הפרות לעצים ומאפשרים להן לאכול קצת עשב טרי. הבנות חולבות מעט חלב ואנו משקטים את רעובנו בלחם המועט שנשאר בידינו.

המהגרים מצליח לקנות סוס אצל אחד הפליטים ואנו עושים מאמצים לרתום אותו לצד הערמוני, כשכבר החשיך.

המהגרים יורד אל הגשר, כדי לבוא בדברים עם הקצין הממונה, כדי שיאפשר לנו לעבור את הגשר כקבוצה מאורגנת שבידה צו פינוי מטעם השלטונות. המהגרים חוזר ובפיו שוב כשורה רעה. כשהוא כולו מבוהל הוא מודיע לנו שניתנת לנו הרשות לעבור תוך דקות

ספורות, אולם ללא מטען. עלינו לעשות זאת במהירות, כי הקצין קיבל פקודה לשרוף את הגשר בעוד מספר דקות. אנו הופכים את העגלה ושופכים את המזוודות והחבילות לשרה הפתוח. כל אחד פותח מהר את צרורו ומוציא מתוכו את היקר לו והנחוץ ביותר, שם בכיסים או באיזה תרמיל קטן. אנו מקימים את העגלה, מעלים עליה את הכנות. אני מספיק להכניס למזוודת העזרה הראשונה את זוג התפילין שלי, ספר תנ"ך, אלבום תמונות חורק את המזוודה על העגלה. משהו מתחיל לבכות ואני מנסה להסביר שאין ברירה, שהנפש קודמת לרכוש ושיש לעשות כך, אם אין אנו רוצים ליפול לידי הגרמנים. המהגנס עולה על העגלה ונוטל בידו את המושכות. אחדים קופצים על העגלה והיתר רצים אחריה אל הגשר. המהגנס מנפנף בידו לקצין ומראה לו את תעודת הפינוי, הקצין מביט בו לאור פנס רוח שבידו ונותן לנו לעבור. אנו עוברים בריצה את הגשר אחרי העגלה הדוהרת, ממשיכים כך דקות אחדות ונעצרים בדרך עפר בחורשה. כעבור מספר דקות ראינו את עשן הגשר עולה השמימה...

למולנו אנו מוצאים את הגרזן והמשור קשורים היטב לסולמות העגלה. אנו חוטבים ומנסרים ענפים בחורשה כדי להכין אותה שתוכל להכיל כמה שיותר אנשים. אנו נפרדים בחושך משני בנים, הרוצים להגיע לבתי הוריהם בטארנוב וב'שוב.

כל הלילה היינו בחורשה ללא הפרות. עם הנץ השחר סגרנו בענפים את המרחקים הרחבים בין השלבים שבסולמות והתקנו מוטות עץ לאורך העגלה, כדי שהאנשים יוכלו לשבת על הסולמות זה מול זה ולהחזיק בהם. יש לנו עתה שני סוסים ומקוים, שנוכל להתקדם חלק בנסיעה וחלק בהליכה, מהר ככל האפשר. אנו 5 בנות ו-30 בנים.

9.9.39 אנו עוקפים בדרכי עפר ועוברים את שצ'יזוב. כשאנו יוצאים לכביש הראשי, מגיחים מייד מפצצים גרמניים. הם מטילים מספר פצצות על פסי הרכבת וממשיכים לירות ממכונות ירייה על האנשים הבורחים לתוך היער. גם אנו בורחים לתוך היער. מתירים את הסוסים, ומוליכים אותם איתנו ומשאירים שמירה ליד העגלה. מחליטים להישאר ביער עד הערב ועם החשכה לעשות את הדרך לרובורומיל במשך הלילה.

כשמחשיך לחלוטין אנו מדליקים מדורה קטנה ויושבים סביבה. לא הרחק מאתנו עומדת חבורת קצינים פולנים שאיבדו את יחידותיהם וקשר עם מפקדותיהם ומתנוכחים בקול רם. כשהם רואים את המדורה הם ניגשים אלינו ומבקשים רשות לבשל קצת קפה ממנות הברזל (קוביות), שעוד היו באמתחתם. תוך כדי הבישול הם ממשיכים להתנוכח בלהט על המדיניות שנוקטת ממשלת פולין כלפי היהודים. אנו יושבים בשקט ומקשיבים לרבריהם. רובם מצדדים בהגברת המאבק נגד היהודים כאילו אין להם כלל מלחמה בגרמנים...

10.9.39 ברובורומיל נודע לנו שהגרמנים כבר נכנסו לסאנוק. אנו לא מחכים ללילה ויוצאים מייד לסאמבור. נפרדים מהחברים קובה והנייק שבתי הוריהם במוסצ'יסק ופשמישל.

בדרך לסאמבור ממשיך הצבא הפולני לסגת ללא סדר. אנו עדים למעשה שוד וביזה בגלוי ולאור היום. האיכרים פושטים על מחסני המזון והממשלה לסיגוריות ומעמיסים על עגלותיהם ארגזים שלמים. חנויות סגורות על מנעול ובריה נפרצות על-ידי פליטים ונשדדות לעיני בעליהן. שוטרים פולנים במדים, הנסוגים יחד עם הצבא והמון הפליטים הולכים מבוהלים ומפחדים ללא כול סמכות...

לפנות ערב אנו מגיעים לסאמבור, אל משפחת חברת הגרעין רח'קה ברזנר, הדואגת לכולנו ללינה בביתם, אצל שכנים וגם לחצר לעגלה ולסוסים.

11.9.39 בבוקר השכם אנו מתעוררים לקול שירי לכת גרמניים. הצבא הגרמני נכנס לסאמבור. אנו יוצאים לרחוב. החיילים צועדים בלי קסדות, בלוריותיהם הבלונדיניות מתנוססות ברוח והם שרים את השיר האהוב עליהם: "כשהדם היהודי פורץ מתחת הסכין, הדבר טוב ונהדר כפליים..."

12.9.39 רח'קה ואחיה משיגים בשבילנו פריטי לבוש ובעיקר נעליים וכן מספוא עבור הסוסים.

13.9.39 אני מתלווה למהגרס ההולך למיפקדה הצבאית, שהתמקמה בבניין הגימנסיה העירונית ואנו מתעניינים אם אפשר לנו לדרוהוביץ'. קצין המודיעין מציץ במפה ואומר לנו: "אין כל בעיה. אתם יכולים לנסוע לדרוהוביץ', העיר הזאת נכבשה כבר לפני יומיים בידי הצבאות שלנו".

אנו יוצאים מייד לדרוהוביץ'. מתברר, שהעיר עוד נתונה לשלטון פולני. בכניסה אליה מקבלים את פנינו אנשי המשמר האזרחי. כשהם שומעים מאיתנו שהגרמנים בסאמבור, הם לא מאמינים לנו וממהרים להאשים אותנו בהפצת שמועות כוזבות וכוזריות כהלח... אנשי המשמר האזרחי מרשים לנו לבסוף להיכנס לעיר, ואנו נעצרים ליד ביתה של חברת הגרעין פפקה איינוידלר, שנרתמת לעזור לנו. היא באה בדברים עם יו"ר הקהילה ופותחים לנו מייד את שער חצר בית הכנסת. אנו מתנערים מאבק הדרך, מתרחצים מחר – הרי ערב ראש השנה היום. פפקה רואגת לחולצות לבנות עבור הבנים לתפילת הערב... לאחר שבוע של בריחה מבוהלת, מבלי להוריד את בגדינו, אנו מוצאים את עצמנו בפעם הראשונה במיטות מסודרות.

17.9.39 יום א' ויום ב' של ראש השנה הם ימי חרדה ליהודי דרוהוביץ'. הצבא הפולני נסוג והעיר שרויה במתיחות גדולה, בציפייה לכניסת הגרמנים. אנו אנשי החוזה, מצויים במרכז ההתעניינות אצל חברי הקן של "הנוער הציוני" וחברי הגרעין "שורשים" של דרוהוביץ', ובראשם פפקה איינוידלר. מביאים לנו בגדים, נעלים, כלי גילוח ומשתדלים להחזיר לנו את שאבר בדרך עד כמה שיכלו. הם מגלים כלפינו אהדה ומסירות ואנו מחזירים להם באירגון שירה בציבור ולימוד שירים עבריים חדשים. חצר בית הכנסת היא להם ולנו בשני ימי החג למקור עידוד ותקווה בימי מתת אלה.

למחרת היום השני של ראש השנה אנו יוצאים לטייל בקבוצות למרכז העיר. לפתע אנו שומעים טרטור מנוע של אופנוע. כשאנו מפנים את מבטנו, אנו רואים תלת אופנוע גרמני עם שלושה חיילים רוהר לכיוון בניין העירייה. האופנוע נעצר בחריקת בלמים חזקה ליד המדרגות המובילות לכניסה וממנו קופצים שני קצינים. הם שולפים את אקדחי הפרבלום מהגרתיקים, יורים מהם שלוש יריות באוויר ומכריזים בקול: "בזאת נכבשת העיר דרוהוביץ' עלידי צבאות גרמניה..."

כלי להוסיף מילה קופצים הקצינים חזרה ומתיישבים באופנוע ומסתלקים מהמקום. כעבור שעה ניכנסים טורי חיל הרגלים הגרמני לדרוהוביץ'.

אנו חוזרים מייד לחצר בית הכנסת, נפרדים מהר מחברי ועד הקהילה, חברי הקן ופפקה איינזידלר, ובלי לשאול רשות מהגרמנים אנו יוצאים לכביש המוביל לכוריסלאב.

18.9.39 בכניסה לכוריסלאב משיגים אותנו הגרמנים. עם כניסתם לעיר הם מוציאים מייד פקודה, שעל כל הפליטים לחזור מייד למקומות שמהם הגיעו. מי שלא ימלא אחרי הוראה זו – ייענש בחומרה וצפוי למאסר. אנו מתאכסנים בבית משפחת המהנרס אצל שכנים וידידים. גם פה עוזרים לנו חברי הגרעין, הרן ומשפחת טאוכנר.

20.9.39 קבוצתנו מצטמצמת. אנו נפרדים מחברים וחברות, שבתי הוריהם בסאמבור, דרוהוביץ' וכוריסאלב. גם המהנרס באואר נשאר עם משפחתו בכוריסלאב. באסיפת חברים, שהתקיימה בבית משפחת טאוכנר, נערכת התייעצות קצרה. מאחר והדרכים לרומניה, דרומה ומזרחה לצ'יקוב, חתומות בפנינו וחזקה פקודת הגרמנים, שעל הפליטים לחזור מייד למקומותיהם, מחליטים לחזור מהר ככל האפשר לחווה ולקיים שם לפי שעה את מרכז הגרעין, נשקלת הצעת אחיה של רוז'קה ברונר לעבור את הגבול לצ'כיה דרך טורקה, שם יש למשפחת ברונר נווה קיץ והוא מכיר היטב את הסביבה ודרכים לעבור משם את הגבול.

24.9.39 אנו עוזבים את כוריסלאב למחרת יום הכיפורים. עתה אנו מונים 20 איש בלבד וכולנו יכולים לנסוע בעגלה. היא במצב טוב, וגם הסוסים נחו מספר ימים. אני מקבל מהמהנרס את מסמך הפינוי נפרדים ממנו ומהחברים ויוצאים לדרך. תחנתנו הראשונה תהיה בדוברומיל.

אין כל אפשרות לנוע בכביש הראשי. הצבא הגרמני הממוכן שועט מזרחה ואנו משנים כיוון ובדרכי עפר מגיעים לאושצ'קידולנה, נכנסים למשק פולני עזוב ונשארים ללילת לילה.

25.9.39 בכניסה ללסקו, על פרשת דרכים, אנו נתקלים בחבורת קציני אס אס העומדים במעגל ומתעללים בשלושה יהודים זקנים. הם מנפנפים בקבוקי משקה ריקים ורוקדים לצלילי תקליטים של פטיפון שיומרו על שולחן באמצע המעגל. אחד מהם חותך את זקנו של יהודי כשחבריו עומדים ורועדים מפחד ומחכים לתורם. הקצינים רוקדים וצועקים: "שנאס, שנאפס, הבו שנאפס!" אנו משתדלים לעלות מהר ככל האפשר על הכביש ולהסתלק מהמקום... צידי הדרך אני רואה כרוזים מודבקים על העצים. אני עוצר את הסוסים ויורד לראות מה כתוב בהם וקורא: "הצבא האדום חצה את הגבול המזרחי ב־17 בחודש ומתקדם מערבה כדי להושיט את ידו לצבא הגרמני..." ובכן, בית הורי ברובנה כבר נמצא בצד הרוסי...

אנו מגיעים לעת ערב לסאנוק, נשארים ללילת לילה אצל אחיה של רוז'קה ברונר ומקיימים אתו שיחה בקשר לתוכנית טורקה. הוא עומד לצאת לשם כבר בימים הקרובים ויחכה לנו שם. גם רוז'קה תצא אתו.

26.9.39 לא הספקנו להתרחק מסאנוק ואנו נאלצים לעצור ליד מחסום בכניסה לכפר בסיקו. 2 קציני ס"ס בודקים תעודות ולידם אוקראיני צעיר עם רובה, המשמש להם

מתורגמן. האוקראיני עם סרט כחול צהוב על שרול מעילו נותן מיד לקצינים להבין שאנו יהודים, אשר ברחו מפניהם...

"על היהודים לרדת מייד. הם יכולים ללכת ברגל!" רועם קולו של איש הס"ס. החברה ירדו מהעגלה ואני נשאר עליה עם המושכות בידי. האוקראיני אחז ברסן אחד הסוסים ומוביל אותם אל משרד שדה, שהוקם לא הרחק מהכביש. ליד השולחן יושב זקן הכפר הפולני ולידו שני איכרים.

אני נדרש להציג תעודות על הסוסים ומאחר ואין בידי שכאלה, מודיעים לי שהם מוחרמים לטובת האיכרים, שהצבא הפולני החריס מהם בעבר את סוסייהם. אני מנסה להסביר ומציג את מסמך הפינוי. זקן הכפר מתייחס למסמך ברצינות ואומר, שאם אביא אישור מוסמך שהסוסים שייכים לחווה בקריוביצה, הם יוחזרו לנו. אמרתי, שהנני מבקש קבלה על הסוסים ועל העגלה. הצעיר האוקראיני, שהתחרמה הייתה לטובת משקו, שולף מייד עפרון ונייר וכותב לי קבלה בפולנית רהוטה, בוז הלשון: "צ'פלי יאן, מהכפר בסיקו שליד סאנוק, מאשר קבלת שני סוסים, עגלה עם שתי שרשרות ברזל, השייכים לחווה החקלאית בקריוביצה שלמרגלות הקרפטים". רשם את התאריך והוסיף את חתימתו.

החברים מנפנפים לי בידיהם מרחוק, שהם מחכים לי. אני שם את הקבלה בכיס ומצטרף אליהם. מספר רקות אנו ממשיכים לעמוד בצד הכביש סאנקו-יאסלו כשהעוצמה הממוכנת הגרמנית חולפת לעינינו בכיוון מזרח ועל מובילי הגיסות מתנוססות הסיסמאות: "היום מזג האוויר נאה. אחרי פולין – לאנגליה וצרפת"...

אלפי אוקראינים, ששירתו בצבא הפולני לא נילקחו לשבי עליידי הגרמנים. לאחר הכניעה המהירה של הצבא הפולני, הם שוחררו מייד ועתה הם הלכו לבתיהם כשעל שרוללי מעיליהם סרטים שצבעם כחול צהוב. התחלנו ללכת ברגל ונעצרנו ליד ביתו של איכר כדי לשתות מים. אחד החברים, שהיה זריז ברגע האחרון להוריד מהעגלה את הגרון עם המשור, מחליף אותם אצל האיכר תמורת כיכר לחם אחד...

29.9.39 הדרך לקריוביצה נמשכת כ-4 ימים. אנו עוצרים להחליף כוח ברימאנוב, קרוסנו, ויאסלו. הבת היחידה שהולכת איתנו, רוקה צ'רנוכה מצ'נסטובובה, מגיעה לאפיסת כוחות.

בכל המקומות שאנו עוברים שרפו הגרמנים את בתי-הכנסת ביום הכיפורים. מבית הכנסת המפואר ביאסלו, שבו ביקרנו בכ' תמוז, באזכרה לזיכרם של הד"ר הרצל וחג. ביאליק – נישארו רק קירות עשנים.

ביאסלו נודע לנו מפי חברת הקן איקה, שהחברים שיצאו מקריוביצה ב-3 בספטמבר לדרכיהם למסור את 6 הפרות ואת הסוסים לאפסנאות הצבאית, חזרו לחווה כעבור מספר ימים וחיכו לשוכנו עד לפני מספר ימים בלבד. מאחר שלא היו להם שום ידיעות שאנו עומדים לחזור, עזבו את המקום. איתם חזרה לחווה גם חברת המזכירות חנקה שפיצן מטארנוב.

30.9.39 אנו מקבלים קצת מיצרכים מבעל חנות המכולת, מר רחנר, שבינתיים נתמנה לזקן היהודים ביאסלו. רחנר מספק מיצרכים לחווה ובתו היא חברת הקן של "הנוער הציוני" וחברתה הטובה של איקה. רחנר שופך את ליבו לפני על התפקיד הקשה, שהוטל עליי, שאינו לפי כישוריו וכוחותיו. הוא מלא מרירות וכעס על ראשי הקהל ועסקני הציבור מהשורה הראשונה, שברחו ללבוב ועזבו אותו עם העניים והזקנים...

1.10.39 אנו חוזרים ברגל לקריוביצה ונכנסים לחצר ולבניין המגורים. אנו מציעים לכל הרועים, ילדי שכנינו, שיסתלקו מהחצר עם הפרות ששוטטו בכול פינה ועשו שמות בגן הירק. כמה איכרים, שמעמיסים על עגלותיהם רכוש מכל הבא ליד, מתבקשים מאיתנו נאדיבות להסתלק.

בבניין המגורים לא נישארו אף מיטה, שולחן וכסא לפליטה. רווקה צ'רנוכה מנסה לארגן מטבח ובקושי מוצאת במרתף סיר ישן אחד מפויח.

החברה בינתיים משוטטים בשטח ומוצאים מספר ביצים במקומות מחבוא, הידועים רק להם. בדרך נס לא נגעו בבאר ואפשר לשאוב ממנה מים, ישנם השרשרת והדלי...

גם חדר המהגרס נשאר כפי שהיה, רק מגירות שולחן הכתיבה היו שלופות. על השולחן, ביחד עם עוד תיקים, היה מונח ספר האורחים של החווה. אני פותח אותו ומוצא בו את הרישום האחרון, שנעשה בו על ידי הד"ר שווארצבאד. אני מחליט לרשום בו את כל הקורות אותנו החל מוד 7 בספטמבר...

בערב אסיפת חברים קצרה. כל החברים, ובראשם אברהם פלד, נוסעים להיפרד מהוריהם וחוזרים מהר ככל האפשר לחווה. אשאר רק אני עם איצק, נער בן 16 מהקן ביאסלו, שעשה את כל הקיץ אתנו בחווה. הנער חרוץ וריז ויש לו קשרים עם כמה בתי איכרים, אוהדי החווה.

2.10.39 19 איש עוזבים את החווה. אני יוצא ליאסלו ברגל לבקר אצל הגב' ד"ר צוקר ופוגש בביתה את גיסה, עורך הדין נפתלי מנשה. אני מספר להם את כל הקורות אותנו ועל תוכנית טורקה. שניהם מבטיחים לעזור אולם מדיגשים, שלפי שעה יש לעשות שיתקבל הרושם, שאנו חוזרים לחווה לקיים חיים נורמליים ואף מתכוננים לזרוע מזרע סתיו. לדעתו של מנשה ניתן להחזיר את הערמוני ויש לעשות זאת ככול האפשר מהר. יש לקבל ממשרד הכפר בקולאצ'יצה את התעודה על הערמוני והוא יכול להשיג צו תנועה למטרה זו. הגרמנים מעוניינים לפי שעה לעזור לחקלאים ללא הברל. ד"ר צוקר ומנשה מגלים לי בסוד, שהם רוצים להציל את יבול החיטה בשביל הוועד היהודי ביאסלו ולהעבירה במצב כפי שהיא נמצאת באלומות בחצר החווה למשמרת אצל בעל האחוזה, נובוטני, בקריוביצה.

3.10.39 אני יוצא ברגל לכפר קלאצ'יצה ומקבל מזקן הכפר אישור עם סימני ההכר של הערמוני השייך לחווה שלנו. ממשיך ליאסלו ומוצא אצל הגב' צוקר צו תנועה מוכן עם חותמת הקומנדראנטורה הגרמנית שבו כתוב במפורש: "מטרת הנסיעה – החזרת סוסים". מצויד בצו התנועה אני מעז לעצור מכונית צבאית הנוסעת לטארנוב, אני עולה עליה והנהג מוריד אותי בתוך דקות ספורות בקריוביצה.

6.10.39 בטרמפים וברגל לאחר לינה ביאסלו, קרוסנו דרך רימאנוב ובז'וזוב, הגעתי לסאנוק ומשם שוב ברגל לכפר בסיקו.

למשרדו של זקן הכפר הגעתי אחר-צהריים. הופתעתי שקיבל אותי מייד, תוך כדי שהוא משמיע לעצמו מחמאות על הצלחתו להשליט חוק וסדר בתחום שיפוטו. כמובן שאקבל

• (שניהם חברי הפארטונט של החווה).

חזרה רק את הערמוני, כי על הסוס שקנינו בדרך אין בידי תעודות, גם את העגלה אקבל. כרגע הסוסים עודם בשדה, אולם למחרת בבוקר אקבל את הכול.

הוא מלווה אותי אל ביתו של האיכר צ'ייפלי יאן, מציג אותי בפני עקרת הבית ומצווה עליה לנהוג בי מנהג הכנסת אורחים ולהכין את העגלה עם כמות שחת לסוס, שיספיק לו עד יאסלו וקריוביצה.

אשת האיכר מכבדת אותי עם לחם וחלב ואני מוזמן גם לארוחת ערב. עם שקיעת השמש חוזרים האיכר ובנו מהשדה ואני מזהה את הצעיר שחתם לי על הקבלה. אנו מחליפים ברכות והבן, כמו זקן הכפר, מרגיש שאצלם בכפר יש סדר ומשמעת. לאחר ארוחת הרב מוביל אותי הצעיר לגורן ואני שוכב לישון.

7.10.39 בבוקר הכול מוכן. הערמוני רתום לעגלה מלאה שחת והאיכר מציין שרק לפני מספר ימים משח את הגלגלים. זקן הכפר מגיע לבדוק, אם הכול נעשה כפי שצויה והאיכר מטעים, שגם שתי שרשרות הברזל הוחזרו לי. זקן הכפר מזכיר לאשה שנאה יהיה מצידה לתת לי גם צידה לדרך. האשה מיהרה הביתה והושיטה לי בהיותי על העגלה, ובידי המושכות – חצי כיכר לחם וקצת גבינה. נפרדתי מכולם בלחיצות ידיים ועזבתי את הכפר.

9.10.39 לאחר חניה ולינה ברימאנוב חזרתי דרך יאסלו לקריוביצה. כמאה מטר לפני הכניסה לחווה עזבתי את המושכות וחכיתי כיצד ינהג הערמוני. לא היה לי ספק כיצד ינהג. ואכן הוא פנה בעצמו שמאלה ונכנס לחווה...

12.10.39 דבר החזרת הסוס נודע מהר בקריוביצה וקולצ'צה ותרם במידת מה לרושם, שהחיים בחווה חוזרים למסלולם התקין. מעודד מהחזרת הסוס, החלטתי לנסות ולהחזיר גם את שש הפרות שעזבנו בשדה ליד הכפר לוצ'שה באותו לילה בטרם עברנו את הגשר. הגב' צוקר שוב הבטיחה לסדר צו תנועה וכעבור יומיים שוב יצאתי לדרך.

15.10.39 הפעם יצאתי ללוצ'שה עם הערמוני. בפרישטאק נכנסתי לחצר היהודי הזקן שאצלו עשינו את החנייה הראשונה ב-7 בספטמבר. הבית היה ריק מאדם, פרוץ, וחלונותיו נעו ברוח. כפרי, שניכנס לחצר, סיפר לי, שהזקן ואישתו וכל בני משפחתו נשרפו חיים ביום הכיפורים בבית הכנסת, שהגרמנים העלו באש על כל המתפללים שהיו בתוכו... בלב כבד עזבתי את פרישטאק ולפנות ערב הגעתי לכפר לוצ'שה.

זקן הכפר ששמע את סיפורי ומטרת בואי סיפר לי את הדברים הבאים: "בבוקר השכם, לאחר אותו לילה שהצבא הפולני שרף בו את הגשר, מצאו תושבי הכפר בחלקת השדה שליד הכנסייה הרכה מיזודות ותרמילי גב פזורים ופתוחים והתפלאו למראה עיניהם. עוד יותר נדהמו מכך שליד החפצים שמר כלב זאב, שהתנפל בנביחות על מי שרצה לנגוע בהם. גם לשש הפרות, שהיו קשורות לעצים, לא נתן הכלב להתקרב..."

זה היה כלבנו הנאמן ירדן, שהחליט להישאר ליד הרכוש ולא לרוץ אחרינו ואחרי העגלה... זקן הכפר הוסיף לספר, שהכלב סירב לקבל אוכל מאיש וכשהושיטו לו מים לשתיה היה לוגם מהם בחופזה ושב להתנפל ולנבוח על האנשים.

הוא אמר לי, שאין כול סיכוי שאקבל בחזרה את הפרות, היות שנימסרו עלידי הנהלת הכפר לאיכרים, שמהם החזרים השילטון הפולני את פרותיהם. הוא יעץ לי שלא להישאר

בכפר, כי היהודים המתגוררים בו, חוששים לצאת מבתיהם. לא חסרים בכפר אנשים, הלוטשים את עיניהם אל רכושם"
את הלילה עשיתי אצל משפחה חקלאית יהודית מיוחדת ולמחרת השכם בבוקר חזרתי לקריוביצה.

16.10.39 צווי התנועה שבידי מאפשרים לי לנוע בטרמפים במכוניות צבאיות. אני מעמיד את הערמוני עם העגלה לרשותו של רוזנר. הוא מגייס מספר אנשים לחפור תפוחי אדמה ואיציק מעביר אותם. בנות הקן איקה, מלוינקה ובתו של רוזנר, גם הן מצליחות לארגן קבוצת נשים מבוגרות וחוזרות עם איצק ליאסלו עם עגלה מלאה תפוחי אדמה.

17.10.39 אני מבקר אצל הגב' צוקר. היא שוכרת כרכרה ואני נוסע איתה לקריוביצה אל בעל האחוז נובוטני. היא מציגה אותי בפניו והוא מסכים לקבל לשמירה אצלו את החיטה שלנו באלומות. שלושתנו מסכימים, שיש לעשות את הדבר מהר ככול האפשר.
בחזרה מנובוטני אנו נכנסים לכפר ומבקרים אצל יאניק, כפרי זקן שהיה מדריך בחווה עם הקמתה והיה עובד לעיתים בשכירות בחווה לבקשת המהגרס. הוא מבטיח את עזרתו בהעברת החיטה. גב' צוקר משאירה לי סכום כסף, כדי לשלם ליאניק ולפועל במידה שיצליח להשיג. הכרכרה מחזירה אותי לחווה וגב' צוקר חוזרת ליאסלו.

18.10.39 ביאסלו טרם קיבלו היהודים הוראה לענוד את הטלאי הצהוב. לפי שעה חובה לסמן את הבתים במגנדרוד ואת חלונות הראווה של החנויות בלבד. פעם נעצרתי ליד בית-מסחר יהודי בשם "בלום" שבכיכר העיר. בעל החנות, שהכיר אותי, הציע בידו על המגן דוד שבחלון הראווה, פנה אלי ואמר בחיוך מר: "מה תגיד על כך, ממש ארץ-ישראל..."
אני נועל מגפיים ובלבושי החיצוני אני נראה ככפרי פולני לכול דבר. אני משוחח עם איקה בדבר האפשרות לגייס קבוצה מבחורי הקן, שיעזרו בהעברת החיטה. "אין עוד צעירים יהודים בעיר, עונה לי איקה, כולם נילקחו לעבודות ניקיון בקסרקטין הצבאי". היא מנטיחה לבוא עם מלוינקה ובתו של רוזנר. לשאלתי אך יגיעו היא עונה: "מה פירוש, ברגל כמובן".

20.10.39 איקה ושתי חברותיה הגיעו לחווה בעגלה, שאירגן רוזנר, וחזרו ליאסלו עם מספר שקי תפוחי אדמה, צנון וסלק אדום.

24.10.39 עם איצק, יאניק ועוד שני פועלים העברנו לגרנות של נובוטני בתוך ארבעה ימים את כל החיטה עד לאלומה האחרונה. ביקרתי אצל הגב' צוקר והיא הודתה לי על כך בשם הוועד היהודי. היא קיבלה ר"ש מבעלה, קצין רפואה בצבא הפולני, הנמצא בלוב בצד הרוסי. יש לה גם ידיעה בשבילי ולאנשי החווה. היא נתבקשה למסור, שלא נתעכב יותר ושלא נחכה לשובם של החברים, שנסעו להיפרד מהוריהם מאחר שחלק מהם כבר נימצאים בלוב, והיתר גם הם יסעו לשם. הידיעה נימסרה ע"י אברהם פלד, חבר המזכירות שנסע מווארשה ישר ללוב. המרכז יהיה מעתה שם.

* קצין הרפואה הד"ר צוקר, הצליח לחצות את הגבול ולחזור מלוב ליאסלו. לאחר מספר ימים בלבד נתפס בעת הגשת עזרה ראשונה ונורה למות ע"י הגרמנים באשמת "שמונים".

26.10.39 הגבול בין רוסיה לגרמניה בדרוס-פולין הוא עתה נהר הסאן. אני מקים קשר עם איש "השומרה-הצעיר" ביאסלו, שכבר רכש ניסיון בחציית גבול זה, ומנסה לארגן קבוצת חברים מהקן שלנו, שיצטרפו אלי. בתוכניתו של איש הקשר לעבור את הנהר בעגלה רתומה לסוסים. ממליץ להכניס מספר תיקונים בעגלה שלי ולחזק אותה. למחרת אני מכניס את העגלה אל יאניק ומבקש ממנו לעשות את הדרוש.

27.10.39 מאז שחזרתי לחווה עם הערמוני, נמנעים שכנינו לעסוק במלאכת הביזה לאור היום ועושים זאת בלילות. הם מפרקים כל מה שניתן לשאת: עמודי גדר, אבוסים וסולמות מהרפת והאורווה וגם חופרים ומציאים מהשדה תפוחי אדמה וסלק מיספוא. על הכביש בין החווה ליאסלו יש שני חקלאים יהודים, שעושים מאמצים כדי להתקיים. אני מציע להם שיבואו להוציא סלק מיספוא כל עוד אני ואיצק נמצאים בחווה ויוצא ברכיבה על הערמוני ליאניק, כדי לורז אותו לתקן את העגלה.

30.10.39 נמשכת הביזה בלילות, איצק מפיץ שמועה בין השכנים שאנו עומדים לקבל נשק לצורכי הגנה על החווה.

3.11.39 שיירת מכוניות של חיל התובלה הגרמני, עם כיתת חיילים ברוכים מכודנים, נכנסת לחווה. מהמכונית הראשונה, שנעצרה ליד מרפסת הכניסה לבניין, קופץ סמל גרמני ואחריו זקן הכפר קולאצ'צ'ה. שניהם עולים למרפסת וזקן הכפר מושיט לי צו החרמה על כל כמות השחת הנמצאת בחווה ומוסיף בהצטרפות: "פקודה, אדוני". הסמל נותן הוראה לחיילים לגשת לעבודת העמסה. זקן הכפר עם הסמל נכנסים לבית פנימה, נעמדים במרכז חדר האוכל ומדליקים סיגריות. זקן הכפר פותח בדברי הסבר לסמל על סיב המקום והם מתבוננים סביבם. כל הבניין ריק. שכנינו הצטיינו במלאכת הביזה ולא השאירו אף מיטה אחת, שולחן או ספסל לפליטה. אולם הקירות נושאים את הקישוטים כפי שהיה. תמונותיהם של ה"ד"ר הרצל וביאליק תלויות במקומותיהם, מפת ארץ-ישראל גדולה גם היא במקומה וכל הדגלונים הקטנטנים, שסימנו את נקודות ההתיישבות של "חומה ומגדל" נעוצים בה. תמונות מעמק יזרעאל, טבלאות של הקרן הקיימת, הכרז המרכזי "אם תרצו אין זו אגדה". הכל נשאר במקומו, כפי שעזבנו את המקום ב-7 בספטמבר.

דקות ספורות עמדו השניים כשעניהם נעוצות במה שהקירות מספרים. כשזקן הכפר ניסה להוסיף משהו, הפסיקו הסמל ואמר: "אני יודע הכול. אני מכיר את דברי החזירות של היהודים". הוא הסתובב אחורנית, פנה אל דלת הכניסה, נעץ את מבטו במזוזה, שלף את הכידון מהנרתיק שהיה תלוי על חגורתו והתחיל להוריד עם הלהב את המזוזה מהמשקוף. לאט לאט פתח אותה והוציא את הקלף מתוכה, הראה אותה לזקן הכפר ואמר שוב: "אני מכיר את דברי החזירות של היהודים" וקרע את הקלף לגזרים. כשהכידון בידו הוא ניגש אלי ושאל אם אני יהודי. לתשובתי החיובית הוא הרים את הכידון והתחיל לנפנף בו מול עיני, קירב אותו אל צווארי ואמר: "היודע אתה שלכול היהודים נעשה פוק, פוק, פוק?...".

ברגע זה נשמע טרטור של אופנוע בחצר עם חריקת בלמים חזקה. לחדר האוכל נכנס בריצה חייל צעיר וקרא לסמל בשמו. כשראה החייל כיצד הסמל מנפנף בכידונו מול עיני, תפס אותו בשרוול מעילו וקרא לו להפסיק מייד עם שגעונותיו כי הם חייבים מייד לזוז מהמקום. החייל ממש הרים את קולו עליו ומשך אותו הצדה ממני. הסמל החזיר את כידונו

לנרתיק וברדתו מהמרפסת עוד פעם קרא לעברי: "כן, כן, היודע אתה שלכול היהודים נעשה פוק, פוק, פוק?"...

6.11.39 דבר התרמת השחת והעברת החיטה לנובוטני, עודדו את השכנים להגביר את הביזה. בלילה נזרקות אבנים ומנופצים חלונות. אחדים נופלים ליד דלת הכניסה לחדר המהגרים שם ישנים אני ואיצק על הרצפה. שנינו קופצים החוצה ומדליקים רפלקטור (שאותו קיבלנו מרוזנר). אנו זורקים כמה אלומות אור וצועקים לתוך החשכה: "דם כלבים נירה בכם!"...

כבוקר בצאתנו לחצר, אנו רואים שגגון הכאר נעלמה. בהתקרבונו אנו נוכחים לדעת שגם הגלגל, השרשרת והדלי אינם...

אני שולח את איצק אל יאניק לראות אם העגלה כבר מוכנה. הוא יוצא לכפר רכוב על הערמוני וחוזר עם העגלה רתומה. שנינו יוצאים בעגלה לקולאצ'צה, לקבל קבלה על השחת המזרמת, כדי להביאה לר"ר צוקר. זקו הכפר מוסר לי אותה כשהו מושיט לי את ידו לפרידה ואומר: "פאן נוסע ליאסלו, פאן לבטח כבר לא יחזור, הבה נקווה לימים יותר טובים" (הוא היה לבדו בחדרו).

בדרך מקולאצ'צה אנו נכנסים בפעם האחרונה לחווה. חדר המהגרים ריק, השכנים הוציאו את שולחן הכתיבה בשעה שעשינו אצל זקו הכפר בקולאצ'צה. ספר האורחים של החווה שבו רשמתי את קורות ימיה האחרונים, מונח על הרצפה, אני נוטל אותו איתי ועוזב את המקום...

8.11.39 אני ממשיך במאמצים לארגן קבוצה מחברי הקן ביאסלו, כדי שיצטרפו אלי לעבור את הגבול מזרחה, אולם ללא הצלחה. בנוכחותי גוער רוזנר בבתו על שבקשה רשות ממנו וצועק עליה: "מה? את רוצה לכולשביקים? לא ארשה את הדבר הזה!" גם אביה של איקה מתנגד לנסיעתה, חזאת למרות שהגרמנים תלשו את זקנו בכיכר השוק בימים הראשונים לכניסתם. פניו חבושים במטפחת כאילו יש לו כאב שיניים. הוא מתבייש להראות את עצמו ברחוב. אני מקבל מאיקה זוג נעלי חורף טובים, נועל אותם בנוכחותה ונפרד ממנה בברכת חזק ואמץ. הורי מלוינקה לא מרשים לה אפילו להיפגש איתי, והיא שולחת לי את ברכתה לדרך עליידי איקה. רק איצק נוסע איתי.

9.11.39 אני לן בביתה של ר"ר צוקר. העורך־דין נפתלי מנשה מנסה פרוטוקול על סגירת החווה. הוא פותח במשפט: "החל מהיום, ה-9 בנובמבר 1939, החווה היהודית החקלאית שלמרגלות הקרפטים מפסיקה להתקיים"..." הגב' ר"ר צוקר מצידה מכינה לי מכתב בו היא מציינת את פעילותי למען החווה בימיה האחרונים, מדגישה את החזרת הערמוני ואת הצלת החיטה למען הוועד היהודי ומסיימת אותו משפט: "הוא יוצא מזרחה במטרה להגיע לפלשתינה וראוי לעזרה מכל המוסדות היהודים בדרך הרחוקה". אני מוסר לגב' צוקר את ספר האורחים של החווה, נפרד ממנה וממור מנשה, כשהם מאחלים לי ולכל אנשי החווה להגשים את חלומנו להגיע לארץ־ישראל.

מביתה של ר"ר צוקר אני הולך היישר אל איש הקשר, שהיה גם המדריך ומורה הדרך שלי למעבר הגבול. הוא פוסל את העגלה שלי כבלתי מתאימה לעבור את הגדר. אני מקבל את דעתו והוא ניראה לי צודק. הוא רותם את הערמוני לעגלתו לצד סוסו היפה, עושה את ההכנות האחרונות ואנו רק מתכים להתבהרות מזג־האוויר הגשום.

11.11.39 אנו עוזבים את יאסלו השכם בבוקר. העגלה עמוסה מטען אבל ארוזה היטב. איצק נוסע איתי. איש הקשר (שמו נשמט מזיכרוני) מחזיק במושכות ואני בוטח בו. אתנו נוסעת אישה צעירה עם תינוק בזרועותיה, הוא ישן לפי שעה ואיננו בוכה. עושים תנייה ברימאנוב ונשארים ללון.

12.11.39 בצהרים מגיעים לסאנוק. מורה הדרך שלי נותן לי תיאור מפורט כיצד נעבור את הגבול. "אל פחד", הוא אומר לי. קרקעית הנהר מוצקה והיא מלאה אבנים. אין סכנה, שהעגלה תשקע במקום הזה. המים רדודים, והסוסים יילכו במים רק עד הברכים. הוא ינהג בהם רק עד לשפת הנהר, יעביר לידי את המושכות ובעצמו יחצה את הנהר ברגל ויפגוש אותי בצד השני. עלי לזרוז את הסוסים בהנפת השוט באוויר בלבד, אין צורך לצעוק עליהם, נזוז מייד עם רדת החשכה.

אני מקבל את המושכות מידי מורה הדרך, היורד מהעגלה לתוך מי הנהר. הסוסים נכנסים למים ומתחילים למשוך בכוח רב את העגלה. הם שוקעים עמוק יותר ויותר והמים מגיעים להם עד בטנם. העגלה כבר עברה את מחצית הדרך ואני מסתכל בחושך ורואה רק את ראשי הסוסים המושכים את העגלה קדימה. מימין מופיע לפתע לפני הגשר כולו מואר, ועליו משמר גרמני. אני מבין שירדנו בשביל לכיוון מזרח דרך צימחיה עבותה, במרחק כ- 100 מטר בלבד מהגשר...

הסוסים מרגישים את קרבת החוף ומושכים בחזקה את העגלה ועולים על החוף במלוא כוחם. נשמעים קולות ברוסית: "סטוי, סטוי"... (עמוד, עמודי) שני חיילי משמר הגבול של הצבא האדום תופסים את הסוסים ברסניהם ועוצרים אותם.

כשהעגלה נכנסת בחושך לנהר, איני מרגיש שאתריה נכנסת גם קבוצת אנשים. עתה הם עלו לחוף רטובים עד לשד עצמותיהם ורועדים מקור. הבינותי מייד שאלה הם אנשיו של מורה הדרך שיעץ להם ללכת אחרי העגלה. הם עמדו עתה בצפיפות אחד ליד השני, כשהחילים מקיפים אותם ברוביהם המכורגים וצועקים עליהם: "דאואי נאזאר, דאואי נאזאר" (אחוריה אחוריה) איצק פופץ מהעגלה כשהוא שואל אותי: "מה לתת להם? מה לתת להם?" איצק מכיר את האנשים האלה – הם אנשי יאסלו והוא רוצה לעזור להם. הקצין הרוסי ממשך לרעם בקולו: "דוואי נאזאר, אפתח באש!" והאנשים, תחת לחצם של החיילים המאיימים עליהם בכידוניהם, מתחילים לאט לאט לרדת למים ואיצק בתוכם עד שהם נעלמים בחושך...

בינתיים מתעורר התינוק ומתחיל לבכות. הקצין פוקד עלי לנסוע אחריו וכעבור כמחצית השעה אנו מגיעים לחדר-משמר.

את האישה ותינוקה הכניסו פנימה ואותי התחיל הקצין לחקור. ענית לו, שאני מהעיר רובנה, וכתלמיד בית-ספר חקלאי שליד העיר יאסלו נתקעתי ולא יכולתי לחזור הביתה. נשאלתי לתעודות ולמולי היו בירי. הקצין לקח אותן מידי ופקד עלי להישאר על העגלה. כל הלילה לא עצמתי עין. קיבלתי כאבי ראש גוראיים וכל הזמן הרגשתי כאילו פטישים הולמים ברקותי. מחשבותי היו נתונות לאיצק שקרא אלי בהיכנסו למים: "אין רבר משה, אנו נתראה בקרוב, כתובתך מצויה אצלי"...

13.11.39 אך האיר הבוקר יצאה האשה מחדר המשמר עם התינוק בזרועותיה. האישה סיפרה לי, שזכתה ליחס טוב כיוון שלמזלנו היה הלויטנאנט יהודי.

לאחר חנייה קצרה בלסקו אנו מגיעים לעת ערב לסמבור. אני שוב במשפחת רוז'קה ברונר, ונפרד ממורה הדרך המחזיר לי את הערמוני (כלי עגלה), אחיה של רוז'קה מקבלו מידי ומבטיח לטפל בו.

14.11.39 אני יוצא העירה, למשרד הדואר, ושולח מברק הביתה לרובנה. "אני חי, בריא ושלם בדרך הביתה". באותה הזדמנות מתעניין כיצד להגיע ללבוב בדרך הכי מהירה ובוחזר לנסוע דרך דרוהוביץ' ובוריסלאב.

15.11.39 אני מגיע לדרוהוביץ' ומתארח בבית משפחת פפקה איינזילר. הוריה שמחים על ההזדמנות לארח אותי. פפקה התארכה בבית הורי בקיץ האחרון. היא הייתה מדריכה במושב הקיץ של הקן הרובנאי וסיפרה לי על פעילותה במושבה ובקן. הורי פפקה לא מתנגדים שתיסע ללבוב, להצטרף לאנשי "שורשים" שם.

17.11.39 מגיע לבוריסלאב ומתארח אצל המהנדס באואר. מספר לו את סיפורי, נפגש עם החברים, שהיו איתי בקריוביצה. גם הם עומדים לצאת בימים הקרובים – ללבוב.

22.11.39 אני מגיע ללבוב וניפגש עם חבר ההנהגה הראשית, מוריץ סקידלסקי, ששמו מאוד לקראתי. הוא מספר לי, שאחי היה בלבוב ובפשמישל וחיפש אותי בכל בתי-הסוהר. כבר מספר שבועות שהרוסים אוסרים את כל מי שעובר את הגבול בצורה בלתי-ליגאלית, ומספר אנשים כבר נשפטו ונידונו מ־3 עד 5 שנות מאסר. קשה לתאר עד כמה הורי דואגים לי. אני מרגיע אותם ואומר, שכבר שלחתי מברק הביתה מייד כשהגעתי לסאמור. אני מספר למוריץ את כל הקורות אותי ומוסר לו מכתב של ד"ר צוקר, את צווי התנועה ואת רישיון הפינוי של החווה מה־7 בספטמבר.

22.11.39 בביתם של קלרה מינצברג וארטק קוולר אני נפגש עם החברים: אברהם פלד, זליג באיוק ומאיר לובלינסקי. למרות שחלונות החדר סגורים, מגיעה לאוזנינו שירת החיילים הרוסים השרים: "ארצי שלי, מוסקבה שלי, הכי אהובה שלי"... קלרה שולפת רף עם מילות השיר החדש של "חניתה" ואנו מתיישבים ללמוד אותה: "למרום ההרים באנו חברים..."

לפני שאני עוזב את לבוב אני מבקר אצל חברי הגרעין, איש הקן של "הנוער-הציוני" בלבוב, מי שהיה אתי לפני שנה במחנה הנודד שליד מושבת המנהלים במיקוליצ'ין. מאחר שהבחור הוא ארמוני נוהגים כולם לקרוא לו "זארדזביאלי" שפירושו בפולני "החלוד" (לא זכור לי שמו האמיתי). הוא בחור לעניין, עצמאי וברור שיצטרף לכל תוכנית של אנשי החווה כדי לעבור לרומניה.

24.11.39 בעמל רב אני משיג כרטיס רכבת לרובנה, זליג באיוק מלווה אותי לתחנה. כשהרכבת נכנסת לרובנה היא כבר מלאה נוסעים עד אפס מקום. האנשים נרחקים אליה כזבובים; שוכבים על הגגות, עומדים על המדרגות, נאחזים בידיות הדלתות ונמשכים פנימה בידי חברים רך החלונות... לא היתה לי ברירה אלא לעשות כמוהם. לאחר נסיעה 21 שעות הגעתי למחרת היום לרובנה.

בתוך מספר שבועות הופכת רובנה אחרי לבוב למרכז שני עבור חברי הגרעין החלוצי "שורשים".

העיר מתמלאת פליטים רבים ממערב פולין, וכיניהם חברי הגרעין מווארשה, לודז', ביילסקו, קאטוביץ, קראקוב, ועוד ערים אחרות. בולטים כיניהם יאנק רזנצווייג, ברטה בינשטוק שהצטרפו לקבוצה הרובנאית (חבריה ברובם עברו הכשרה בקריוביצה, מיקושוביצה, צ'ז'יקוב, קוסוב). כיניהם יאשה פלדמן, יצחק בילוטנינסקי, ואחרים.

ברצמבר מגיעים לרובנה אנשי גרעין קיבוץ "ניצנים", ובראשם יוסף מלר ושרה רויטנברג. מגיע גם איצק מיאסלו. לאחר שהדרך לרומניה נסגרה לחלוטין, מתחילים להגיע לרובנה מלבוב בדרך לוויילנה חברי הגרעין ובראשם אברהם פלד.

בליל ה-1 ביאנואר 1940 עומדת לצאת קבוצת אנשי הגרעין מרובנה לוויילנה בהדרכתו של אברהם פלד. הקבוצה מנתה 12 חברים. כדי למנוע תשומת לב, הוחלט שחלק מהחברים ייצאו יום קודם לעיירה אלכסנדריה ושם יעלו לרכבת בתחנת וולושקי. אברהם פלד אמר היה להצטרף אלינו בסארני. לראבוננו הגדול לא יוצאת תוכנית זו אל הפועל. הדבר נודע לפעילי הקומסומול, המזהירים את הורי הבנות שאם נצא לדרך, הם ידאגו שיורידו אותנו מהרכבת בתחנת לוניניץ. אנשי הקומסומול עוסקים בתקופה זו במרץ רב בתעמולה אנטי-ציונית ובהטפה, כדי להעביר לציידים את טובי אנשי התנועה החלוצית. במקביל הם עוסקים בהחרמת הרכוש של כל מועדוני תנועות הנוער-הציוניות, כולל ספריות, לטובת מועדון הנוער הקומוניסטי החדש שהוקם בעיר.

אברהם פלד ויוסף מלר עשו את הדרך לוויילנה מרובנה בצורה בלתי-ליגאלית מספר פעמים, במטרה להעביר לשם כמה שיותר חברים, בתקווה להגיע משם לארצות הסקנדינאויות ומהן להמשיך בדרך כלשהי לארץ-ישראל. ואכן, שרה רויטנברג הצליחה לעלות לוויילנה ארצה דרך מוסקבה, אודסה ואיסטנבול. במהרה נסגרה גם הדרך לוויילנה ובבית הורי היינו מבלים ערבים שלמים בלימוד מפת ברית-המועצות ותרם אחרי מקומות מעבר אפשריים דרך הרי קווקאז, אסיה התיכונה והמזרח הרחוק.

חברי הגרעין היו האחרונים להסתדר בעבודה ולהתחיל בלימודים, מה שהעלה חשד על כולנו. הדבר היחיד שיכולנו לעשות בתקופה זו היה ללכת לעבודה מתאימה כדי שנוכל לקיים קשר בינינו. במידה מסוימת הצלחנו בכך. למעלה משלושים חברים הסתדרו בתפקידים שונים בבניית הכביש המהיר קייב-לבוב. העבודה בקטעים: קורץ, רובנה, רובנה, קראסני, לבוב איפשרה לנו לקיים קשר כמעט הדוק.

במחצית השנייה של 1940 נאסרו והועלו הציונים. במקביל גויסו חברים לצבא האדום, ואני בתוכם. מחשש מאסר ברחו אתי ללבוב זיידל יעקב ונחום מנלזון, שהיו ראשי הקן. ב-22 ביוני פלשה גרמניה הנאצית לברית-המועצות.

בסוף אוקטובר 1944 התגייסתי לצבא הפולני העממי ועזבתי את ברית-המועצות. בדרך ממוסקבה לפולין קיבלתי רשות לבקר בעיר הולדתי רובנה. לפני אצל מי שהיה בעל הבית

• בלומה מלמד, בזמה ברמן, פולה ומוניה ברזנשטיין, תנך סוקולר, חיה פישנטי, וחה סוסמניצקי, ונה רזנפלד, ברזניה מלמד, ואב שטיינשניידר.

שלנו, רוסי בשם צ'צ'ט ניקולאי ארכנוביץ' (קוליה), שהיה ידיד המשפחה. לאחר שסיפר לי על הטבח הראשון ביהודי רובנה בעיר האורנים, שם הרגו הגרמנים ביריות שבעה עשר אלף וחמש מאות יהודים בנובמבר 1941, וכיצד עשה מאמצים כדי להגיש עזרה להורי ואחותי בגיטו עד לחיסולו ביולי 1942, סיפר לי גם את הדברים הבאים:

"בתחילת יוני 1941 נאסרו ברובנה שישה מחברי, ביניהם שתי בנות. אמך סיפרה לי זאת. בשיחה איתה היא אמרה: "טוב שמשה שלנו נמצא כעת הרחק מכאן. אחרת היו אוסרים גם אותי". כשעזבו הסובייטים את העיר ימים אחדים לאחר פלישת הגרמנים ב־22 ביוני, המיתו ביריות את כל האסירים בבית־הסוהר (את הפוליטיים עם הפליליים) וביניהם את חברי... כשנכנסו הגרמנים לעיר שמחו לנצל את הטבח בבית־הסוהר לצורכי תעמולתם והזמינו את התושבים לזהות את גופות הנרצחים".

קוליה לא ידע את שמות הנרצחים, אולם בלבי לא היה ספק, שהם היו אנשי "שורשים", שתכננו להגיע יחד אתי לוילנה בחורף 1939.

כלב כבד נפרדתי מקוליה, וברכבת ללובלין המשכתי להרהר במה שקרה בבית־הסוהר הרובנאי. נזכרתי בפגישות שהתקיימו בביתנו בתנאי מחתרת; כיצד ניצלנו את שיעורי הקונסטרוקציה שנתן לנו לויטננט סובייטי. בגמר השיעור, כשהסתלק, פרשנו את מפת ברית־המועצות על השולחן ותרנו אחרי מקומות יציאה דרך תורכיה, קווקאז, אסיה התיכונה והמזרח הרחוק.

באחת הפגישות עסקנו בהסתרת מפת ארץ־ישראל וקומה (שהיתה מפארת את הקיר המרכזי בקו) מאחורי תמונה גדולה שהייתה תלויה על הקיר בחדר האוכל בביתנו. הידקנו את הזוכיות במסמרים נוספים ותלינו אותה חזרה במקומה. בפגישות הבאות חילקנו בינינו חומר מודפס כדי להסתירו מעיני השלטון החדש. נזכרתי שבין המיצבור הגדול של עיתוני "קרנינו" ר"העולם", הייתה חבילה ארוזה, שטרם נפתחה, עם 20 עותקים של הספר "ביקורת על המטריאליזם ההיסטורי", פרי עטו של חבר ההנהגה הראשית שמואל פצנובסקי.

בשנים שלאחר המלחמה ניסיתי למצוא אישור נוסף למה שקרה בבית־הסוהר ברובנה, אולם ללא הצלחה.

באמצע שנות השמונים הגיע לידי הקובץ "האינטליגנציה היהודית בברית־המועצות", בעריכתו של דוד פריטל. במאמרו: "40 שנה לחיסול המחתרת החלוצית באוקראינה המערבית" הוא כותב, שב־6 ביוני 1941 נאסרו רוב הפעילים ברובנה וכלוצק. פריטל, שהיה חבר תנועת "גורדוניה" ואסיר בכלא לוצק, מתאר כיצד חוסלו ביריות כל האסירים הפוליטיים, ורק בדרך נס הצליח להימלט ממקום הטבח.

הריכוז הגדול של חברי "שורשים" היה בעיר לבוב. על גורלם כותבת כלה גוטרמן בספרה "שותים לחיים עם המוות" את הדברים האלה: "כאשר נסוגו הרוסים מהעיר ב־28 ביוני 1941, הותירו מאחוריהם שלושה בתי־סוהר מלאים אסירים, וביניהם גם יהודים. בימים האחרונים לשלטונם המיתו השלטונות את רובם וקברום בחצרות ובמרתפי בתי־הסוהר. מרבית הכלואים היו אסירים פוליטיים, ביניהם כ־200 חברי תנועות נוער חלוציות".

אכן מה שקרה ברובנה וכלוצק קרה גם בלבוב... יהי זכרם של חברינו היקרים מבורך.

כוכב בין צלבים*

מבוא

המחברת, חנה אברוצקי, קשורה מנעוריה לתנועת "הנוער הציוני", אליה התוודעה בהיותה בבית-יתומים לפליטי השואה בחוץ-פולין ובמחנות העקורים בגרמניה. אחרי עלותה ארצה באנייה "אקסודוס" נקלטה בהכשרה של "הנוער הציוני" באבן-יהודה. במסגרת התנועה גויסה למפעל של התעשייה הצבאית שבמחתרת בקיבוץ תל-יצחק. במשך כל השנים היא שומרת על קשרים הדוקים עם "הנוער הציוני" ועם מוסד "משואה" להנצחת הנוער הציוני בשואה.

קיץ 1940 עמד בפתח. וזה היה קיץ עצוב, צהוב, דהוי ועכור. הקיץ השני שלנו בווארשה הכבושה, בגיטו שחומתו עדיין לא הושלמה. בדירתנו חיו ריירי משנה. בחדר הראשון גרה משפחה זרה ומזנחת, ולא נוצר בינינו קשר קרוב. היו להם שני ילדים, בני 13 ו-15. הם דיברו יידיש בלבד, ומתחרם נרפה צחנה. בדירה היה מטבח אחד ויחיד, ולכל רייר הוקצה זמן קבוע לשימוש בו. למשפחה זו הקצו הורי את השעה המוקדמת ביותר ביממה, משבע עד שמונה בבוקר, וזאת כדי שנחסוך מעצמנו את העונג מלפוגשם בהמשך היום.

המשפחה השנייה שנכנסה להתגורר בדירתנו הייתה משפחת מלצר, שמוצאה מהעיר לודז'. המלצרים נמנו עם עם משפחות ה"אצולה" היהודיות. היו להם שלושה ילדים: בת נשואה, אם לכן, בת שלמדה רפואה בשווייץ ובן שלמד הנדסה באנגליה. מר מלצר היה איש מרשים: גבוה קומה, שער ראשו מאפיר, ושפמו העבות אפור אף הוא. קולו היה חזק, סמכותי, ענייני ודבריו מלאי עוצמה, אך גם נועם וחיבה. בהופעתו החיצונית הזכיר מלך. רק הכתר חסר לראשו. גברת מלצר הייתה אשה קטנת-קומה, דקת-גידור, תסרוקתה עשויה היטב, ותלתליה מהודקים בסיכות. היא הקפידה ללבוש בגדים מהודרים ואופנתיים, בגדים

* פרק מספר חדש, העומד להתפרסם בתוך כמה חודשים בהוצאת "כינרת", תל-אביב. עורך הספר: גרעין גרייף.

שבלטו ביזויים עד כדי כך שאפילו אמי, שרגילה הייתה להתלבש בהידור בתקופה שלפני המלחמה, התפעלה בכל פעם מחדש מחלוקי המשי ושמלות הצמר של הגברת מלצר. גברת מלצר הייתה "ליידי" אמיתית. אמי אמרה עליה, שהיא מתאימה למאה הקודמת, ולאורח החיים האנגלי ולא הפולני, כי אשה שכמותה, שעדיין ממתיקה בסאכרין את ספל התה שלה, העשוי מחרסינה סינית עדינה ושקופה, עדינותה וכל גיזוניה לא מתאימים לווארשה, אף לא לרחוב פרנצ'סקנסקה, ואפלו לא לבית מגדלברגר.

בני הזוג מלצר קיבלו את חדר השינה של הורי. מכוח עובדה זו יצרתי קשר נפשי משמעותי אליהם: הלא הם ישנים במיטתם של אמא ואבא, והגברת יושבת ליד שולחן האיפור של אמא. על שולחן זה, במקום אביזרי איפור, הניחו בני הזוג מלצר מערכת מסוגנת של כלי קפה ותה, שמראם בלבד הסב הנאה למתבונן.

המלצרים התייחסו אלי כאל נכדתם. לאהבתם אלי לא היה גבול. גברת מלצר ישבה שעות וסיפרה לי סיפורים על בתה אניה, הלומדת בשווייץ היפהפיה. "כשתיגמר המלחמה – ניסע קודם־כול לבקר אצל בתנו, שתסיים עד אז את חוק לימודיה". גם על בנה, המשתלם באנגליה בהנדסת מכונות, סיפרה לי. בן זה, שובב גדול היה, ובכל זאת סיים את בית־הספר התיכון בהצטיינות, וחלומו היה לנהל בבוא העת את בית־החרושת לשימורים ולריבות "ביס", שבו הייתה משפחת מלצר שותפה מימים ימימה. בית־החרושת "ביס" שכן בבניין רחבי־ידיים ברחוב בוניפראטסקה, בקירבת בית־החולים הגדול ביותר בווארשה לחולירוח, בוניפראטוב. אני זוכרת עד היום את השלט הגדול בפתח בית־החרושת, ועליו צורה של קופסת־פח עגולה והסיסמה: "ביס – טעים תמיד".

לאחר הקמת חומת הגיטו, שחצתה את רחוב בוניפראטסקה לשניים – בנובמבר 1940, שכן בית־החרושת "ביס" בצד הפולני. מר מלצר לא השלים עם אובדן מפעלו, ועשה כל שביכולתו להמשיך בעבודתו. הוא הפעיל קשרים גלויים וסמויים. במשפחתנו התלחשו, שקשריו חובקים עולם ועוברים אפילו דרך שווייץ ואנגליה, ארצות שבהן לומדים ילדיו, אך לא ברור לי היום מה האמת מאחורי ההשערות הללו. מכל מקום, מר מלצר זכה לבסוף בניצחון: הוא קיבל מן השלטונות הגרמניים אישור לצאת למפעלו בכל יום, עם תשעה אנשים נוספים – ביניהם רעייתו, בתו, חתנו ונכדו. "ביס" הקצו לו שני חדרים, ובהם הציבו שתי מכונות לייצור ריבה. ה"טריטוריה" היהודית בווארשה הפולנית גדלה, איפוא, בשני חדרים קטנים, שבהם בישל מר מלצר את הריבות הטעימות ביותר שאכלתי בכל ימי חיי. את חומרי הגלם לייצור הריבות – פירות וסוכר חום – סיפקו הגרמנים. מדי יום או יומיים הייתה מגיעה משאית ופורקת לפני שני החדרים בבית־החרושת "ביס" את ארגוני הפירות. הסוכר החום הגיע בדרך כלל אחת לחודש, כדי שמר מלצר לא יבזבז, חלילה, את כול הכמות שהגרמנים מקצים לו ברוכ נדיבותם. חרף המיגבלות הללו השכיל מר מלצר לכלכל את מפעלו הקטן על הצד הטוב ביותר.

בעונה הבוערת של הבשלת הדובדבנים ופירות־היער, היה מר מלצר זקוק לתוספת ידיים עובדות, ואז גייס אותי לעבודה במפעלו. הצטרפתי לקבוצת מלצר היוצאת מדי בוקר בבוקרו מהגיטו, ועזרתי בבישול הריבות. לא סייעתי בבישול עצמו, כי זה היה התפקיד השמור למר מלצר בכבודו ובעצמו, אך נטלתי חלק בקילוף הפירות ובגילעון הדובדבנים, עבודה שחנקה בת התשע והנכדה בת האחת־עשרה יכלו לבצע בקלות. כך בילינו ימים ארוכים, מהנים ושמחים, בין ערימות הדובדבנים, תותי הבר, והפירות למיניהם, טועמים וטועמים מן הפרי, בלי שובעיה, מתבשמים ומשתכרים מריחותיהם המתוקים כדבש. הכנסת דברי מזון לגיטו הייתה אסורה בתכלית האיסור. בדיקה גופנית מדוקדקת נערכה

מדי יום, כאשר חזרנו כשעות אחרי הצהריים ועברנו דרך שער הגיטו, ואוי לאיש, שעל גופו או באמתחתו נמצאו דברי מזון כלשהם, בכול כמות שהיא, ולו כפית אחת של ריבה שבשלה בידי מר מלצר. מצד שני – אי אפשר לחזור בידיים ריקות, כשבגיטו ממתנים פיות רעבים. אסור לנו לאכזב את בני משפחותינו הסובלים רעבו.

מר מלצר למד לבשל ולייצר מרמלדה, כמעט יש מאין. הוא עשה מעדן זה בערבבו פרי רקוב למחצה עם כמות גדולה במיוחד של סוכר ודבק, שהיה מותר לאכילת אדם. את העיסה המזוהה הזו בישלו ואחר כך מזגו אותה אל תוך תבניות נמוכות, עשויות עץ. במשך הלילה התקשתה העיסה וניתן היה לתתוך אותה אחר כך לפרוסות פרוסות מתוקות, להניח פרוסה על חברתה, ואפילו לארוז אותן בנייר עטיפה.

הגענו לידי הכרה, שמחובתנו להגניב אל תוך הגיטו את "דפי" המרמלדה, בשביל משפחותינו. וכיצד? מר מלצר פחד, משום שאילו נתפס בעבירה זו, היו הגרמנים מפיקים את רישיונו להפעלת "בית החרושת", ואולי מחמירים בעונשו, ועונש כזה היה משול כמעט לפסקדין מוות. אשתו הקטנטונת, בעלת גינוני ההתנהגות של "ליידי" אמיתית, לא התאימה, כמובן, לתפקיד המברחה. ואז הצעתי להם את גבי – וזה היה, אכן, פתרון מוצלח ביותר.

מדי יום, לפני סיום העבודה, היו מרביקים על גבי פרוסת מרמלדה, גדולה כרוחבי, מבצע שעורר אצלנו צחוק עז. דימית, שאני מתייצבת למדידה אצל התופרת לפני התפירה הסופית של השמלה או המעיל, והיא, התופרת, עסוקה בגזירת הקווים הסופיים של הבד. בריוק כך נדרשתי להקפיד על גזירת צורת השוורלים, כדי שפיסות המרמלדה לא יבלטו מבעד לחולצתי. השיטה פעלה ללא דופי. יום יום הוכנסו בדרך זו לגיטו וארשה פרוסות מרמלדה, במשקל של כ-100 גרם האחת. לפעמים היה להן טעם של דובדבן, לפעמים טעם של תות, לפעמים היה צבען ירוק ולפעמים – אדום. אמי התלוננה, שאני מפריחה בצריכת מים, וזאת משום שלאחר הסרת המרמלדה, נזקקתי למים רבים כדי לשפשף היטב את גבי מן המוצר המתוק, לעתים, בחזקה עד כדי כאב ודמעות, שהרי גבי היה צריך להישאר נקי לגמרי לקראת הדרכת פרוסות המרמלדה החדשות.

כישוריו וקשריו של מר מלצר לא עמדו לו לאורך זמן והגיע רגע עצוב, לו ולכולנו, כאשר הגרמנים ציוו עליו לעזוב את בית החרושת "ביס" בווארשה ה"אריית". לאחר מאמצים גדולים ותחנונים, קיבל לרשותו סיר ענק – כירת בישול ושתי תבניות, כדי שיוכל להמשיך ולייצר, וגם הבטחה, שבמקום מוסכם בגיטו יקבל מרי פעם אספקת סוכר חום ופרי. כיוון שבדירתנו הייתה זו משימה בלתי אפשרית, ערך "חקר שווקים" לאורכה ולרוחבה של החצר בפרנציסקנסקה 22, ואמנם נמצאה חנות נטושה, שגם גורל בעליה לא נודע, ובהתייעצות עם הורי הוחלט לתפוס חנות זו ולהפכה לבית בישול, ל"מפעל לייצור ריבות".

היום, שבו נפרד מר מלצר ממפעלו ברחוב בוניפראטורסקה, היה בוודאי היום העצוב בחייו, אבל לגבי דיירי פנציסקנסקה 22 היה זה יום שמח – "מפעל" ריבות זה הפך מקום משיכה ומרכז אירועים לדיירי הבית כולם, שהיו מוכנים לעזור בייצור תמורת לקיחה מתוקה. במיוחד שמחו הילדים הגדולים יותר. גם אני המשכתי לעבוד בכתובת החדשה בגילעון הפירות. הבטחת הגרמנים ברבר אספקת סוכר ופרי החזיקה מעמד זמן קצר ביותר, ולכן, בתום חודש, קרס המפעל ונאלץ "לסגור את שערי" ובוזו תם חלק התעשייה בחיינו, והחלק החשוב כחיי מר מלצר, שנשאר עכשיו מחוסר עבודה – אדם מבוגר, שכור ברוחו וללא שביב תקווה שיצליח להחזיק מעמד.

מר מלצר ורעיתו החליטו, שאותם לא יוציאו ולא יגרשו מהדירה של משפחת מגדלברגר. שרשרת אירועים מעציבים הביאה את השניים לידי החלטה טראגית: תחילה הוצא מר מלצר מבית החרושת "ביס" ובכך נשללה ממנו האפשרות להתפרנס, ולו בצמצום. אחר כך חדלו להגיע מכתבים מבתו בשווייץ ומבנו באנגליה.

יום אחד, בשעות אחריצהריים, באה לבקרם בתם הנשואה עם בנה. היא ישבה ושוחחה עם הוריה שעות ארוכות מעבר להרגלים והבתנתי בדבר, משום שבשעות אלה נהגתי להיכנס לחדרם ולבלות אתם שעה קלה בשיחה נעימה, וללגום בהזדמנות זו כוס תה מומתק בחתיכת סוכר, שעדיין הייתה בנמצא. כאשר הלכו לדרכם הבת והנכד, דפקתי קלות על הדלת ושמעתי מבפנים את קולו של מר מלצר: חנצ'קו הערב אנחנו עייפים מאוד, בבקשה היכנסי אלינו מחר. לילה טוב". אמא, ששמעה זאת מפיו, נופה בי באומרה: "עשית לך מנהג קבוע להיכנס יום-יום למשפחת מלצר. הם אנשים מבוגרים, ולא נוח להם תמיד שאת נכנסת לחדרם ומפריעה למנוחתם!"

בבוקר, כשהתעוררנו, הרגשנו בדירה בריח זר ומוזר. לא ידעתי בדיוק מה מקור הריח הזה, אך גיליתי שהוא נודף מחדרה של משפחת מלצר, והדבר עורר בי סקרנות. בדרך למטבח דפקתי על דלתם. הדלת נפתחה, ועל המיטה, מיטתם של הורי, שכבו השניים, גברת מלצר בכתונת הלילה היפה ביותר שלה, שאותה הראתה לי באחד מביקורי אצלם, ומר מלצר בפגי'מה מבריקה. ידו הימנית של מר מלצר חיבקה את אשתו, וידה שלה הייתה מונחת על כתפו. בעודי מסתכלת בהם הרהרתי: מדוע לא התעוררו? הרי הם תמיד משכימי קום, ומה פשר הריח הרע המרחף באוויר?

אחרי דקה נכנסה אמא לחדר, וצעקה: "חנקה, מה את עושה כאן?" וינקה לעבר החלון הוונציאני הגדול ופתחה אותו לרווחה. היא הזעיקה את אבא. אחרי שהתבונן בהם, אמר אבא בהשלמה ומתוך קבלת-הדין: "אינך רואה שהם מתים?" הסתכלתי בהם שוב ואמרתי לאבא בלחש: "גברת מלצר אמרה בכל הזדמנות, שהיא רוצה לחיות. לא ייתכן שהם מתים!" הרי הם נראים יפה מתמיד! על השולחן עמדה, כמימים ימימה, מערכת כלי התה והקפה, וליד מיטתם, על השידה, היו מונחים משקפי הקריאה שלהם.

בתם, שהגיעה למקום לאחר שעות מספר, הסבירה ואמרה: "הורי נחרו לשים קץ לחייהם, כי ידעו שסיכוייהם להישאר קלושים ביותר. אהבתם הגדולה לא סבלה אפילו מחשבה על פרידה אפשרית. הם אהבו, ולא רצו להיפרד גם כמותם. ראו, הם שכובים על המצעים הטובים ביותר שהיו להם, ובחליפות השינה היפות ביותר שלהם".

כימים ההם כבר לא ניתן היה לקיים בגיטו וארשה הלווייה מכובדת לנפטר. גופותיהם של גברת ומר מלצר הועמסו על גבי העגלה הרתומה לשני יהודים, ואחריה הלכו חרש בתם ובעלה. כה רציתי ללכת אחרי העגלה, וללוות אותם בדרכם האחרונה! אבל אמא ואבא לא הרשו לי. אחרי זמן חזרה בתם, צררה כמה צרורות והלכה לה. וכך התרוקן חדר השינה של הורי מדייריו. הורי הרגישו, כנראה, שאינם מסוגלים לגור בו עוד. הם שמחו, שמצאו במהירות דיירים חדשים.

הנה כך נעלמו מנוף ילדותי גברת ומר מלצר, והחיים נמשכו, כינתיים.

לאחר הקמת החומה וסגירת הגטו נאלצה מורתי אולה לעזוב את דירתה ולעקור לרחוב גנשיה, בדרך לבית הקברות היהודי. למולנו היא קיבלה דירה בבית דרקומתי, מחוזה נדיר בשטח הגיטו. לבית היתה צמודה פיסת קרקע קטנה, שאיפשרה למורתנו להוסיף למקצועות הנלמדים גם שיעורים בחקלאות ובעבודת שדה. מהיכן לקחה אולה זרעים, איני

יודעת. אנחנו חפרנו, עדרנו, זיבלנו, השקינו, נשאנו מים כדליים, לפעמים ממרחקים, סידרנו ערוגות ערוגות, וזרענו בצלים, צנוניות וגזרים.

בבוקר, לפני שהתחלנו בשיעורים הסדירים, יצאנו לגינה ולהתבונן בערוגותינו ולברוק, בכמה מילמטרים גדלו הזרעים שזרענו. ואמנם, הזרעים הלכו והתפתחו לשמחתנו. הבצלים התרוממו ירוקים, הצנוניות צמחו והגזר הכביר.

ספרנו יום יום גם כמה זרעונים בקעו, והצבנו דחליל בגינה להבריה את הציפורים, שלא תנקרנה בבצלצלים ובצנוניות היקרות שלנו. בניית הדחליל הייתה מלאכת מחשבת. כל אחד מאתנו הביא מביתו פריט כיגוד. בקרשים – לא היה מחסור, כי בבתים ההרוסים והתורכים מצאנו שפע של חומרי בניין ועץ שכורים למיניהם. אספנו מכל הבא ליד ובנינו דחליל, וכך שתלנו גן ירק לתפארת.

אולם איש מאיתנו לא זכה לאכול אפילו בצל אחד, או צנונית אחת או גזר אחד. ייתכן, שמישהו מיושבי הגיטו פשט על התנובה ונטלה לעצמו, או שהיכול שקע עמוק באדמה. הגינה – נעלמה ואיננה.

אולה לא התייאשה והמשיכה במאמציה להקנות לנו את מיטב ערכי התרבות העולמיים. "מה שתלמדו היום, אמרה, לא תשכחו לעולם, גם בגמר המלחמה. אם תתמידו בלימודים תזכרו את מורתכם אולה ואת שיעוריה תמיד". והיא צדקה.

בקבוצה אליה השתייכתי, היו בנות וכנים, וכמו בכל קבוצה של ילדים ובני נוער, היו מי שנתחבבו על חבריהם, ואחרים – שהיו אהודים פחות. אחד הבנים, שעורר את תשומת לבנו וחיבתנו, נקרא בשם המור וורנר. בעצם זה היה שם המשפחה שלו, אך איש מאתנו לא התעניין בשמו הפרטי. וורנר הגיע לווארשה מגרמניה. איך, למה ומתי – זאת לא ידענו. עם הוריו דיבר גרמנית. וורנר היה שונה מכולנו – ואולי דווקא בגלל זה רצינו כולנו להיות חבריו. חשכנו, בתמימות, שכבוא הזמן, כשהמלחמה תיגמר, יהיה כדאי לדעת גרמנית, ואם לא תיגמר בקרוב, חלילה – בוודאי שנצטרך ללמוד את השפה הגרמנית והוא יוכל ללמדנו, כמוכן. וורנר נבדל מאתנו גם במנהגיו, השונים והמשונים בתכלית. וחץ מזה... היה נער יפה תואר. כל הילדות נמשכו אליו כדבורים לעלי הכותרת והצוף, אך גם הבנים חיבבוהו. במהרה הלכה ונוצרה קבוצה מגובשת: וורנר, יולק, תפקה, הלינה ורותקה. רותקה אהבה מאוד את יולק, והלינה אהבה את וורנר, ואני – אהבתי את כולם יחדיו. אהבה זו עוררה אצלי בעייה: רציתי להיות עם רותקה – אבל היא רצתה ביולק. רציתי להיות עם הלינה – אבל היא רצתה להיות עם וורנר. אז עם מי להיות? אהבנו לבלות יחד חמישתנו. לעיתים נדרנו בחוצות הגיטו, מגששים ותרים אחרי פינות חדרות, גינות ומקומות סתר, שאפשר להיחבא בהם ולהדבר, וגילינו שעוד נותרו בגיטו מקומות כאלה. פינות נסתרות אלה תרמו לגיבושנו החברתי ולעולם הנעורים שלנו.

יום אחד הודמנו לרחוב נובוליפקי. בית מספר 10 היה הרוס ברובו, כנראה נפגע בהפצצות של תחילת המלחמה ב־1939 או מאוחר יותר. באורח פלא, תנות הספרים הגדולה בחזית, שהשתרעה על כל קומת הקרקע, עם גלריה ומרתף, עדיין עמדה על תלה, אך הייתה פרוצה לכל רוח. איש לא גילה עניין בכל אלפי הספרים הפזורים בעלבונו על רצפת החנות, מן היפות והגדולות בווארשה. משגילינו את החנות – נחשף בפנינו עולם חדש ומופלא.

מיד אחרי יום הלימודים אצל המורה אולה, במקום לחזור הביתה, רצנו לרחוב נובוליפקי, לחנותנו האהובה. כדי לשמור את האוצר בשבילנו בלבד, התקנו דלת בכניסה לחנות. דלת ישנה, סדוקה, שכל המסתכל בה לא יחשוד אפילו שמאחוריה מסתתרים אלפי

ספרים, דלת שאינה מסבירה פנים לנכנס דרכה. רק אנחנו ידענו את הסוד, שכאשר פותחים אותה – מתגלה עולמנו הסודי, ואז, כשיכורים, נברנו בספרים. כל אחד מצא משהו כלבבו, והכין לעצמו ערימת ספרים "אישית", לפי טעמו ולפי תחומי התעניינותו. שקענו בקריאה ובלענו את הספרים עד לשעת החשיכה. לא פעם, כשחזרנו הביתה, נתקבלנו בכעס, בצעקות ואולי אפילו בחזק יד. "לאן נעלמתם?" שאלו ההורים – איפה השתהיתם כל השעות הארוכות האלה? זו ממש סכנת נפשות! אתם עלולים להיתפס – ואנו לא נרע אפילו היכן לחפש אתכם!"

ההורים נשמעו לנו כמי שאינם מבינים דבר, ואזהרותיהם לא נגעו לנו. המשכנו בשלנו, וחזרנו כמכושפים לאותה חנות מופלאה בגיטו, כי היינו רעבים, ולא ללחם בלבד. באווירת הגיטו התפתח אצל הילדים יצר הנרודים אל עולמות מיסתוריים, כהימלטות רגעית מן המציאות האפורה, אל מקומות שבהם ילדות וילדים חיים באושר. כוליכר רצינו לשכוח את מכאובי היום־היום ואת תלאותיהם. לעיתים שיתף אחד מאתנו את חבריו בספר מעניין שנקלע לידי, וחילק את תוכנו עם כולנו. זכורה לי "הרצאה" על אדם וחווה בגן העדן, ואחרת על... גינקולוגיה ולידת תינוקות. כיצד באים תינוקות לעולם – על פי ספרו הנפלא של ואנדרוואלדה – למדתי באותם שיעורים חשאיים בחנות הספרים.

כשאני חושבת היום על הפרק הזה בחיי בגיטו, תמונת חנות הספרים הנטושה נראית לי כלקוחה מתוך חלום. תלאות הגיטו וסבלותיו כאילו נעצרו בפתח החנות, ולא נגעו בנו. נכנסו לתוך עולם פלאי, לארמציאותי, ושקענו בתוכו. היינו רעבים, לבושים סתבות, בתוך מציאות עלובה ואומללה, אך בזכות הספרים נתמלאו חיינו באושר קטן, ולו לזמן קצר. בנות הקבוצה כבר החלו לחלום על עתידן, ובתמונת העתיד הוורודה שלאחר המלחמה, היה מקום גם לרומנטיקה. התוודינו זו בפני זו על אהבתנו לבנים יולק וורנר ותכננו את יחסינו העתידיים עמם – שלוש בנות המאהבות בשני בנים...

הלינקה נעלמה ראשונה מחיי החמישיה שלנו. בלי התראה מוקדמת לא ראינוה עוד. לא נודע לנו כיצד קרה הדבר: האם נתפסה ב"אקציה" לברד, או עם בני משפחתה, כפי שנעלמו מן הרחוב ב"אקציות" האיומות הללו יהודים אחרים, שאיש לא ראה אותם עוד. ניגשנו לביתה של הלינקה, אך לא היה שם איש. נעלמו כאילו בלעתם האדמה. מאותו יום ואילך התקיימו שיעוריה של הגברת אולה בלי הלינקה. וורנר היה עצוב ואמר, שללא הלינקה – הלימודים מעניינים פחות וחסרי־טעם, ושאוּלי כדאי לפרק את החבורה. מאז חדל לגלות עניין בלימודים. בשפה הגרמנית שלט על בוריה, כך גם בפולנית, ושמענו אותו מהרהר בקול רם על ביתם היפה בגרמניה, שאליו ישובו בוודאי לאחר המלחמה. יום אחד נעלם גם הוא. לאן – איני יודעת עד היום. נשארנו שלושה: רותקה, יולק ואני.

חומות הגיטו כאילו גבהו וגבהו. היציאה מתחומי הגיטו נעשתה קשה ומסוכנת, והחיים – קשים ממש. מספר התלמידים אצל המורה אולה הלך ופחת מיום ליום בכל הקבוצות. חשבנו בלבנו: הייתכן שנבוא יום אחד לבית־הספר, והגברת אולה לא תהיה שם?...

גם הרעב במשפחתנו גדל. עד אז החזקנו מעמד, כי עוד היה לנו רכוש שאפשר למוכרו ולקבל בתמורה מיצרכי מזון. עתה, כמעט לא נותר חפץ למכירה. נעלינו הפכו מרופטות, בגדינו מטולאים טלוי על טלוי, ואפילו המעיל הכחול עם כפתורי הזהב נעשה חסר־צורה. הייתכן שגדלתי וצמחתי כה מהר, שאינו מתאים לי עוד?

יום אחד הגעתי אל בית־הספר של אולה, ורותקה כבר לא הייתה שם. לא יכולתי להמשיך בלימודי אצל אולה בלי נוכחותם של הלינקה, רותקה וורנר. מאסתי בלימודים. מצבו של יולק היה כבי רע. לא פעם סיפר, שדבר אוכל לא בא אל פיו כלל לפני הגיעו

למורה אולה. בגינה לא נותרו אפילו עלים ירוקים, שיולק היה מוכן להסתפק בלעיסתם. כל אחד מאיתנו נתן ליולק "ביס" ממוזון, כדי שלא יגווע ברעב.

יום אחד ביקש יולק לשתף אותי בסוד גדול. חברו הטוב נתי (נתן), הבוגר ממנו בשנתיים, שכנו לבניין ברחוב נובוליפייה, גילה פתח קטן בחומת הגיטו, ומייד צצה בו המחשבה לנצל את הפירצה להשגת אוכל מעבר לחומה, בצד הפולני של וארשה. הוא סיפר על תגליתו ליולק ואמר לו: "שמע, יולק, זו הדרך האחת והיחידה להשיג מזון. בוא נתגנב דרך החור, נחפש אוכל בצד הפולני, ונכניס לגיטו משהו לאכול, לפני שאנחנו ומשפחותינו נשבוק חיים מרעב". יולק וחברו נעשו לחוליית-מבריחים, וכשסיפר לי יולק על כך, כבר היו בעלי ניסיון של שבועות אחרים בהרחת מזונות לגיטו. הם היו יוצאים דרך החומה, מוצאים או "סותבים" מזון בצד הפולני ומחיים בדרך זו את נפשותיהם של רבים ממשפחותיהם בתוך הגיטו.

"מסעות רכש" אלה לצד הפולני לא היו בבחינת טיולי תענוגות, אלא מבצעים הרי-סכנות, שילדים יהודים רבים שילמו בעבורם מחיר כבד. יולק סיפר לי, כי ראה ילדים יהודים מבריחי-מזון נתפסים בידי הגרמנים, מכנסיהם מורדות כדי לברוק אם יהודים הם, וסופם מר ונמר.

פעם אחת הציע נתן ליולק להרחיב את מסגרת הפעולה שלהם ולצרף אליהם כשותפה לידה יהודית בעלת מראה פולני, הדוברת פולנית משוכתת ללא מבטא, ובעזרתה לשכלל את מנגנון ה"קניות". יולק חשב עלי, והציע לי את התפקיד. הוא היה משוכנע שאני עונה על כל דרישותיו של חברו הגדול, נתי.

נתי היה גדול בשנים, וכנראה גם בתוכמה וניסיון-חיים. הוא היה הרוח החיה, המתכנן והיוזם של פעולותינו הנועזות. לפי תוכניתו היה עלי להתגנב בשעות הערב לצד ה"ארי", להסתובב ברחובות או להסתתר עד לשעות הבוקר, לאחר מכן לצאת ולחפש מזון, ולחזור לעת ערב לגיטו. היכן לקנות או להשיג מזון – לא אמר לי, אך הבטיח שאלמר במהירות כיצד להסתדר.

קטע הפירצה בחומה, מצדה הפולני, "אובטח" בידי נתי, ובצדה היהודי בידי יולק. כדי לייעל את הפעולה החליט נתי, שצריך לתפור עבורי שק בצורת נקניק ארוך, ברוחב כ-20 ס"מ, מצויד בשתי ידיעות, שאפשר לשאתו על הכתפיים כ"קניטק", ואותו עלי לקשור בחבל ולמלאו במזון על גרותיו. על שום צורתו קראנו לסל הזה "נקניק". אמא של נתי תפרה את השק הנקניקי, יולק ונתי שקלו אותו כדי לברוק כמה מזון אפשר להכניס בו, והודיעו לי ש"אפשר להכניס 20 קילוגרם לפחות. אל תחזרי עם כמות קטנה מזו".

השק היה ארוך מקומתי בחצי מטר לפחות, ומראי, כשהשק על גבי, היה משעשע ועצוב גם יחד. אך הייתי חדורה בהכרת חשיבות המבצע, ומוכנה לכול. גאוותי הרקיעה שחקים. נתי החכם נותן בי את אמונו, וגם יולק שותף לרעתי. בידי מפקדים את החלק המסוכן ביותר של מבצע הברחת המזון, והאחריות הנופלת על כתפי היא כבדה וגדולה. החלטתי שלא לאכזב איש. אעשה את המוטל עלי ועל הצד הטוב ביותר.

כאשר הושלמו תפירת הנקניק ועיבוד התוכנית לפרסיה, גיליתי לאמא ו'אבא את סודי. אמא נדהמה. אבא לא האמין למשמע אוזניו: "מה, את מתכוונת לצאת מהגיטו? לאן תלכי? היכן תמצאי מזון? מי יתן לך משהו בכלל? אינך יכולה להוציא אתך סכומי כסף מהגיטו, להיכנס סתם כך לחנות ולרכוש עשרים כיכרות לחם. לא ניתן לחלוט אפילו על תוכנית מטורפת שכזו השתגעתי?". השאלות היו נוקבות. פתאום נצנץ בי רעיון גאוני: "מיציה תוכל לעזור" אמרתי להודי. "אתם יודעים מה? ראשית אלך למיציה. היא הבטיחה לנו

חגיגת, שלעולם לא תפקיר אותנו. אני בטוחה שיש בכוחה לעזור לנו". מיצ'ה הייתה המטפלת המסורה שלנו, דמות שהייתה כמעט כמו בת־משפחה, חלק בלתי נפרד מאתנו. הרעיון שיכנע את הורי, והם התגייסו לעזרת. לפני יציאתי הראשונה מהגיטו, נעלתי את נעלי החזקות ביותר, שאבא צחצח עד ברק ברוק פיו, חזור וצחצח, חזור ומרק. גרבותי גרביים חמים, לבשתי שמלה חמה וכמוכן את המעיל הכחול הטוב שלי, ואמא אפילו הציעה שאחבוש את כובע ה"פיוטרוש" הכחול, אבל לזה התנגדתי בתוקף. אמא התעקשה. לדעתה כדאי להתייצב בפעם הראשונה בכובע ה"פיוטרוש" האהוב במיוחד על מיצ'ה.

ביום המיועד, כאבי של 1941, בשבע בערב, הלכתי עם אמא לאורך רחוב פרנציסקנסקה עד קצהו, שם נפרדנו. התיישבתי על מררכת הרחוב וחיכיתי. יולק לא נראה, גם לא נתי. בינתיים החשיך היום, והשמים התעננו. התחלתי לפחד. לא ידעתי מה עלי לעשות. אחרי זמן נשמעה שריקה חרישית והשניים הופיעו. הכנתי, שהם רומזים לי ללכת בעקבותיהם. רצנו צמודים לקירות הבניינים עד שהגענו לפינה מעוקלת, ושם היו כמה עצים. פינה זו לא הייתה מוכרת לי, מעולם לא הייתי בקטע זה של הגיטו. בין העצים לבין חומת הגיטו ראיתי ערימת גרוטאות. קפצנו והסתתרנו לרגליה. נתי החל לחפור בידיו בהשליכו הצידה מיצבור גרוטאות. פתאום נתגלה לעיני הפתח הקטן בחומה, שנוצר מחסרון חמש או שש לבנים, לא יותר. הפתח נראה כה צר, שלא יכולתי לראות את עצמי עוברת לצד השני. איך אשתחל לתוכו אך לא היה זמן מיותר להרהורים, גם לא לחרטה או לפחדים. פתאום חיבק אותי יולק ונשק על שתי לחי, בהרטיבו אותן ברמעותיו. גם מעיני זלגו דמעות. הגדול שבינינו, נתי, התעשת עד מהרה ופקר – "עכשיו – עברו". התקרבותי לחור. כובעי רחב התיזת לא איפשר לי לחצות, ובשמחה הסרתיו מראשי. אחר־כך, במאמץ לא־גדול, העברתי את גופי מבעד לחומת הגיטו, ונתי הפטיר לעברי הורעה אחרונה: "מחר בשבע בערב נחכה לך כאן. השתדלי לחזור עם הרבה דברים טובים".

עברתי ומצאתי את עצמי בצד ה"ארי". בסך־הכול לא עזבתי את אותו רחוב עצמו, במרחק מטר אחד מהגיטו, אבל – למעשה הייתי בעולם אחר, שונה בתכלית. ילדה בת תשע, עם שק מקופל על גבה, כתלמידה היוצאת לטיול השנתי עם כיתה. פניתי במהירות לעבר "העיר העתיקה" של וארשה. לא הכרתי את הסביבה, אך הרגשתי שהכיוון הכללי נכון. רוב הבתים ב"עיר העתיקה" היו הרוסים. חשבתי שאם אצטרך להסתתר, לא אתקשה למצוא מסתור ברחובות הצרים ההרוסים בעיר העתיקה. וכך עשיתי. מצאתי לי בית נטוש, ובאחד מן הכוכים שנותרו בו בשלמותם – ספק חדר מדרגות, ספק חדר, ספק כניסה לבית – החלטתי להעביר את הלילה הראשון מחוץ לגיטו. נרמזה לי שאפילו הצלחתי להירדם, למרות המתח והפחד.

זריחת החמה העירה אותי משנתי השכם בבוקר. סידרתי את השק, ניגבתי את פני ואת ידי בסמרטוט קטן שהיה באמתחתי ויצאתי לדרך. מיצ'ה התגוררה ברובע מוקוטוב, אך לא ידעתי בדיוק את הדרך לשם. על פני חלפו אנשים וחלקם הסתכלו לעברי בפליאה: מה עושה ילדה קטנה ברחובות וארשה הצוננים בשעת בוקר כה מוקדמת? האם היא צריכה להתכונן לבית־הספר? מבטיהם החוקרניים והתמהים הביאו אותי להחלטה, שכעתיד אתחיל במסעי רק אחרי השעה שמונה בבוקר, כדי שלא לעורר תשומת לב מיותרת.

בשעות הצהריים הגעתי למוקוטוב. את דרכי עשיתי לסירוגין ב"טראם" (חשמלית) וברגל, כשאני שואלת מדי פעם את העוברים ושבים כיצד להמשיך בדרכי. מיצ'ה התגוררה עכשיו בבית אחותה, ושם כבר ביקרתי פעם אחת לפני שנה או יותר. הבטחותיה

להביאני לביקור נוסף אצלה לא התממשו, בגלל חומת הגיטו המפרידה בינינו, ומיציה לא יכלה עוד לבוא אלינו לגיטו.

הגעתי לדלת ודפקתי בהתרגשות. האם אמצא אותה בבית? איך תקבל את פני? האם תזוהה אותי? בגרתי מאז פרידתנו, כבר אינני חנקה הקטנה שמיציה טיפחה. ואולי תיפתח הדלת בידי אחותה, שראתה אותי רק פעם אחת, ואז מה אומר לה? ראשי מלא דאגות: איך תתייחס מיציה למבצע ההברחה והאם תבין את חומרת מצבנו, כשאספר לה את קורותינו בגיטו?

משלא נענית, דפקתי שנית, ואז נפתחה הדלת, ומולי עמד נער צעיר כבן 14, לבוש במדים חומים. לא הכרתי. על זרועו השמאלית סרט – שלא כסרט שהסרתי מזרועי הימנית טרם צאתי מהגיטו, סרט לבן עם מגן דוד כחול, שכול יושבי גיטו וארשה חייבים היו לשאת בצאתם לרחוב. הסרט שעל זרועו השמאלית של הנער היה בצבע שחור-אדום, עם צלב קרס שחור, חגורה על כתפו לאורך החזה והגב, בסגנון מרי תנועת הצופים של וארשה, בצאתם למיסדר.

הנער שאל אותי בגרמנית: "את מי את מחפשת?" – עניתי בפולנית: האם הגברת אמיליה גרה כאן? "כן, זאת דודתי", אמר, "אבל היא לא בבית כעת". ואחותה? – "שתיהן יצאו", ענה בפולנית. פני חוזר, אבל הנער דיבר אלי ברגש ידידותי, והיה נחמד אלי, כמעט לבכי. הוא הזמין אותי להיכנס לדירה, באומרו שדודתי אמיליה תחזור בקרוב. "מהיכן את באה?" שאל. לא ידעתי מה להשיב. פתאום הבריקה מחשבה בראשי: אגיד לו, שאני מתגוררת בבית-יתומים בעיר אוטווצק, אספר שמיציה הכירה את הורי בעודם בחיים, שהיא נוהגת לפרקים לבקרני בבית-היתומים, ושגם אני סרה אליה לביקור כשאני מזדמנת לווארשה. בהעזתימה שאלתי את הנער: "זמנין אתה בא? היכן אתה גר?" והוא ענה: "אנחנו גרים עכשיו כאן. אבי, אחיהן של אמיליה ואחותה, דודותי, הוא חייל המשרת בוהורמאכט, והוא נשלח עכשיו לשרת באיוור וארשה, וייתכן שבתוך זמן קצר נקבל דירה משלנו בעיר". הנער סיפר עוד, כי הצטרף לתנועת הנוער של הצעירים הגרמנים, הקרויה "היטלר-יונגר". עדיין הוא לומר בבית-ספר פולני במוקוטוב, אבל עם מעברם לדירה החדשה יעבור לבית-ספר אחר, המיועד אך ורק לילדי הגרמנים, המוצבים לשירות באיוור וארשה. את סיפורי על בית-היתומים באוטווצק, השזור בשמות חברים שלא היו ולא נבראו, "קנה" בלי פקפוק. אחרי שעה קלה נפתחה הדלת ונכנסו מיציה ואחותה, מסתכלות בתימהון על ילדה, היושבת בחברת האחיי, לבוש המדים הנאציים. את מבטה המופתע של מיציה לא אשכח: נמסכו בו אושר מהול בחדרה. מיציה לא ידעה איך להתייחס אלי באותו רגע ואיך להציג אותי, שכן לא שמעה את סיפור הכיסוי שהמצאתי בדרגע. אבל היא לא הייתה זקוקה למילים. היא פשוט חיבקה אותי, נשקה לי ולחשה באוזני: "יקירתי, איך הגעת לכאן?" עניתי לה, דווקא בקול רם: "לאחת ממדריכותי בבית-הילומים באוטווצק היו הרבה סיודרים בווארשה. ביקשתי להתלוות אליה ולעזור לה, כדי שאוכל לבקר, שהרי לא נפגשנו כבר כמעט חודש ימים ונעשיתי מוראגת. למה לא הגעת כמובטח לביקור באוטווצק?"

דיקלמתי נאום זה בקול רם כדי שישמעוהו בכיורו גם אחותה של מיציה וגם הנער-האחיין, וגם אמו, שנכנסה לדירה לאחר כמה הדקות. הוספתי גם שזמני מוגבל, ואיני יכולה להשתהות בבית זמן רב מדי, שכן תעודותי נשארו בידי המדריכה. ביקשתי ממיציה ללוותני עד לכיכר השוק בעיר העתיקה, שם אמורות היינו להיפגש.

מיציה הייתה מבולבלת לחלוטין בגלל נסיבות פגישתנו. ראשית הושיבה אותי ליד השולחן, פתחה את ארונות המטבח והתחילה להכין את כול המאכלים האהובים עלי.

אכלתי ארוחת מלכים. לראשונה אחרי חודשים ארוכים הכנסתי לפי מעדנים, שמצי'ה היטיבה לאפות ולבשל. אחר־כך התנצל האחיין כי עליו ללכת למיפגש של ה"היטלר-יוגנדר" והציע שאבוא אתו לפגישה כזו בביקורי הבא בווארשה. הדיתי לו, ונפרדתי ממנו בלבביות. אמו יצאה מן הבית אחריו, ונשאיתי לבדי עם מיצ'ה ואחותה. נפלתי על צווארה של מיצ'ה ופרצתי בבכי. סיפרתי לה את קורותינו בגיטו, את מצוקותינו ועוניינו. מכאן עברתי לתוכנית ההברחה של קבוצתי. הסברתי לה, שאנו רואים בה את עוגן ההצלה, והפצרתי בה שתעזור לנו להשיג מזונות. מיצ'ה תפסה את ראשה בשתי ידיה, והזכירה בכך את תגובותיה האופייניות מהימים הטובים שלפני המלחמה, ימי השיחות עם אמי בענייני ריומא, כמו: "הילדה שוב לא אכלה, מה נעשה? ואיך נסתרר?" ואז אמרה לי בעצב: "חנצ'ק, המצב כלל לא פשוט, אחי משרת בצבא הגרמני, ובעל קשרים עם המשטרה החשאית, ה'גסטאפו'. אחיינו חבר בתנועת הנוער ההיטלראית. את מבינה איך הסתבכנו? יקשה עלי לעזור לך בתנאים כאלה. אם אקנה עבורכם אוכל, כיצד אצליח למלא את השק מבלי שאיש יבחין ב? זה יהיה מסובך ומסוכן".

"מיצ'ה, אמרתי – צריך לנסות. הרי לא אבוא אליך כל יום, אולי פעם בשבוע או בשבועיים, ואולי צריך לחשוב על פגישה במקום אחר, מחוץ לביתכן". מיצ'ה הרהרה והגיעה למסקנה שעלי לבוא שוב לבית אחותה, כיוון שהיעלמותי הפתאומית תעורר חשד אצל אחותה ואחינה, ומי יודע – אולי יחשבו פתאום על ביקור משותף באוטווצק בבית-היתומים שאינו קיים כלל!

הפצרתי בה לצאת אתי בכל זאת לקניות בפעם זו ולמלא את השק. לא רציתי לחזור לגיטו ביריים ריקות, ולא חשבתי באותו רגע מה יהיה בפעמים הבאות. התרכזתי במילוי תפקידי החדש וחפצתי להצליח בשליחותי הראשונה בכל מחיר למען חברי, התולים בי אמון מלא. יצאנו מן הבית ופנינו לכיוון שוק "ז'לאנה בראמה" ("שער הברזל"). מיצ'ה החזיקה בידי ואמרה בקול, אולי כדי לנסוך בלבה אומץ לבי: "חנקה ליטווינסקה, אל תתרחקי ממני, הישארי צמודה אלי". כששמעתי זאת מפיה נרגעתי ונמלאתי ביטחון. אמנם כן, זה היה שמי בתעודותי המזויפות: "חנקה ליטווינסקה, שנת הלידה 1928, לילדה לודז'". תעודות אלה הכין לכולנו, לי, לאמא, לאבא ולמרישיה אחותי ידידו הפולני הטוב של אבי, ולאדק גורביץ'.

אותו יום רכשה מיצ'ה את כל המזון בכספה שלה, שכן לא הספקנו לקבץ סכומי כסף לקראת יציאתי הראשונה מן הגיטו. היא ידעה היטב באילו חנויות ניתן להשיג בווארשה הכבושה מוצרי מזון שונים, שאולו זה מכבר, והיו לה קשרים טובים עם בעלי החנויות שהכירוה. חוכמת החיים שלה המפותחת, הוכיחה את עצמה גם הפעם. מילאנו את השק בכל טוב, נפרדתי ממיצ'ה בחיבוק נרגש, והתכוונתי לחזור לחומת הגיטו, כמוסכם עם חברי.

שיבתי הראשונה לגיטו הייתה מלווה ברגשות מעורבים. מצד אחד, שמחתי על ההודמנות שניתנה לי להוכיח את יכולתי, את אומץ לבי, ואת תושייתי. מצד שני – שעות החירות הנעימות מחוץ לחומות הגיטו, הקניות בשוק, האנשים השמחים שפגשנו בדרך, הלבושים היטב, המדברים וצוחקים בקול רם, ללא חשש מסביבתם, הילדים המטיילים יד ביד עם הוריהם, התינוקות בעגלותיהם, העצים המלבלבים, גינות הפרחים המדיפות ריח של חיים וחיוניות – כל אלה קסמו לי קסם עצום, וכל זה בהשוואה לאוויר בגיטו, הספוג בריח המוות, ריח שקשה לי מאוד לתאר וללהגדירו – אף שיכולתי לזהותו בקלות. בחוץ היו

כל אותם מרכיבים, העושים את העיר למקום חיים נורמלי: חלונות ראוות, בתי-קפה, בתי קולנוע – עולם שהספקתי לשכוח כמעט.

הגעתי לנקודה המוסכמת. נתי חיכה בצד הפולני של החומה. עצרתי במרחק כמה מטרים מן החומה, מאחורי העצים, וחיכיתי לשריקה החרישית, היא הסימן שקבענו למעבר הקטע הקטן האחרון שעד לפתח. וכך אמנם עשיתי. השק שעל גבי הכביד והעיק, כתפי כאבו וראשי נשמת הצידה מכובד המשקל. ואז שמעתי את שריקתו החרישית של נתי. קפצתי בזריזות אל מאחורי העצים ובכמה פסיעות הגעתי לפתח החומה. שתי ידיים עזרו לי להוריד את השק מעל גבי ומשכו אותי דרך הפתח פנימה תוך הגיטו. השתחלתי פנימה במהירות. יולק חיבק אותי למשך שנייה אחת ולחש: "מהר, מהר, בואי נרוץ. אני אשא את המטען".

רצנו לאורך הכתים, עד שהגענו לביתו של נתי. הכנסנו את השק, דמוי ה"אנטנה" ואז התחיל טקס חלוקת האוצר. לפי עקרון השותפות שקבענו, הגיע לכל אחד מאיתנו שליש. נכון, את כול המיצרכים קנתה מיצ'ה בכספה, אך לא פציתי פה. השותפות הכתיבה חלוקה ברורה: שליש, שליש, שליש.

הגעתי הביתה עם השליש שלי, מונח בסל שנתנה לי אמו של נתי. השק נשאר אצלה לניקוי, לקראת היציאה הקרובה, המתוכננת לימים הקרובים. מאושרים היו הורי, ומאושרת הייתה אחותי הקטנה מרישיה, כשהוצאתי מהסל את העוגה שאפתה מיצ'ה, את תפוחי האדמה, תפוחי העץ, הקמח, הגריסים, הנקניק, וכל שאר המטעמים שקנינו בשוק. הבאתי אפילו סוכריות למרישיה, מתנתה של מיצ'ה.

כך התחילה הקריירה שלי כמבריחת מזון. ולא רק מזון. במשך הזמן נוקקתי גם לנעליים, לבגדים, לפריטים אחרים – לכול דבר שאפשר להכניסו לתוך השק, העיקר שיתמלא השק עד תום. תדירות יציאתי גדלה מפעם אחת בשבוע לפעמיים, ואחרי-כך לשלוש פעמים בשבוע.

רק סבתא רחלי לא הייתה מרוצה מהפעולה. "האם כדאי לסכן את הילדה? עלינו להסתדר בכוחות עצמנו, כמו שכולם מסתדרים". אך אמא אמרה: "אני חוששת מאוד שבלעדי סידור זה – לא נצליח להחזיק מעמד".

אחר כך הציגו ההורים שאלות רבות על מיצ'ה ועל אחותה, ונדהמו מסיפורי על אחיה, על גיסתה ועל אחיינה. כששמע אבי על הצעתו של האחייני, שאתלווה אליו בביקורו הקרוב בתנועת הנוער "היטלר יוגנר", עלה על פניו שוב אותו חיוך מר: חנצ'קו, אני חושב שעליך להמשיך ולצאת לצד הפולני – אבל איננו בטוח שכדאי לחזור למיצ'ה. צריך לחשוב על דרכים אחרות. מכל מקום, אני משוכנע שאת תהיי המבריחה המוצלחת ביותר בווארשה". אל מיצ'ה הגעתי עוד פעם אחת ויחידה, ולפני פרידתנו ביקשה: "חנקה, לא נוכל להמשיך בדרך זו. הדבר מסוכן מדי עבורי, עבורך ועבור משפחתך בגיטו. אני מסכנת בזה גם את כול בני משפחתי הפזורים ברחבי פולין. אני מציעה שניפגש פעם בשבוע בקירנת השוק, ושם אעזור לך לערוך את הקניות".

נאלצתי לקבל את הבשורה המרה, ונפגשנו מדי שבוע בשוק, אבל צרכינו היו מרובים, ונוקקתי לעבור בכוחות עצמי לצד ה"ארי" עוד פעמיים בשבוע לפחות, כדי למלא את מחסורנו ומחסור עשרות בני המשפחה הסמוכים על שולחנו.

בגיהותי אל מעבר לחומה ביקרתי פעם אחת גם אצל ולאדק גורביץ', החבר הטוב של אבי מן הימים שלפני הגיטו. האיש נדהם כשראה אותי, ומייד נזף בי: איפה הייתם עד עכשיו? מדוע לא יצרתם קשר? הרי אתם יודעים עד כמה שאני מוכן ורוצה לעזור לכם".

אמרתי לו: "אבא ואמא, המעריכים אותך מאוד, מתכוונים לבוא אליך. בינתיים, הם אינם יכולים לצאת". ולאדק סיפר, שפעם-או פעמיים ניסה לעלות על ה"טראם", שחצה את הגיטו, ובעבור החשמלית דרך רחוב פרנציסקנסקה קיווה לראות אותנו. המראה שראו עיניו בגיטו, היה כה נורא שהחליט שלא לחזור על חוויה זו שנית, ואתנו לא פגש. ביקשתי את עזרתו של ולאדק בקניית מזון. הסברתי לו את מצבנו, תיארתי בפניו את מצוקותינו, והתאמצתי להבהיר לו שמדובר בשאלת חיים או מוות. ולאדק לא גילה התלהבות יתרה להסדר של קבע, ותידך את גישתו במכלול הסכנות הכרוכות בדבר. "את מבינה, חנקה, אילו הייתם עוברים אלינו כולכם, הייתי מסתיר אתכם כך שאיש לא היה יודע על קיומכם. בבקשה, הסבירי את דברי לאבא ולאמא. אם תבואי לכאן פעם או פעמיים בשבוע, עלול מישוה מהשכנים להבחין בכך, והדבר מסוכן".

כשסיפרתי לאבי את תוכן השיחה עם ולאדק, הוא פרץ בבכי. התנהגותו הנבזית של ולאדק פצעה את לבו. באותו מעמד גילה לי אבא, כי רוב רכושנו הופקד בידיו של ולאדק. "זכרי זאת, ואל תשכחי גם את רכושנו החבוי בקיר", אמר אבי. "ולאדק – והקיר". הנה כי כן, ולאדק המסור לנו, ולאדק האוהב והאוהד, ולאדק שאצלו הופקד רוב רכושנו, ולאדק שהבטיח הבטחות – אותו ולאדק נתלה בתירוץ של סכנה הנשקפת למשפחת גורביץ' ולדירי הבית ברחוב קרולבסקה. הבנתי שעזרי לא יבוא מולאדק כפוי הטובה. המחסור הכבד אילץ אותי לשמור אמונים לחבורה, לצאת שוב ושוב מן הגיטו ולחזור אליו. אך ללא עזרתם של מיצ'ה וולאדק, איך אצליח במשימתנו נועצתי באמי, שהכירה את וארשה היטב, אך היא נואשה עד מהרה מלמצוא מכרים, שבכוחם לעזור לנו. נשארתי ללא כתובת בצד ה"ארי", ונאלצתי לסמוך רק על עצמי.

ביציאותי העצמאיות הראשונות נחלתי הצלחה רבה. ידעתי שהכול תלוי בי, שאין לי למי לפנות ועל מי לסמוך. פניתי לשווקים, הסתובבתי בין הדוכנים, ועיני ראו הרבה דברים טובים ויפים. פתחת את עיני, הבחנתי בסובב אותי, גיליתי עירנות וחדות-חושים כשל היה נרדפת. הבנתי במהרה שעלי להימנע מקניות בחנויות ומקיבוץ נרבות. ילדה קטנה העורכת קניות בשוק ובכמויות כבדות-משקל – מראה כזה היה חריג ביותר, ועלול לעורר פליאה וחשד: "ממתי שולחים ההורים את ילדתם הקטנה לברא לקניות בשוק? בוודאי ילדה מיוחדת היא זו", היו העוברים ושבים מתלחשים ביניהם: ואם מיוחדת היא, אולי היא יהודייה? ומכאן קצרה הדרך אל הסוף.

מראה הסחורות שעל הדוכנים היה מפתה. כמה טוב היה לקנות מתפוחי האדמה הטריים, מהקרום המוריק, מהבשר, מהקמח. ראיתי דוכן ועליו גרביים, מוצר שנוקקנו לו נואשות. מהגרביים שלי כבר בצבצה הבוהן הגדולה, אותה עטפתי, מחוסר ברירה, בחתיכת נייר. בגיטו לא היו כנמצא גרביים חדשים.

היו ימים שהניבו פירות רלים גם אחרי שעות של הליכה וחיפושים בחוצות העיר, השק נותר ריק. והנה באחד הימים לפנות ערב, בהתקרב שעות החזרה לגיטו, מייאשת ומדוכדכת עזבתי את השוק מצדו האחורי, ואז פתאום התגלה לעיני ג'רערן – מייבלת השוק. לשם היו משליכים בעלי הדוכנים את כל הסחורה הקלוקלת ואת פסולת הירקות והפירות שהביאו האיכרים מהכפרים עבור עקרות הבית הפולניות.

כאחוזת טירוף התחלתי לאסוף מכול הבא ליד – תפוחי אדמה רקובים למחצה, כרובים רקובים, סלקים שכמעט ונזלו מבין אצבעותי. מבטי נפל לפתע על חתול יפה פרווה ששכב שם בלא רוח חיים. דחפתי גם את החתול המת לתוך השק. בלבי הבעתי מישאלה שיפול בחלקי, לאחר חלוקת השלל. מאז עזיבתה של מיצ'ה למדה אמי את מלאכת הבישול

והצליחה להכין מאכלים שהזכירו את המוגש במסעדות הטובות ביותר בווארשה שלפני המלחמה. חשבתי, שמבשר החתול יעלה בידה להכין תבשיל ערב לחיד. אמא הצליחה לבשל מרק טעים מקליפות תפוחי האדמה ומרק עשוי מבשר צבים. המרקים המלחמתיים של אמא היו אף טעימים יותר מהמרקים דמויי המים הדלוחים ומי הבוץ שחולקו עליי תלשים במטבח לנוקקים בפנינת גיינשהדנאלבקי. אולי גם מרק מבשר חתול יערכ להיכנח בתוספת חופן גריסים וקצת מלח שעוד נשאר מקניזותיה של מיצ'ה, יהיה לנו מאכל טעים מאוד. חששתי מעט מתגובתה של מרישיה, שטרם התרגלה לתפריטי הגיטו. בעקשנות שאלה את אמא שוב ושוב, מדוע אין בבית לחם, לחמניות, גבינה, ושאר המזונות שאהבה. בשבילה שמרנו בבית מאגר של מרמלדה, מעוזבונה של משפחת מלצר. קופסאות המרמלדה מתוצרת מפעלו של מר מלצר ליוו אותנו חודשים רבים, והשתמשנו בהן תמיד כקניוח לארוחות הדלותות שאכלנו.

כשהגענו לביתו של נתי עם השלל, נתגלע ויכוח קשה ביני לבין אמו. היא רצתה כחתול ואני הייתי נחושה בהחלטתי שלא לוותר. גייסתי את כל כושר השיכנוע, ובין השאר העליתי את הנקודה, שאבי מסוגל לפשוט את עורו של החתול, וכך יהיו למרישיה ולי נעליים חמות לחורף. בויכרוני היה חקוק סיפורו של אבא על אביו הבורסקאי, שממנו למד אבי את מלאכת פשיטת העורות.

כל השיכנועים לא הועילו. אמו של נתי התעקשה על מחצית החתול, וכששאלתי, מי יחתוך את החתול לשניים, התנרכה לבצע את המלאכה. עצם המחשבה לחתוך את הפגר לשניים הייתה בעיני בלתינסבלת. החלטתי הייתה נחושה וסופית: להביא את החתול בשלמותו הביתה. באין ברירה נקטתי בשפת איומים: "אם לא אקבל את החתול, אני פורשת מן השותפות עם נתי". כנראה שהפחד הניע את אמו של נתי לוותר על החתול. ברוב גאווה ואושר הבאתי את החתול השלם הביתה. אבא ראה את הפגר המסכן, נדהם ונתרד מתוך סלידה: "לשם מה הבאת פגר זה הביתה?" שאל. הזכרתי לו את סיפורו של סבא לייב מנדלברגר וראשית עבודתו כבורסקייה בשלהי המאה ה-19, ובייחוד את מומחיותו בפשיטת עורן של החיות. "אתה, אבא, סיפרת שממנו למדת את המלאכה. ומה יחמם את רגלינו יותר מאשר פרוות חתול?"

אבא התלבט קשות, באשר היה קיים איסור חמור בגיטו להשתמש אפילו בפיסת הפרווה הקטנה ביותר. אני מצדי חשבתי אותו רגע על רגלינו הקפואות בחורף, הבעתי את רצוני לעזור לאבא, אך הוא הסתגר במטבח ולמתור – התבשל על הכירה מרק ריחני, על הכסא בפניה היה פרוש לייבוש עור החתול ועל ידו מברשת, שאבא השתמש בה מדי פעם להברשת הפרווה. לקראת הערב הבריקה הפרווה ונראתה כפרוות היוקרתיות שעל צווארוננו בגדי הפאר מלפני המלחמה. החלט שאבא ינסה לגזור נעלי בית למרישיה, ואולי יישאר גם מישו בשבילי.

הימים עברו ומבצעי הברחת המזון נמשכו. יולק ונתי היו מרוצים ממני מאוד, אך אני נעשיתי פחות ופחות מרוצה מעצמי. המלאכה קשתה עלי מפעם לפעם. עייפתי מהמתח, מהבדידות הנוראה הכרוכה במילוי המשימה, מכובד האחזיות לגורל משפחתי הרעבה. מיזבלות השווקים לא טמנו בתוכן תמיד גדולות ונצורות. היו ימים שמצאתי רק עלי כרוב נזוליים, באחרים גיליתי מזונות שאיברו את טבעם לחלוטין ולא ניתן היה לזהות מה היה בגלגולם הראשון. האם היה זה תפוח אדמה? או אולי סלק? אולי ירק אחר? נטלתי אפילו עיסות דביקות ונזוליות אלה ומילאתי בהן את השק, מחוסר ברירה. לא פעם נאלצתי לעמוד בשולי השוק בלי השק, ולהושיט יד אל העוברים ושבים. אחד הושיט לחמניה, שני

כמה פרוטות, ושלישי נתן סוכריה. פעם אחת הושיט לי מישוה סליל של חוטי תפירה. אמא שמחה על המציאה, הוציאה מחס והחלה לתפור בגד קרוע. הכול נכנס לשק. לא הרשיתי לעצמי לטעום כזית, כדי להישאר שותפה הוגנת, ולהתחלק ברכוש ביושר. ההשפלה הכרוכה בקיבוץ הנרכות בשולי השוק, העצב, הבדידות והרעב הביאו אותי לא פעם לככות בכי תמרורים.

הצטיינותה של אמא בבישול לא ידעה גבול. היא הצליחה למלא סיר במרק טעים – שתכולתו גזר אחד וכמה עלי כרוב, סיר מרק שלם – עשוי מסלק בהמות עם קצת עלי שמיר. אפילו עוגה – כן, עוגה ממש, מכמה פרוטות לחם ישן וכפית של סוכר חום וכמה פרחים טחונים או קצוצים. כל התרכובת הזו התבשלה במים ואחר כך טוגנה במחבת על פירור שומן. וזורה לי עוד עוגה בטעם שמיימי עשויה מגריסים שחורים, שבשלו קודם כבדיסה סמיכה. כפי שמר מלצר מזג את עיסתו המרמלדית על קרש, כך מזוגה אמי את עיסת הגריסים לצלחת, הניחה לה להתקרר ולהתקשות, העמידה אותה בחוץ על אדן החלון במשך יום או יומיים, וכשהעיסה התקשתה, ניתן היה לחתוך ממנה קוביות קטנות קטנות. בתנאי הגיטו קובייה אחת של עוגת גריסים שחורים הייתה משולה לכונבוניירה מפוארת. היה אפילו מרק מבשר צבים, ומרק מבשר בלתי־מוזוהה. ואת כל המאכלים הטובים האלה בישלה אמא על מנורת קרביד או על כיריים מוסקים בקרשים. גז כבר לא היה.

והיה גם תבשיל – ממעיים של סוס, ומעשה שהיה כך היה. יום אחד הגיעה לאוזניה של אמא שמועה, שבקצה רחוב ואלובה, הקרוב לרחוב פרנצ'סקנסקה, מוטל פגר של סוס, וכולם נוהרים להצטייד בבשר. אמא רחפה לידי שק וזוג מספרים ואמרה: "רדצי, רוצי מהר, לפני שלא יישאר כלום. השתדלי לחתוך ככול שתוכלי. פתחתי בריצה לכיוון רחוב ואלובה, וראיתי המון בני אדם צובאים סביב משהו. התקרבתי וניסיתי לראות, אך לא הצלחתי להבחין – כי האנשים המתקהלים היו כולם גבוהים ממני. הריח שנישא באוויר, היה מוכר לי – ריח בשר נבלה. זה היה אחד מן הריחות האופייניים לגיטו: ריח הריקבות, הצחנה והניזון. התכופפתי והתחלתי לזחול בין רגלי האנשים. זו הייתה הדרך היחידה להגיע למרכז ההתרחשות. ההמונים התרכזו סביב לגוויית הסוס. הגעתי אל השורה הראשונה של הצובאים. הסוס שכב על גבו, בטנו פעורה וסביבו אנשים מצוידים בסכינים גדולים וחדים. הם תחתו וחתכו בפראות מבשרו של הסוס, והשליכו את פרוטות הבשר לתוך סליהם ושקיהם. ראיתי אפילו איש אחד, שדחף את פיסות בשר הסוס לתוך חולצתו, כי לא היה לו סל או שק. אני נכשלתי במאמצי לגזור מבשר הסוס במספרים, אך ידעתי שאין לי ברירה, אלא להביא משהו הביתה. לא היה לנו אז כמעט דבר מה לאכול בבית, וזמן חלוקת המרק בבית התמחווי טרם הגיע.

טיפסתי על גוף הסוס, החלקתי ושוב טיפסתי, בכל כוחי, אך ידיים כלשהן ניסו לעצור בעדי. ניערתי מעלי את הידיים ומצאתי את עצמי ישובה בתוך בטנו השסועה של הסוס. לא חשתי כל תחושת גועל. לא התייחסתי אליו עכשיו כאל בעל חיים, אלא כאל מנת מזון, שאפשר לבשל ולאכול. שמלתי נכתמה בכתמי דם ונרבה לגופי. דברים רבים בגיטו גרמו לי כאב, דמעות וצער וצבטו את בטני – אך לא הגעילו אותי. תחושת הגועל נעלמה ממני בגיטו כליל. יום יום ראיתי גופות מתים לאורך רחוב פרנצ'סקנסקה, מכוסות בנייר עיתון בלבד ולא נגעלתי. לא הייתי מוכנה ללסוף את המתים, אך גם לא חשתי גועל למראם ואף לא רתיעה. אפילו כשראיתי כיצד נושרת ידו של איש מת בזמן איסוף המתים על העגלה – לא חשתי תחושת גועל.

גוף הסוס התפרק בנקל, כמו בובה העשויה פלסטלינה. המספרים שברשותי היו כהים

וקטנים והתקשיתי לחתוך מן הבשר. אזי העתקתי את ישיבתי אל תוך מעיו והתחלתי לחתוך בהם. מיהרתי לבצע את החיתוך, מחשש שאחרים יפריעו לי. חתכתי וחתכתי והשלכתי את פיסות הקרביים אל תוך השק שנתנה לי אמא. עברתי כה מהר עד שלא הרגשתי האם מעיים אני חותכת או לב, לבו של הסוס. העיקר שהשק יתמלא ושאיש לא יגזול אותו ממני, כפי שקרה לעיתים בגיטו. הסל נתמלא לבסוף. אחוזה בו בשתי ידי ואז חילצתי את עצמי מתוך בטנו של הסוס, שכמעט לא הייתה קיימת עוד. הבחנתי שהאנשים גוזרים את בשר הראש. עיניו של הסוס היו פקוחות ועצובות. אני מראשו לא לקחתי דבר. הגעתי הביתה עם שק מלא בשר. אמא הייתה מרוצה מאוד ואמרה למרישה: "מחר אבשל מרק בשר טעים במיוחד, שכמותו לא אכלתן זה שנים".

בשעה שאמא בישלה את מרק הסוס, עלתה צחנה שהזכירה ריח של מיזבלה, ריח של פגרים ורקב, שגרם להרגשת בחילה עד כדי סחרחורת. אמא שאלה: "האם תרצו לצאת ולהתאווור לשעה קלה?" ויתרנו על הרעיון ונשארו בבית. הגפנו אפילו את כול החלונות כדי שהריח המחריר לא יגיע לאפם של השכנים. ריח מתירד ואיום הנודף מן המטבח העיד על משהו שמתבשל, ואת העובדה הוורצניו להצניע מעין זרים. השמירה על מזוננו המועט הייתה שאלת חיים ומוות לכולנו. עדיף להסתגר במטבח ולהיחנק מן הצחנה.

כשהסתיים בישול המרק, לא הספיק הריח להתנרף. המרק עצמו היה טעים ואנחנו התענגנו על טעמו ושמרנו את המרק הזה במשך ימים בתוך הסייר הגדול ששימש לנו בעבר, לפני המלחמה, להרתחת הכביסה הלבנה ביום הכביסה המפורסם.

לא היה טעם לבשל בסירים קטנים, שכן, כאשר מכינים מרק מגריד אורז אחד, צריך לבשלו עם כמות גדולה של מים, ולשם כך נזקקנו לסירים גדולים.

בגיטו התגלתה אמא במלוא תושייתה. אמא, שלפני המלחמה לא ראתיה מעולם במטבח, שמעולם לא ניקתה, כיבסה, צחצחה או הדיחה כלים כמו ידיה – שמרה בגיטו בחידוף נפש ובחריקת שיניים על ניקיון דירתו. נשארה כידינו עוד מברשת גדולה וכבדה שמיצ'ה השתמשה בה לפעמים להברקת רצפות הפרקט. הן היו צריכות להבריק אפילו מתחת לשטיח! בימי הגיטו, אמנם כבר לא היו לנו שטיחים, אך אמא המשיכה להקפיד על הברקת הרצפה, בעזרתו של אבא. הוא נהג להושיב את מרישה התמורה והקטנה על המברשת הגדולה והכבדה, דחף את המברשת קדימה, ומשקלה של מרישה עוד הוסיף ברק לרצפה.

פעם ביקשה אמא שאחפש בצד הפולני שעווה וקצת סבון, חומרים שסייעו לנו לשמור על צלמנו כבני אדם, על ניקיונו ובריאותנו. לעיתים ביקשה שאכנס לבית-המרקחת ואקנה תכשיר נגד כינים בשיער. "אמא, למי יש כינים?" שאלתי. "לך, חנקה, וגם למרישה, וצריך להיפטר מהן". "אמא, איך אוכל לבקש מהרוקח חומר נגד כינים? מה הוא יחשוב עלי? אני מתביישת. איני יכולה לעשות זאת. אם יש לי כינים, הוציאי לי אותן בעצמך". ישבנו, אמא, מרישה ואני חיפשנו זו בראשה של זו את הכינים המגעילות הקטנטנות, המיסירות והמגדרות. למדנו עד מהרה שיטות לחיסולן, והפכנו עיסוק זה לשעשוע. המאבק בכינים ובצאצאיהן המתרבים היה כמעט אבוד מראש, מאבק נואש וחסר סיכוי.

אמא מצאה במקום כלשהו בגיטו פחית נפט, ומרחה את שערותיה של מרישיה בנפט. הקטנה בכתה בהריחה את הריח האיום. טיפול כזה בשערותי היה מסוכן, כי מי שיחוש בריח הנפט בחנות הפולנית או בשוק, עלול להירתע ולחשוש במשהו.

המשכתי לצאת ולהביא מזון. כול פעם באיכות ירודה יותר, ומתוך קושי רב יותר. אך לא ויתרתי. התרחקתי לפעמים מהעיר מהלך קילומטרים רבים. הסתובבתי בשדות וליקטתי פירות וצמחים. בגיטו לא היו עצים, עלים או פרחים. אפילו מפרחים ניתן היה לכשל מאכל טעים ולהרתיח תה.

באחד הימים, לאחר השלמת הרכש, התקרבתי לחומת הגיטו. העץ ששימש נקודה אחרונה לפני השריקה החרישית של נתי, יבש ופסק מהצמיח עליהם, וכבר ניתן היה להבחין בו. הייתה שעת ערב מוקדמת ובשמים נצנץ הכוכב הראשון. התקרבתי אל העץ היבש וחיכיתי לשריקתו של נתי, אך במקומה נשמעו צעדים, ולא של איש אחד, אלא של שניים או שלושה. לבי גרם. מי הם? מי צועד כאן? נשמע קול נביחת כלב, שתמיד בישר רעות והקפיא את דמי. שלישיית שומרים פיטרלה ליד החומה החיצונית ובה איש ס"ס גרמני, שוטר פולני ושומר יהודי. הכלב התרוצץ לצידם בחופשיות. השלושה דיברו ביניהם גרמנית בקול רם. כשהלכו והתקרבו אל הפתח הגלוי, נתמלאתי דאגה לנתי וחששתי שלא יספיק להסתתר. השלישייה עברה מבלי להבחין בפתח, ורק הכלב נעצר לידו. אך למולי, הוא רק הרים את רגלו כדי להשתין. נרגעתי בראותי אותם ממשיכים בדרכם. הם התרחקו לאיטם אך הכלב לא שקט וחזר לכיוון הפתח, כאילו הריח דברמה באפו. כשנאש מלמצוא, התרחק גם הוא. ואז נשמעה שריקה חלשה, חרישית מתמיד, וזה היה האות שעלי לקפוץ ולהגיע במהירות לפתח.

אך לא הספקתי. השתטחתי על האדמה, נצמדתי אליה ונשימתי נאלמה דום. הכלב שמע, כנראה, את שריקתו החרישית של נתי, חזר על עקבותיו, נצמד לפתח והחל נוכח, כשקצף נפלט מפיו. נביחותיו נשמעו באוזני כרעמים איריים, ותחושת סכנה מתקרבת מילאה אותי. לא תיארתי לעצמי עד כמה היא קרובה. שלישיית השומרים חזרה על עקבותיה. שמעתי אותם פונים אל הכלב ואחר כך דורכים את נשקם. ואז נשמעה צעקתו של הגרמני, ואחריה צעקה של השוטר הפולני. הבנתי שהצועקים מתכוונים לנתי. נשמעה ירייה, ובעקבותיה זעקה, וזעקתו של נתי. ועוד ירייה, וצחוק, וצעדים של השלושה בהתרחקם עם הכלב. שריקתו החרישית של נתי נרמה לעולמים.

איבדתי את תחושת הזמן. הרגשתי רק שעלי להגיע אל הפתח, לעבור במהירות ולמצוא את יולק, שלבטח מחכה לי בצד היהודי של החומה. קמתי מאחורי העץ היבש ובריצה עברתי את המרחק הקטן, ואז ראיתי את נתי שרוע על הארץ, ראשו קרוב לחומה, ודם זב ממנו. לחשתי לעבור: "נתי! אך נתי לא השיב. ניסיתי להרים את ידו, אך ידו צנחה. הבנתי, שהם הרגו את נתי. כדי להכניס אותו אל פנים הגיטו נזקקתי לעזרתו של יולק. הכנסתי את ראשי לתוך הפתח וקראתי ליולק כמה וכמה פעמים. יולק לא ענה. החלטתי לפעול על-פי שיקול דעתי. ראשית, אכניס את המזון, אחר-כך אזעיק עזרה. בעבר ראיתי כיצד נקברים מתי הגיטו, וידעתי שיש בי כוחות לקבור את נתי בעצמי או להביאו לביתו, אל אמו.

עברתי דרך הפתח, משכתי אחרי את השק, אך יולק לא נראה בשטח. המתנתי עוד מספר דקות, אך יולק לא חזר. סחבתי את השק לביתנו והתייעצתי עם הורי כיצד לנהוג בגופתו של נתי. הם אסרו עלי לחזור לפתח שבחומה. בכך ראו סכנה גדולה, אך אני לא הייתי מסוגלת להשאיר את נתי ידידי שרוע על הקרקע הספוגה בדמו, גם לא יכולתי להופיע פתאום לפני אמו ולומר לה: "גרמני רצח את בנך". החלטתי להמתין לבוקרו של יום

המחרת. לא אמרתי מילה וחצי מילה להורי. הלכתי לכיון הפתח, נחושה כהחלטתי להעביר את גופתו של נתי לתוך הגיטו, לקרוא לאמו ולקבור אותו סמוך לחומה. אך בהגיעי, כבר לא מצאתי את הגופה. איני יודעת עד היום מי גילה את נתי ולאן נלקחה גופתו. הייתי מבוהלת ומפחדת שמא מישחו גילה את הפתח ואי־אפשר יהיה להשתמש בו עוד. נשארה בעינה התעלומה: מי גילה את נתי? אולי היה זה יולק, שחזר בלילה וטיפל בגופתו של חברו?

ממני נבצר אפילו ללוות את נתי בדרכו האחרונה, ומקום קבורתו לא נודע לי מעולם. נתי, לגבי, נשאר בגדר ילד הגיטאות שנעלם ואבד. לא ראיתי אותו עוד לעולם. יולק נמלט, כנראה, למשמע קול הירייה. וכך, במשך דקות ספורות איכדתי גם את נתי וגם את יולק, שני הנערים שאהבו והבינו אותי כל כך. הגיע לסיומו פרק הברחת המזון בידי קבוצה אלמונית של ילדים מברחים. עבורי – תקופה של מיבצעים נועזים, עם שני שותפים עזי־נפש ומסורים למשימתם. כדור גרמני אחד שם קץ לתקופה זו.

שלמה נצר

**עזריאל (יוזק) קוז'וך 1919-1943 –
מראשי המחתרת של הנוער החלוצי בזגלמביה
לזכרה של פרדקה, שנפטרה בתחילת 1994,
בקיבוץ "העוגן"**

תנועת המחתרת של תנועות הנוער החלוציות בזגלמביה בימי השואה רשמה דף ייחודי בהיקף פעולותיה, דרכה ומשך קיומה.

בין ראשי המחתרת בזגלמביה התבלט יוזק קוז'וך, שהיה בשנות ה-30 האחרונות ראש הקן של ה"נוער הציוני" בסוסנוביץ.

בתחילת פעולתו החינוכית-ציונית של יוזק קוז'וך, ערב מלחמת העולם השנייה, ישבו בפולין כרבע מיהודי העולם. לשון אחר – כל יהודי רביעי בעולם התגורר במדינה זו, שקמה לתחייה בשנת 1918, בתום מלחמת העולם הראשונה. ובלשון המספרים מדובר ב-3 מיליון יהודים, שהיוו את רוב מניינה של יהדות מזרח-אירופה ורוב בניינה של יהדות העולם בתקופה זו.

זו הייתה יהדות תוססת על מפלגותיה ותנועות הנוער הפעילות שלה, איגודיה המקצועיים, אירגוניה החברתיים, יהדות שהייתה מאורגנת במאות קהילות ברחבי המדינה. יהדות זו הייתה קשורה ליישוב היהודי בארץ בעבותות רבים, שטופחו על-ידי התנועה הציונית ותנועות הנוער הציונית, שהקיפו רכבות בני נוער. רבים מקרב יהודי פולין עלו ארצה בתקופה שבין שתי המלחמות, כשהם מהווים כ-40 אחוז ומעלה מכלל העולים ארצה בתקופה זו. ביניהם היו חלוצים שיצאו מ"ההכשרות" ל"הגשמה", בני המעמד הבינוני ובעלי הון. אלה ואלה, שהגיעו ארצה בדרכים לגאליות ואילגאליות, השתלבו בפעילות העניפה לקידומה של "המדינה בדרך". במחצית השנייה של שנות ה-30 חיה יהדות זו בחלקה הגרול במצוקה כלכלית, תוך שהיא מופלית לרעה בעיסוקיה המקצועיים השונים, רדופת שנאה הולכת וגוברת ואנטישמיות אלימה, שאינה בוחלת באמצעים בפגיעותיה ביהודים.

יזק-עזריאל קצוך – נולד 16 מאי 1919 – נרצח 2 באוגוסט 1943

וכך מתארת את מצב היהודים בשנים אלה, היסטוריונית פולנית צעירה, הכותבת בימינו: "הכאת עוברי אורח כרחובות, שכירת חלונות בבת-רכנסת, בבתים וחנויות יהודיים, הריסת "סטרנגנים" (קיוסקים) יהודיים, הצתות והטלת פצצות במיוחד על מוסדות רתיים (כמו למשל הסינגוגה בסוסנוביץ, במארס 1936) – אלה גילויים שכחים של התנכלות ליהודים בשנים אלה".

יהדות זו נראתה אז כציבור שדמו הותר וקיומו הכלכלי הלך והתערער, עקב פגיעות ביהודים מצד חלקים מהציבור הפולני והעדר תגובה מתאימה מצד השלטונות הפולניים. למרות תנאי הקיום ההולכים ומחמירים במדינה הפולנית, השכילו היהודים לשמור על מסגרת עולמם הפנימי, לפתחו, להרחיבו ולשוות לו מעין "נוסח פולין". על היהדות שישבה באיזור הדרומי מערבי של המדינה, בוגלמביה ("הבקע") בעיר סוסנוביץ Sosnowiec, נמנו כשלוש רבבות יהודים, שהיוו כרבע מתושבי העיר ובקירוב כשליש מיהודי איזור זה.

סוסנוביץ, עיר שצמחה מכפר, החל משלהי-המאה ה-19, שעלתה מתוך בירוא שטחי היערות שמסביבה, עולת ימים, הפכה לכרך שהתפתח סביב תחנת הרכבת, ונבנתה בצומתי מסילות הברזל, שעברו דרכה.

מתחנת הרכבת נמשך רחוב ארוך (מודל'ובסקה) וממנו הסתעפו משני צדדיו רחובות משניים קטנים יותר, בואכה העיר הישנה יותר (Stary Sosnowiec) על רחובותיה הצרים, שהפכו לרחובות היהודים.

לכאן נהרו יהודים מהסביבה כדי להתפרנס ממסחר ומלאכה באיזור שהתפתח לרגל תיעושו, תוך ניצול חומרי הגלם האנרגטיים (פחם וגז) ותוך עיבוד עפרות המתכת, שהיו מצויים במעמקי אדמתו.

הקהילה היהודית הפעילה והעירנית ידעה מאבקי שררה, שנימונו מחילוקי דעות

רעיוניים ומגמות אינטרסאנטיות של פרנסיה ועסקניה, שרובם הגדול השתייכו למפלגות השונות; אורתודוקסים, "המזרחי", הרוויזיוניסטים, ציונים על כול סיעותיהם ומפלגות הפועלים שלהם, בונדאים, מתבוללים ואף בקרב הקומוניסטים לא נעדר חלקם. הקהילה היהודית, ולצדה גופים וולונטאריים רבים, פיתחו פעילות עניפה למען הציבור היהודי, מתוך רגאה לקיום אורח חייו ולרווחתו. כך הוקמו מוסדות ציבור כמו בית-החולים היהודי ומוסדות סעד וצדקה לטיפול בנוקד ובנצרך. בית הכנסת הגדול ולצידו בתריכנסת של אירגונים ומפלגות, "שטיבלעך" של חסידים.

שתי גימנסיות יהודיות קמו בעיר: ההומניסטית (של ליברמן) ברחוב סדובה וזו למסחר ברחוב סקלרובה, שבניינה שימש באירוניה האכזרית של ההיסטוריה בימי השואה, כמחנה מעבר (Dulag), ממנו נשלחו יהודים לעבודות במחנות עבודת כפייה (במסגרת ה- Arbeitseinsatz).

בשנות ה-30 התעצמו תנועות הנוער היהודיות בעיר. אחת הבולטות והגדולות שבהן הייתה תנועת "הנוער הציוני", שכללה נוער עובד ולומד בגילים שלפני-ברמצוה, תלמידי גימנסיות וכוגריהם ונוער עובד בגיל שנות-העשרה האחרונות ובראשית שנות העשור השני לחייהם.

תנועת נוער זו ראתה עצמה כחלק מהציונות הכללית על גווניה. במצעה העלתה מעל הכול את ה"פרימט הלאומי", כלומר את ראשוניות העקרון הלאומי בהגשמת רעיונות הציונות בארץ, תוך הדגשת זכותו של העם היהודי למולדת בארץ-ישראל כדי לחיות חיים לאומיים, בדומה לעמים אחרים. תנועה זו חיינכה לערכי עבודה וחלוציות עלידי "ההגשמה העצמית" בארץ-ישראל. קבוצות החניכים נפגשו ב"קו" במשך השבוע בסדרות חינוך, שכללו שיחות, ויכוחים, עיון בפרקים נבחרים של הוגי רעות ציוניים, היסטוריה יהודית ופרקי צופיות.

הגדודים, שהיו פורמאציות על-קבוצתיות, נפגשו לרוב בסופי שבוע לפעולות סיכום – כשכל המסגרות האלה כונו בשמות עבריים כגון: "התקווה", "בני מדבר", "שומרי הארץ", "אל-על".

ברשי בגרי החניכים, שהיו מדי צופים ירוקים, התנוססו הסמלים של חבצלת צופים על רקע מגן דוד עטורים זר, כיאה לתנועת נוער ציונית-צופית-חלוצית. על שרוליי המדים נשאו אלה, שעמדו במבחן בעברית מדוברת, את התג "ע", ליד תגים צופיים אחרים. על קירות ה"קו" התנוססו סיסמאות עבריות ועיתוני קיר מגוונים ובידי החניכים נראו עיתוני התנועה שנשאו שמות עבריים, כשתוכנם כתוב ברובו פולנית. החניכים למדו גם ידיעת הארץ, שכללה הקניית בקיאות בגיאוגרפיה של ארץ-ישראל והתמצאות במפה שלה, ונודעה בשמה הפולני "פולסטינוגראפיה".

העברית כשלעצמה הייתה ברקע והיו תחומי בהם היא שלטה, ללא עוררין. הפקודות במיסדרים ניתנו בעברית, ברכת "חזק ואמץ", נישאה בפי כול, שירי הארץ הושרו בפי רוב החניכים ולא פעם הידהדו אולמות הקו ואף חצרו מקולות השרים והזקוקים בצוותא, לפי שירי הארץ ומנגינותיה. הם גזרו על עצמם הינורות מוחלטת מריקודים "סלונים" ומאורח חיים "פיליסטרי", שאינו ציוני ואינו צופי.

עם זאת יש לציין, שמאות החניכים, שהשתייכו לתנועת הנוער הציונית בחלקיה הרבים של פולין ובאזור זגלמביה בפרט, כבר היו בני תקופה, בה הסתגלות הלשונית והתרבותית הפולנית בחינוך הפורמלי, נתנו בה סימנים והטביעו את חותמם. הם למדו בכתריספר מודרניים או סמי-מודרניים, כלליים ויהודיים את המקצועות

השונים בפולנית (לעיתים את המקצועות היהודיים במידה זו או אחרת בעברית או יידיש) ולמדו על העבר הפולני וכן את בעיות ההווה של המדינה הפולנית, כשאלה משולבות בהכרת התפתחויות לאומיות מודרניות. אבל ברובם הגדול לא נסחפו אחר ההתבוללות, שלא הצליחה להכות שורשים בחברה היהודית בפולין. בית-הספר והסביבה הפולנית לא סיפקו את צרכיהם הייחודיים כצעירים יהודים-ציונים, השואפים לממש את זהותם היהודית הלאומית בתנאי הגולה. כדי למצוא את החסר להם בתקופה של התעוררות לאומית, ששולבה עליידי החוץ של קיבוץ גלויות בארץ-ישראל, הם הצטרפו לתנועה.

יחד עם זאת יש לציין, שהתנועה היוותה בשבילם מסגרת אקסטרקולארית, או סיפקה להם תוכן לזמנם החופשי. "הקן" התנועתי שימש כעין "בית נוסף" ולעיתים תחליף למשפחה והווי אלטרנאטיוו בעולם היהודי, שצלל יותר ויותר לחוסר האונים, במדינה המפלה את היהודים לדעה ונוגשת בהם בגילויי אנטישמיות אלימות. הם מצאו ב"קן" את מסגרת הבילוי של בנים ובנות יהודיים בשעות הפנאי, שדה נרחב לפעילויות אינטלקטואליות מגוונות, שסיפקו תוכן לרוות את צימאונם לדעת, מקור למילוי החסר בתחום השיחיון החברתי והמיני ואת זיקתם השיוכית היהודית.

פעילויות אלה באו, כמו כן, לספק את שאיפותיהם למודרניזציה במסגרת יהודית לאומית מתחדש, תוך חריגה מאורח החיים המסורתי היהודי.

שיחות קבוצה בערבי חול, מיפגשי גרודים בשבתות ומעל הכל מיפקדי הקו, שנתקיימו בהזדמנויות תגייגיות, מילאו את תוכן חייהם. טקסי המיפקדים נודעו בתגייגיותם, כשכול חברי הקו ניצבים במדי צופים ענודים עניכות בצבעי השכבות של "זאבים", "צופים" או "בוגרים" מצדיעים לדגל ה"קן" המוגף ברמה.

המיפקד נמסר עליידי ראשי הגרודים לראש הקו, כשכל הנוכחים נענים לפקודתו ב"חזק ואמץ" אחיד, רווי מטען אידיאולוגי. בסוף שנות ה-30 נתמנה לראש ה"קן" עזריאל (יוחק) קורצ'ק.

חברי התנועה נכבשו לדמותו. קולו השקול והחודר היה בו כדי להביא לקבלת מרותו מרצון ופניו מלאי ההבעה שיוו לדבריו נימה של רצינות, שהיא הרבה מעבר למקובל אצל צעיר בן 20. דמותו המקרינה סמכות, שירדה כרוכה עם הענווה שבו, בהיותו "נחבא אל הכלים", הילכה קסם על חבריו.

הוא עצמו היה חניך גימנסיה ממלכתית פולנית, בנו של עסקן ציוני, איש "המזרחי", שהיה נוהג יחד עם אחיו בולק (בדציון) להתפלל עם אביהם ולמן בשבתות ובמועדים בבית-הכנסת של ה"מזרחי", עמד בראש תנועת נוער ציונית, היוצרת הווי של כעין מובלעת של ארץ-ישראל בוער אנפין, בה מתנתקים הנער או הנערה מהעולם החיצון הגלוי ושוקעים בדמיונותיהם על ארץ חתומה-קרוכה.

מסתבר שיוחק (עזריאל) כמו גם אחיו בולק (בדציון) לא "נישבו בין הגויים" והיו לחברים פעילים ב"הנוער הציוני", אחד כראש הקו והשני כראש קבוצה. כפל שמותיהם העיד על המקובל בקרב הנוער היהודי באיזור, אשר נודע בשמות הפולניים כלפי חוץ, ופנימה שמר על שמות עבריים-יהודיים.

ביתם של הקורצ'קים היה בית ועד לפעילים ציונים מקומיים ושלחי ארץ-ישראל, שפקדו את העיר. דמותו של האב, המסור בלם ונפש לענייני יהודים וארץ-ישראל, ואווירת הבית, השפיעו על הבנים שגדלו בו.

אווירת הבית וההשתייכות ל"נוער הציוני", תנועת נוער בעלת ערכים חינוכיים לאומיים, הטביעו את חותמם על יוחק. הוא הושפע ללא ספק גם מלימודיו בגימנסיה

הפולנית, בה הודגשו האלמנטים הלאומיים של אומה שקמה לתחייה. מסתבר שהללו עודרו כיסופים למשהו לאומי "יהודי", כשהוא תר אחר סימניהם בעבר היהודי ומתחנך כנער יהודי ציוני לקראת יישומם בהווה.

ציוניותו קיבלה את ביטויה גם בבית-הספר הפולני, בהתרתו נגד הסביבה הפולנית הלא-אוהדת ואף עוינת, כשהוא עונר ברש בגרו את סמל התנועה באורח הפגנתי, למרות האיסור הרשמי.

הפעילות התנועתית הרכיגונית הגיעה לשיאה במושבנות הקיץ, שנערכו בהרי פולין שבדרום המדינה. מושבת הקיץ האחרונה נתקיימה בקיץ 1943, בסקאבה עלייד ראבקה, במורדות הרי הטאטרה, כשבחלק הנמוך מושבת ה"זאבים" וה"צופים" ואלו בחלק העליון מושבת "בוגרים" ומדריכים, כשיוזק נמצא בתוכם.

ניתן לציין, שמעצם היות האנשים צעירים, צופים לקראת עתיד שונה, שבעיני הבוגרים נראה כעומד מאחורי הכותל, עם עלייתם הצפויה לארץ-ישראל כחברי גרעין "שורשים", לא נתנו דעתם בשלהי קיץ 1939, במדה מספקת לשמיים המתקדרים ולסערת המלחמה המתקרבת.

וכך נתגלגלו פני הדברים שלאחר סיום מושבת הקיץ והורדת הדגל שחולק לפסים, שנמסרו לחניכים באורח סמלי למשמרת לבאות, חזר יוזק עם חברים אחרים לסוסנוביץ, שהייתה נתונה בחרדה, כמו שאר יישוביה של פולין, ובהכנות קדחתניות לקראת הבאות. בלוח הפקודות של "הקן" אף הופיעה קריאה, להשתתף בחפירת שוחות כדי לקדם פני אויב.

ביום שישי ה'1 בספטמבר, עם עלות השחר, הושמעו צופרי האזעקה. מטוסים גרמניים החלו בהפצצות והצבא הגרמני חצה את הגבול הסמוך לעיר. מלחמת-העולם השנייה החלה. ב'4 בספטמבר נכבשה סוסנוביץ על-ידי הצבא הגרמני. באווירה של ראשית הגזירות שניתכו על האוכלוסייה היהודית, וחשש הולך וגובר מפני הבאות, טישש יוזק את עקבות הפעילויות בקן התנועה, שהיה בחצר הבית בו התגוררה משפחתו. את דגל הקן היפה, שקודש במיפקד חגיגי של הקן, זמן קצר לפני כן, הסתיר כשהוא ארוז היטב באדמה מתוך אמונה, ש"את הדגל היפה החדש שלנו עוד נפרוס והוא יתנוסס אל על בגאון".

עד מהרה התחדשה במסגרות מצומצמות יותר הפעילות התנועתית, שכללה פגישות ארעי של חברי קבוצות שונות. הגילוי החדש של הפעילות, שבאה לענות על הצימאון לדעת, שאיפיון כה רבים מקרב הנוער, מצא עתה את אפיקו באירגון לימודים על-ידי חברי תנועת הנוער, בקבוצות קטנות במקומות שונים.

עד מהרה הסתעפה פעילות זו, כשהמעשה החינוכי התבטא בטיפול בילדים, שנשארו עתה, עם מועד תחילת שנת הלימודים בבית-הספר, ללא מסגרת חינוכית כלשהיא. לפי הוראת הגרמנים הוקם בסוסנוביץ ה"אלטסטנראט" – מועצת היהודים, שלראשה מונה משה (מוניק) מרין, ועל ידו הופיע עד מהרה המיליציה היהודית (ה"Ordnungsdienst") שחבשה כובעי משטרה כחולים לבנים. תחומי הפעולות של הקהילה, כפי שהמשיכו לכנותה בתקופה הראשונה, הקיפו את כל תחומי החיים של היהודים מאחר שהם בודדו למעשה מהאדמיניסטרציה העירונית, עליה השתלטו הגרמנים. פעילות זו כללה את הקשרים עם הגרמנים תוך מילוי הוראותיהם, בעיות אספקה, סדר וניקיון וטיפול בעניינים מינהליים אחרים.

עד מהרה הצליח מרין להקים "מרכז אלטסטנראטים" שכונה ה"צנטראלה" (Zentrale)

des Jüdischen Altestenräte in Ost Oberschlesien באיזור שסופח עתה לשלייה העילית המזרחית והוא עמד בראשה.

ה"צנטראלה" הקיפה כ־30 יישובים יהודיים, ובתוכם שתי הערים הגדולות סוסנוביץ ובגריץ. יוזק החל לעבוד כפקיד בקהילה היהודית, תפקיד שאיפשר לו לבקר בעיירות הסביבה. הוא התרשם, שההתרוששות שהעמיקה בקרב היהודים עקב המצב החדש, בו נשללו מרבית מקומות עבודתם ונתקפתו פרנסותיהם, נתנה את אותותיה. העזובה, הדלות והמסכנות נתגלו עתה במשפחות רבות, שנשארו מחוסרות אמצעי קיום וילדיהן עוזבים לנפשם. בוגרי התנועה וביניהם קרול טוכשנרייך, בצלאל בורשטיין, שרה ברגמן, וחיים אתנו קעת בארץ, פרדקה אוקסנהרלר ו"ל ועוד אחרים שנספו, החלו להיפגש ולמעשה הפכו לכעין הנהגה של הקן בסוסנוביץ, שהחל לגלות ניצנים ראשונים של פעילות.

בעומדם לפני הצורך למצוא סעד לנוקשים, הם החליטו על איסוף כספים למען פעולות סיוע שנדרשו. לאחר דברי התעוררות של יוזק אודגנה הפעולה ומאות מארקים, שנאספו מתרומות קטנות וממכירת חפצים שונים, שימשו למימון הסיוע בתחילתו.

כשהחלה להסתמן אפשרות לברוח למזרח, לשטחי פולין שנכבשו על־ידי הסובייטים, החלו רבים להכין תרמילים, כשהם שוקלים האם ומתי לצאת לדרך. בהתייעצות שכונסה על־ידי יוזק נשמעו דעות שונות, מהן שצידדו בהליכה למזרח ומהן שהתנגדו לכך.

יוזק, שמנהיגותו הייתה כמעט טבעית וחבריו חיכו למצוא פיו, סיכם: אם כי המצב בשטחים שנכבשו על־ידי הסובייטים נראה קל יותר, מקומנו כאן וזאת כדי לא לעזוב בימים הקשים את בני הנוער הצעירים, ולארגנם מחדש לקראת הבאות. אנתנו נישאר אתך, נפעל יחד כבעבר – פסקו החברים לאחר דיון מעמיק וקיבלו את דעתו.

כך, למעשה, החלה להתארגן הפעילות התנועתית־חינוכית.

הפעילות החינוכית החלה אף היא להסתעף. הלימודים בקבוצות שונות התרחבו והם כללו לימודים תיכוניים, בהם לימדו חברי התנועה בוגרי הגימנסיות, כשאליהם מצטרפים אנשי ציבור שונים.

הפעילות הזו אף חרגה ממסגרת לימודים פורמליים והיא הקיפה חוגים ספרותיים, היסטוריים, עריכת עיתוני נוער, ודיונים בענייני ריומא. עם בוא החורף, נערכו המיפגשים באולם שעל־יד הקרח שבחצר אחד מבתי־הספר, ששמש להחלקה על מחליקיים. מקום זה איפשר מיפגשים גדולים יותר והוא נוצל לעיתים לכינוס חברי הקן למסיבות תג, או להעלאת זכרן של דמויות ציוניות, שנסתלקו מאתנו. עם בוא הקיץ הועתקה פעילות זו לבית־מחוי לנצרכים, ששוכן כבניין תלמוד תורה שנודע בשמו "המטבח" ברחוב יסנה.

מלבד הכנת ארוחות וחלוקתן, שבהם השתתפו חברי התנועה, שימש המקום להמשך המיפגשים והכינוסים בשעות אחר־הצהריים, עד שעות העוצר, שהוטל על היהודים. ויש שהפעילות נמשכה במשך לילה שלם.

מוניק מרין, ראש ה"צנטראלה", שידע על פעולות הנוער, פנה אל נציגיהם בהצעה להקים מחלקת נוער על־יד ה"אלטסטנראט".

ההצעה עוררה חילוקי דעות בין חברי תנועות הנוער, אולם לאחר דיוורברים הוחלט להקים את המחלקה מתוך הנחה, שזו תדע לשמור על שיקול רעת עצמאי ותימנע מקבלת מרות אוטומאטית של מרין.

את ראשות המחלקה, שנודעה בשם מועצת הנוער, (Jugendberatungsstelle) קיבל על עצמו יוזק, כשלידו מועצת נציגי תנועות הנוער החלוציות. הוא הכין את הפעילות וכיוון

אותה ממשרדו שבבניין ה"צנטראלה" בסוסנוביץ. הוא נבלע כולו בעשייה של מחלקתו, שקיבלה עתה על עצמה גם את המשימה של ההכשרה המקצועית של הנוער במקצועות מלאכה שונים, במסגרת ההסבה המקצועית (Umschichtung). במכתבים רשמיים שנשלחו על-ידו לג'נבה, לנציגות הסוכנות, מדובר על מאות לומדים בקורסים שונים שכללו: מסגרות, נגרות, אלקטרוטכניקה, תיעול וכיוב, שענות, סנדלרות, חייטות ועוד. מעל הכל הדגיש יוזק את פתיחת ההכשרות החקלאיות ואת קיומם של קיבוצים בבנרסבורג ושמנשיץ (שמות גרמניים לבנרין ושצ'יימישיצה), כשתוכניות לעונות הקרובות, לדבריו, נמצאות בהכנה.

עד מהרה נפתחו חוות חקלאיות בסוסנוביץ ("החלקות") ובבנרין ("החוה"). החוות שימשו כמקומות מיפגש של בני תנועות הנוער השונות, בהן טופח ההווי התנועתי, התקיימו מיפגשים וכינוסים, נשמעה שירה עברית והאווירה התנועתית שלטה בכול. חוות אלה, מלבד היותן מקומות תעסוקה ומיפגש לבניה-נוער, נראו בעיניהם כתחנה בדרך להגשמת חלומם בארץ-ישראל.

יחד עם זאת, המישלוחים של צעירים לעבודת כפייה כמחנות העבודה בגרמניה, ריללו את השורות והטילו על חברי התנועה את התפקיד לאירגון הסיוע לחבריהם במחנות. כדי להניצל ממשלוח למחנות עבודה כפייה אלה, מצאו רבים מקלט בעבודתם בסדנאות המלאכה (ה"שופים"), שהוקמו על-ידי הגרמנים.

בקיץ 1941 הוחל בגירוש יהודי ה"גנראל גוברנמן" (שטח הפרוטקטוראט הגרמני בפולין) למחנה ההשמדה. הידיעות על כך הגיעו לגיטאות פולין וליהודי שלזיה העילית, שעוד התגוררו בבתייהם בתקופה זו, וסבלם היה פחות בהרבה מזה של יהודי הגנראל גוברנמן. התארגנות האירגון היהודי הלוחם בוילנה (פפ"א) ובווארשה (ZOB), הביאה את שליחי התנועות לשלזיה.

בקיץ 1941 הגיע מרדכי אנילביץ' מווארשה ודיווח על ההתארגנויות להתקוממות, שהחלו בוילנה ובווארשה. הוא קרא לנוער בזגלמביה להתכונן לקראת האפשרות של גירוש היהודים והצורך לעמוד על נפשם. ברזמנית הוא נפגש עם מרין כדי לתאם אתו את פעילות הנוער. הפגישה נסתיימה בלא-תוצאות.

עם בוא גל הגירושים לשלזיה, מסרב יוזק לתת ידו לגירוש יהודים ומוותר על עבודתו ב"צנטראלה", תוך כדי ניתוק הקשרים אתה.

ב-12 באוגוסט 1942 נערך הגירוש הגדול של אלפי יהודים מערי שלזיה העילית, כשחברי התנועות מנהלים תעמולה נגד התייצבות במגרש הגירושים ועושים כול מאמץ להציל בתחבולות שונות, ממקומות האיסוף לקראת המשלוח, את מי שניתן היה להציל. במצב החדש, בו התעוררה יציבות יחסית שהיה בה לא מעט מן האשליה, שינו תנועות הנוער בסוסנוביץ ובבנרין את פניהן. מתנועה חינוכית הן הפכו לתנועת מחתרת, שהתארגנה בתאים קטנים. בראשה של תנועה זו הוקמה מפקדה המורכבת מנציגי תנועות הנוער החלוציות, ויוזק קוז'וך ביניהם.

בין המשימות השונות שהוטלו על חברי התנועה, הקשה והמסוכנת ביותר הייתה הפעילות להשגת נשק – בעיקר אקדחים, שהושגו בדרכים שונות במספר זעום, תוך סיכון נפשם של המקשרים שטיפלו בכך.

בתחילת 1943 התכנסה ההנהגה המצומצמת של "הנוער הציוני" בסוסנוביץ לשיבת לילה, כדי לקבל דו"ח מיוזק ולהחליט על הצעדים הבאים (בישיבה השתתפו מלבד יוזק גם יאנק (יעקב) צימרמן וזל, ליאון בלאט וקרול טוכשניידר, החי אתנו בארץ). בדבריו הצביע

יוזק על שיתוף הפעולה בין נציגי התנועות במסגרת ועדה בידתנועתית לענייני הגנה, תיאר את החיפוש אחר קשרים עם המחתרת הפולנית שלא נשאו פרי וסקר את המאמצים המושקעים להשגת נשק וייצורו במחתרת.

כמו כן העלה על הפרק את בעיית העיתוי של תחילת הפעולות בנשק תוך הדגשה, שיש להתנתו במעשי הגירוש הטוטאלי של היהודים מהגיטו. זאת כדי שלא לסכם מוקדם מדי את היהודים, שמאז חורף 1943 נדחקו לגיטאות בסוסנוביץ ובגריץ. יחד עם זאת, בסקרו את תנאי השטח בגיטאות שלזיה, בהם יושבים היהודים לרוב בבתים חורקומתיים, מטים ליפול, שאינם יכולים לתת מחסה ראוי בעת לחימה ואת מיעוט הנשק המצוי, הציע לחפש גם דרכי הצלה לאלה מהחברים שיוותרו.

הצעתו עוררה ויכוח חריף, שלושה לעתים בסערת רוחות של חלק מהמשתתפים, שטענו לאקטיביות לוחם ללא פשרות. לבסוף נתקבלה דעתו של יוזק בדבר הפעילות הדרכיונית: הכנה להתגוננות וחיפוש דרכי הצלה. מצד אחד הוחל בפעילות למען הצלה עלידי השגת דרכונים מזויפים משווייץ, חיפוש דרכים לבריחה דרך סלובאקיה להונגריה, וכן השגת כרטיסי עבודה של פולנים כדי להישלח לעבודות בגרמניה כלא-יהודים. מאידך, נמשכו ההכנות להתגוננות עלידי מאמצים להשגת נשק בחוץ, הכנת אמצעי התגוננות ובניית בונקרים בגיטאות. כל אשר יופעל עם בוא יום הגירוש הגדול, שבו תחלנה פעולות ההתקוממות.

ב־17 במארס 1943, כשבועיים לפני הגירוש הגדול, הגיע שליח מנציגות "ועדת ההצלה" מקושטא, שהביא אתו גם כספי סיוע ובמכתב התשובה לקושטא, שנחתם עלידי חברי המפקדה של נציגי תנועות הנוער ויוזק בקרבם, נמסרה אינפורמציה על גורלם של יהודי פולין וליטא, שברובם כבר גורשו למחנות ההשמדה, על מרד גיטו וארשה שנסתיים ועל הגישו ש"נהרס לבלי השאר שריד".

ועל עצמם הם כותבים בין השאר: "עשינו הכנות להגנה, אולם לצערנו בלי הצלחה..."
"על סמך הדרכונים שהשגנו דרך שווייץ (מדובר בדרכונים של מדינות דרום-אמריקה) הוצאו אנשים מעטים".

הם מבקשים:

"אנו מחפשים דרך להונגריה ומבקשים מכם לעזור לנו בכך דרך". יש לציין שפעולות אלה של חיפוש דרכים לסלובאקיה והונגריה-כבר החלו קודם, ואחת הפעילות בכך הייתה פרדקה, שהייתה אז אשתו של יוזק.

מהנאמר במכתב יוצא, שהצעת יוזק לחיפוש דרכי הצלה כאפשרות אלטרנאטיבית נתקבלה על חברי כול תנועות הנוער, וזאת מבלי להזניח את ההכנות להתגוננות, שנתקלו כאמור בקשיים רבים.

הגירוש הגדול החל במידה רבה בהפתעה, ב־1 באוגוסט 1943.

בר"ח של ראש המשטרה הגרמנית בסוסנוביץ נמסר, שהיחידות שהשתתפו בחיסול הגיטו נתקלו בהתנגדות מזוינת של חלק מהיהודים, שפתחו ביריות על הגרמנים. התגוננות היהודים גרמה להארכת הפעולה מעל המתוכנן ונדרשו כוחות נוספים כדי לרכאה, נאמר בהמשכו של הדו"ח.

בעדותם של חברים שנמלטו והגיעו לקושטא נאמר, כי לפי התוכנית עמדה קבוצת לוחמים בסוסנוביץ להתחפש במדי גרמנים, לצאת מהגיטו ולהתקשר עם אנשים מחוץ לגיטו כדי להמשיך את פעולתם. בלילה הראשון, עם בוא הגירוש, כשיצא יוזק לארגן את חבריו בבונקר, נורה בידי קצין גסטאפו ומת. נפילתו ירדה על חבריו כהלם. חברים אחרים,

שהתגוננו בנשקם, נורו ונפלו, ביניהם: יעקב (ינק) צימרמן ואשר (היפק) גליצנשטיין. גם בין אלו שנמלטו מהגיסו והתגוננו, נפלו קורבנות וביניהם בן ציון (בולק) קוז'ור, לולקה ושמואל מיטליס ואחרים.

אלה שהצליחו להימלט מבלי להיפגע גופנית, פילסו את דרכם, תוך התגברות על מכשולים רבים, והגיעו דרך סלובאקיה והונגריה בתחילת 1944 לארץ־ישראל. הם נושאים את זיכרו של יוזק כראש וראשון ביניהם. טביעת חותמו ניכרת בחינוכם, מתווה את דרכם בשעות הקשות ביותר, ומלווה אותם עד היום.

פרקים מימי השואה בלאטוויה*

המתמטיקאי הכישרוני

בשנים שלפני מלחמת העולם השנייה חי בריגה סטודנט יהודי צעיר, לייב (ליאופולד) קרמר, שמשך את תשומת הלב בפקולטה למתמטיקה באוניברסיטת לטוויה. נולד בריגה, לאב תופר נעליים. כבר מראשית לימודיו החל לגלות את כישרונותיו והבנתו העמוקה בבעיות המתמטיקה הגבוהה. הפרופסורים הלטוויים וגם הגרמניים, שודאי אי-אפשר להאשים במם באהדה מיוחדת לסטודנטים יהודים, כבר אז, בשנים 1938-1939 ניבאו שהוא יתפתח ויהיה מתמטיקאי גדול. כבר בשנת 1940 הוכיח את כישרונותיו. הוא למד בקלות, ללא מאמץ, כמשתעשע. נוסף למתמטיקה למד נגינה בכינור בקונסרבטוריום של ריגה, אצל הפרופסור אדולף מץ. גם כאן, כמוסיקאי וכנר, היה אחד התלמידים המצטיינים והמבטיחים ביותר של הפרופסור המפורסם, הפרדגו הידוע לנגינה בכינור. קרמר הכישרוני, כלל לא ידע ניגודים בין שני המקצועות: אינטגרלים ודיפרנציאלים חיו בשלום עם תווי בטהובן, מוצרט וצ'קובסקי.

באביב ובפרוס קיץ 1941, בהיותו בן 21, היה קרמר בעיצומן של הבחינות הממלכתיות לסיום לימודיו באוניברסיטת ריגה. הבחינות נתארכו עד אחרי התחלת המלחמה. ב־26 ביוני 1941 הן נתקיימו במקלט של בנין האוניברסיטה, בלוויית רעש פצצות וירי של תותחים. גם פה מקבל קרמר את הציון הסופי "טוב מאוד". אולם כבר היה מאוחר מדי עבורו ועבור כל משפחתו, שחכתה לסיום בחינותיו, לעזוב את ריגה.

בתוך ימים ספורים בלבד, באחד ביולי, כבר היו הגרמנים בריגה. בחודשי אוגוסט ספטמבר העבירו בכוח את כל יהודי ריגה מרירותיהם העירוניות וכלאו אותם בגיטו ריגה. לא היו יוצאים מן הכלל. גם המתמטיקאי והמוסיקאי המוכשר קרמר, אביו, אמו ואחיו

* מתוך הספר "אבן כך זה היה" הנמצא ברפוס ויז'ניץ כחצאת "משואה" בשנת תשנ"ד. הסיפורים תורבו בריגה בשנת 1964.

הצער נמצאו כלואים מאחורי גדל התיל. הקשר היחידי עם העולם שמסביב היה מקום העבודה, לשם הובלו היהודים קבוצות קבוצות, תחת משמר קפדני של חיילים חמושים. אך לא כדי להעסיק את קרמר במתמטיקה או במוסיקה, אלא כדי לסחוב ארגזים, שקי מלט, לפרק קרונות עץ ופחם, לחפור תעלות ועבודות שכאלה. אין ברירה, כול הגברים הבריאים חייבים לצאת לעבודה. שם, במקום העבודה, מקבלים מפעם לפעם צלחת מרק חם וגם פרוסת לחם – כי כך נותר עוד מזון בבית למשפחה בגיטו הקר והרעב.

גם קרמר עובד כפועל שחור אצל יחידת הצבא הגרמני. הבחור השקט והרציני מוצא חן בעיני כולם – בעיני חבריו היהודים וגם בעיני החיילים הגרמנים. הם משתוממים; כה צעיר וכבר מתמטיקאי מדופלם. נמצא שם גם חייל גרמני, סטודנט למתמטיקה, כמעט עמית של קרמר. אולם מעמדם שונה: קרמר הוא עבד שכיר וללא ערך, בן לעם של תת-אנשים, אותם חייבים להשמיד, לעקור מן השורש, ואילו הגרמני הוא נציג הגזע העליון, הנבחר, המנצח, שהכול חייב להימצא ברשותו, כשם שכרשותו היום והמחר וכן השלטון והאמת.

שני הניגודים האלה כבר אינם מסוגלים לחיות בכפיפה אחת עם אינטגרלים ודיפרנציאלים, ולא עם עמקיות אחרות של תיאוריות מתמטיות. ובכל זאת מוצאים דרך היברות: "אתה חי עם משפחתך בגיטו, אך נמצאת ימים תמימים בבית? הֲבֵן שאני בן למשפחה עשירה, תמיד הייתי מפונק. אך בגיטו תוכל להטליא לי את גרבי החיילים מצמר? אינני רוצה שתעשה זאת בחינם – אשלם לך במזונות, זה ודאי יועיל לך". אמו של קרמר מקבלת בקורת-דיוח את ההצעה – מה הקושי? היא כבר תטליא אי-אלה זוגות גרביים או כפפות צמר. יש לה זמן רב והותר, ובלבד שבבית יהיה קצת יותר אוכל. גם חיילים גרמנים נוספים שומעים על ההסדר הזה, גם הם רוצים כדבר הזה, וקרמר, הבן האהוב, מביא את חבילות הגרביים מהעבודה הביתה לגיטו, נושא אותם גם חזרה, בלי שיהא מודע לפשע הנורא הקשור במעשה הזה.

בשלהי אוקטובר 1941 אחרי העבודה, ליד שער הכניסה לגיטו, בקרן רחובות סאדובניקובה ויעקאבפילס, מהומה, רעש, צעקות פראיות, כנראה מצוד וסריקה. שוטרים לטווים, אנשי משמר הגיטו, עומדים בשתי שורות ארוכות וחובטים במקלות בראשי העובדים היהודיים הנכנסים, החייבים מיד אחרי שעברו את השער, לצעוד במסדרון ארוך בין המרביצים. אנשי המשטרה מכים בפראות, ללא רחמנות, כדי להפחיד ולשבור את רוחם של המוכים. "ההצגה" הראשית מתחילה רק עכשיו, אחרי שורות המרביצים. בודקים וממשימים את כולם, כל שיש להם בכיסיהם, בשקיקים, בתרמילים הם חייבים להניח כמו ידיהם על שולחן ארוך. מאחור עומדים קציני משמר הגיטו ואי-אלה קציני ס"ס בכירים – נציגי שירות הביטחון הגרמני. השוטרים הלטווים משתדלים להוכיח בהזדמנות זו את נאמנותם לגרמנים וכיצד הם מסייבים למלא את תפקידיהם: לבוז מיהורי רעב מספר תפוחי-אדמה, בצל זעיר, פרוסת לחם, גזר, ביצה או בקבוק חלב, שאבא המיר במקום עבודתו תמורת זוג מכנסיים חדשים וטובים, כדי להאכיל את ילדו הקטן והחולה. השוטרים מודעים לכך, שמטרת אדונייהם השליטים להרעיב מהר ככל הניתן את שוכני הגיטו עד מוות, והמזון המובחר רק מאריך את חייהם. גם כמה גזרי עץ וחתוכות פחם נגולים מהם, מוטב שיחממו את השומרים במגרלי השמירה סביב הגיטו.

גם קרמר חוזר באותו זמן מהעבודה יחד עם קבוצתו, ובדיוק באותו יום, הוא נושא עמו חבילת גרביים לתיקון וכרוב, שהחייל נתן לו. שוטרי המשמר מוצאים מייד את המוכרת. מילא, את הכרוב נוטלים ממנו חוזקים אותו על הקרקע מתחת לשולחן, אולם הגרביים

הצבאיים מבעירים את חמתם. גניבה של ציוד צבאי, הרי זה מעשה חבלה, מעשה המחליש את גרמניה, צבאה והחזית. את טיעוניו של קרמר שהוא לא גנב את הגרביים, שאפשר לשאול את החייל הגרמני, שנתן לו אותם לתיקון – אין איש שומע כלל. ליהודי אין שום דרך להגן על עצמו. קצין המשמר הלאטווי מתייעץ דקות ספורות עם קציני הס"ס וחוזר מייד עם "פסק הדין". לא מפריע להם כלל, שעומדים שם סביב העובדים היהודים. בעוון פעולות "חבלה" בעת המלחמה, גורר הדין הוא עונש מוות, ודווקא כאן, לעיני כל היהודים המדוכאים, מעמידים את הבחור הצעיר המבוהל והמבולבל ליד הקיר. הדין יריה מאקרה, והמתימטיקאי הגדול שלנו לעתיד לבוא מוטל בראש שותת רם בביצת הסתיו...

הוא מוטל כך כול הערב, כדי להפחיד את כל היהודים האחרים החוזרים לגיטו עייפים, רטובים מגשם, קפואים מקור, ורעבים. אפלה יורדת סביב, כבר אי אפשר להבחין בזהות המת, רואים רק גוויה של גבר עוליימים. אבות, שבניהם היו ביום זה בעבודה, עוברים ליד גופת המת בלב רוער. אולם איש מהחולפים לידו אינם יודעים, שכאן בביצת, מוטל לא רק בחור יהודי, אלא בן אדם, שהיה יכול במרוצת הזמן ליהפך לאינשטיין שני, אולי עוד אחד מהגאונים הרבים שעמנו, משך כל הזמנים והדורות, הקריב ביד רחבה על מזבחות ההתפתחות האנושית ותרבותה... וכאן בביצת הטיט, נסתים שירותו לאנושות.

ימים אחר כך מתקרב לגיטו חייל גרמני. משמר המשטרה הלאטווי נותן לו מעבר ללא קושי. הוא מחפש ומוצא את דירת משפחת קרמר. כל השכנים יודעים, מי הם ומה אירע להם. עיני האם עדיין תפוחות מרוב כבי. רק מספר ימים חלפו מאז קברו את בנם היקר והאהוב בבית העלמין היהודי הישן בגיטו. "בנכם עבר אצלנו, באתי לקחת את הגרביים שלנו, האם הם מוכנים? כן, אני יודע על המקרה המצער שקרה. את הגרביים האחרונים כבר קיבלתי בהיותי על המשמר, אולם חייבים להיות עוד זוגות". ברגע זה כאילו הבין את מלוא האכזריות של בקשתו, מנסה החייל לנחם את האם, אולם דבריו נשמעים בפיו כה אוויליים ומסורבלים: "הן זו מלחמה, אין מה לעשות. גם צעירים שלנו נופלים באלפיהם בחזית יום יום..."

אחיו הצעיר של קרמר, סטודנט לכימיה, היה לפני המלחמה חבר טוב שלי. הוא סיפר לי את המקרה בפרטי פרטים מייד אחרי שאירע. אמו נספתה באחת האקציות בגיטו. אותו ואת אביו ראיתי בפעם האחרונה בגיטו הגברים הקטן באביב 1943. אתר כך כבר לא ראיתי אותם, ולא שמעתי עליהם, כנראה ניספו מאוחר יותר באחד ממחנות ההשמדה.

אלוהים, תן לי כנפיים

בריגה היו שני אחים, איזקסון, שניהם מוסיקאים. אחד כנר, השני פסנתרן. בשבוע הרגיעה בין האקציה הראשונה והשנייה, העבירה אליהם אותם מהגיטו הגדול לגיטו הגברים הקטן את בנה, נער כבן 14-15. את שמו כבר שכחתי, אולם אני זוכר את שם משפחתו: שניידר. בימים כאלה, כשאמא שולחת ומרחיקה ממנה ילד, אין היא עושה זאת בלב שקט. אבל אחרי האקציה הראשונה הנשים כבר הרגישו וידעו, להיכן מובילה הדרך שלהן ושל ילדיהן. בגיטו הגברים הקטן כבר כלאו כמה אלפים גברים צעירים ככוח עבודה, וביניהם שני אחיה, והיא החליטה: "לך בני הקטן, אולי אתה משנינו יישאר בחיים".

בינתיים כבר עברה גם האקציה השנייה. היום יום שלישי בשבוע, תשעה בדצמבר 1941. שני הרוצים חולכים בבוקר עם הקבוצה שלהם לעבודה בעיר. אינם יכולים לקחת אתם את

הנער לעבדוה. ליד שער הציאה מהגיטו ניצבת משטרה לאטוית, שמוציאה את הילדים משורות העובדים היוצאים ולא נותנת להם לעבור את המחסום. נוסף לכך היה הנער באותו יום מצונן ולוקה בחום גבוה. הדודים החליטו משום כך, שהנער יישאר אותו יום בבית, ומה שיקרה אחר כך – יקרה.

אולם, יום זה לא היה ככל הימים, כשם שגורל הנער הזה אינו כגורלם של אלפי בני-נוער אחרים בעולם. זה היה "יום שלישי עקוב הדמים". עדיין לא די בדם היהודי, שניגר בשתי האקציות מאותם עשרים ושישה – עשרים ושבעה אלפים ילדים תמימים, נשים, גברים, זקנים שהומתו על לא עוול בכפם. אולי זה מעט מדי ומוטב לקטול מעט יותר. האדונים הגרמנים חייבים להיות מרוצים משותפיהם הלסווים ב"ניצחון הגדול" לחיסול גיטו ריגה. משום כך הולכים לגיטו הגברים לבצע את הבדיקה האחרונה, לתפוס עוד כמה מאות קורבנות. הכל נעשה בזריזות וכבר הולכים השוטרים של משמר הגיטו כחיות פראיות ופורצים לתוך הגיטו הקטן. הם מחפשים נשים יהודיות וילדים, שמסתתרים במקומות מחבוא, וכן גברים שאינם עובדים ו"פושעים" אחרים מעין אלה.

הבית הראשון ליד שער הגיטו, בקרן הרחובות לודאו וליקסנאס בניין גדול בן ארבע קומות ובו הרבה דירות קטנות של עניי העם. כול הדלתות נפרצות, הכול נזרק החוצה כאילו היה הפקר. שעונים ותכשיטים נשדדים. אולם הדירות ריקות מאדם, לא נמצא בהן איש. עובדה זאת, מטריפה את דעתם של החוטפים. הם יודעים שזה יומה האחרון של האקציה, היום עוד מותר לירות ביהודים.

באחת הדירות מבחינים השוטרים ברחש קל בארון בגדים. ברור, כאן מתחבא יהודי. מייד נפתחות דלתות הארון ומשם קופץ ויוצא נער כחוש, שתחרו. כל זה מתרחש במהירות מסחררת, והשוטרים אינם מצליחים לתופסו ולהובילו לשער הגיטו. שם, ליד השער, כבר נאסף קהל של כמה מאות נשים יהודיות וילדים, אחרוני הנשארם, שהתחבאו בגיטו הגדול. הם הסתתרו במרתפים, עליות גג ומקומות מיסתור, שחפרו באדמה. במהירות הבזק משתחרר הנער מידי החוטפים, עולה בריצה על המדרגות, מנסה לרוץ למטה, אולם רואה גם שם את השוטרים, חוזר ורץ שוב למעלה. החוטפים רצים בעקבותיו ללא חופזה. הם משוכנעים שהוא בידיהם. הנער כבר הגיע לעליית-הגג – והם אחריו. הוא מחפש, מוצא שם מעבר פתוח בגג וכן רגע כבר הוא עומד עליו.

אולי תבוא הישועה ממרומים, אולי השמים והשוכן בהם יראה מה מתרחש כאן? אך גם שם אדישים, בדיוק כמו כל העולם מסביב. אחרי רגע קט גם השוטרים נמצאים על הגג. הגג אינו גדול במיוחד והשוטרים יתפסו אותו בתוך שניות ספורות. אולם הנער זריז, רץ עד קצה הגג, רואה כיצד יונים אחדות נרעשות מההמולה במקום נחלתן הרגוע, פורשות כנפיהן, מטילות עצמן לאוויר ועפות מטה. הרהור בזק: אולי יעשה כמותן? וגם הוא מטיל את עצמו לאוויר מהגג – אולם לו אין כנפיים – וניסים מתרחשים באגדות ובסיפורי ילדים בלבד. והרי ידוע מדורי דורות, שהדרך המובילה לשמים חייבת לעבור דרך האדמה...

כאשר מגיעים הדודים הביתה מהעבודה, מוטל עוד הנער מרושש על בטון החצר. לבכות? איך אפשר להחיל כה הרבה רמעות על כל אותם מאתיים מתים הפזורים ברחובות, בחצרות, בדירות ובמרתפים, ביום שלישי זה של דמים בגיטו הגדול והקטן?

עוד באותו ערב מוזעקים אותנו מהבתים, שנלך לאסוף את גוויות המתים, להסעינן על מגלשות-ילדים, להביאן לבית העלמין היהודי הישן ולהטילן לקבר-האחים הגדול הפתוח, שם מוטלות כבר מאות גוויות יהודים, שנרצחו בשבוע בו נערכו שתי האקציות.

נענש על רצונו להשביע את בנו הרעב

במחנה העבודה דונדגה, מחנה עבודה של הס"ס, צפונית מערבית לקורלאנד (כפי הגרמנים – Seelager), היה אצלנו יהודי מריגה, רופא שיניים בשם שיינסון או שייניקסון. אינני זוכר בדיוק. נתמזל מזלו, שנמצא עמו בנו הקטן כבן שלוש-עשרה או ארבע-עשרה. ברעד ובפחד, תוך סיכון חייו, עלה בידו להעביר את הנער דרך האקציות, סתם ימידים, סלקציות וחטיפות. כעת כבר יש לבנו מספר. הוא יוצא לעבודה יחד עם אביו, בבגדים מקווקוים, כמו כל המבוגרים. כבר יש לו הזכות לעבוד בפרך ביער כ־10 שעות עד 12 שעות ביום, לקפוא ביום מקור ובלילה לישון על האדמה הלחה באוהלי הקרטון הדקים, לחלות בטיפוס ולמות בכל אחת מ־24 השעות ביממה.

אמנם יש לו עוד הזכות לקבל בעבור עבודתו כמה מאות גרם לחם שחור, רביק כחימר וקצת מרק ערשם מימי, מבושל עם בשר סוסים מסריח. אולם בשביל הבחור הצעיר, בעבודה כה מפרכת, זה מעט מדי. איש אינו רואה זאת ומבין כה טוב כאביו. רק בן אחד נותר מכל המשפחה. האב התנסה בסבל וייסורים במידה כזו, שהוא נחוש ברעתו להציל בכל מחיר את הילד. ומתרחש נס: שומר העבודה הלאטווי, אדם טוב, משחרר את האב שיינסון למספר שעות כדי שיוכל להתהלך בין בתי האיכרים הקרובים, לבקש כאן פרוסת לחם ושם מספר תפוחי אדמה. לאן עליו לברוח? הלא הוא משאיר משכון יקר כזה בנו הקטן הלא נשאר כאן, במקום העבודה. האיכרים מביטים על האורח הבלתי קרוא, על "הפושע" המקווקו, מי בהשתתפות בצער ומי בפחד.

אולם, שנת 1943 כבר מגיעה לקיצה, אחר המפלה בסטאלינגרד, איש כבר אינו משוכנע במאה האחוזים בניצחון הגרמנים, מהר מאוד מצטבר באמתחתו של שיינסון הרבה מזון. הוא אינו מתמהמה, רץ מהר חזרה לילד הרעב. אולם, בהתלהבותו, מרוב אושר אין הוא נזהר כפי שצריך, ומתקרב יותר מדי לכביש ואינו רואה שנוסע שם ג'יפ צבאי, שעליו קציני ס"ס. אולם אלה רווקא מבחינים בו ותמהים מאוד: פרשע מקווקו וגם יהודי עם מגך רוח התפור עליו, מתהלך לבדו ביער? ודאי רצה לברוח אחד כזה חייבים להסגיר ליד מפקד המחנה, הוא כבר יידע מה לעשות ביהודי. המזון ששיינסון אסף נזרק מהשק לשלג ולבוץ ונרמס במגפיהם – עכשיו כבר אינך זקוק לו.

מפקד מחנה דונדגה, הרב־סמל הזקן, כסוף-השיער, קרשל, מרוצה מאוד מאנשי הס"ס הצעירים. הנה גרלים יורשים נאמנים. הוא נוטל יחד אתם כוס "שנאפס" (יין שרף) ועוד כוס. לא כל יום מזדמן אירוע משמח כזה, לא כל יום תופסים יהודי שברח. מפקד המחנה, ותיק ה"קאצטים" הראשונים בגרמניה, משולהב מה"שנאפס", מודיע בפומבי מיד את גורו הדין של הבורח: "חמישים מלקות ומקלחת".

המחנה כולו ניצב לאחר יום העבודה על מגרש המיפקדים. בחוץ קור עז של מינוס עשרים מעלות. אסירי המחנה מנוסים בסבל וייסורים. השתתפות בצער הוולת ורחמים – הם מושגים ישנים, שנשכחו כבר מזמן. ובכל זאת, הפעם מועקה בלבבות. הכול יודעים, שחמישים מלקות בתרוד עץ גדול, שאורכו מעל למטר, בו משתמשים לבחישת תבשילים בדודים הגדולים, פירושו במקרה הטוב עוד כמה ימי חיים, לכל היותר. אולם, מה זאת "מקלחת" – איש אינו יודע. לקרשל יש הרבה הפתעות מתקופת שירותו הממושכת כמפקד מחנות הסגר. את גורדינו מבצעים בדיוקנות גרמנית. אסור להשאיר דבר למחר, אם ניתן לעשותו היום, ומייד ניגשים לבצע את הוראותיו.

שיינסון מוטל, כשגבו חשוף לגמרי, על הסולם המשופע. הוא צועק רק בזמן טפיגת

המלקות הראשונות, אחר־כך הוא גונח מספר פעמים ומשתתק, כאילו כבר השלים עם פסק הדין. המצליף כבר עייף: מחליף יד, פעם נוטל את התרוד ביד ימין, פעם ביד שמאל, אולם ממשיך להכות בלי הפסק. קרשל עומד לידו וסופר בבהירות, שישמעו בבירור, שאין הוא מרמה חלילה: "חמש־עשרה, שש־עשרה, שבע־עשרה", וכה הלאה. אחרי ה"חמישים" אנו רואים רק גב שותת־דם אדום־כחול. כשסוחבים אותו בזרועותיו לאחד מעמודי גדר המחנה, כורכים סביב חזהו חבלים לבל יצנח תחתיו ויפול. אראז רואים את ה"מקלחת": קרשל בעצמו שופך על שיינסון המת־למחצה מספר דליי מים קרים כקרח.

כך מסתיים המחזה המיועד להפחידנו. אנו מקבלים את המרק המימי וחייבים להעלים מיד באוהלים. למרות שכולנו רעבים, הרי בערב זה אין אנו יכולים לבלוע את המרק בגרוננו. דמותו של שיינסון, קשור כמצולב לעמוד ניצבת נגד עינינו. האב שרצה להאכיל לשובע את ילדו הרעב...

למחרת בבוקר, כששוב יצאנו קפואים ורעבים לעבודה ביער, ראינו אותו שוב, עדיין קשור לעמוד מאובן מכפור, מושלג כאנדרטה. כשעברתי לידו נזכרתי בסיפור אשת לוט, שהאלוהים הענישה והפכה לנציב מלח מפני שהביטה לאחור, למקום החטא. אולם על אלו חטאים נענש שיינסון? אינני מוצא לכך תשובה.

שוב השתרר כפור עז, השמים נעשו בהירים־אדמדמים מהשמש העולה, ולי היה נרמה שהשחקים השומעים את שאלתי, חסרי מענה, מתביישים בנעשה, פניהם מעלים אודם מחמת בושה על מה שנעשה לאדם, פאר היצירה של עולמו שברא....

בחזרה לביאליסטוק

חזרתי לעירי במלאת חמישה עשורים לחורבנה של קהילתי, עם קבוצת ניצולים וילדיהם. שלושה דורות היו בקבוצה: אבות ובנים, אמהות ובנותיהן, נכדים ונכדות המבקשים להכיר את שורשי משפחותיהם. באתי לומר שלום לאבי, ממנו לא הספקתי להיפרד בעת עלייתי ארצה בחורף של 1941; באתי לעלות על קבר אבותי ועל קברות אחי, שנרצחו בידי הגרמנים באחת השבתות בגיטו, וכבוגר תנועת "הנוער הציוני" נסעתי לחלוק כבוד לשרידי הנוער היהודי, שהרימו את נס המרד ב־16 באוגוסט 1943 והתנגדו בנשק חם לצורך.

בראש המרד בגיטו ביאליסטוק עמד, לצד הלוחמים המקומיים, מרכזי טנבויס-תמרוף ו"ל, ידידי האיש, שאת דרכו בתנועת הנוער החל כחניך "הנוער הציוני" בווארשה. רציתי אפוא לחלוק כבוד ללוחמים ולמפקדם, שנפל מות גיבורים בקרב. בדרכנו לביאליסטוק מלובלין עברנו הרבה כפרים ועיירות שהיו פעם מקומות מרוכים ביהודים, שוקקי חיים יהודיים, עשירים ברוח.

כול השמות הזכורים לנו חזרו ועלו לתודעתנו. פגשנו אותם, את בני העיירות במושבות הקיץ, במחנות החורף, בכינוסי הגליל. מגגות הקש של בתי הכפריים נותרו היום לפליטה רק מעטים, להזכירנו כי האזור כולו "נקי" מיהודים. איש מאחינו ואחיותינו לא נותר. בהגיענו לעיר ביאליסטוק לא מצאנו בה אפילו יהודי אחד!

בכל ימי לא חזרתי למחוז נעורי. לאחר יובל שנים, פרק זמן כה ארוך, אתה נתקל בעולם ילדותך כשהוא שונה ואחר. המציאות השתנתה ביינתיים תכלית שינוי. צורת החיים ואיכותה עברה טלטלה בכל המיגורים. כלל לא ניתן להשוות בין העיר שראו עיני עתה, עת באתי שנית לביאליסטוק. לבין העיר שהכרתי בנעורי, שהייתה בעלת צביון יהודי, והשוואה שמה קץ לכל ביטוי חיק של חיים יהודיים.

ביאליסטוק חזרה להיות עיר פולנית אפרורית, נעדרת חזן, הלחלוחית והעושר הרוחני והתרבותי שבו העשירה היהודים. מראה העיניים לא הזכיר כלל את אותו מקום שעזבתי כאדם צעיר, אף כי מבנים אחרים עדיין ניצבים על תילם.

בבוקרו של יום ציון המרד, לפני החל הטקסים, כאשר יצאתי מפתח המלון, ראיתי שלושה מבנים שנשארו ללא כל שינוי, והם שלוש הכנסיות הנוצריות: שתי הקתוליות והפראבוסלאבית. בהמשך, כאשר נסענו לראשון הטקסים, ראיתי מבנים ציבוריים שזכרתי מנעורי, והנה הם עדיין על תילם כמו ארמון בראניצקי, כאז כן עתה, סמל השלטון של הממשל הפולני. כצעיר יהודי לא הורמנתי לשם מעולם – והנה כעת, כאורח רשמי של עיריית ביאליסטוק, פסעתי בתוך אולמות הארמון ובליבי תחושה מחורה. אולם האירועים שבארמון היה מלא בעשרות אורחים יהודים מישראל ומקצוות תבל. לצדם היו ראשי העיר ונכבדיה, אנשי הכמורה הפולנית בלבושם המסורתי, אנשי צבא על מדיהם.

כל אלה ראנו להתייצב באולם ולחלוק כבוד למרד גיטו ביאליסטוק. נציב המחוז, ראש העיר, היסטוריונים פולנים, כל אחד בניסוחו תיאר את מאורעות אותם הימים, ולא שכח להסיף לאחוות עמים, שהגיע זמנה.

איש מהדוברים הפולנים לא נטל על עצמו אחריות על מה שקרה, על שיתוף הפעולה עם הגרמנים או על השתיקה האילמת. הדוברים הבליטו, לעומת זאת, גילויי עזרה מצד הפרטיזאנים הפולנים ושיבחו את מתן הנשק ופסחו על הדברים המשמעותיים שקרו באמת בימי השואה בין היהודים והפולנים. מבין הנואמים היהודים נעדרים מי שהיו צריכים להימצא כאן באופן טבעי: שרידי הלוחמים של גיטו ביאליסטוק, אשר יביאו את דבר ביאליסטוק להוכחת.

באותו יום אירגנה העירייה לכבודנו אירוע נוסף, מוסיקלי, שבו הושמעו מפי זמרת יהודית מלוד' שירים בעברית וביידיש. הקהל באולם הגדול הצטרף בחמימות לשירים המוכרים.

לעת ערב, ממש לפני השקיעה, מגיע היום לשיאו בטקס בבית הקברות שברחוב ז'אביה, בית קברות ארעי שהוקם בתוך שטח הגיטו בזמן קיומו ובו הובלו לקבורה יהודים רבים וביניהם לא מעט ילדים. הטקס כאן, שעוצב בידי המשלחת הישראלית, מתנהל גם הוא במעמד אנשי ביאליסטוק דהיום, עם דגלים, אנשי צבא ומשטרה מטעם העיר והמחוז, אנשי כמורה ופרחי כהונה נוצרים, נזירות ופרנסי העיר הככירים, אירגוני הפרטיזאנים השונים, איגודי ספורט ותנועת הצופים. אנו, הישראלים, הבאנו זרים עמנו, שהבולטים מביניהם – זר של אירגון יוצאי ביאליסטוק ובית לוחמי הגיטאות, זר שאותו הנחתי יחד עם משפחת מנור, ברכה ויהודה. משמר הכבוד של הצבא הפולני דיגל את נשקו בזמן הטקס.

את הטקס המסורתי ניהל רב העיר גבעתיים – הרב גליקסברג, שהיה היחיד שביטא ברבריו את גאון העמידה היהודית בטקס זה ואמר דברים קשים ובוטים על העולם וגם על העם הפולני שעמד על הדם והחשה: כאשר זעק רם עוללים ויונקים, כאשר התפתל הגיטו בייסוריו, לא הוגשה עזרה והמכונה הגרמנית קטלה. דבריו התקיפים של הרב הדהדו בחלל אווירה של ביאליסטוק, וזעקתו הרעידה את שמי העיר.

מי שחסרונה כאן היה כה בולט היא חייקה גרוסמן, מפעילי המחתרת היהודית בגיטו וממשתתפי המרד וניצוליו. חייקה, שעמדה בראש הוועדה הציבורית לציון 50 שנה למרד גיטו ביאליסטוק לא יכלה, לראבון הלב, להגיע. לאחר ביקור אצל ידידים באברגוש כמבואות ירושלים, מעדה על מדרגות ביתם, איבדה את הכרתה והוועקה לבית החולים בירושלים. מאז לא שבה לאיתנה.

עם רמדומים התפזר הקהל שהגיע מרחבי תבל, ואתם אורחי העיר הנוצרים, שבאו לחלוק כבוד ויקר למורדי הגיטו.

יום המחרת, ה' 17 באוגוסט, הוקדש כולו לסיוורים, בעיקר במוקד שדה הקטל בפייטרשק,

ובית הקברות העתיק בעיר, רבגנובקה. אבל תחילה סרנו לצפות בבניין הגימנסיה העברית, שנותר שלם לגמרי כי היה מחוץ לרחובות הגיטו. בבניין זה התחנכו בין המלחמות מאות אלפי תלמידים מהעיר ומחוצה לה, וממנו יצאו מלומדים רבים ככל התחומים, כולל ראש ממשלה אחד בישראל, יליד רח'נו, מר יצחק שמי. כעת משמש המיבנה מחלקה פסיכיאטרית של בית-החולים המקומי. משם אנו ממשיכים הרחק מהעיר, כמחצית השעה נסיעה באוטובוס ליער פייטרשק. אנו עוזבים את הכביש ונוסעים במשעול הצר במעבה היער עד הגיענו למקום, שהוא גיא הריגה לכ-6,000 יהודים המכונים "די שבתריקע". יהודים אלה נתפסו בתחומי הגיטו, הובלו לכאן והומתו ביריות לתוך תעלה מוכנה. היעילות הגרמנית הוכיחה כאן את עוצמתה במיטבה. וזה סיפורה:

הסובייטים חפרו תעלות רחבות ועמוקות, שתעצרנה את הסנקים הגרמניים כאשר יתקרבו לעיר. הגרמנים, לאחר שכבשו את העיר מצאו תעלות פתוחות והחליטו למלאן ביהודים ירודים, שבחלקם עוד הייתה רוח, וכיסום ברגבי עפר. אבי, מרדכי ול, היה בין קרבנות חטופי השבת, וד"ר ציטרון, העומד יחד עמנו במקום זה, הוסיף וסיפר כי: "מאחר ונותר עוד מקום ריק פה ושם בבורות, הוסיפו לחטוף יהודים על מנת שלמחרת היום ישלימו את המלאכה".

אתה ניצב על הקבר ההמוני הזה, הכול רומם מסביבך ביער. שום איוושה לא נשמעת ואפילו הרוח כנראה ממאנת לחלוף. הצמחייה מכסה את הקבר, דלה ושדופה. המקום עומד בשממונו זה 50 שנה, ורק לוח זיכרון, המתעד את האירוע, הוצמד למקום המרוחק מרכזי המלך. כמה עשרות המבקרים שהיו עמנו, לאחר עמידת דום ממושכת, פוצחים בשירת יידיש ההולמת את המעמד ולאחר מכן – יזכור ו"קדיש". כך נפרדת מאבי לאחר 50 שנה. מה נותר לי להוסיף? מה יש עוד להגיד, ולא הוגר על הטררגדיה הגדולה שפקדה את יהדות אירופה במאה הנוכחית?

מכאן, עברנו לבית העלמין היהודי העתיק של העיר, אשר גם הוא עומד בשממונו. קוצים ודורדרים מכסים את השטח כולו. השורות הראשונות נוכשו עלידי קבוצת סטודנטים נוצרים מהולנד, שבאים בקיץ לביאליסטוק על מנת לשקם את בית-הקברות. הנך הולך בין שרידי מצבות מתפוררות ובקושי מזהה סימני אותיות שנמחקו מרוב זמן ויושן. פה ושם גם מצבה מתחילת המאה. יותר פנימה אוהל של צדיק מקומי, שהלך לעולמו ומצבתו של הרב שמואל מוהליבר, ממייסדי תנועת "המזרחי", שעצמותיו הועלו ארצה לפני כמה שנים. כולסת גם מצבת הזיכרון הגדולה לזכר קורבנות הפוגרום של "שבת נחמו" משנת 1906, בעת שלטון הצאר הרוסי. באותה שנה נשמעה הסיסמה "הכו ביהודים והצילו את רוסיה". גם בעירנו הרגו כמה עשרות יהודים. שמותיהם חרוטים על מצבה זו. השמועה אומרת, כי מצבה זו ניצלה משום שהסתירה בקסרקטין של הצבא-הפולני ולאחר השיתור הוחזרה למקומה.

לנוער ההולנדי, הבא לנכש את המקום בקיץ, נותרה עוד מלאכה רבה לשנים הבאות. אנו חוזרים העירה, לביקור ברחובות מרכז העיר, שהייתה מיושבת כולה עלידי יהודים ושימשה כמרכז מסחרי שוקק חיים. פוסעים אנו ברחוב זמנהוף ומבקרים בביתו של יוצר השפה הביקלאומית, שם תהילתו נודע בעולם כולו. באותו רחוב מתעכבים ליד לוח הזיכרון של גיבור הגיטו, מלמוד, שקטל בגרמנים כדי להציל בני ערובה ומסר את נפשו. אנו מבקרים בבית הכנסת הגדול, שסביבו היו כמה בתים תפילה. הכול עמד ריק וזכר לא נותר. על אחד הבתים מצאתי שלט: רחוב טורסקה. זהו הרחוב בו גרתי. השלט קיים – הרחוב איננו. על תושביו – הם מלדבר. כמה אנשים בקבוצתנו, שהתגוררו בקצווי העיר,

בחלק הלא־יהודי, מצאו את בתיהם שלמים. ביקרנו במוזיאון העירוני, המתעד, בין השאר, גם את תולדות יהודי ביאליסטוק במרוצת 500 שנה. לכבוד חמישים שנה למרד פתחו למשך חודשים אחדים תערוכה מיוחדת. מנהל המוזיאון הוא אדם בקי וידען גדול בנושאי השואה ובתולדות עם ישראל.

אחרי־ההריים נסענו לטיקטין (טיקוצ'ין), עיירה קטנה המרוחקת מחצית השעה מביאליסטוק. ייחוס גדול לה ביהדות פולין משני טעמים: האחד – בית־הכנסת של הקהילה, מהעתיקים במדינה. והשני – תעשיית הטליתות בה הייתה מפורסמת. השואה כילתה בה כול יהודי. בית־הכנסת שוקם, במימון יהדות ארצות־הברית; הוא נראה כשהיה, שב על כנו, גם המוזיאון מוקדש ליהודים.

בזה עוד לא תמה תוכניתנו בעיירה. באולם שלייד בית־הכנסת המתינו לנו הסטודנטים ההולנדים, שעברו בביאליסטוק, בבית־הקברות ואירגנו מחצית השעה של שירה בציבור משירי ישראל. וכך, בטיקטין, בוקעים שירים ישראליים מבית־הכנסת העתיק ששוקם שם. היום כבר נוטה לערוב, ואין להעלות על הדעת להיות בפולין בין וארשה לביאליסטוק ולפסוח על טרבלינקה. גם כאשר המקום הוא למעשה היום אתר הנצחה, יותר מאשר מחנה, לא ניטשטשו העקבות. כאן אנו מבקרים בין אבני הזיכרון, המצבות לקהילות היהודיות מכל רחבי אירופה. ליהדות ביאליסטוק חשכון מיוחד עם מחנה זה: יהודים רבים מהגיטו שלנו נרצחו פה, אולם לכך נוספת עוד טרגדיה ובה קשורים 1,200 ילדים יהודים מביאליסטוק, שהוחזקו זמן רב כבני־ערובה למקרה של החלפתם תמורת ציוד וחלקי חילוף. כאשר חלף הזמן והגרמנים התייאשו מלקבל תמורה זו, הושמדו הילדים בכיבשנים.

על ספרים וסופרים

שירה פולנית על השואה בתרגום שלום לינדנבאום

אנו מביאים כאן ארבעה שירים בנושא השואה, שנכתבו בידי משוררים פולנים בולטים.
המתרגם כתב אך את המבואות הביוגרפיים על המשוררים.

(1) תדיאוש רודביץ. יליד 1929. נמנה על חשובי המשוררים הפולנים. אמו הייתה ממוצא יהודי והתנצרה. בימי המלחמה היה פרטיזאן בשורות ה-A.K. (רוז'ביץ הוא גם מחזאי "הכרטיסיה"). כיום חי בוורוצלאב, פולין.

צמונת

כשכבר כל נשות
הטרנספורט גלחו
ארבעה פועלים במטאטים
מתרזות סאטאו
ואספו השערות

מתחת לזוגיות נקיות
מונחות נוקשות שערות חנוקות
תאי הגדים
בשערות אלה ישנן סיכות
ומסרקי עצמות

לא מאיץ אור
לא מפסקן הרח
לא נוגעת בהן כיד
לא גשם ולא שפתים

בארגונים גדולים
נערמות יבשות
שערות החנוקות
וצמונת אפורה
זנב־עכבר עם סרט
שמושכים בו בבית־ספר
נערים לא מנומסים.

(2) איזבלה צירמאק. ילדת העיר דרוחוביץ'. היא נשתייכה לחוגו של ברוננו שולץ.
המשוררת, יהודיה, ניצלה בימי השואה בעזרת ידידיה הגויים.

בכח – תוככי החיים כלאפרסק להנעץ.
לחנק בתוכך הידיעה, שתצמת.

מזל לא מוכרים, החיים בשוקים.
חייד בני, קניתי אצל הגרמנים.

על רשאירוק ניתזו מח ילדה.
איך זה סוריאליזם.. זו נפש גרמניה.

חדה אפלה: בטרם המתה, צריחת־חניק:
אותן ידים: 'Kleine Nachtmisik'

(3) ויסלאבה שימבורסקה. ילדת 1923. חיה בקראקוב. נחשבת לאחת הבולטות בשירה
הפולנית של ימינו, וגם זכתה להכרה במערב־אירופה, שם ניתרגמה שירתה לשפות רבות.

חפזות

התהוהָה על מזרן משערות אדם.
גרדה אַריקה. אולי מַרגֶרטה.
אינה יודעת, באמת אינה יודעת על כך כלום.
סוג זה של ידיעות אינו מתאים
לא למסירה, ולא לקבלה.
האריזונות היוניות קפרניות מדי בצדק.
היום היתה מרגיזה אותנו הפרזות הדקדקנית.

אירמה. בריגידה. אולי פרידריקה.
בת עשרים ושנים או מעט יותר.
יודעת שלוש שפות זרות נחוצות כמסעות.
החברה, בה היא עובדת, ממליצה ליצוא
המזרנים הכי משבחים רק מסיבים מלאכותיים.
יצוא מקרב עמים.

ברטה. אולֶיקָה. אולי הילֶנגֶר.
 יפה – לא, אבל טמירה וחטובה.
 הלחיים, הצואר, השדים, הירכים, הבטן
 במלא פריחה ממש ובנגה החרוש.
 עליזה יחפה, על חופי אירופה
 סותרת שערות בהירות, ארכות עד לברכים.

איני ממליץ לגזר – אמר לה הספר –
 פעם גזורות, לעולם לא תעלינה כבר כה שופעות.
 נא להאמין לי.
 זו עֶבְדָּה מוכחה.
 Tausend und Tausend – mal

(4) לִיאָוֶפּוֹלֶד סְטֵאֵץ. יליד 1878. יליד לבוב, דרמטורג ומשורר, מחשובי השירה הפולנית
 בין שתי מלחמות העולם. נפטר ב־1957.

שלוש ערים

שלוש ערים קטנות,
 כה קטנות, כולן שהיו יכולות
 להתכנס באחת...

הן אינן מופיעות במפה,
 נמחקו בעת המלחמה,
 כי גרו בהן אנשים
 חרוצים, שקטים,
 אוהבי שלום.

היו אחים פושרים, אדישים,
 למה אין איש מכם שואל לשלומן?
 מה עלוב האדם, אשר
 דבר אינו שואל.

משוררים יהודים על ניירות "אריים"

סופרים פולנים ממוצא יהודי, שהיו נאלצים להסתתר באמצעות "ניירות אריים", אינם מזכירים ברצון את התקופה הזאת ברשימותיהם האוטוביוגרפיות. הסתרת יהודי בתנאי הכיבוש הגרמני בפולין כרוכה הייתה בסיכון לא רק לחיי המסתתר, אלא גם לחייהם וחירותם של אנשים אחרים, לרוב ידידים, שביקשו לעזור לחבר היהודי. מצב לא נעים וקשה מכול הבחינות לשני הצדדים, שחיו בפחד תמידי ותוך תלות הדדית המכבידה על שניהם. היהודי המסתתר היה תלוי כולו בחסדיו של מצילו אשר הזין אותו, כיבס את בגדיו, ראג לבריאווה, איפשר לו מגעים עם משפחתו, ורעד כולו מפחד שמא יגלו שכניו סקרנות יתרה. למצב נתון זה היו כמובן משתנים שונים, בהתאם למזגם של שני השותפים, קשריהם המשפחתיים או החברתיים, במידת הסבלנות והסובלנות. הרי מדובר בייצורים חיים, הנתונים בריגושים ואילווצים לאדגילים, ואפילו היו כוונותיהם אציליות ביותר.

המשורר מייצילב יאסטרון התחיל את הקריירה הספרותית שלו כאגסטיין. במרוצת השנים כשגדל והיה למשורר פולני ממדרגה ראשונה, ניתק את עצמו מעמו וממוצאו היהודי. היטלר הזכיר לו מניין בא. בויכרונותיו הכתובים ובסקיצות אוטוביוגרפיות, כאשר הוא מתאר מצבים של האדם המסתתר, אין זה בהכרח סיפור הרפתקה של יהודי. אך בשיריו הרבים שכתב במיסתור ושפורסמו לראשונה בקובץ המחתרתי "ממעמקים" (יצא לאור באמצעות הוועד היהודי הלאומי בווארשה בשנת 1949 – ביום השנה למרד גיטו וארשה), באים לביטוי עיניים רוחניים, ספקות ופחדים של היהודי המסתתר.

בשיר "הבחור היהודי" מתאר הוא את מצבי הפחד:
 "כל איש הסגירנו יכול,
 כל מילה – להצביע עלי
 כדבר, ראש שתיכל
 הה ראשי, אללי"

כף רגלי, כף ידי בי יטילו מורא
ימסרני אולי למיתו.
צללית זו שלי היא, קברי לי כורה
ואין לי עליה שליטה

בשירים רבים אחרים הוא מתייחס למה שקורה לעמו בכלל, ומתאר מה שעניו ראו ומה
שאזניו שמעו. שיר טראגי כזה – ללא כותרת – מתחיל במילים:

אף כאן, בתוככי ירושלים
יש כותל-דמעות נעצב.
שוב אותו לא תחזינה עיניים
של אלה נצבו כבר תחתיו.

זהו שיר כאב על גירוש והכחזה של יהודי וארשה. בשני ה"בתים" האחרונים באה טרזניה
מכאיבה עד מאוד כלפי האוכלוסייה הפולנית (שאדישותה אמנם הזכרה גם בבתים
הקודמים):

שעה שפיות – פצעי מוות
למים שוערו בצמא,
אל תוך הסריגים של רכבת
יד איש לא הושטה ריחמה.

נמלטה אדמה ללא קמש,
נתעלמה תוך עשן כל העיר,
עיר וארשה – שעה שהשמש
קראה בשמשות: יום מאיר!

(תרגום: בנימין טנא)

זו הייתה זעקה ספונטאנית, אמיתית הנובעת מקרב לב פצוע. אך ראה, כאשר הוציא
יאסטרון לאור את קובץ שיריו בשנת 1944 בלובלין, הופיע שם השיר הזה בשם "יהודים" –
אבל שני הבתים הנ"ל נעלמו ממנו.

סיפר לי מיכאל בורביץ' דל, בעל האנתולוגיה Piesn Ujdzie Calo ("השיר יישאר לעד")
כי יאסטרון עשה מאמצים רבים כדי למנוע פירסום השירים שכתב במחבואו בזמן המלחמה
– אך לא הצליח... וגם השיר הנ"ל פורסם עלידי בורביץ' במקורו, למרות שאז כבר ידועה
הייתה גירסתו המתוקנת.

לימים, כך שמעתי, עם פרוץ מלחמת ששת הימים, ראו את יאסטרון שוב מתגאה
ביחידותו – אל מול התעמולה האנטישמית של הזמן ההוא בפולין.

סנטיסלאב זי לץ לא השאיר יצירות רבות מתקופת "הניירות האריים" שלו – ולו רק
בגלל זה שהייתה זאת תקופה קצרה בחייו.

עם פרוץ המלחמה הוא חזר לעיר הולדתו לבוב, וכאשר נכנסו הגרמנים לשטחים
הכבושים לפניו עלידי הסובייטים, הוא נקלע לגיטו של טרנאפול ולמחנה העבודה הסמוך,

שממנו ברת, והוברח עליידי חבריו הפולניים לווארשה. כאן הסתתר זמקמה "על ניירות אריים" ואחר כך הצטרף לפלוגת פרטיזאנים של A.L. ניסיונו "הארי" של לץ – כפי שהוא מופיע בשיריו – אינו שונה מזה של יאסטרן. הוא אינו שוכח שהוא יהודי, אך איננו מסתיר גם לאחר המלחמה את העובדה הזאת: איננו מתבייש אבל אולי גם איננו מתגאה בכך. עם זאת, בדומה ליאסטרן, כול הזמן הוא חי תחת הרגשה שהוא נרדף, מרגיש כי אינו יכול לבטוח בשכן או חבר, ואפילו לא יכול להיות בטוח בעצמו – שכן עיניו יכולות להסגירו... "החיים והמוות על שתי כפות המאזניים / עליהם החנווני שוקל את לחמי / עייף כל קמט פני / שבו הסתרתי את מות עמי / והלב בו אני משתיק את עקבות המחותרת המכאיבה / מפני הכובש ומפני השכן, ואפילו מפני חברי שלי / ואפילו מפני עצמי / כי בוערת התמונה באישון עיני..." (תרגום מילולי, ללא חריזה וקצב).

מותו של עם רשום על פניו של היהודי ואין מנוס מזה. ולץ הוא הרי משורר פולני, "אחד משלנו", והוא חי את הטראגדיה של אהבה נכזבת: הארמה, שהייתה חלק ממנו, שממנה צמח, רוחה אותו כעת...

בכל זאת, ידידיו עזרו לו להצית את האש הכבויה בעיניו, והוא הלך אתם ליצר להילחם באויב. הוא יצא חי מהרפתקה זו והמשיך בהרפתקות אחרות של חייו, הגיע גם לארץ ישראל – אבל זה כבר סיפור אחר.

יאסטרן ולץ זכו לראות את סוף המלחמה, אך המשוררת זוזננה גינצ'אנקא, לרוע מזלה – לא. "טובים בחצאית", "כוכב ציון" עם יופיה השמי העדין – הקסימה המשוררת הצעירה והכישורנית בחינה את באי בתיקפה האמנותיים של וארשה. מאהבים היו בה משוררים צעירים וגם סופרים ידועים – לאו דווקא יהודים – כמו לובודובסקי, גומברוביץ, פייטרקייביץ. היא הצליחה להוציא לאור לפני המלחמה רק קובץ שירים אחד, אך ידועה הייתה היטב לקוראי השבועון הסאטירי "סיכות" (Szpilki).

כסטודנטית באוניברסיטת וארשה עשתה את חודשי החופש של 1939 בעיר הולדתה רובנה. עם הכיבוש הסובייטי עברה ללובוב שם נישאה למבקר האמנותי מיכאל וינצ'יהר ומצאה את מקומה בחוג הספרותי. עם כניסתם של הגרמנים ללובוב מתחילה התקופה האחרונה בחייה של גינצ'אנקא. כאשר המצב בלובוב נעשה בלתי-נסבל היא עוברת לקראקוב, שם היא מחפשת הצלה עם בעלה, אך פניה השמיות היפות מסגירות אותה בכל אשר תפנה. ידיד שלה, הסופר הפולני פראנצ'ישק גיל, זוכר אותה מהימים ההם:

"שנה שלמה של מחבוא (היא לא יצאה ממנו כלל) עשתה בה שמות נוראות. רותה, פניה נעשו בוערות, העינים הנוצצות, לא שקטות, לעתים מעוצבת – לא מסיימת את המשפט שהתחילה, קוטעת דברים באמצע, חושבת כל הזמן "מחשבות כפולות": המצור לא הרשה לה לחשוב ולדבר על שום נושא אחר".

על פרשת השנים 1942-1943 נאסר בעלה עם ידידו שאצלו הוא גר, ומתגלים ניירות המובילים את השוטרים אל מחבואה של זוזננה. וזה סופה. היא מובאת לגטסטאו ובסתיו 1944, סמוך לשחרורה של קראקוב, מוצאת להורג.

מוזן המלחמה השתמר רק שיר אחד שלה: Non Omnis Moriar – "לא כולי אמות". שכן יישאר אותריה הרכוש שלה... היא יודעת שתמות כקורבן הלשנה ומונה גם את שם המלשנה, חומינובה. בסוף השיר האידוני החרף מצטייר חזיון השכנים המתנפלים על דירתה, פורמים וקורעים את הכריות וכסתות בחיפוש הכסף עד שהפך הנוצות יידבקו לרם – רמה – שעל ידיהם ויהפכו אותם למלאכים...

משורר אחר ממוצא יהודי, ידי קאמיל ויינבראד, היה פעיל מאוד לפי המלחמה ופירסם את שיריו בכתבי־עת רבים ולעתים קרובות גם ב"סיכות" – היה לו מזל והוא מת מוות טבעי (משחפת) בסתיו 1943, בגיל 27. לפני כן אמנם חיפש מיטתור "על ניירות אריים" בווארשה ובשכנות לה, כשהוא מחליף עשרות דירות. אשתו של המשורר כותבת ביומנה: "... ידי חווה כול מה שקורה כאן בצורה טראגית, אך הוא לא יודע ולא יכול לכתוב על כך 'על חם'. היה יכול, כך טען, לכתוב על כך רק מהפרספקטיבה של זמן... כבוד מדי היה משקל החוויות. מכה קשה".

עם זאת הוא כותב, ולא מעט.

בין היתר כתב פואמה ארוכה בשם "דרך הלילה", שאווירתה תושך, עטלפים, חולדות, דם, אבנים וארונות־מתים, פואמה שבה נשמעים קולות מתים ומשתמע פחד של לילות נורדים. אך כל זה כביכול כוּמַן ובמקום מופשטים. רק רמזים פה ושם מעידים על הקשר עם המתרחש בסביבה והעיקר – התאריכים תחת השירים מעידים שנוצרו בזמן חיסול גיטו וארשה.

מסובכת יותר היא הפרשנות ליצירותיו של קשישטוף קאמיל באצינסקי, המשורר האהוב ביותר בשורות ה-A.K. (חיילי המתת־הפולנית) – שהפך ממש סמל של "הארמיה קראצובה". קימייד ויקה, ההיסטוריון האוטוריטאטיווי של הספרות הפולנית, בה טישטש את מוצאו היהודי של המשורר, עד שרוב קוראיו אין להם מושג על כך.

באצינסקי היה משורר פולני והוא נותן ביטוי לפולניותו שלו ביצירתו. עם זאת, להיסלר הייתה רעה משלו על מוצאו של באצינסקי, לכן כאשר הלכה חזרמה החומה סביב גיטו וארשה, החליטו קשישטוף עם אמו היהודיה ומשפחת אחיה, פרופ' אדם וילנצ'יק, להצטייד ב"ניירות אריים" ולהישאר ב"צד הארי" של וארשה. אביו של קשישטוף, סטינסלאב ביטנר, לגיונר של פילסודסקי, אשר ידע יידיש בדיבור ובכתב – מת לפני המלחמה. האם התנצרה ובפאנאטיזם הדתית שלה הפנתה את תשומת לב הבריות. אחיה, הדוד של קשישטוף, אף הוא היה לגיונר ובתו "דזולה" (שקשישטוף לא פעם נזכר בה ברגש) הייתה לוחמת במחתרת השמאלנית.

השיר היחיד, שבו מזכיר באצינסקי באופן גלוי את היהודים, הוא שיר סאטירי שנכתב (כנראה) ליום ההולדת של דודו במארס 1942, ובו תואר המצב הטראגי של היהודים. השיר מסתיים בחזון פוליטי שיבוא; שוב יהיו סוציאליסטים ואנרכים הטוענים, שכל הרע הוא בגלל היהודים ושצריך לנתץ את שמשותיהם, ולהרוס את תנויותיהם, ולשבור את שיניהם...

אך לא זה העיקר. כאמור, הפולנים רואים בשיריו של קשישטוף קאמיל באצינסקי תיאור של הטראגדיה הפולנית ואילו בריקת התאריכים שבהם נכתבו שירים טראגיים מסוימים מגלה, כי היה זה בזמן חיסול הגיטו, בעת המרד בגיטו וארשה, או כיום שאנשי הגסטאפו גילו את מחבואו של דודו, פרופ' וילנצ'יק והאזכר עליו – ולקחו אותו עם משפחתו לחיסול.

אין זה מקרה, שבאפריל 1943 כתב באצינסקי שיר ללא כותרת המתחיל במילים:

• בזמן ההתרחשות.

"היית כאילן כביד עתיק
 עמי שלי, כאלון חצוף...
 כעץ האמונה, הכוח והזעם.
 החלו לקלף את אש עיניך הבורעות
 שלא תוכל להמיתם במבטך.
 החלו לפורר את גופך לאפר
 כדי לעקור מנפשך החיה את אלוהיך"

"עמי שלי", השיר שלא עורר תגובות של פרשנים פולנים, מסתיים בקריאה: "עמי שלי –
 לנשקי"

וב"קינה I", שנכתבה עם סיום ה"אקציה" בגיטו וארשה בספטמבר 1942, כותב
 באצ'נסקי:

"הו עמי, עמי החרש,
 בכאבך מבודד.
 האם אתה עוד גוף
 או רק הרוח של עצמך,
 לא רומה לאף אחד,
 בודד במותו
 בודד בהיוולדו...
 עמי העצוב, העצב שלי
 ראשים יפלו וירדמו
 ידיים יפלו וירדמו
 בטרם נס, אך תזכה בנס"
 (תרגום מילולי)

מילות נבואה. העם זכה בנס... באצ'נסקי לא זכה. הוא נפל במרד הפולני של וארשה
 1944, ובפרשנות שירתו לא נזכרה הטראגדיה של עמו – היא אומצה עלידי עם אחר.

גדעון גרייף

חדשים על המדף

במדור זה סוקר העורך את מבחר הספרים בנושא השואה, שראו אור בשנה החולפת, לפי סוגיהם.

ספרי זיכרון לקהילות ישראל שחרבו

ספר לומאז. עיירה בחייה ובכיליונה. העורך: יצחק אלפרוביץ'. הוצאת אירגוני לומאז בישראל ובארצות-הברית. תל-אביב, תשנ"ד - 1994. 360 עמודים.

יד-זיכרון לעיירה יהודית שנכחדה. הספר מציב ציוני דרך לאישים שהטביעו חותם בחיי הקהילה, למוסדות חינוך דת וצדקה, מתאר את חיי היומיום, העשייה התומרית והיצירה הרוחנית, ומשקף את אוירתה וניהוחותיה. העורך, יצחק אלפרוביץ', שלזכותו כבר כעשרים ספרי זיכרון מעולים לקהילות-ישראל, הצליח גם בכרך זה לרכז תולדות חיים שלמים ומלאים של העיירה, ומאפשר לכל קורא להתוודע אל עולמם ודיקמת-חייהם של בנותיה ובניה של לומאז על פשוטי-עם שבה, רבניה, מוריה ונגידה. בספר פרקי זיכרונות ועדויות, לצד מבואות היסטוריים, פרק-על תקופת-השואה ותצלומים לרוב, וכל זה בצורה נאה ומאירת עיניים.

קרטוד-ברזה. ספר זיכרון ועדות לקהילה שהושמדה הייד. הוצא לאור על-ידי אירגון יוצאי קרטוד-ברזה בארץ-ישראל, תל-אביב, תשנ"ג - 1993, 292 עמודים.

בספר מהודר זה זיכרונות אישיים, המשחזרים את חיי הציבור היהודי התוסס לגונוזו ולזרמיו, תיעוד של סיפור חיים שנקטע בימי השואה. ככל שיש ביכולת המלה הכתובה לשקף נתח חיים - הרי שכך זה מעביר בפנינו תמונות חיות ואותנטיות. המזעזע ביותר

מפיקי הספר הוא זה, הממחיש את החורבן במלוא אכזריותו – וזהו הפרק המביא את שמות כל היהודים שנרצחו, בהיותם בגיטו. ברשימה מצמרתת זו מובאים השמות, הכתובת המדויקת, מספר הנפשות במשפחה והמקצוע, ופתאום קמה לתחייה העדה כולה. כמו, למשל, סוחר הטוסים פסח בוקשטיין, עם שתי בנותיו ואשתו שרה לבית צ'סלר; הם מתגוררים ברחוב שסי, ליד סימה שטוקר. או – שליימקה בלומשטיין ואשתו שיינדל, שגם להם שתי בנות, והם מתפרנסים מהחנות לכלי כתיבה שבכעלותם. הם גרים ברחוב הד 3 במאי, ושכנם הוא מגדל רביץ. וגם – בעל קיוסק העיתונים שמואל גרינברג, הנשוי לאסתר, שלהם שני בנים – אהרון ומשה, והם מתגוררים ברחוב שסי, מול תלמוד-תורה. ופישל, ומאיר, וכל בני-ישראל מקרטודברזה.

קובצי עדויות, ספרי זיכרונות-אישיים

א) פנקסי עדות – סידרה בהוצאת בית לוחמי הגיטאות והוצאת הקיבוץ המאוחד. עורכי הסידרה: יודקה הלמן, צביקה דרור, חנה גורדון. בסידרה זו מוגשות לקורא עדויות ממקומות שונים, עדויות המצטרפות לפסיפס מרתק של תמונת השואה כולה. במהלך השנה החולפת ראו אור בסידרה זו כמה קבצים רבי-עניין.

1) משה פרנק, להישרד ולהעיד. טראומת השואה של ילד יידי מזאמורשיץ. עריכה: צביקה דרור. הביא לדפוס: משה טל. 128 עמודים.

העדות הזו נרשמה מתוך תחושת השליחות העמוקה של העד להותיר לעולם את סיפור קורותיו והצלתו בשואה. פרנק היה בן שבע – עת נכבשה עיר הולדתו, זאמורשיץ, שבדרום מזרח פולין בידי הגרמנים. בפרקי ספרו הוא מתאר את שלבי מאבק הישרדותו העיקש בגיטו, את תקופת המיסתור וההתחזות כילד נוצרי, את אובדן בני המשפחה ואת החרדות המתמידות מגילוי הזהות האמיתית. הוא משתף את הקורא בפרשת היסחפותו לאמונה הנוצרית כמפלט למצוקתו הנפשית ואת חזרתו ליהדות לאחר השואה, כשהוא מוכה רגשי שכול ומועקת-יתמות. הוא נוטל אותנו, בהמשך, אל התקופה שלאחר שחרורו, עת שהה במחנות העקורים, עלה לארץ בעלייה ה"בלתי-ליגאלית" וגורש בידי הבריטים לקפריסין. עולמו של הילד היהודי הנרדף, הבודד, המיותר – מתואר בזיכרונותיו של פרנק באמינות רבה. בספר תצלומים ומיטמכים.

2) אירנה ציפורידייר, דשים שניצלו מאש. תרגום מפולנית: עמי שפיר. עריכה: צביקה דרור. הביא לדפוס: משה טל.

כניצולי שואה אחרים, גם לאירנה תחנות רבות בתקופת השואה: טארנוב, קראקוב, לבוב, מחנה יאנובסקה, בתי-סוהר של הגסטאפו, מחנות ריכוז כמו ראוונסבריק. כל תחנה – ומיפגשים אנושיים מרגשים שאליהם נקלעת המחברת, כל תחנה – וסיפורי התעוזה, המאבק, הייאוש והתקווה, הרצון והעקשנות. את עלילותיה האישיות שוזרת אירנה ציפורי דייר באמצעות סיפוריהם של האחרים, סיפורים הנמתחים בין צדיקות גמורה והקרבה למען הזולת, לבין פגישות עם אנשים, שצלם האנוש אבד להם.

את ספרה היא מקדישה לכל אותן עיניים הרודפות אותה כל חייה: עיניהם של ההרוגים, המעונים, השרופים, האומללים שלא זכו לחיות. "אנחנו, שנשארו בחיים, חייבים לזכור אותם".

(ב) "לחיות!" - עדויות הישרדות מהשואה - סידרת ספרי עדויות בהוצאת משרד הבטחון - ההוצאה לאור. עורך הסידרה: יורם טהרלב. היועץ: ר"ר שלמה נצר. סידרה זו העשירה את מרף ספרות השואה במבחר פירסומים חשובים, שהשנה נוספו להם מספר קבצים.

(1) יוסף לאופר - חיים טל, בחיית השדה - לשרוד בשדות אוקראינה. 128 עמודים. המחבר, יליד העיירה ז'ורבנו שבמערב-אוקראינה (אז - בחבל המזרחי של פולין במחוז סטאניסלאבוב) היה נער בפרוץ המלחמה. הוא גדל בעיירה יהודית טיפוסית, שבה היה שיעור היהודים קרוב לשבעים אחוז. עם הכיבוש הגרמני בורחים יוסף ואביו מעיירתם ונקלעים למערכולת של הימלטות ותלאות. סיפור ההישרדות של השניים בשדות אוקראינה מאופיין בתושיה, בכוחרצון ועמידה, והוא מוגש, בעטו הקולח של חיים טל, המסתמך על יומנו של לאופר מימי השואה, בסגנון קריא, קולח ומושך. הסיפור מקנה לקורא את תחושות הימים ההם, וזה כוחו.

(2) יחזקאל הרפנס, בבף הקלע. 333 עמודים. המחבר, יליד טראנסילבאניה (אז - הונגריה), הגיע למחנה ההשמדה אושוויץ-בירקנאו בשנת 1944 עם אשתו וארבעה מבין חמשת ילדיו. אשתו ושני ילדיו הקטנים נרצחים מייד עם הגיעם, בעוד שהוא יחד עם בנו בן ה-19 נעשים לאסירי המחנה.

הרפנס מתאר את מאבקם היומיומי לחיים שלו ושל בנו בכורו, הגווע לכסוף ביסורים לנוכח עיני אביו, חסרהאונים להצילו. המחבר, שהוא יהודי דתי, מתאר את קשייו לשמור על המצוות בתנאי המחנה, ושורר בספרו את השאלות הבסיסיות שליוו כל יהודי ירא שמיים במחנות. הוא משרטט תמונה מוחשית ומועזעת של סבלות היהודים מידי הגרמנים בשואה.

את סיפורו העלה על כתב בניסיון למצוא מפלט לנפשו, המעונה מאז ימי השואה במראות ביעותים, ומחוסר היכולת להשתטח על קברם של היקרים לו, שנספו בעת השואה. ספר בעל עוצמה, המעורר בקורא התרגשות-הזדהות.

נתן גרינבוים, בדרכים ובצידי הדרכים, הוצאת "משואה", 1993.

תוספת חשובה לספרות הזיכרונות של דור השואה תורם ספר זה, שמחברו יליד העיר בוריסלב שבפולין המזרחית. גרינבוים, חניך "הנוער הציוני", סוקר את תהליך ההרס וההשמדה שחל עם הפלישה הגרמנית, את דרך הצלתו - והוא עודנו נער - עם אביו ואחיו, את מסכת מאבקם על הישרדות תחת השלטון הסובייטי, את דרך הנרדדים שלהם מלבוב למעמקי סיביר ומשם לאחזקיסטון, בוכארה ואיראן, ולבסוף את מסעם דרך עיראק וסוריה

– לארץ־ישראל. פרק הסיום מוקדש לראשית צעדיו של המחבר בארץ, במוסד לעליית הנוער ע"ש בן־ציון מוסיניוץ במגריאל.
ספר מעניין, הכתוב בשפה חיה וקולחת.

יהודית אילן־אונדרווייזר, זיכרונות מימים אפלים. קורות ילדה אחת מגולת הולנד בימי השואה. הוצאת עקד, תל־אביב, מהדורה שלישית, תשנ"ג. 103 עמודים.

מעטים הם ספרי הזיכרונות מפריעטס של ניצולים מהולנד, וספרה זה של יהודית אילן, הרואה עתה אור במהדורתו השלישית, מוסיף עוד נדבך חשוב לתיעוד גורלה המר של יהדות הולנד בימי השואה. המחברת, מורה ומחנכת ותיקה, ילידת אמסטרדם, הייתה בת שבע כאשר כבשו הגרמנים את הולנד. משפחתה התגוררה באותה שכונה עצמה שבה גרה אנה פראנק עם משפחתה, ואפשר, אולי, למצוא הקבלה טראגית בין הסיפורים האישיים של השתיים, שרק הפרש גיל קטן היה ביניהן. בעוד שסיפור הסתתרותה של אנה פראנק (שלאחרונה הופיע יומנה בגירסתו המלאה והבלתי־מקוצרת, בינתיים בלועזית) מסתיים במותה במחנה ברגנבלזן, הרי שסיפורה של יהודית – המתרחש באותו מחנה עצמו – מסתיים בהצללתה שלה ושל אחותה, ובחזרתן ביוני 1945 להולנד. אמה ואביה, שהיו יחד עם בנותיהם בווסטרבורק וב־ברגנבלזן – נרצחו במחנות.
יהודית אילן מקדישה חלק ניכר מזמנה להפצת מסרה־שואה לדור הצעיר, וספרה זה הוא עוד תרומה משלה לפעילותה המבורכת.

ראובן ליאונר, פרטיזן יהודי ביער. הוצאת "ספריית פועלים", תל־אביב, תשנ"ג – 1993.

תיאור ממקור ראשון, הפותח צוהר לעולמו של הפרטיזאן היהודי ביערות מינסק, מפרי עטו של צעיר יהודי שהחליט להשיב לגרמנים מנה אחת אפיים. הספר מעשיר את ספרות השואה כתחום הלחימה הפרטיזאנית, שטרם זכתה למקום הראוי לה במחקר ובהיסטוריוגרפיה של התקופה כולה. לא רבים הם הפרטיזאנים לשעבר, המעלים את זיכרונותיהם על הכתב, ויבורך ליאונר על כתיבתו זו. הסיפור המלא והשלם של הפרטיזאנקה היהודית במזרח־אירופה בימי השואה, על גבורתה והישגיה הצבאיים בקרב נגד הגרמנים וסייעיהם – טרם סופר.
חייקה גרוסמן הקדימה מבוא.

רב פרייברג, מסע אל העבר עם דקל שיבולים. העורך: יעקב שרת. בהוצאת המחבר.
1993, 127 עמודים.

זהו ספרו השני של המחבר, ניצול גיטו וארשה ומחנה ההשמדה סוביבור, שהעלה על הכתב את סיפור קורותיו במחנה סוביבור בספרו "שריד מסוביבור", שזכה לכמה מהדורות. פרייברג, המופיע זה שנים בפני ציבור של בני נוער ומעיד על ימי השואה מן הזווית האישית, מתאר בספרו החדש את רשמיו מביקור בפולין, ארץ הולדתו, עם קבוצת נוער

ישראלית מיישובי הקיבוץ הארצי בגליל העליון, קבוצת "דקל שיבולים". הספר מתעד את השיבה אל מחוזות הילדות המאושרת, מצד אחד, ואת מחוזות השואה הטראומטיים והקטלניים שחוה, מצד שני. בטקסט שלפנינו, הזורם בכשרון ספרותי וברגישות, ניכרת ידו הברוכה של העורך יעקב שרת.

ספרי מחקר ועיון

אריה ברטוב, הצלב האדום אחר להגיע. יהודי הונגריה והוועד הבינלאומי של הצלב האדום 1943-1945. הוצאת שוקן, ירושלים ותל-אביב, תשנ"ד - 1994. 410 עמודים.

באמצעות מיסמכים שנפתחו זו הפעם הראשונה בפני המחקר ההיסטורי, חושף אריה ברטוב, ניצול השואה, עורך-דין והיסטוריון, את מחוליו, אדישותו, אטימותו והסגנותו של אירגון הצלב האדום בימי השואה, את נוקשותם של ראשיו ואת חוסר רצונם להטות אוזן לשוועת היהודים ולהגיש עזרה, כאשר הדבר היה בגדר הניתן, במיוחד בהונגריה. מתוך החומר מתבררת גם אחריותה למחדל של ממשלת שווייץ - שעוד לפני פרוץ המלחמה גילתה נוקשות וסכלות מתרירות בכל הקשור לפליטים היהודים הנמלטים מגרמניה הנאצית - אשר חששה מתגובת גרמניה שכנתה לכל צעד, שיתפרש כהתערבות לטובת היהודים. סיפור מדיניותו של הצלב האדום כלפי יהדות אירופה, לצד יחסו של העם ההונגרי, שהתעמר ביהודים עוד לפני הכיבוש והתאכזר אליהם ביתר-שאת במהלכו - מובא כאן בהרחבה ובבהירות. לצד הניקורת הנוקבת, מעלה ברטוב על נס את רמותו הנאצלת של חסיד אומות העולם פרידריך בורן, נציג הצלב האדום בכדופשט (בין מאי 1944 למאי 1945), שבניגוד לעמיתיו לא היה מוכן לשבת בחיבוק ידיים לנוכח השואה. כתבה-אישום החריף שמגיש ברטוב הוא מסמך חשוב, בהיותו אות-אזהרה לאנשות למען תגלה רגישות ועירנות לכל מוקד אסון, ולא תסתגר בתוך עצמה, תעצום עין ותדמה שעולם כמנהגו נוהג. זהו כתב-קטרוג נגר כל אדישות וחוסר רגישות אנושית, נטיות אשר עלו בחיי מיליונים בימי השואה.

רניאל קארפי, בין שבט לחסד. השלטונות האיטלקיים ויהודי צרפת ותוניסיה בימי מלחמת-העולם השנייה. בהוצאת מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, ירושלים, תשנ"ג.

ספרו של פרופ' קארפי מגלה פרשת הצלה מופלאה מתקופת השואה. הסיפור יוצא-דופן, באשר גיבוריו היו דווקא בעלי-בריתם הפאשיסטים של הגרמנים - האיטלקים. מן המחקר המרתק הזה עולה כי בכל האזורים שבכיבוש איטלקי בצפון-צרפת ובדרומה וכן בתוניסיה, הגנו השלטונות האיטלקיים על היהודים, מנעו את פירסומן של חוקות גזעיות או את החלתן על אזרחיהן היהודים, ומעל לכול - התנגדו לתביעתם התחרת ונשנית של הגרמנים להסגיר לידיהם יהודים, הסגרה שתוצאותיה היו ברורות לאיטלקים. איטליה לא שיתפה פעולה ב"פתרון הסופי של השאלה היהודית", תוך מערכת לחצים כבדה, ומפרקי

הספר אנו למדים על הרקע, המניעים, המהלכים והנסיבות של הפרשה כולה. קארפי מנציח בספרו החשוב הזה את גילויי ההומאניות האיטלקית, שבוכותה ניצלו חייהם של אלפי יהודים, ודווקא מידיהם של בעלי הברית הנאמנים של גרמניה הנאצית. בחלקו הראשון עוסק הספר ב"איזור הכבוש" שבצפון צרפת, בתקופת המצודים הגדולים והגירושים למחנות המוות, בשני – ב"איזור החופשי" וב"איזור הכיבוש האיטלקי" שבדרום-צרפת. כאן הוא מיטיב לתאר את המחלוקת בין רומא לווישי בשאלת גורל היהודים הזרים, את פעולתה של "משטרת הגזע" האיטלקית בינים ואת תקופת ממשלתו של באדוליו. בחלקו השלישי של הספר מתאר קארפי את תוניסיה בצל מדיניות ממשלת וישי, ואת מצבם של היהודים תחת שלטון עויין זה.

בסיכום מובא לוח אירועים עם טבלת תאריכים משווה, ומפתח מועד. הנה כי כן, עוד פרשה בלתי-נודעת מימי השואה – של פעולת הצלה מידי בעלת-הברית הקרובה ביותר של גרמניה הנאצית מבחינה פוליטית ומבחינת אופי משטרה – זוכה לפירסום, ועל כך ראוי דניאל קארפי למלוא השבחים.

שמואל מעין, יוסף קפלן. חלק ב': בגיטו וארשה ובפולין הכבושה. הגהת כתב-היד: יחיאל קרמי. בהוצאת המחבר, תשנ"ג – 1993, עמודים.

זהו חלקו השני של מחקר עככרס על אחת מהדמויות הבולטות של המאבק היהודי המזוין בימי השואה – איש שהוגדר כ"אחד היהודים הגדולים שהיו ליהדות וארשה" – איש "השומר הצעיר", יוסף קפלן. יוסף, שחזר לווארשה בשליחות תנועתו בפברואר 1940, הצטיין מראשית פעולתו בנאמנותו ובמסירותו לחבריו, ובעבודה ללא לאות למען הנוער החלוצי הלוחם. במסגרת פעולתו המתנתית כתב ספר תיעודי, שלצערנו לא שרד, וטרח באיסוף תעודות על מעשי הוועה שביצעו הגרמנים ביהודי פולין. היה בין מקימי הפלוגות הלוחמות הראשונות בגיטו, שהיו יסוד ל"אירגון היהודי הלוחם". עם הקמת ה"איל" (האירגון היהודי הלוחם) נבחר כחבר המפקדה הראשית. היה מהפעילים ביותר בהקמת "הוועד היהודי-לאומי". למסכת העשירה הזו של פעולתו, עד למאסרו בידי הגסטאפו ב-3 בספטמבר 1943, ורציחתו, מוקדש המחקר המצוין שלפנינו.

עיונים במורשתו של יאנוש קורצ'אק. כרך 4: מקורות חדשים מהגיטו. בהוצאת אוניברסיטת חיפה, האגודה ע"ש יאנוש קורצ'אק בישראל ובית לוחמי הגיטאות, 1993 – תשנ"ג, עמודים.

בכרך זה, הרביעי בסידרת העיונים במורשתו של הפרגוג והסופר הנודע, שהלך בראש חניכיו לטרבלינקה, מובאים עותקי מכתבים, רשימות ומאמרים לא נודעים שכתב יאנוש קורצ'אק בגיטו וארשה, ואשר נשתמרו במשך שנים רבות בידי אשה פולניה – עד לגילויים בשנת 1988. חומר זה – ההתכתבות, דוחות ורשימות מ"בית המחסה המרכזי" שברחוב דזילנה 39, ומאמרים לעיתון השבועי של "בית היתומים" – תורם לידיעותינו על חיי היום יום בגיטו, ומרחיב את המידע על דרכו החינוכית של קורצ'אק בתנאי מצוקה קיצוניים. הקובץ ראה אור תחילה בפולין.

יד ושם. קובץ מחקרים. כרך כ"ב, הוצאת "יד ושם", ירושלים, תשנ"ג. העורך: אהרון וייס.
עורכת מחקר: אלה גוטמן. העורך הלשוני: יוסף מילוא.

בשנתון המחקר של "יד ושם" קשת מגוונת של מאמרים מרתקים, המאירים היבטים אחדים של תקופת השואה באור חדש. ראויים להדגשה ולציון: "הפוגרום בקלצה, 4 ביולי 1946", מאת החוקרת הפולנית בוז'נה שאינוק; "לזכור את אושוויץ: סקירת ספרי היסטוריה חדשים בכת-ספר בגרמניה", מאת פרופ' אוה קולינסקי, מאוניברסיטת קיל (גרמניה); מאמרו של פרופ' שאול פרידלנדר: "ממדי השואה – הערות לשני מחקרים"; ומחקרה של רנה פוזננסקי: "היהודים הצרפתים וחוקי היהודים, 1940-1941". קובץ מעניין ומרחיב דעת.

בלה גוטמן, שותפים עם המוות לחיים. סיפורו של מחנה ינובסקה בלבוב (1941-1943). בהוצאת אוניברסיטת תל-אביב (הקתדרה לחקר השואה ע"ש חיה ובנימין שפלסקי) ו"משואה", יד לחברי תנועות הנוער הציוניות, 210 עמודים.

מחקר ראשוני ורבי-ערך לספרות ההיסטורית, על אחד מהמחנות הבולטים לעבודת-כפייה, שכמותם היו רבים בימי הכיבוש הגרמני-הנאצי, ובו מציגה המחברת את מחנה ינובסקה בלבוב על כל היבטיו וצדדיו. בעיקר היא מיטיבה לתאר את תנאי הקיום של האסירים במחנה ואת רשת העזרה ההודית בו וכן את התפתחות תנועת המרד והמרי. הספר הוא כלי חשוב להבנת רשת המחנות הנאציים ואסיריהם.

נילי קרן. רסיסי ילדות. חינוך הילדים והנוער בגיטו טרויינשטאדט ובאזשוויץ בירקנאו. בהוצאת בית לחמי הגיטאות והוצאת הקיבוץ המאוחד, תשנ"ג – 1993, 160 עמודים.

המפעל החינוכי המדהים באיכותו ובנועזותו שנעשה בין גדרות גיטו טרויינשטאדט ומחנה המוות אושוויץ-בירקנאו, בקרב הילדים ובני הנוער היהודים, ואשר ראשיו פעלו באומץ לב ובגבורה עילאית מתוך סיכון חייהם, זוכה במחקר זה לתיאור מעולה ומקיף. פרעלם של מתנכים כמו אגון (גונדה) ארליך ופרדי הירש, שמעטים כמותם חיים בעולמנו, מקבל בספר את ההכרה והתודה שהם כה ראויים לה.

דיוויד ס' ויימן, הפקרת היהודים – אמריקה והשואה 1941-1945. הוצאת "יד ושם", ירושלים, תשנ"ג – 1993. תרגמה: סמדר מילוא. הביאה לפרס: עדינה רכסלר. 475 עמודים.

מחקר מצוין ורבי-חשיבות זה מאפשר לנו להבין את מקורותיה והתפתחות של הדינמיקה, שהובילה לאדישותה של מעצמה עולמית בעולם החופשי לשואת העם היהודי. המחקר, מפרי עטו של היסטוריון אמריקני, המתמסר לנושא ארצות-הברית ויחסה ליהודי

אירופה בימי השואה, ראה אור לפני שנים, ויכואו אנשי "יד ושם" על הברכה, שאיפשרו לקורא העברי היכרות עם עבודתו של ויימן. הספר עוקב אחר התהליך, שיצר קשת אפשרויות למנגנון פקידותי-ביורוקראטי לשבש מלכתחילה כל סיכוי למעשה הצלה מטעם ממשלת ארצות-הברית, גם אם הוחלט עליו בדרג הממשלתי והנשיאותי הבכיר ביותר. ספר זה צריך, גם הוא, לשמש אות-אזהרה לעולם, לחדר את רגישותו האנושית ולהימנע מאטימות-לב וקדוה-חושים. ספר מעולה ומומלץ.

יומנים

צאלק פרחודניק, התפקיד העצוב של התיעוד. יומן מתבוא. "כתר" – הוצאה לאור, ירושלים, 1993. 268 עמודים.

זהו חלקו הראשון של יומן, אשר נכתב בחשאי בווארשה הכבושה בין החודשים מאי עד אוגוסט 1943. היומן מתעד את התקופה מראשית הכיבוש הגרמני – ספטמבר 1939, ומתוארים בו בפרוטרוט קורות חייו של המחבר וקורות משפחתו תחת הכיבוש הגרמני. כן הוא מתאר את החיים בגיטו, את פעילותו כשוטר יהודי, את חיסול הגיטו, את האקציות ואת הפרידה המוזעזעת מאשתו אנה ומבתו אטלי, וכל זאת במבט נוקב וחד כאיזמל מנתחים. את היומן החליט צאלק (בצלאל) לכתוב כדי להקים מצבת עולמים לאשתו האהובה, אשר נלקחה לטרבלינקה עם בתם. הוא ביקש לנקום את דמה בכותבו כתב קיטרוג נורא על הרשעות הגרמניות ועל השפלות הפולניות. היומן משמש בעבורו "הילד החדש" שקם תחת ילדתו שנרצחה בטרבלינקה, ילד שבא לעולם לא בצירי לידה, כי אם בכאבי מוות. "הוולד הזה הוא יומני", הוא כותב לאשתו המתה, "אשר מאמין אני שאיפעם יראה אור בדפוס, כדי שכל העולם ייודע אודות ייסוריך. לתהילתך, להישארות נשמתך, כתבתי אותו, והעמדתיו כמצבת-עולמים לך. עכשיו, כאשר הופחו חיים בעובר המשותף שלנו, יש לספל בו ולגונן עליו לקראת המועד בו יגרל ויהפוך למלה חיה אשר שום כוח לא ישתקנה".

יומנו של צאלק הוא מסמך מרתק ומרגש עד דמעות, דווקא בשל התיאור המאופק, הציני כמעט, של הזוועות. צאלק הצעיר מתעד את קורותיו בקפידה, כאילו היה היסטוריון, ואף מנסה לנתח את התהליכים המתרחשים לנגד עיניו. ניתוחיו מדהימים בעומקם ובדיוקם, בהתחשב בנתונים המעטים שעמדו לרשותו – ואלה הלכו והצטמצמו משעה שהחל להסתתר; אז נותק כמעט לחלוטין הקשר שלו עם העולם החיצון.

מיסמך חובה, מהמם בחדותו, הבוחן בגישה ביקורתית את מעשי הגרמנים, הפולנים והיהודים בימי השואה. ספר החייב להיות בכל רשימה בסיסית של ספרות השואה. הוצאת "כתר" ראויה לציון על נכונותה להפיק ספר יסודי זה. בימים אלה יצאה מהדורה פולנית חדשה של הספר, מהדורה שאולה מחנויות וארשה וקראקוב בתוך שעות ספורות.

ספרות יפה

אבא קובנר, מגילות העדות. ערך והביא לאור: שלום לוריא. הוצאת מוסד ביאליק, ירושלים, 1993.

אבא קובנר, שעבר את כור ההיתוך של השואה על ייסוריה, ייאושיה ומאבקיה, חי את שנותיו שלאחר השואה מתוך תחושה עמוקה של כישלון האדם בדומנו לתאר את השואה ה"אמיתית" כפי שהיתה, שכן לדעתו "האמת כולה, על כל עוצמת וזועתה – נרצחה ונשרפה". ספק אם מי שלא היה שם, כך סבר, יוכל לרדת לתהומה של האמת הזאת. ספק אם מי שהיה שם, יוכל לתת ביטוי להיקפה באמצעות דבר דבור על אופניו. ספר זה, שאין דומה לו בספרות השואה, מנסה לתת ביטוי לאותו "דווי אילם, חנוק, שמן הסתם לא יבינו כבר אדם, לא יתפוס אותו בשלמותו". "מגילות העדות" הן ביטוי למבוקשו של קובנר להעלות בכל כוח כושר הבעתו, עומק הגותו ועוצמת דמיונו היוצר, הטבעים בו, יצירה ספרותית שיש עמה מסר: "מגילה זו שונה מכל המגילות... מגילה זו מביאה ממה שקרה לאבותינו ולנו בדור של אושוויץ". חמש מגילות העדות, הבנויות במתכונת דף הגמרא בצירוף הסברים מאיר-עיניים, בנויות מעגלים מעגלים, פרשיות פרשיות, המעלות את השואה כולה, במערב-אירופה ובמזרחה, בגיטאות, במחנות לסוגיהם וביצירות. קובנר יצר כאן מעשה אמנותי מובהק, יצירה לירית ייחודית, שטרם נולדה כמותה. היצירה מאפשרת לדור שאחרי השואה להיצרף פנימה אל תוך עולם השואה, הקרוב ומרוחק גם יחד. יצירה זו, ספק אם יצליח אמר-יוצר אחר להעביר כמותה לדורות הבאים, על כל תחושות אימי השואה, בדרך נאמנה ואמיתית מקובנר, משורר רבי-מבע ונפלא, שאיננו עוד עמנו.

כתבי-עת

1) עדות. המערכת: יודקה הלמן, צביקה דרור. עריכה: צביקה דרור. המביא לדפוס: משה סל. חוברת י', תשנ"ד – יאנואר 1994. הוצאת בית לחמי הגיטאות והקיבוץ המאוחד. זו החוברת העשירית במפעל חשוב זה, שמתפרסם מטעם ארכיון בית לחמי הגיטאות. בחוברת זו, כבקדמותיה, מבחר מגוון, מעניין ומרשים של עדויות מימי השואה שהגיעו לארכיון. עדויות אלה, ברובן, ראוות ב"עדות" אור לראשונה. ספק אם היו מגיעות לידיעת הציבור הרחב – למעט ה"מקצוענים" – אלמלא פירסום זה, ועל כך מגיעה התודה לעורכי הסידרה, ובעיקר לצביקה דרור, הרוח החיה שמאחוריה. במרכז הגיליון – עדויות הקשורות לציון המישים שנה למרד גיטו ביאליסטוק (כאן ראויים לתשומת-לב הפרקים שתרמו שרה בנדר וברונקה קליבנסקי), וכן חסיבת ויכרונות של ילדים יהודים, שמצאו מיסתור במנזרים. בפתח הגיליון שני שירים על ארץ-ישראל ועם-ישראל, מפרי עטו של שלמה ליכטנברג, מייסד בית-הספר "תחכמוני" בלודז', שנשלח לאושוויץ מגיטו לודז' בשנת 1944, בהיותו בן 58. שירים אלה, שחוברו ב-1940 ושרדו בדרך נס, הוקדשו ל"ידידו הנכבד" של המשורר

– אשר כל ימי חייו הרבה לנאום ולהטיף לרעיון הציוני – "מר טבקסבלט וביתו". השירים הרבים שכתב בימי חייו – אבדו בשואה.

חוברת זו עשירה במיוחד בתומר היסטורי, והיא מפעל עתיר חשיבות להכרת תקופת השואה באמצעות שרידיה וניצוליה, המתעדים אותה מניסיונם האישי.

(2) ילקוט מורשת. חוברת נ"ה – 55:50 שנה למרד הגיטאות 1943 – 1993. בהוצאת מורשת בית עדות ע"ש מרדכי אנילביץ, חשוון תשנ"ד – אוקטובר 1993. 292 עמודים.

במרכזו של ילקוט זה, הרואה אור במלאת חמישים שנה למלחמת הגיטאות, מאמרים חשובים לקורות המחתרת היהודית הלוחמת בביאליסטוק (לוי אריה שריד) ולראשית התגבשותה של תנועת ההתנגדות בגיטו ביאליסטוק והקמת "חזית א" (שרה בנדר) עוד בגיליון זה מאמרים על "זעידת" ראנזיי ומשמעותו של "הפתרון הסופי" (יהודה באואר), על הפעילות המתרתית של אסירי מחנה העבודה היהודי בסקרז'יסקרמייננה (פליציה קראי), על הכנסייה האוונגלית הגרמנית בתקופת הרייך השלישי (אפרים מרון) ומאמרים אחרים, ההופכים את הקריאה ב"ילקוט מורשת" לרב-עניין.

מתנועת נוער לתנועה של רזיסטאנס*

תשומת הלב המיוחדת, המוקדשת לאחרונה לחקר תנועת הנוער בשנות השואה, נובעת משתי סיבות עיקריות:

המגמה להגיע להשלמת תמונת ההתנגדות היהודית, עליידי תיאור מדויק של פעילות תנועת הנוער בהתנגדות – פרק חשוב ולפעמים עיקרי של הסיפור. שאיפתה של כל תנועה להציג בצורה המלאה והמדויקת ביותר את מקומה ואת חלקה במסכת ההתנגדות היהודית.

על רקע זה יש לראות גם את הופעת הספר על "הנוער הציוני ברומניה", פרי ארבע שנות מחקר של ש' אבני, היסטוריון, עיתונאי, אסיר-ציון, בעצמו מראשי פעיליה של התנועה בשנות המלחמה.

העשור המתואר בספר מקיף תקופה מגוונת עשירה אירועים. הוא מתחיל עם פרוץ מלחמת העולם השנייה, בזמן שלטון הפאשיזם והנאציזם ומסתיים לאחר ארבע שנים של שלטון קומוניסטי. במהירות אנו מתקרמים לשלב ההסלמה במדיניות האנטי-יהודית ברומניה. לאחר חמש שנים אנו מגיעים לשלב סיום המלחמה, כאשר התנועה תחזרת לסגנון ולרפואי הפעולה הקודמים. תקופת הנדמול נמשכת עד סוף 1948. אז מוכרזת התנועה הצינית עליידי השלטון הקומוניסטי כ"זרם ניהיליסטי וריאקציוני של הבורגנות היהודית". הציניות מוצגת כאחד מכתות השחור שבעולם, כתנועה הרוחשת איבה לקידמה וחוממת נגד הדמוקרטיה והסוציאליזם. המסקנה יש להרחיקה מהחיים הדמוקרטיים היתודיים ולחסלה. מדיניות האנטי-צינית זו היא תוצאה של מאבק רצוף במשך ארבע שנים בין הוועד הדמוקרטי היהודי, המוחזה עם השלטון הקומוניסטי, לבין התנועה היהודית הלאומית. פיירפרי הגסיסה של התנועה נמשכים עוד מספר חודשים. במאוס

* ש' אבני: "הנוער הציוני ברומניה 1935-1949", בהוצאת עמותת יוצאי "הנוער הציוני" ברומניה כשיתוף עם "רשפים", הוצאה לאור בע"מ, 448 עמודים.

1949 מתחילים המאסרים של ההנהגה הציונית. כך מתחילה פרשת אסירי-ציון ברומניה, פרק עצוב, אחרון, בתולדות התנועה הציונית המאורגנת ברומניה.

תנועת "הנוער הציוני", כמו שאר תנועות הנוער ברומניה, קמה על רקע המצוקה הכלכלית והנפשית של הנוער היהודי בתקופה שבין שתי מלחמות-העולם. החיפוש אחרי פתרונות, הערגה לחיי חברה חדשים, רעננים, המולידים הווי ואקלים של תרבות נוער, כול אלה משתלבים עם האידאל הציוני, עם השאיפה לחיים חדשים בארץ-ישראל.

הצרכים החברתיים, השאיפה לצאת מאווירת העיירה, מהפרובינציאליזם התרבותי והחברתי, הרצון לעצב צורות חיים חדשות, תרבות נעורים, היו נחלת רבים ודיברו אל כול חוגי הנוער היהודי. בשל כך לא קמו תנועות נוער יהודיות לא-ציוניות. כל תנועות הנוער ברומניה היו ציוניות, ללא יוצא מהכלל. פרט זה מוכיח, שהרקע החברתי הכללי לא הספיק. ללא התוספת היהודית, ללא החזון הציוני, ללא השאיפה להשתלב בתנועת התחייה הלאומית, בלי ציוניות – לא היה בסיס ולא היה קיום לתנועת נוער יהודית ברומניה. בעשור המתואר בספר עוברת תנועת הנוער-הציוני ברומניה גלגולים שונים הקשורים להתפתחות הכללית בקרב יהדות רומניה.

מלחמת-העולם השניה תופסת את "הנוער הציוני" כתנועה הכנויה במתכונת של תנועת נוער קלאסית. התנועה היא חדשה יחסית, ברחוב היהודי. היא מופיעה בראשית שנות השלושים. בהיותה לא-סוציאליסטית, היא מצטיינת בתנופתה המביאה להתבססותה בחלקים השונים של רומניה. מטרת ההסתערות שלה היא הנוער הלומד, הפתוח יותר להווי ולתשוכות המוצעות על-ידי תנועה שהיא באופייה מתונה, ליבראלית, לאדוקטרינארית, לא מארקסיסטית. תנועת "הנוער הציוני" מושכת חוגים משורות הנוער היהודי, אשר הדוקטרינאריות המארקסיסטית של "השומר הצעיר" אינה מדברת ללבם. בגלל הדימיון בין שתי התנועות במישור החינוכי, מתפתחת תחרות בין שתי התנועות על אותם חוגי הנוער, הנוטים לפיתרון היהודי הציוני הלאומי.

מבחינת הרקע היהודי והציוני, רומניה איננה אחידה. היחס לערכי היהדות ולאידאולוגיה הציונית שונה בחלקיה השונים של רומניה.

בבוקובינה ובטרנסילבאניה מושפע "הנוער הציוני" מהתרבות היהודית השורשית, מהחסידות הטולרנטית שבאיזור, מהספרות הציונית היוצאת בשפה הגרמנית או בשפה ההונגרית, הספוגה הומאניזם ציוני.

שונה המצב ברומניה הישנה. כאן הנטיות להתבוללות היו חזקות יותר, ואילו השורשים היהודיים חלשים יותר, שטחיים יותר.

המציאות היהודית על סף המלחמה: ההתקרבות בין האזורים הגיאוגרפיים השונים בגלל הצורך במאבק משותף נגד תופעות של אפליה, אנטישמיות, שלילת זכויות כלכליות ותרבותיות – מקרבת גם את הזרמים הציוניים ומחזקת את שיתוף הפעולה בין החלקים השונים של אותה תנועת הנוער.

בשעה שסערת המלחמה כבר משתוללת בפולין, אין תנאי העבודה בתנועות הנוער משתנים.

ההשפעה הגרמנית מתחזקת לנגד עינינו. רומניה נוסשת במהירות את קשריה עם בני בריתה המסורתיים. לשלטון עולים הכוחות הימניים הדוגלים בהעמקה והרחבה של שיתוף פעולה רומני-גרמני. האנטישמיות, רדיפת היהודים, חקיקת האפליה – הופכים מתופעה שרירותית לתוכנית פוליטית רשמית.

רק המיפגש בין תנועת הנוער הרומאנטית לבין קומץ חברים פליטים מפולין, שחוו את

המלחמה על עורם ובשרם, מעורר לחשיבה חדשה ומעלה ביתר עוצמה לסדר היום את השאלה – התנועה לאן?

הפרק השני של הספר מתאר את האווירה של "עסקים כרגיל". ב־1938 מקיים "הנוער הציוני" סמינר העוסק בנושאים כלליים, חינוכיים, פדגוגיים, אידיאולוגיים כללי־ציוניים. לא מוזכר אפילו ברמז נושא הקשור בתקופת חירום. בסמינר זה אין שום סימן שהתנועה חשה את הסערה המתקרבת.

בסוף שנת 1939 עדה רומניה להתמוטטותה של פולין. היא ארץ מקלט לאלפי פליטים, אזרחים ואנשי צבא שטעמו את טעם המלחמה. אפילו הסימן המדאיג של עזיבת שליחי הארץ את רומניה על־פי הוראת המוסדות הציוניים בגלל חשש לגלישת המלחמה גם לרומניה, אינו מוזעזע את המערכת השלווה.

בפרספקטיווה, פינוי השליחים בגלל חשש להתפשטות המלחמה, נראה כצעד מוסרי שלילי וחמור, הנוגד את התפיסה הציונית. לפי תפיסה ציונית אמיתית, לוחמת, מצב של סכנת מלחמה היה מחייב את השליחים להישאר במקום ולא לברוח "מאזניה טובעת". בריחת המפקדים תוך כדי השארת החיילים, עוזבים בשדה הקרב, הוא מעשה לא־ציוני ולא מוסרי. ואכן כעבור שנים, החל מ־1943, מנסה התנועה הציונית לתקן את המעוות, על־ידי בואם לרומניה של צנחני ההצלה. אפיזודה זו אינה מוסיפה כבוד לתנועה הציונית רווקה ברגע היסטורי, כאשר לפי הגדרת אבני "צעדה גם יהדות רומניה אל תוך ערפילי השואה". את מכןה אבני "שנת המיפנה". את המצב מבטא מאמר בחתימתו של יושברדאש התסדרות הציונית ברומניה, עו"ד ליאון (אריה) מזרחי:

"ברגע זה, כאשר פעילות התנועה הציונית כמעט הוקפאה באירופה, נשארו אנחנו היחידים שרוכצת עלינו אחריות כבדה כגורם ביהדות אירופה".

יש כאן הערכה נכונה: התנועה הציונית ברומניה ועמה "הנוער הציוני" ברומניה, חייבים למלא את מקומה של התנועה בפולין, תנועה אשר חוט השדרה האירגוני שלה נהרס יחד עם המלחמה. אבל גישה עקרונית זו אינה באה לכדי ביטוי בולט במציאות.

התשובות למצב החדש הן הססניות: איחוד האירגונים הציוניים הסטריאליים להתדרות ציונית ארצית מאוחדת. אבל המשבר הכספי של התנועה הציונית מונע מעשים ופעילות בהתאם לצורכי הזמן והמקום. העלייה מוסיפה להתנהל על־ידי המשרד הארצי־ישראלי לפי הדגם הקלאסי: סרטיפיקאטים מעטים, אשר אינם יכולים לספק את רצון העלייה של רבים, נוער חלוצי ומבוגרים. את המצב מגדיר המנהיג הציוני, ד"ר מישו וייסמן: "ברומניה קיימת תנועה ציונית, אבל לא הסתדרות ציונית".

גם כאשר מוחזרים השליחים כעבור זמן לרומניה, אין מרגישים עדיין בתנועה את הרצון להתארגן לקראת תקופת חירום. המחלוקת העיקרית סוכבת סביב לנושאים מינהליים – תקציב, בובוז כספים. כיבוש פולין, ההשתלטות הגרמנית על הבלקנים ומעבר־אירופה – כל אלה אינם מעוררים עדיין תוכניות פעולה, המותאמות לזמן החדש.

אפילו העלייה לשלטון של התנועה הלגיונרית, "משמר הברזל" (התנועה הפאשיסטית הקיצונית של רומניה), ההכרח של השליחים לעזוב שנית את רומניה והפעם לפי הוראות השלטונות הרומניים – גם אירועים אלה אין בהם כדי לזעזע. על רקע זה בולטת תרומתו של יאנק דויבאנסקי, המועילית בספר.

יאנק, הפליט מפולין, שראה במו עיניו את המלחמה ומוראותיה, נודד ממקום למקום. מקו לקו, הוא הראשון היחיד המדבר על הצורך להתכונן לתנאי מחתרת.

מסמך מעניין, מיוני 1940, מצוטט על-ידי אבני כדי להראות לנו כיצד מתחילה להתפתח התודעה בדבר הסופה המתקרבת.

"עומדים לצרף גם את יהודי רומניה למחול השדים של טבח וייאוש".

"יש להכין את העתיד כל עוד הדבר בידנו".

"בקרב נהיה נאלצים לשנות את שיטת עבודתנו ולהתאימה לצו השעה, לפי ניסיון חברינו בארצות הכבושות".

"גם אם ינותקו הקשרים בינינו לבין הארץ, תקוותנו שלא נוותר על דבר מערכי התנועה ברומניה".

כך מסכמים פעילים בתנועה כנס שנערך בראשית 1940.

האולטימטום הסובייטי מה-26 ביאנואר 1940, פינוי בסאראביה וצפון-בוקובינה ומסירת טריטוריות אלו לידי השלטונות הסובייטים, כל אלה מזעזעים סוף את המערכת.

זמן קצר לאחר הגעת השלטון הפאשיסטי הפרנאצי לשלטון, מגרשים את הנוער החלוצי מתחנות ההכשרה. הפעילות הציונית נאסרת למעשה בערי השדה. צייד המכשפות האנטי-קומוניסטי הופך את הפעולה הציונית לחשודה. חולשתה של התנועה, עלייתם לארץ של המנהיגים מבלי לדאוג להמשך, וחוסר האירגון של המימסד הציוני, מונעים תגובה הולמת למצב החדש. המסקנה: התמודדה הפתאומית שמתחוללת במדינה מוצאת את התנועה הציונית בלתי-מוכנה לחלוטין.

שנת 1941 היא השנה של ראשית השואה ליהודי רומניה. הפלישה הגרמנית לברית-המועצות מביאה את המלחמה לאזורים המאוכלסים ביהודים רבים. התקדמותו של הצבא הרומני לעבר אוקראינה מלווה נהר של דם יהודי.

בסתיו 1941 מתחיל הגירוש ההמוני מבוקובינה – כולל שרידי יהדות בסרביה – למחנות טראנסניסטריה, איזור הרוס חורב, המשתרע בין הדניאסטר והבוג. חברי "הנוער-הציוני" נאלצים לעזוב את בתיהם יחד עם הוריהם וכל הציבור היהודי. כך לילה מתמוטט המבנה התנועתי, חברים רבים מוצאים את עצמם בעיצומו של חורף אכזרי על אדמה זרה, מפורזים בגיטאות ובמחנות העבודה של טראנסניסטריה.

לנוכח אירועים אלה פושט "הנוער הציוני" צורה ולובש צורה חדשה.

הספר מעלה את סיפורם של חברים, אשר בתנאים בלתי-אנושיים של מוות, מחסור, טיפוס, דלות, מתלכדים ומקימים מחדש את התנועה באזורי הגירוש: אפוס ציוני אמיתי. תוך יוזמה ומאמצים מתחדש הקשר בין הפעילים המגורשים, לבין מרכז התנועה בבוקרסט. קן צ'רנוביץ, על אם הדרך בין בירת רומניה לבין ערבות טראנסניסטריה, הופך לתחנה חשובה וחוליית קשר עיקרית לעזרה ולהצלה.

בצ'רנוביץ מוצאים מקלט גם פליטים מפולין. האירועים בקן זה, מרכז ציוני פעיל ואחראי ביותר, מאפיינים את המאבק לחיים ולהישרדות. מתנועת נוער חינוכית רומאנטית הופך "הנוער הציוני" גם לתנועה של עזרה למגורשים, הצלת פליטים, מעשים שיש בהם סיכון למען הצלת החברים. כך גולד "הנוער הציוני" האחר, חדש, שונה ממה שהיה. עם זאת, סימני התוכן הקלאסיים של תנועת הנוער לא ננטשו לחלוטין. בתנאים החדשים משתדלים לשמור על קשר בין החברים, נפגשים, מטפחים ערכים, מפתחים פעולה חברתית ותרבותית.

נושא העלייה עולה מחדש על הפרק: עלייה ביבשה, דרך בולגריה; הניסיונות לפרוץ את הסגר הים השחור – ניסיונות המגיעים לשיא עם אסון "סטרומה", כאשר בפברואר 1942 יורדים למצולות 765 מעפילים. האינטואיציה וההכרח מפתחים צורות חדשות של פעולה.

הדחף להיות יחודי, החיפוש אחרי צוהא וחברות, אחרי פעילות המגלמת גם את תקוות העלייה, כל זה ממריץ את חברי "הנוער הציוני" להתעלם מהסכנה. על אף האיסורים נוסעים שלוחים צעירים, פעילי התנועה, ממקום למקום, מעודדים את האקטיבה, קינים נרתמים להציל פליטים תוך התעלמות מהסכנה לעצמם. הרצון לעזור לחברים במצוקה מוליד דרכי קשר מקוריות למחנות טראנסניסטריה ושיטות חדשות כדי לסייע במיצרים ובכסף.

לאחר ניתוק ממושך מתחדש הקשר עם הארץ. "הנוער הציוני" משתלב במאמץ הלאומי להציל את שרידי יהדות פולין, הפורצים את הגבולות ומגיעים לטריטוריה הרומנית. הוא הדין לאחר ההפיכה הפררפאשיסטית בהונגריה במאוס 1944, הפיכה המובילה לגירוש ההמוני של יהודי הונגריה. אלפים נהרס לרומניה. מנגנון בידתנועתי משומן מקבל אותם בזרועות פתוחות ודואג לחייהם וביטחונם עד לעלייתם.

התוכנית להוצאת יתומי טראנסניסטריה מהמחנות והחזרתם לגבולות רומניה היא פרי של מאמץ דיפלומטי בידלאומי. התנועה הציונית ממלאה תפקיד פעיל במאמץ זה. העלייה מרומניה, המתחילה בראשית 1944, היא תוצאה של מאמץ משולב: מקומי ובידלאומי.

בראם של הצנחנים והשתלבותם בפעולה המתנתרית והופך את "הנוער הציוני" ברומניה יחד עם שאר תנועות הנוער, לגורם במאבק העולמי נגד הנאציזם.

המאסרים של אנשי ההנהגה הציונית בראשית 1944, הוא ניסיון של חיסול ביחמה גרמנית. המאסרים נועדו לשבור את התנועה הציונית על-ידי חיסול ההנהגה. המבצע נכשל. מדינאים רומנים בכירים, המשובעים שתבוסת גרמניה קרובה ומחפשים אליבי, תורמים את חלקם בחיסול שקט של הפרשה. במקביל מארגנת התנועה הציונית העולמית לחץ בידלאומי, המביא לשיתור חלק מהמנהיגים ולהעברת אחרים למחנה לאסירים פוליטיים.

ברשימת ביקורת אין מקום לפרט את כל מרכיבי של אפוס ציוני זה.

ספרו של אבני עושה זאת תוך שילוב מוצלח של מיסמכים מהתקופה, ושל תיעוד בעל-פה מפני עדים, שחיו את התקופה ומאורעותיה. "הנוער הציוני ברומניה" הוא חיבור היסטורי, המספר על תנועת נוער אשר הנסיבות והמאורעות משנים לחלוטין את העדיפויות וההדגשים שלה, תנועת נוער חינוכית, העוברת הסבה לתנועת נוער מתנתרית לחומת, חולייה חשובה בתנועת הדיסטאנס הייחודי ברומניה בשנות המלחמה.

לא הייתי רוצה לעורר את הדשם שתנועת "הנוער הציוני" לוקחת את כל הקדיש לעצמה. פעילות שאר תנועות הנוער וההנהגה הציונית, כבודה במקומה מונח, אבל אנו עוסקים בספר המוקדש ל"נוער הציוני", בקטע ממערכות תנועות הנוער. טבעי שהספר ידבה בפרטים על קטע זה, שהוא חולייה בשרשרת ציונית מפוארת.

זהו ספר של תנועה שידעה לתבוע מתבריה מעשים. היא חתכה לציונות מעשית ולא תיאורטית, וביצעה מעשים שהלמו את צורכי התקופה.

הישגי "הנוער הציוני", לצד שאר התנועות, מלמדים אותנו לקח חשוב: בתנאים המתוארים היה כדאי יותר להסתכן, להילחם, מאשר לשבת בחיבוק ידיים ולסמוך על הנס. כל מי שנאבק, הצליח יותר מאשר אלה שהשלימו עם הגורל.

העלייה בזמן המלחמה, מאיזור שתחת כיבוש נאצי לארץ-ישראל בחסות האויב הבריטי, היא סיפור בפני עצמו. אבל המבצע היה כרוך בסיכונים גדולים. יעידו על כך טביעת "סטרומה" ב-1942, ו"מפקודה" ב-1944. האסונות הזכיתו, שהם השתור רחוק מלהיות נתיב בטוח.

אבל הסכנה לא הרתיעה את המועמדים לעלייה, יתר על כן: האנשים נלחמו למען הזכות לעלות, על אף הסיכון והאזהרות. הספר הוא אותנטי. הוא גם היסטורי וגם דוקומנטארי, ושופע פרטים, עלילות וסיפורים. לכן הוא קריא ומרתק.

העשור המתואר נוגע לשני דורות: דור המלחמה ואחריו דור הממשיכים. בארבע השנים, המפרידות בין השחרור באוגוסט 1944 לבין המאסרים הקומוניסטיים במאוס 1949, צמח דור ההמשך של המנהיגות, ששיקם את התנועה, הקים אותה על בסיס חדשני וזרע את זרע הציונות ורעיון העלייה. התוצאה הייתה – מאבקם של המוני יהודי רומניה על זכותם לעלות, מאבק שהוכתר בהצלחה. בלי הפעולה בשנות המלחמה ואחריה לא היינו מגיעים לתופעה של עלייה המונית בימי המשטר הקומוניסטי של כמעט כל יהודי רומניה לארץ ישראל.

ספרו של אבני מקל עלינו להבין את מה שקרה, וכיצד קרה. הספר כולו עומד בסימן המאבק בין שני פתרונות היסטוריים לבעיית היהודים: הפתרון הציוני אל מול הפיתרון הקומוניסטי. ספרו של אבני מוכיח עד כמה שקרית הייתה ההערכה הקומוניסטית, שהעזה להגדיר את התנועה הציונית כתנועה ניהיליסטית, ריאקציונרית, אימפריאליסטית, האשמות ששימשו עילה למאסרים ולמשפטים מבוזים, שרשמו דפים שחורים ומבישים בתולדות הקומוניזם הרומני והעולמי. את האמת ניתן למצוא בהגדרתו של יהודה שערי, שפעל אחרי המלחמה כשליח לתנועה ברומניה:

”סיפור מופלא של אמונה והקרבה, של חלומות ומעשים, של דור שחייו לא היו לשווא”. במשפט זה היו גלומים תמציתו של הספר ומהות העלילה שהוא מתאר.

פולה – סיפור אהבה*

סיפור חייה של פולה – גיבורת הספר "פנינה אשר בכתר" – דברי ויכרונות על פנינה אורנשטיין ז"ל – היא פולה ביטר הנערצת – הוא סיפור אהבה; אהבתה לתנועה, אהבת התנועה אליה, אהבתם של בני הזוג אורנשטיין ממנהיגי "עקיבא", אהבתם של עורכי הספר יהודה אורנשטיין, רינה נזר, מנחם וירט וחווה אלבה, אשר טרחו ואספו מיסמכים, סיפורים, מכתבים והוסיפו עדויות מזיכרונותיהם ולבסוף רשמו והוציאו לאור מיסמך מתולדות תנועה מפוארת, אשר רשמה את דרכה הייחודית בתוך כלל תנועות הנוער הציוניות בפולין בין שתי מלחמות העולם – תוספת חשובה לשני הספרים הקיימים על תנועת "עקיבא".

בישראל נוהגים להוציא לאור חוברות וספרים לזכר אישים חשובים וליקירי המשפחות, חוגי חבריו: מצבות צנועות או מפוארות יותר, לפעמים ביוגרפיות או מונוגרפיות היסטוריות – צורה נאה ונוגעת ללב של הנצחת אדם אשר אהבנו, פעיל חברתי או פוליטי ותיק או חייל צעיר שנפל בקרב. מאלפי ספרים כאלה אפשר להבין מחקר על דמות החברה הישראלית על גזוניה, שאיפותיה, נאמנותה לרעיונות ציוניים, האידיאלים האנושיים שלה: החיבורים האלה, עם כול העצב הכלול בהם, יש להם משמעות אופטימיסטית גם לגבי העבר וגם לגבי העתיד – העבר שנקבר באדמה והחי בזיכרון, והעתיד הנובע ממסירותם של המנציחים לערכי המונחצים.

מותה של פולה אורנשטיין מבית ביטר בשנת 1992, הזכירה לרבים לא רק את דמותה הנערצת, ששנות מחלתה הארוכים הוציאו אותה ממעגל החיים החברתיים, אלא גם את התנועה שבה פעלה בשליחות בלתי-נלאית ברחבי פולין, מגאליציה שבדרום ועד גרוזונה שבצפון. לאן שנשלחה, לאן שהגיעה, שם הציתה להבה בלבבות, את אש אהבת התנועה, אהבת הרעיון, אהבת הזולת, והעניקה הרגשה של משפחה מלוכדת.

* "פנינה אשר בכתר" – רפי ויסרון על פנינה ז"ל. המערכת: יהודה אורנשטיין, רינה נזר, מנחם וירט, חווה אלבה, ירושלים 1993.

יהודה (אידק) אורנשטיין, ראש תנועת "עקיבא" בזמן ההוא, גם הוא דמות כריזמטית ואוטוריטת בלתי מעורערת באידיאולוגיה של אגודת הנוער העברי "עקיבא", ידע במי הוא בוחר, כשבחר בפולדפנינה כ"בחירת לבו". חתונתם נערכה בחופזה כבר אחרי הכיבוש הגרמני בקראקוב, בטרם עוזבם את פולין לצמיתות בדרכם לארץ-ישראל. לחתונתם קדמו שנים רבות של שיתוף פעולה ב"בני עקיבא" בפולין.

פולדפנינה נולדה בעיירה יפהפיה, סקלה (Skala) ליד אויצוב לא רחוק מעיר המלכים קארקוב, שם פעלה בימי בגרותה בשליחות התנועה. בינתיים העתיקה משפחתה את מקום מגוריה לִדְזִ'דְזִ'צָה (Dziedzice), שם היה אביה אחד השוחטים של העיירה ושליח ציבור. היא הייתה אחת מ-9 ילדים – 5 בנים ו-4 בנות, משפחה בעלת מסורת של תלמידי חכמים ורבנים.

פולה הייתה בת עשר כשהגיעה לרודז'יצה. אחרי שסיימה את בית-הספר העממי נרשמה לבית-ספר ממשלתי למסחר בביאלה (ליד בייילסקו). הייתה תלמידה מצטיינת ושמה הלך לפניו. המסחר והפקידות לא קסמו לה, והיא החליטה להיות מורה. היא נתקבלה לסמינר למורות ע"ש יאדוויגה הקדושה, הממוקם במנזר בביאלה, והייתה שם היהודיה היחידה. פולה ביקשה להתקבל לכיתה של השנה הרביעית – והצליחה (לא בקלות אמנם, אך ברצון עז המאפיין אותה). כתלמידה מצטיינת רכשה לה בתוך זמן קצר את לבם של המורים והתלמידות ואף נבחרת לשאת את הנאום המסורתי לסיום שנת הלימודים. את הסמינר סיימה בהצטיינות באפריל 1932 והתחילה ללמד בבית-ספר עממי רודז'יצה, שם גם החלה את פעילותה הציונית, עם הקמת קן "עקיבא" במקום.

הרצון לשרת את התנועה במלוא כוחה גרם לכך, שהחליטה לוותר על העבודה בבית-הספר ולהירתם לעול התנועה. ראשית דרכה בביילסקו הוליכה אותה לפלוגת ההכשרה ש"בבית החלוצ". היא מצאה במקום מציאות קשה, אך עם בואה נשתנה הכול – הובאו מיטות, כלי מיטה, התארגנו תוגים בתנ"ך, בעברית, בהיסטוריה יהודית – רוח רעננה החלה מנשבת. אחרי ביילסקו החל פרק מפואר בגליל טארנוב: פנינה זוכה כאן להערכה ההולכת וגוברת והיא מועברת עם תום שליחותה בטארנוב לניהול מוזכירות התנועה בווינה.

היו אלה זמנים קשים של התגברות התנועה הנאצית באוסטריה, כשמצד שני נתקלת פולה באדישות היהודים ובחוסר הבנה למצבם האמיתי. אכזבתה באה לכיסוי בהערות שרשמה לרגל האירוע לציון 30 שנה למותו של הרצל:

"כאשר הביע הרצל משאלה שעל קברו ייכתב: 'דעתי על היהודים הייתה טובה מדי', לא שיער בודאי עד כמה קולעת הייתה הערכתו זו לגבי היהודים בכלל, ולגבי אי יכולתם להשתף פעולה בהתחשב בצורכי השעה בפרט".

היא מתארת באופן ציורי ומעמיק את האווירה וההכנות לחגיגה – ואת האכזבה אחרי פיזור ההפגנה בידי השוטרים, ומסיימת כך את רשמיה (שפורסמו ב"דברי עקיבא", ביולי 1934):

"זמן רב עמדתי ליד הקבר ושקעתי במחשבות. מחר שוב חייבים לצאת אל הרחובות המאוכלסים ביהודים, כדי לשכנע את הצעירים בצדקת רעיונו של הרצל. שוב ניתקל באדישותם וברצונם לחיות חיים נוחים. אולם, לא נירתע וניאבק נגד המוספים יסודות זרים לרעיונו של הרצל ומחלישים אותו בשל כך.

את הרדודי קטע קולו של השוטר הצועק בגרמנית: והחגיגה נסתיימה. נא לעזוב את המקום, ונאלצתי ללכת.

חזרתי הביתה בדרך זרועה בצלבי קרס".

אך לא הפסימזם איפיון את פולה, והיא ידעה להפיה בנוער היהודי רוח חיים ותקווה – גם בוונינה. התנועה בפולין הייתה זקוקה לפולה, ואחרי שנתיים היא חזרה מוונינה ומצורפת למוכירות הראשית של התנועה בווארשה. מכאן, במהלך העבודה במוכירות, היא נשלחת לכל חלקי פולין, גם לוורלנה, לגרודנה – ל"כיוי שריפות". היא פותחת מועדונים, מנהלת סמינרים, מקימה קינים, עושה עבודה חינוכית יסודית בכל מקום. ערבי "עונג שבת" אלה היו לשם דבר, השיחות, השירים, שיעורי התנ"ך ושיעורי העברית, העיון ב"דברי עקיבא" – מי שהיה לו מזל להיות בעקיבא" וליהנות ממחיצתה של פולה, לא ישכח זאת לעולם. בינתיים מגיע זמן ההגשמה וקבוצת "עקיבאים" יוצאת לארץ-ישראל. ביניהם אהרון ביטר, אחיה של פולה. מחזרה הוא כותב לפולה מכתבים על מצבם הקשה של החברים הממתנים לעלייה על הקרקע. כולם מחכים לפולה. היא עולה לארץ באביב 1938, עם קבוצה קטנה של חברים, כדי לחזק את הקיבוץ העקיבאי. מעתה הופכת פולה לפנינה.

מייד היא משתלבת בעבודה בשדה. זה לא דבר קל – מי שיושב בארץ יודע, כי תרגום התיאוריה האידיאולוגית לפרקטיקה קשור עם... כאבי גב וידיים נפוחות. אך פנינה יודעת לשמור על מצב רוח מרומם ולהרים את מוראל החברים העייפים, המרוויחים את לחמם בזעת אפיים. היא מלווה את ימי ההכשרה וההמתנה ברשימות אישיות, שהן שירה של ממש. עד שבא יום העלייה לקרקע: – איזה שמחה, איזו חגיגה מכל הארץ באים להקים את כפר העקיבאים – והרצפלד הנצחי מנצח על המקלה. כך נולד בית-יהושע. פנינה אינה נוטלת לעצמה את התפקיד הטבעי התפור עבורה – משרת אם הבית, והיא מוכנה למלא כול עבורה, לרבות זו של גננת בגן-הילדים.

בתחילת 1939 מגיעים מכתבים מדודו-יצה על מחלת אמה. מכול המשפחה העניפה יכולה רק פולה לטפל בה כבת מסורה. היא חוזרת לפולין. בקיץ יוצא אידק אורנשטיין לקונגרס הציוני בכאול. במקום לחזור לארץ עם בהלת המלחמה המתקרבת הוא מגיע לפולין... היטלר כובש את פולין ונראה שכול הדרכים החוצה נסתמות. אך עם בוא החורף מצליחים פולה ואידק לעזוב את פולין ולהגיע לארץ. בני המשפחה הנשארים בפולין – נכחדים כולם.

זמנים קשים מגיעים לארץ. זמנים קשים לבית-יהושע ולווג אורנשטיין. פנינה עוסקת בנוער עולה, בפליטי המלחמה, בנוער ללא בית, ללא הורים. היא מעניקה להם חום של בית יהודי – והם יזכרו זאת. אידק מתגייס לעבודות מחוץ לבית וחוזר לקיבוץ רק לשבתות. נולד הבן הראשון, יאיר.

קיבוץ בית-יהושע לא זוכה לתמיכה מתאימה מהמוסדות הציוניים ומגיע לסוף דרכו. הוא נהפך למושב. נוצרות בעיות עבודה ובעיות פרנסה. אידק החולה בקצרת, מקבל עבודה במשרד לפיקוח המזון. אלה ימי הצנע המפורסמים... העבודה בגן הילדים מסתיימת והווג אורנשטיין מעתיק את מקום מגוריו לרמת-גן. אך ראו מזל – עקב סכנת הפיכת ירושלים לעיר בךלאומית מעביר בגוריון את כל המשרדים הממלכתיים לבירה וראשון להם משרדו של רב יוסף. שוב, פרידה מפנינה. בתחילת 1950 עוברים פנינה ואידק לירושלים. אידק ניגש לבחינות כעורך-דין ופנינה מסדרת את הבית ודואגת לילדים (יאיר כבר הולך לבית-הספר וחנה עדיין בבית), אך היא חייבת לצאת לעבודה, הפעם במדור לרכוש יהודי פולין של הקק"ל. המשפחה שוב מתרחבת: נולד שמחה.

בסוף נחתת פנינה במקום המתאים לה ולכישורונה, מקום היודע להעריך את יכולתה ואת מרצה: היא מתחילה תקופה הנמשכת 15 שנה ב"ספריה הציונית" – ההוצאה לאור של

ההסתדרות הציונית. תחילה בשיתוף פעולה עם גרשון חנוך ז"ל ואחר-כך עם שמשון מלצר (יבלח"א). הצוות המצומצם הזה מוציא לאור בעבודה שקטה ומסורה, במשך 15 שנים, 70 ספרים.

בין כותבי מכתבי ההערכה לפנינה עם יציאתה לגימלאות (1974) נמצאים שמות כמו כך גוריון, משה שרת, ש"י עגנון וכן שמשון מלצר, שמצא בפנינה שותף יעיל, זריז, רגיש ומבין. זמן קצר לאחר פרישתה מן העבודה מידרדר מצב בריאותה, ואחרי שנים של מחלה מחזירה פנינה את נשמתה לבורא ב־25 בפברואר 1992.

בזיכרון חניכיה הפזורים בכל פינות העולם והארץ נשארה לעד דמותה הנשית, בעלת הקול הרך, המעורר אמונה, דמות קורנת אהבה עם יד מושטת לעזרה לזולת, לנזקק, יחס של כבוד למדינה, לאדם, דאגה למשפחה ולנוף סביב הבית, מסירות אין קץ למסורת ישראל – דמות שכולה אהבה.

טוב שהופיע ספר זה על פולה ביטר, כי החיים האכזריים מנתקים אותנו מאנשים שאהבנו, אפילו עודם בחיים. טוב להיזכר בפולה-פנינה – טוב להיזכר בנעורינו.

מתוך הפלנטות האחרות ההן

תדיאוש שטבהולץ / שבעה מדורי גיהנום / ההוצאה לאור – משרד
הביטחון, תשנ"ג, 348 עמודים

קוצר ידם של ניצולי השואה לחלוק את תחויותיהם וזיכרונותיהם עם בני הדורות שלא ידעו את השואה, מן המפורסמות הוא. ואף-על-פי-כן, יש המיטיבים לעשות זאת מן האחרים, הגם שידוע להם היטב, כי מי שלא היה "שם" – לא יצליח להבין, לעולם. הספר שלפנינו הוא מהניסיונות המוצלחים ביותר שנעשו אי-פעם לתאר בעוצמה נכונה את עולמו של האסיר היהודי במחנות הריכוז וההשמדה. ואם לא ניתנו במידת הספקנות, הראויה לכל מבקר, היינו מגדירים ספר זה כחיבור חובה לכל מי שבאמת רוצה להתמודד עם זוועות השואה.

לפלא הוא בעינינו כיצד קרה, שגירסתו העברית של הספר רואה אור כחלקי ארבעים וחמש שנים מאז פירסומו לראשונה, בפולנית, ב־1947. שטבהולץ, רופא יהודי צעיר מווארשה, עבר כמעט "הכול" – הוא החל בגיטו וארשה, משם שולח לטרבלינקא, אתורכך למיידאנאק, בהמשך לאושוויץ-בידקאו, וכתוספת גם שהה בוכסנהאוזן ובדכאו. פעמים רבות היה קרוב מאוד ליושבי עפר, וניצל בדרך נס.

כאן טמון לוח הספר, שהמחבר מצטיין בהארתו: מי מהקורבנות המיוערים היה בעל סיכויי הישרדות גדולים יותר: מדוע שרד פלוני ולא פלמוני? ידוע, כי ניצולים רבים חיים כל ימי חייהם בתחושת אשם על כי הם אלה שניצלו, ולא אחיותיהם ואחיהם או הוריהם. התשובה לסוגייה זו היא רבת-פנים, ואין אפשרות לאפיין את האדם, שסיכוייו להיחלץ מן התופת היו טובים משל זולתו. תשלובת של גורמים, נסיבות, מצבים והרבה מקרים "ומל" – פעלה לחיוב או לשלילה.

ועם זאת, ניתן מעדותו של שטבהולץ לבודד גורם חשוב ורבי-ערך במיוחד – היכולת שלא לחצות את הגבול הדקיק שהבדיל בין קיום רצון-חיים – לבין אובדנו. תהומות הייאוש, שארכו לאדם בעולם המחנות הנאצי היו פעורים על כל צעד ושעל. בקלות רבה

יכול היה אדם ליפול אל תוכם ולהתרסק בתוך שנייה אחת. עבור רבים הייתה ההתאבדות בחזקת גאולה מן הייסורים הנוראים. "ללכת אל הגורל (המחושמלת)" היה פתרון קל, מהיר ומיוחל. גם המחבר חשב לא פעם על גאולה מהירה שכזו, אך בדקה האחרונה שאב מתוך מעמקי נפשו את הזיק האחרון, שמנעו מלהצטרף אל המיליונים. מהיכן שאב זאת – אין הוא עצמו מסוגל להסביר לנו ולעצמו.

שטבהולץ, כמשקיף מן הצד, ומתוך ראייה של משקיף חרעין, מתאר את אוכלוסיית המחנות ואת נפשותיהם. מצד זה של המיתרס – השליטים הכולליים ומשרתיהם הנבזיים, אנשי הס"ס ועדת שרתיהם, שבהנף אלה או אגרוף יכולים לחרוץ גורלות ולבצע בקורבנותיהם ככל העולה על רוחם: להרעיבם, להשפילם, להכותם עד מוות, לתלותם, לחנקם, לשורפם חיים, לעשותם בעלי-מום – לעיתים קרובות כדרך שעשוע או בידור; צמרמורות עוברת בגו למקרא תיאור הטבלתו של נער יהודי בתוך חבית זפת רותחת – סתם לשם התעללות. הרוצח – לא רק שאינו בא על עונשו, כי אם להיפך – הוא זוכה לקריאות הידר ולפרס.

שטבהולץ מציג בפנינו את אותה עדת רשעים, שרוע־לבם מטמא אפילו את דפי הספר. לעומתה ניצב ציבור של מי שהיו בחזקת בני-אדם – עד לרגע לכידתם ברשת הגרמנית-הנאצית, שהרי מעתה אין להם אפילו זכות אחת בעולם יציר הגרמנים, שהם ראויים לה. הם, האסירים, מצויים מכאן ואילך בעולם שבו הרשעות, האכזריות המלווה ציניות, הסאדיזם והעדרהחמלהבמוחלט הפכו לאידיאל. עולם שבו נהפכו היוצרות: הרופא מכה למוות את חוליו ואת עמיתיו, העבודה היא אמצעי להמתה תוך ייסורי שאול, התזמורות מנגנות יצירות קלאסיות, מארשים ושיירי לכת בצל מישרפות וכיבשנים, עשיית צרכים היא מותרות, חיי בני-אדם מסוימים נחשבים לאפס – בקיצור, עולם שבו כללי המשחק אחרים לגמרי, ושאת חוקיו קבעו חלואת-אדם.

אבל בסיכום נותרה תקווה ואמונה בעוצמת הערכים האנושיים הטהורים. גבורת הפרט היהודי מתקיימת גם בגיטו וארשה, גם באושוויץ-בירקנאו. בהקשר זה נזכרות שתי פרשיות: גבורתה של האשה היהודית הנעוזה, האלמונית, שרצחה את אחת ממפלצות אושוויץ, ה"אפורטפיהרר" קורט שילינגר. הנערה האמיצה, שירתה בתליין של אושוויץ, עוררה זיק של תקווה ועידוד בלב אלפי אסירים, שנשמו לרווחה. וגם – גבורתם של אנשי ה"זונדרקומאנדו", העבדים במתקני הרצח, שהתקוממו בשבעה באוקטובר 1944, הוציאו מכלל פעולה את בניין תא הגז והמשרפה מספר ארבע, ורשמו באותיות זהב בספר ההיסטוריה, כי היהודים, ורק הם, מרדו באושוויץ. לא הפולנים או הרוסים – היהודים בממלכת המוות מרדו.

זכורות לטוב הנערות היהודיות, שהבריחו למורדים את אבקת השריפה מבית-החרושת "אוניון", ונתלו כפומבי בשלהי קיומו של גיהנום אושוויץ.

הספר נכתב פולנית, התרגום לעברית מעולה, קולח, בהיר, מודרני, תוך הקפדה עילאית על דיוק באיות המונחים הגרמניים (ומאות כאלה נזכרים בטקסט). ראויים זאב קציר, המתרגם, שביחזמתו הופיע ספר חשוב זה בעברית, וההוצאה לאור של משרד הביטחון לזר ברכות על העשרתם את ספרות השואה באוצר בלום. שטבהולץ כתב מסמך מהמם, מעציב מאוד, הכופת את קוראו אל תוך מציאות המחנות. השיחורר היחיד ממצאות קודרת זו הוא בהנחת הספר בצד, דבר שקשה לעשותו מרגע התחלת הקריאה.

לזכרם

נתנאל אבי-יונה

אהרון מעיין ז"ל (ארטק קוולר)

הכרתי את ארטק משחר ילדותי. לאורך כל השנים הוא הצטיין בשתי תכונות בולטות: בעזרה לזולת ובמסירות ללא גבול לתנועה.

בגלל מחלתו הממושכת של אביו, נאלץ ארטק לעבוד בחנות שבכעלות המשפחה בעיר לבוב. אבל ראשו היה תפוס בדאגה לענייני התנועה. כשנשקפה סכנה לסגירת המועדון בגלל אית-שלום שכר הדירה החודשי, סילק ארטק את החוב, והמועדון המשיך לתפקד. בלחץ ההורים נרשם ארטק לאוניברסיטה ולמד משפטים. "למד" במירכאות, כי למעשה כמעט ולא נכח בהרצאות ורק לקראת סוף שנת הלימודים היה מסתגר לשבועיים-שלושה, חוזר ומשנן את החומר, ניגש לבחינות ומצליח.

זכורה לי התמסרותו בארגון מחנות הקיץ. כדי לאפשר גם לחניכי התנועה, שלא היה בידם כדי לשלם את עלות המחנה, להשתתף בהם, היה ארטק "מחזר על הפתחים" של עשירי הקהילה ומגייס כספים, וחברים אלה אכן יצאו לקייטנה.

פורצת מלחמה. העיר לבוב נכבשת בידי הצבא האדום וכול סדרי החיים משתנים.

ארטק נישא לקלרה, תיבדל לחיים ארוכים, ויחד הם משתדלים לעזור לחברי התנועה הנמלטים מפני הגרמנים; דואגים לשיכונם ולפרנסתם, למרות הסכנה שבדבר, כי כול הפעילות התנועית נאסרת ונאלצת לרדת למחתרת.

כעבור פחות משנתיים, פורצים הגרמנים מורחה ומייד מתחילים בחיסול היהודים. לבוב נופלת, ליהודים נשקפת סכנת חיים. גם בתנאים הנוראים ביותר ארטק משתדל לעזור, לתמוך, להציל... כשהחגורה מתהדקת, הוא, עם עוד מספר חברים, משיג ניירות אריים ונוסע לווארשה. לפני צאתו, משיג ארטק תעודה ארית לאחי פישקו, ובוה מציל את חייו. כאן מתחיל פרק חדש בחייו של ארטק, כשעל כול צעד ושעל מרחפת סכנת חיסול. גם בתנאים הקשים האלה, ארטק נאמן לעקרונותיו, מגיש עזרה לזולת, מציל, מעודד.

בכל שנות החושך האלה, אור קטן מאיר את האפילה: האמונה בהגשמת החלום, להגיע לתלי-צחק. אכן המלחמה נגמרת. ארטק וקלרה עולים ארצה ונקלטים בקיבוץ. בראשונה

עובר ארטק בגן הירק, ואחר־כך הוא נכנס לניהול חשבונות. מסיבות משפחתיות, המשפחה עוזבת את הקיבוץ ומשתקעת בעיר.

כאן ראויה לציין סגולה מיוחדת, שמעטים מצטיינים בה: יחסו של ארטק לחמותו, אמה של קלרה, גב' מינצברג ז"ל. מסירותו, ראגתו וטיפולו בה, אין להם אח ורע, והם יכולים לשמש דוגמא ומופת לדורות הבאים.

ארטק מתמסר לנכדיו. בודק ומתקן את מחברותיהם, משנן ומסביר, בסבלנות ובאהבה רבה.

בצאתו לפנסיה, ארטק מתגרב לאירגונים וולונטאריים חזקה בעבודתו להערכה רבה. כדי לסגור את המעגל, ארטק, למרות מצבו הבריאותי, נוסע ללוב, מזהה רחובות, בתים, גנים – כאילו רק תמול־שלושום עזב את המקום. רק דבר אחד השתנה: אין יהודים. ארטק הוא מן המוהיקנים האחרונים של יהדות פולין המפוארת. רמותו היקרה תאיר לעד.

פרדקה שלנו...

(דברים שהושמעו בהלווייתה של פרדקה מזיא ז"ל – קיבוץ העוגן, יום ב',
18 ביאנואר 1994)

אנו עומדים על קברה הפתוח של אחת החברות היקרות שלנו, אתה הלכנו דרך ארוכה עוד מתנועת "הנוער הציוני" בסוסנוביץ, וגלמביה, לפני קרוב ל-60 שנה.

נתקלנו בפני המלאך שלה ובתסרוקתה כשהתחנכנו בקיני "הנוער הציוני" ובמושבות הקיץ של גליל שלווה – וגלמביה, ובאחרונה בסקאוה עלייד ראבקה באוגוסט 1939.

בתקופת מלחמת העולם השנייה נכרכנו כולנו בעבודות של אהבה, במאבק לשמירה על המוראל, בטיפוח החינוך הציוני והחלוצי – מתוך תקווה, כי אולי נצליח לעבור תקופה אפלה זו בחיינו. פרדקה הייתה בין הפעילות המרכזיות, שלקחה על עצמה תפקידים קשים, תפקידים שסיכנו את חייה והכול מתוך תודעה ציונית ומודעות לחשיבות חינוך הנוער.

בגירוש הכללי מזגלמביה, כ-1 ביאנואר 1943, נשלחתי לאושוויץ. פרדקה הצליחה לעבור עוד כמה חודשים בדרכים שונות ומסוכנות בהברחת גבולות ובכוננות מתמדת להציל חברים.

אחריה ואישה לזמן קצר – יחזק קחנר ז"ל – ראש תנועת "הנוער הציוני", נהרג ביחד עם אחיו בולק בימים הראשונים של הגירוש לאושוויץ, בניסיונם להציל חברים אחרים. פרדקה נשארה תחת שלטון הנאצים עוד כמה חודשים, הצליחה להגיע לבודפשט ועלתה ארצה בראשית 1944.

50 שנה עברו מאז בואה ארצה – 50 שנה (שני דורות) של מאבק להנצחת השואה, לחינוך הנוער ולהנחלת העבר היפה שלנו ומשפחותינו בגולה לדורות הבאים.

במסגרת מאבק זה השתתפה פרדקה ביחד עם חברים נוספים, יוצאי "הנוער הציוני" מזגלמביה, מבגין וסוסנוביץ, קאטוביץ והסביבה – ביחמה להקמת "משואה", יד וכרן לחברי תנועת "הנוער הציוני", שהושמדו בשואה.

אנחנו סברנו, כי הפוליטיזציה תודדת גם למפעלים של הנצחת השואה, ולא הייתה

ברירה אלא להקים מפעל עצמי, בקיבוץ תל-יצחק, שינציח את פעלם של חברי "הנוער הציוני".

פרדקה נפגעה כתוצאה מתקופת הרדיפות, סבלה שנים ממחלות, והן גם שהכריעו אותה מבחינה גופנית.

זכות גדולה נפלה בחלקי, כשהוזמנתי על-ידה לבוא לביתה יומיים לפני מותה. ישבנו ושוחחנו למעלה משעה. נכחו בשיחה בתה עידית, רופא ואחות. הסתכלתי על פרדקה והזכרתי לה את יופיה, ואמרתי - מתוך אמונה כנה - כי פניה, פני מלאך, מלווים אותה כל חייה.

הזכרתי לה את פעילותנו המשותפת ואת פעילותה העצמית שלה. דיברנו הרבה על מפעל "משואה" וכאן חשתי את כאבה, באומרה, כי ב"משואה" אין ביטוי מספיק לפעילות "הנוער הציוני" של אנשינו בסוסנוביץ, בנרין, קאטוביץ והסביבה. "אנא מסרו להם שיעשו הכול, שזה ישתנה".

הסברתי לרופא, שישב על-ידה, מהו מקור השם המיוחד "פרדקה" ואף ציינתי, ששם אמי ז'ל היה פרידה. כששאלנוה למה לא שינתה בארץ את שמה לעברית, הזכירה פרדקה שיחה, שהייתה לה עם אליהו גולומב בבואה ארצה, והוא אמר לאנשים שהיו בסביבה: "תנו לה לגמור בתור פרדקה".

כשניסיתי לשמוע מפרדקה איזו צוואה היא משאירה לנו, לחבריה, שעברו אתה תקופת חיים וסבל משותפים, הזכירה פרדקה שמה של אלמנה אחת, אשתו של רופא, וביקשה שנראג לה. כשדיברנו על חברים אותם היא זוכרת, שוחחה על אחדים מהם וכששאלתי אותה, מה לא השלימה בחייה ומה היא רוצה שנשלים במקומה, כבר לא עמד לה כוח סבלה הפיסי וענתה: "מה איכפת לך"...

כששאלתי אותה אם כבר אוכל ללכת, אמרה: "כשל כוח סבלי... אינני יכולה לחיות עוד".

במשפט האחרון, כשהזכרתי את היחסים בין ממשלת פולין ובינינו ואת תוארי ההערכה, שממשלת פולין מעניקה לאחדים מאתנו ביקשה, שנראג כי יוז'ק קוֹז'וֹך - אהובה מהנוער הלוחם בגיטו, יזכה אף הוא להכרה.

נפרדתי מפרדקה לאחר שיתתנו זו האחרונה, שהתנהלה בקיטוע ובהפסקות ממושכות בגלל קשיי נשימתה.

האמנתי, כי אשמע ממנה עוד זמן רב ובאווירה זו נפרדתי... והנה, היום, אנו חבריך מ"הנוער הציוני", ובמיוחד חברותיך וחברייך ל-"קבוצתנו" (Nasza Grupa) עומדים על קברך הרענן בקיבוץ העוגן.

לפני כמה ימים היו לנו שתי אזכרות של חברינו הפעילים בתל-יצחק. דיברתי אל האלמנות ואמרתי להן, כי הגיל אינו שאלה ביולוגית אלא נפשית. מבחינת גילה הביולוגי יכלה פרדקה לעשות הרבה וללוות אותנו עוד שנים במאבקן להנצחת המאבק המפואר שלנו, אך מצבה הגופני הוא שהכריעה. פרדקה היתה גאה בבתה עידית ובנכדיה. זכור לי כיצד התחבקה איתם במסיבה, שאורגנה ב"משואה" במלאת לה 70 שנה.

הסתלקותה של פרדקה מהנוף שלנו מהווה אבידה כבירה. חלק מגופנו נקטע... נראג למילוי צוואתה ולהנצחת שמה. יהי זכרה ברוך.

ב"משואה"

עדנה לבינגר

מפגש עם השואה – המשימה שאין לה קץ

על הוראת השואה ב"משואה"

"האם יכולים אנו, בני זמנו של הזעזוע, בני הזמן של העקירה, של תהליך אוברן הכיוון שמחולל השיחזור... האם יכולים אנו... לקחת על עצמנו לא את המשימה החתומה של הקניית משמעות לשואה, אלא את המשימה שאין לה קץ, של המפגש עם השואה?" המפגש של הנער עם השואה ב"משואה" הוא כעת וכעונה אחת התייחסות עם הדיבור והכאב וניסיון להתמודד עם הכעיות, שהשואה מציבה בפנינו כאירוע חסרת-קדים בתולדות המין האנושי.

אכן כן. השואה היא "פלאנסה אחרת", כדבריו של ק. צטניק. אכן כן. אנו, שלא היינו "שם", ולעולם לא נוכל להבין באמת. ועם זאת, השואה התרחשה על פני כדור הארץ, ב"כאן ועכשיו" האנושיים. שניות זו בין הבנה לאי-הבנה מעוררת קשיים רבים. דומה, אם כן, שהבנת אי-ההבנה היא הבנת השואה.¹

הקושי שבפנינו הוא כפול: הוא נובע הן ממהותה של השואה והן מהצורך של נערים ונערות בגיל ההתבגרות לקבל תשובות והסברים חרמשמעיים. מוראות השואה, מחד גיסא, ונקודת המבט הכליכך מרוחקת ומוגנת שלנו מאידך גיסא, יוצרים לעיתים מחיצות של ריחוק ומבוכה, ומקשים על קיומו של תהליך לימודי משמעותי, הנשען על אמפאיתיה והפנמה. שהרי אמפאיתיה והפנמה הם מרכיבים מרכזיים בתהליך לימודי כלשהו. מטרת התהליך החינוכי – הלימוד, אינה איפוא, שיחזור הסיטואציות והתהליכים הכלליים, אלא ניסיון להתקרב להבנת הדילמות היומיומיות של היהודים בשואה, מאבקהם ותוסרי-האונים שלהם.

היכרות עם הפרט, במידקם חייו החברתיים במשפחה ובקהילה – בקבונה, בווארשה, בשאלונקי, בברלין ובלודז' – לפני השואה ובמהלכה, הבנת מאבקי, הלכטים הקשים וההחלטות האולטימאטיויות שמולן הוא ניצב בכל רגע ורגע בתקופת הכיבוש ומתוך הסלמה גוברת – כל אלה מאפשרים את "המשימה שאין לה קץ, של מפגש עם השואה".

זאת ועוד. הבנת מהותה של הלמידה, כדבריו של קרל פרנקשטיין: "לימודה אינה זהה עם פתרון בעיות. למידה פירושה הנכונות לחיות עם בעיות". הבנה כזו של למידה מאפשרת להתגבר על הצורך של בני הנוער בתשובות נחרצות וחד-משמעיות.

גישה בין-תחומית להוראת השואה

שילוב ההיסטוריה, כדיסציפלינה מרכזית, עם דיסציפלינות נוספות, תוך עיבודן למתודות ההוראה והתאמתן לעולמם האינטלקטואלי והרגשי של בני הנוער – זה הבסיס לעשייה החינוכית במכון. הגישה הבין-תחומית נובעת מסוג המקורות שנותרו בידינו לאחר המלחמה, וממהות השאלות שמעלה בפנינו השואה: שפע התיעוד הכתוב והוויזואלי – מיסמכים, יומנים, צילומים, ציורים וסרטים.

באמצעות כליהחקר של ההיסטוריה ודיסציפלינות נוספות כגון: פסיכולוגיה, סוציולוגיה, קולנוע, ספרות ופילוסופיה, מתאפשר בירור של מיתוסים וערכים הקשורים בשואה.

תיאוריות פדגוגיות ופסיכולוגיות – ויישומן

ל"משואה" מגיעים בני נוער בגילאים שונים; נערים ונערות מחטיבות ביניים ומהחטיבה העליונה בבתי-ספר עיוניים ומקצועיים, ממרכזי נוער ופנימיות של עליית-הנוער, משיבות ואולפנות ברחבי הארץ, וכן מגיעים קבוצות נוער וסטודנטים מחו"ל.

התלמיד עומד במרכז של מערכות השיקולים המכתיבות הן את בחירת הנושאים והן את המתודות. מיומנותיו והרגשיות והאינטלקטואליות והרקע הסביבתי-תרבותי שעמו הוא מגיע ל"משואה", מחייבים התייחסות אישית וגמישות רבה.

זאת ועוד, לחלק מבניהנוער יש ידע מוקדם, בעוד שלאחרים ידע זה חסר. כל סדנא והפעלה בנויות, איפוא, באופן שיתאימו גם לכשרים של בניהנוער וגם לידע המוקדם שעמו הם מגיעים למכון.

יש הרואים בהפעלות רגשיות-חזוייתיות אמצעי מתודי, המתאים לתלמידים חלשים, טעוני-טיפול, ואילו הפעלות ודיונים שבסיסם קוגניטיבי – כמתאימים לנוער מבוסס. גישה זו יוצרת חלוקה ריכוזומית שגויה של אוכלוסיית התלמידים ומונעת מבניהנוער טעון טיפוח למידה משמעותית של נושא השואה.

השילוב הנהוג ב"משואה", בין תיאוריות פדגוגיות ופסיכולוגיות לבין דיסציפלינות נוספות, מאפשר לבני נוער ברמות שונות התמודדות עם תכנים ובעיות ערכיות מורכבות הנגזרות מהשואה.

שיטות הלימוד בדרך של גילוי, לצד מתודות הנשענות על משנתו החינוכית של פרנקשטיין, הבנה והתייחסות לשלבי ההתפתחות הקוגניטיבית על-פי פיאזה ולשלבי ההתפתחות המוסרית על-פי קולברג – מהווים את תשתית העשייה החינוכית במכון. שתי תיאוריות למידה אלה: למידה בדרך הגילוי ומשנתו החינוכית של פרנקשטיין – שונות זו מזו לחלוטין. למידה בדרך הגילוי מתאימה בעיקר לבניהנוער מבתי ספר עיוניים וקשה לנוער המוגדר כטעון-טיפול.

בלמידה זו מצדף התלמיד את החלקים לכדי יצירת שלם, ומחלץ מתוכו שאלות מהות ומסקנות.

משנתו החינוכית של קרל פרנקשטיין מציעה דרכי הוראה המתאימות לנוער טעור טיפוח ומאפשרת לימוד של כעיות ותכנים מורכבים. נקודת המוצא ללמידה היא הידוע ולא גילוי הבלתי ידוע. כאן מוגדר מושג מהותי לתוכן הנלמד, שהוא בעל ערך אוניברסלי. התלמידים בודקים את ישימותו של המושג במקורות השונים וכך נוצר דיאלוג בין המושג למקורות. הגדרת המושג נבחנת שוב ושוב, מאומתת, מופרכת ולעיתים אף מורחבת ומעובדת.

מיומנויות ההנחייה, הבקאות והרגישות של המנחים וקבוצות הדיון הקטנות, מאפשרים הפיכתן של תיאוריות פרגוניזם ופסיכולוגיות אלה לכדי מעשה. התמודדות עם היבטים שונים של השואה נעשית באמצעים מתודיים שונים: מרכזי למידה, תערוכות, הפעלות יצירתיות, ניתוח סרטים עכשוויים, חקר ודיון. התהליך הלימודי שעובר הנער ביומיים בהם הוא שווה במכתו הינו תהליך חובק כול, המגייס את מערכות הנפש והאינטלקט, ונעזר בשיטות חקר שונות. האווירה המיוחדת ב"משואה", ההתנתקות מחיי היומיום והקדשת הזמן כולו לנושא השואה, מאפשרות התנסות קוגניטיבית ורגשית אינטנסיבית זו.

שיח פנימי וחינוכי

המפגש של הצעיר עם השואה כחוקר וכמתעד הוא תהליך דרכיוני וברזמני. הוא מתבונן ושואל מתוך ראיית השואה כמושא חקירתו, ובד בבד הוא צופה אל נפשו פנימה ומתבונן על עצמו כמושא לנוכח השואה. השיח הנוצר, איפוא, בסדנאות ב"משואה", שבהן מועלות כעיות אנושיות ושאלות מוסריות קשות, המפגש עם הקול האנושי – קולו של העד ניצול השואה – הוא שיח חינוכי ופנימי כאחד.

העיסוק באדם, בשואה ובכעיות מוסריות הקשורות להתנהגותם של היהודים (הקורבנות), של העומדים מהצד, של משתפי הפעולה, של המבצעים, וכן המיעוט שסייע (חסיד אומות העולם) – מחייב הבנה של הסיטואציה ההיסטורית וראיית האדם בהקשר של זמן ומקום מסוימים: עם זאת, הוא מעורר והזרז דיון בהתנהגות האנושית כאשר היא, מעבר ל"פלגטה האחרת", ב"פלגטה שלנו". הקשר בין המעשה לאתריה עליו, הציות לסמכות, היחס לאתר ולחלש בחברה, אתריה של ההנהגה, האתריה הקולקטיבית, ההתנגדות, ההתמודדות עם דילמות קיומיות, גבורה – ושאלות רבות נוספות, עניינים אלה מעתיקים את השואה אל חיינו אנו, כאן ועכשיו.

הערות

1. שושנה פלמ, "בעיות העדות: שואה של קלוד לנצמן", זמנים, 40:39, תל אביב, 1991, עמ' 284.
2. אבא קובנר, על הנשר הצר, תל אביב, תשמ"א, עמ' 223-224.
3. יהודה באואר, "מגמות במחקר השואה", יד ושם. קיבוץ מחקרים, י"ב, ירושלים, תשל"ח, עמ' 267.
4. ק. פרנקשטיין, "שחרור וחשיבה מבליה", שיקום האינטליגנציה של מתבגרים טעוני טיפוח – ניסוי וניתוח, ירושלים, תשל"ב.
5. בת'שבע שבי, "משואה – סקירה פרגוניזם", משואה, י"ג, תשמ"ה, עמ' 232-238.

אילה (איה) בן-נפתלי

"משואה" – 1994

"משואה" – יד לחברי תנועות נוער ציוניות בשואה ובמרי – הוא מוסד ההנצחה היחיד, אשר מראשית דרכו התמקד בפעילות חינוכית.

"משואה" פועלת כעמותה ציבורית בסיוע משרד החינוך והתרכות, אגודת ידידי "משואה" בקנדה, המגבית היהודית המאוחדת בקנדה והסוכנות היהודית. ב"משואה" יש שילוב ייחודי של פעולות חינוך והנצחה:

המכון ללימודי השואה מקיים מערך סמינרים וימי עיון לנוער; מכשיר עובדי חינוך בהוראת השואה; מפיק תוכניות לימודים ועזרי הוראה למערכת החינוך בישראל ובתפוצות ומנהל מרכז פרגוגי ארצי להוראת השואה.

מפעלי ההנצחה ב"משואה" כוללים: מוזיאון – אתר התייחדות ותערוכות; פרויקט לתיעוד עדויות ניצולי שואה בווידיאו; ארכיון; שנתון למחקר ועיון; אירועים ועצרת זיכרון ממלכתית.

המכון ללימודי השואה הוקם בשנת 1972 לשם העמקת תודעת השואה בקרב בני הנוער. מטרות "משואה" הן: לגרות את סקרנותם של בני הנוער מהארץ ומהעולם ולעודד את התעניינותם בתקופת השואה; לסייע להם להבין את הדילמות האנושיות בנות התקופה ולדון יחד אתם בשאלות העקרוניות הנובעות מהן והשייכות לעולמם של הצעירים היום. ב-22 שנות פעילותו תרם המכון תרומה של ממש לגיבושה של תפיסה חינוכית ייחודית בתחום הוראת השואה, ופיתוח מיגוון דרכי הוראה.

תחומי פעולתו של המכון רבים ומגוונים: סמינרים בני יומיים או שלושה לתלמידי החטיבה העליונה ולסטודנטים; סמינרים להכנת משלחות נוער היוצאות למסע לפולין; סמינרים וימי עיון לתלמידים עולים; ימי עיון לתלמידי חטיבות הביניים; ימי עיון, סמינרים והשתלמויות מוסדיות לעובדי הוראה; סמינרים לתלמידי המכללות להכשרת מורים ומסלולי הכשרת מורים באוניברסיטאות.

האווירה המיוחדת של "משואה" – ההינתקות מחיי היום-יום והפעילות המרוכזת בסמינר – מרגישה את ייחודו של נושא השואה ומסייעת להתפתחותו של התהליך החינוכי. הלימודים במכון מתנהלים בעברית, באנגלית, בגרמנית, בצרפתית, בספרדית וברוסית.

הגישה החינוכית

"משואה" פותחת בפני בני הנוער צוהר לנושא השואה כתהליך לימודי, תודיית וערכי. תהליך זה משלב: ניסיון להתקרב להבנה מתוך אמפתיה של תגובות היהודים והתמודדות עם דילמות אנושיות ומספריות. התלמידים עוסקים בסוגיות הקשורות למבצעי ההשמדה, לקורבנות ולעומדים מן הצד.

התוכנית החינוכית של "משואה" מושתתת על הנחת היסוד כי השאלות העקרוניות, העולות תוך כדי ההתמודדות עם נושא השואה, רלוונטיות לכל בן-תורת. במהלך ההתבוננות אל תקופת השואה, מתבקשים התלמידים להתבונן אל עצמם ולבחון את משמעות השואה להם בבני-אדם, ביהודים ובציונים.

מטרת התוכנית היא לעודד בקרב בני הנוער שאלות, כגון: היחיד והאחריות האישית; הבחירה במציאות של טרור; גבולות הציות לסמכות; אחריות קולקטיבית; תקפותם של ערכי תרבות ומוסר במצבי קץ; משמעותם של גבורה ומרי רוחני; מקומן של מסגרות ההשתייכות (משפחה, תנועה, חברות) במאבק על הקיום, שאלת האחריות של "העומד מן הצד", העם היהודי לאחר השואה ומשמעות זיכרון השואה בחברה הישראלית.

שיטת ההוראה במכון מותאמת ליכולתם האינטלקטואלית והרגשית של התלמידים ולמטען האסוציאציות והידע המוקדם שלהם בנושא. במרוצת השנים נצבר במכון ניסיון חינוכי רב, המסייע בהתאמתן של שיטות ההוראה והתכנים למיגוון רחב של אוכלוסיות תלמידים.

ההתמודדות עם ההיבטים השונים של הנושא נעשית מתוך גישה רב-תחומית, בשיטות ההוראה הבלתי-פורמלית באמצעות: סדנאות בקבוצות קטנות; מרכזי למידה; חקר מיסמכים ועדויות; ריוני דילמה; מפגש עם גיצולי שואה; ניתוח ציורים וציילומים; קולנוע היסטוריה – ניתוח סרטי תעודה ועלילה; הפעלה בתערוכות; שימוש בספרות ובאמנות בהוראת השואה; סדנאות יצירה – הבעת מסרים לאימילוליים; פגישות עם אמנים ויוצרים בני הדור השני.

מרכז פדגוגי ארצי להוראת נושא השואה

המרכז הפדגוגי נועד לשרת את ציבור עובדי ההוראה מישראל ומהתפוצות. באמצעות הדרכתם והכשרתם של מורים ומתכנים ובפיתוחם של תוכניות לימודים ועזרי הוראה, אנו מעשירים את הוראת נושא השואה במערכת החינוך הפורמאלית והבלתי-פורמאלית. השנה הושלמה הכנת התשתית של המרכז. במרכז המידע עומדים לשירותם של המורים: מאגר מידע ממוחשב; ספרייה ואוסף תוכניות לימודים שפותחו בישראל ובעולם בשנים 1950-1994; ספריית סרטי תעודה ועלילה; עזרי הוראה וארכיון סרטי עדות. שירותי הדרכה וייעוץ היסטורי ומתודי ניתנים למורים ולמתכנים, למלווי משלחות נוער לפלין, למארגני עצרות הזיכרון ביום השואה, למדריכים בתנועות הנוער, לתלמידי תיכון ולסטודנטים השוקדים על עבודות אישיות.

מערך ההשתלמויות לעובדי הוראה

בשנת 1991 נפתח ב"משואה" מסלול של הכשרת מורים ופרחי הוראה בהוראת נושא השואה. מגמתו של מסלול זה היא להעניק למחנך כלים להתמודד עם הקשיים המיוחדים שבהוראת נושא השואה במישור הרגשי, ההכרחי והמוסרי-ערכי.

נושאי ההשתלמויות למורים מגוונים ובהם קורסים שנתיים; סמינרים וימי עיון המשלבים העשרה והתנסות מתודית בשימוש בדיסציפלינות שונות בהוראת נושא השואה; השתלמויות לצוותים של מורים מבתי-ספר יסודיים, חטיבות ביניים והחטיבות העליונות, במסגרת "ההשתלמויות המוסדיות"; סמינרים למדריכי תנועות נוער מישראל ומהתפוצות ולמורים מבתי-ספר יהודיים בתפוצות.

הפקת תוכניות לימודים

"משואה" מפיקה מיגוון תוכניות לימודים במתכונת של ערכות הוראה, הכוללות: סרטי תיעוד ועדות, תערוכות ניידות, מדרוך למורה ותוכניות עבודה לתלמידים.

בכל אחת מהתוכניות נחשפים התלמידים לעולמם של היהודים לפני השואה על חינוכיותו ורכגוניותו, כדי לקרב אותם להבנה מתוך אמפאטיה של רפואי התגובה היהודית בימי השואה ולהמחיש בפניהם את גודל החורבן ומשמעותו.

ההתמודדות עם סוגיות מרכזיות מתקופת השואה באמצעות סיפורו של היחיד וסיפוריה של הקהילה הבודדת מסייעת לתלמידים להבין את מערכת השיקולים וההכרעות שהתקבלו כתנאים הבלתי-אנושיים, וכמקרים רבים גם חסרי הסיכוי של אותה תקופה.

עד כה ראו אור התוכניות הבאות:

★ "החיים בצל המוות – גיטו קובנה והפורט התשיעי" – מונוגרפיה העוסקת בסוגיית ההבנה והידיעה נוכח מציאות ההשמדה.

★ "שלוש שורות בהיסטוריה – תנועות הנוער היהודיות בפולין בימי השואה" – דמותן ולבטיחן של תנועות הנוער בין מלחמות-העולם, בראשית תקופת הכיבוש ונוכח ההשמדה.

★ "הלוקפוטומה – שואת יהודי סאלוניקי" – דמותה הייחודית של יהדות סאלוניקי ורפואי התמודדותה עם הכיבוש הגרמני, ועם מציאות מחנות הריכוז וההשמדה.

השנה תושלם הפקתן של שלוש תוכניות חינוכיות:

★ "הגורל היהודי בימי השואה" – תוכנית לימודים למערכת החינוך היהודית במדינת חבר העמים, תראה אור בשפה הרוסית. התוכנית מקיפה 10 יחידות לימוד ותלוזה בסרט תיעוד ועדות.

★ "היחיד, הציבור וההנהגה היהודית בגיטו שאבלי" – עולמם של הילדים בגיטו והדילמות של הציבור ושל ההנהגה היהודית.

★ "האנטישמיות ותופעת הכחשת השואה בשנות ה-90" – תוכנית אינטרדיסציפלינארית, הבוחנת את גילויי האנטישמיות במוקדים גיאוגרפיים ובתחומי חיים שונים, ומנסה לאפיין את מגמותיהם המרכזיות.

מילגות

★ פרסים על יוזמות חינוכיות – "משואה" מופקדת על מספר קרנות, אשר מפירותיהן מוענקים מדי שנה פרסים למורים, אשר פיתחו פרויקטים חינוכיים ולימודיים בנושא השואה בבית-ספרם. עם סיום שנת הלימודים יתקיים במכון יום עיון אשר יוקדש לתצוגה של פרויקטים מקוריים. מטרת יום העיון ליצור מסגרת של מפגש לאנשי חינוך, אשר נושא השואה קרוב לליבם והם מעוניינים להציע מניסיונם וללמוד מניסיון אחרים תוך הפריה הדדית.

★ מילגות – "משואה" מעודדת תלמידים וסטודנטים לחקור היבטים שונים של תקופת השואה באמצעות הענקת פרסים על עבודות מצטיינות. המילגות מוענקות מהקרנות ע"ש שרה שלומי וליאון לוסטיג ז"ל וקרן משפחת לנרא.

חקר ועיון

★ ארכיון "משואה" משמש כארכיון המרכזי של תנועות "הנוער הציוני" ו"עקיבא". כמר כן, בארכיון אוסף עשיר של מיסמכים מתקופת השואה – מכתבים ודברי דואר, תעודות, עיתונים ותמונות.

★ שנתון למחקר ולתיאור – קובץ "משואה" רואה אור ברציפות זו השנה ה-22. בשנתון משתתפים בכירי חוקרי השואה הישראלים ומתפרסמים בו תעודות היכרונות של ניצולי השואה.

אירועים

כנס המוקדש לנושא "שואת יהודי סאלוניקי" אורגן על-ידי "משואה" בשיתוף עם משרד החינוך – מינהל חברה ונוער ומחזיאון ארץ-ישראל – ת"א, כ"א, במרץ 1994. יום העיון נערך בהשתתפות מר יצחק נבון, הנשיא החמישי של מדינת ישראל, מר א. עודד כהן – מנהל מינהל חברה ונוער, מר קונסטנטין טסוקוס – שגריר יוון בישראל, פרופ' מינה רחון וד"ר משה הוד.

יום עיון למורים, לחוקרים ולקהל הרחב, בנושא "אנטישמיות עכשווית – גילויים ומאפיינים", נערך ב"משואה" בשיתוף עם משרד החינוך – מרכז ההסברה ובהשתתפות מרצים מהאוניברסיטה העברית ומ"הפרויקט לחקר האנטישמיות בימינו" באוניברסיטת ת"א.

עצרת זיכרון ממלכתית

עצרת הזיכרון, הנערכת באמפיתיאטרון של "משואה", היא אחת מארבע העצרות הממלכתיות הנערכות ברחבי הארץ. השנה תעמוד העצרת בסימן גיטאות והצלה בימי השואה ותציין מלאת 50 שנה לגירוש יהדות הונגריה ולחיסול גיטו לודז.

פרוייקט הלן ומנדל גרין לתיעוד עדויות ניצולי השואה בווידאו

מטרת הפרוייקט היא לתעד מיגוזן רחב של עדויות המשקפות את גורלם של היהודים בשואה. כעתיד ישמשו עדויותיהם של ניצולי השואה, המוקלטות בווידאו, מקור חשוב במיוחד למיפגש בלתיאמצעי של בני הנוער עם מוראות השואה. בשלוש השנים האחרונות נערך הפרוייקט בשיתוף עם אוניברסיטת ייל ומוזיאון השואה בוושינגטון. השנה נפתח ב"משואה" אולפן ההקלטות שהוקם למטרה זו, והוחלט על שיתוף פעולה ותיאום עם "יד ושם". ארכיון סרטי העדות, המקיף כ-1,700 שעות הקלטה, עומד לרשותם של אנשי חינוך, אנשי קולנוע וטלביזיה וחוקרים מתחום ההיסטוריה ומדעי החברה.

המוזיאון

המוזיאון שוכן במבנה מונומנטאלי במרכז הקמפוס של "משואה". מקומו של מבנה רב רושם זה בסביבה הכפרית – בין פרדסי השרון על אדמת קיבוץ תל-יצחק, מעיד על מרכזיותו של זיכרון השואה בחברה הישראלית.

מוזיאון "משואה" נפתח בשנת 1974. אדריכל הבניין היה קובה גבר ו"ל ועל העיצוב היה אחראי האמן רודא ריילינגר. משימתו העיקרית של המוזיאון היא לעורר את התעניינותם של בני הנוער בגורל היהודי בתקופת השואה; להמחיש בפניהם את דפוסי התגובה של היהודים בשואה, את גודל החורבן ואת משמעותו.

למבנה צורת משושה והוא מתנשא לגובה ארבע קומות ומתחבר במנהרה למבנה נוסף דמוי כיפה. במבנה המרכזי אתר התייחדות, בית-כנסת ותצוגות קבע: רואר השואה, הדרך האחרונה, תנועת "הנוער הציוני", המחתרת בגיטו קובנה ובפורט התשיעי, ילדי סלבינו. לפני כשנה החל חידוש המערך המוזיאלי. החידוש מתוכנן בתחום הרעיוני ובתפיסה העיצובית כאחד. תהליך עידכון התצוגות יארך מספר שנים. עם השלמתו, תסייע החוויה האישית של המבקר במוזיאון להתפתחות התהליך החינוכי-חוויתי, אשר אנו מקווים יקרב את הצעירים להבנת השואה ומשמעותה.

המשתתפים

(לפי סדר הופעתם בקובץ)

ד"ר פאול בנדק: יליד הונגריה. בימי השואה היה אסיר מחנה הריכוז ברג'בלון, אליו גורש עם משפחתו. לאחר המלחמה החל לעבוד כעיתונאי ברדיו בודפשט. בשנות ה-50 למד משפטים באוניברסיטת בודפשט וכתב דוקטורט. בתחילת 1957 עלה ארצה, ומאז הוא עורך היומון בשפה ההונגרית "אויקלט". משדר ב"קול ישראל" בהונגריה.

נתן בן-חיים: יליד בודפשט, הונגריה. עלה ארצה ב-1938. חניך בית"ר. התגייס לאצ"ל וב-1940 לצבא הבריטי. שירת בבריגאדה היהודית במשך 6 שנים. בתום המלחמה הוצב באירופה בשליחות תנועת "הבריחה". ב-1947 חזר ארצה והתיישב במשמר הירדן. אחר-כך עבר למושב נורדיה וב-1960 התיישב בנתניה. כתב ספר על תולדות בית"ר בהונגריה.

חנה שפיגל: ילידת גיר, הונגריה, שם למדה הוראה וחינוך. בימי הכיבוש הגרמני נשלחה לעבודות כפייה במחנה בחבל הסודטים. אחרי השחרור חזרה לבודפשט ולימדה בבית ספר "תרבות" לילדים יהודים ויתומים. עלתה ארצה בתחילת שנות החמישים. תחילה ישבה בחיפה ולאחרונה מתגוררת בבני-ברק.

ד"ר חוזה אייכלר: ילידת הונגריה, ניצולת השואה, עלתה ב-1946. היסטוריונית. בעלת תואר דוקטור מאוניברסיטת בר-אילן. מלמדת באוניברסיטה הפתוחה. חוקרת במכון שטרוכליץ לחקר השואה באוניברסיטת חיפה. פירסמה מאמרים על תולדות תנועות הנוער הציוניות בהונגריה בעת החדשה.

משה וסנשטיין (וסי): יליד קרפטורוס (אז - צ'כוסלובקיה). סיים בית-ספר עברי "תרבות" במונקאץ. עלה ארצה מהונגריה בזמן מלחמת השחרור, באמצעות תנועת "הבריחה". התיישב בקיבוץ כפר-גליקסון. בקיבוץ היה מרכז המשק ומילא שורה של תפקידים כלכליים. נפטר לפני כ-10 שנים.

שלום מייזליש: יליד קראקוב, פולין. בסתיו 1943 הצליח להגיע עם משפחתו לבודפשט. אחרי הבריחה ממגדלנה ניסה לברוח. לרומניה, נתפס ואחר-כך צורף לטרנאספורט של קסטנר. כך ניצל.

תושיה הרצברג: ילידת בנדין, פולין. חברת מחתרת "הנוער הציוני" בעירה. בימי השואה פעלה גם בסלובאקיה ובבודפשט. עלתה לארץ בשנת 1951, מאז - מתמסרת לפעילות התנדבותית בשכונות המצוקה, ועל פעלה זה זכתה ב"אות המתנדב" מטעם נשיא מדינת ישראל ב-1982. פירסמה את ספרה: "החול הצוחק" - על פעולות המחתרת של "הנוער הציוני" בימי השואה.

יוחנן כהן: ממנהיגי "הנוער הציוני" בפולין ובארץ. לאחר המלחמה – שליח "המוסד" לפולין ומראשי תנועת "הבריחה". היה איש משרד החוץ, ובו כיהן בתפקידים בכירים, בין השאר כקונסול ישראל בפילדלפיה ושגריר ישראל ברומניה ופינלנד.

עוזיאל ליכטנברג: מראשי תנועת "הנוער הציוני" בפולין. בתקופת השואה – שליח המחנות להונגריה וחבר ועדת ההצלה בבודפשט. כיום – מהנדס בתל-אביב, חבר הנהלת "משואה".

אליעזר גרינפלד: יליד לודז'. מגיטו לודז' שולח למחנה העבודה קניגרסטרואזן שליד אוראניינבורג. שוחרר לאחר "צעדת המוות". הצטרף לתנועת הנוער הציונית "האיחוד" והיה מן הפעילים בה. עלה לארץ עם רעייתו ב-1956. עבד בתעשייה הצבאית. שנים רבות הוא מרצה על נושא השואה בפני חיילים ובני נוער, בין השאר ב"יד ושם", בהיכל ווהלין בבבעתיים.

צבי ברגמן: ניצול גיטו לודז' ומחנה ההשמדה אושוויץ-בירקנאו. מחניכי וראשי קן "הנוער הציוני" בגיטו לודז'. פעל במסגרת "חזית הנוער הציוני" בגיטו בתחומי החינוך, העזרה ההדדית והסעד. עם חיסול הגיטו שולח לאושוויץ-בירקנאו. עלה לארץ בראש קיבוץ מלודז' באגניית המפעילים "לנגב". פעיל בוועד להנצחת קהילת לודז'. בעל "אות הלוחמה בנאצים" ו"אות הקוממיות".

ארנולד מוסטוביץ': יליד לודז', פולין. סיים לימודי רפואה בצרפת ב-1939. עבד בגיטו כרופא בבית-החולים. לאחר חיסול הגיטו גורש לאושוויץ ומשם למחנות עבודה אחרים. לאחר המלחמה נטש את הרפואה ועבד כעיתונאי. היה עורך ראשי של עיתון סאטירי בקראקוב. הקדיש זמנו לפרופלארציה של מדע הביולוגיה ופירסם כמה ספרים בנושא זה.

ישראל אבירם (קליסקי): יליד לודז', פולין. קיבל חינוך חרדי. חבר תנועת "הנוער הציוני" בגיטו לודז' וראש קבוצה בקן "מפעילים". עם חיסול הגיטו נשלח לאושוויץ. במאי 1946 עלה ארצה. עד שנות ה-60 היה חבר קיבוץ, ואחר-כך עבר לרמת השרון.

דן גורן: יליד לודז'. מוותיקי "הנוער הציוני". בוגר הגימנסיה העברית ע"ש יצחק קצנלסון. חבר תנועת "עקיבא". חבר המועצה הראשית של "הנוער הציוני" לפני המלחמה. חבר הנהלת המפלגה הליברלית העצמאית.

סובה בן-צבי: ילידת לודז'. חניכת "הנוער הציוני". ניצולת גיטו לודז' ומחנה אושוויץ-בירקנאו. עלתה לארץ עם קום המדינה. בצה"ל שירתה בצוות הווי. בשנות החמישים והשישים הייתה מן הזמירות הבולטות והמובילות בישראל ("עין גדי"). בשנים האחרונות מרבה להרצות על ארצות העולם שאליהן היא מגיעה במסגרת עבודתה.

ד"ר דינה פורת: מרצה בכירה בחוג להיסטוריה של עם ישראל וראש הפרוייקט לחקר האנטישמיות בימינו, באוניברסיטת תל-אביב. חברת הוועדה המדעית והוועדה המרכזת של המכון לחקר השואה ב"יד ושם". פירסמה ספרים ומאמרים בנושאים הקשורים באנטישמיות ובשואה, בין היתר: "הנהגה במילכוד – היישוב נוכח השואה" (אופקים – עם עובד 1986; אוניברסיטת הארווארד 1990).

ד"ר משה הוד: יליד לבוב, פולין. למד מוסיקה בקונסרבטוריון העירוני. בתקופת השואה היה ביערות אוקראינה. סיים את האקדמיה למוסיקה שלייד אוניברסיטת מינכן. כיהן כ- 25 שנים כמנהל "הנער המוסיקלי בישראל". בעשר השנים האחרונות משמש כמנהל המכון "יד לצלילי השואה", לחקר המוסיקה של השואה.

איל איזלר: דוקטורנט באוניברסיטת חיפה. עוסק בנושא: פעילות העולם הנוצרי בארץ-ישראל במאה ה-19. במקביל מתמחה בחקר הבימה הקלה ברפובליקת ויימאר ובתרומתם של האמנים היהודים לקברט הגרמני בשנים שקדמו למלחמת-העולם השנייה.

ד"ר פליציה קראי: ילידת קראקוב, פולין. היסטוריונית. תחום התמחותה: מחנות העבודה בפולין הכבושה. ספרה על מחנה סקראייסקרמייננה יתפרסם בקרוב בהוצאת "יד ושם" באוניברסיטת תל-אביב.

פרופ' צבי בכרד: ראש המחלקה להיסטוריה כללית באוניברסיטת בר-אילן. מחקרו עוסקים בתולדות האידיאולוגיות הטוטאליטאריות ובעיקר באידיאולוגיה הנאצית והשפעתה על קורות השואה. בין ספריו "הגזענות בשירות הפוליטיקה – מן המוניזם אל הנאציזם" (1985); "מן הצלב אל צלב הקרס" (תל-אביב, 1991).

ד"ר יעקב גלר: מרצה בכיר באוניברסיטת בר-אילן. מחנך וחוקר. פירסם מחקרים ומאמרים בתולדות עם ישראל וערכים באנציקלופדיה העברית וב"אנציקלופדיה יודאיקה". פירסם שני ספרים על תולדות יהודי רומניה. פירסם מחקרים על יהדות ספרד בבלקן.

ד"ר לויטאן לזר: יליד שטראסבורג, צרפת. בימי השואה היה לוחם מחתרת בצרפת. עלה ארצה ב-1968. חבר הוועדה לציון "חסידי אומות העולם" ב"יד ושם". בין ספריו: "תולדות אירגוני המחתרת היהודית בצרפת", "ספר חסידי אומות העולם".

ד"ר מרדכי פלדיאל: מנהל המדור לחסידי אומות העולם ב"יד ושם". בוגר האוניברסיטה העברית בירושלים וה"טמפל יוניברסיטי" בפילדלפיה (ארצות-הברית). מחברם של מאמרים וספרים בנושא חסידי אומות העולם. מספריו: "כל המקיים נפש אחת" (עברית, 1993) ו"נתיב הצדיקים" (אנגלית, 1993).

ד"ר יעקב וולמן: יליד פולין. למד רפואה בברטיסלבה (צ'כוסלובקיה) ושימש שם כרופא. גרש לאושוויץ באפריל 1942. באושוויץ שימש כאסיר-רופא. ניצל השואה. עובד כרופא גינקולוג בתל-אביב.

משה זימרת: יליד רובנה, פולין. מוותיקי "הנער הציוני" ומפעילי התנועה בפולין. לאחר המלחמה פעל בצרפת. עלה ארצה ב-1948, והתגייס לצה"ל. מ-1963 עבד במשרד החוץ בתפקידים שונים, בארץ ובחור"ל.

חנה אברוצקי: ילידת וארשה. בימי השואה חיה עם משפחתה בגיטו וארשה ואחר-כך נקלטה במנזר ע"ש אורסולה הקדושה בווארשה ובזקופאנה. עלתה ארצה באונייה "אקסדוס". תניכת "הנער הציוני". בקיבוץ תל-יצחק לאחר עלייתה. עבדה שנים רבות בתעשייה הצבאית. פעילה בארגונים התנדבותיים כמו "דוטארי" – האופן הפנימי "ר"אנטי". תושבת כפר-סבא.

אברהם שפונגין: יליד לאטוויה. עבר את ימי השואה בגיטו הגדול והקטן בריגה. הועבר למחנה הריכוז קיזרוואלד. בשנת 1943 הוגלה למחנה העבודה של ה.ס.ס – דונדאגה, משם ברח והסתתר שנה בעליית-גג. עד עלייתו עבד במכון כימי בריגה. עלה לארץ ב-1971, ועבד במכון ויצמן.

שלום זבולוני: יליד ביאליסטוק. מפעלי תנועות "הנוער הציוני" בפולין, וההסתדרות הציונית. פעיל בריכוז התנועה בוילנה. ב-1938 גויס למזכירות "הנוער הציוני" בווארשה. חבר המזכירות העליונה של התנועה עם תום המלחמה. עלה ארצה דרך וילנה ב-1941. בארץ – ראשית דרכו בגבעת מעפילים בשרון, ומ-1943 בקיבוץ אושא.

ד"ר שלמה נצר: יליד סוסנוביץ פולין. חוקר תולדות יהדות פולין, מפעילי תנועת "הנוער הציוני" בפולין לאחר המלחמה. היסטוריון, כיהן שנים רבות כמפקח על לימודי ההיסטוריה במשרד החינוך והתרבות. חבר הוועדה הפדגוגית של משואה. בין ספריו: "מאבק יהודי פולין על זכויותיהם".

ד"ר שלום לינדנבאום: יליד פשיטיק, פולין. בעל תואר דוקטור מאוניברסיטת בר-אילן. מרצה בחוג לספרות עברית ולספרות כללית באוניברסיטת בר-אילן. עיקר עיסוקו: שירת אורי צבי גרינברג וכן שירת רטוש, ברונז שולץ. מרבה בתרגום שירה פולנית לעברית. תירגם לעברית שירת משוררים פולנים רבים ובין השאר הוציא את "קריאת אפר-מקלה", משיריו של המשורר יזי פיזובסקי.

נתן גרוס: יליד קראקוב. בוגר הגימנסיה העברית ע"ש הילפשטיין בקראקוב. בימאי סרטים בפולין ובישראל. עיתונאי, סופר ומשורר. כתב ספרים רבים בעברית ובפולנית. ספרו "מי אתה, אדון גרימק?" היה רב-מכר בפולין. חתן פרס "משואה" ע"ש ליאון לוסטיג.

גדעון גרייץ: ערך ופירסם ספרים רבים העוסקים בתקופת השואה, ביניהם: "הזונדרקומאנדו של אושוויץ-בירקנאו" (1994); "תולדות יהודי וארשה – מראשיתם ועד ימינו" (1992); "השואה בהיסטוריוגרפיה" (עם פרופ' ישראל גוטמן, 1989). ערך והפיק עשרות מישדרי רדיו תיעודיים בגליציה וב"קול ישראל" ביניהם: "הטלאי הצהוב" "רסאלוניקי-אושוויץ" (מישדר שזכה בפרס סוקולוב לעיתונאות). העביר שידורים ישירים מאושוויץ-בירקנאו ("מצעד החיים").

יצחק ארצי: מראשי תנועת "הנוער הציוני" ברומניה וממארגני המחתרת היהודית ברומניה בימי מלחמת-העולם השנייה. היה חבר מיפקדת אניית המפעילים "כנסת ישראל" ובין הפעילים במחנות הגירוש בקפריסין. היה חבר-כנסת מטעם סיעת הליברלים העצמאיים וסגן ראש עיריית תל-אביב.

נתנאל אבי-יונה: מוותיקי תל-יצחק. חבר בצוות "משואה" מאז היווסד המכון.

ד"ר אריה בריטוב: עורך-דין והיסטוריון. יליד בנדין (זגלמביה), חניך "הנוער הציוני", ניצול אושוויץ-בירקנאו. לאחר המלחמה פעל בקרב "שארית הפליטה" ועסק באירגון בני נוער לעלייה ארצה בקיבוצי המעפילים. משמש יורש ההתאחדות העולמית של יוצאי פולין מאיזור זגלמביה. מקדיש את רוב עיתותיו לחקר תקופת השואה ולהנצחת יהדות פולין.

עדנה לבינגר: סגנית מנהלת המכון ללימודי השואה – "משואה", בשנים 1993-1994. בוגרת התוגים להיסטוריה ופסיכולוגיה באוניברסיטאות תל-אביב ובר-אילן. בעלת תואר שני בפיתוח תוכניות לימודים באוניברסיטת תל-אביב.

אילה (איה) בן-נפתלי: מנהלת המכון ללימודי השואה – "משואה" בשנים 1983-1994. בת קיבוץ תל-יצחק. שירתה כקצינת חינוך בצה"ל. בוגרת החוג לתולדות עם ישראל ובית-הספר לחינוך באוניברסיטת תל-אביב. משלימה כתיבת מחקר היסטורי לקראת התואר השני.

In Memorial

Nethaniel Avi-Jona: In Memory of Aharon Ma'ajan 227

Arie Ben-Tov: Our Fredka 229

In "Massuah"

Edna Levinger: Educational Activities at "Massuah" 231

Ayala (Aya) Ben-Naftali: "Massuah" 1994 234

Essays and Historical Research

- Dina Porat:** The Main Ghettos in Lithuania: A Comparison 70
Moshe Hoch: The Jewish Symphony Orchestra in the Warsaw Ghetto, 1940-1942 81
Eyal Jakob Eisler: The Lyrics and Tunes which Were Strangled in Auschwitz 87
Felicja Karay: The Place of Slave-Labour in Nazi Ideology: Theory and Practice 93
Zvi Bacharach: Women in Nazi Ideology 106
Yarakov Galler: Romanian Labour Camps 113
Lucien Lazare: The Agony of Jewish Immigrants in France, 1939-1945 119
Mordechai Paldiel: Righteous Among the Nations in Germany 123

Memoirs and Testimony

- Yarakov Wohlmann:** Auschwitz in the Eyes of a Jewish Camp Physician 132
Moshe Zimrat: The Last Days of Krajowice 144
Hanna Avrutski: A Star Between Crosses 161
Shlomo Netzer: Azriel (Jozek) Kozuch 1919-1943 178
Abraham Shpungin: A Chapter of the Jewish Tragedy in Latvia 187
Shalom Zvuluni: Back to Bialystok 193

On Books and Writers

- Shalom Lindenbaum:** Polish Poems on the "Shoah" in Hebrew Translation 197
Natan Gross: Jewish Poets on Aryan Papers 200
Gideon Greif: New Books on the Shelves 205
Itzhak Artzi: About the "Zionist Youth" Movement ("Ha-Noar Ha-Tzioni") in Romania by: S. Avni 215
Natan Gross: A Pearl in the Crown 221
Gideon Greif: The Other Planets 225

CONTENTS

50 Years since the Extermination of the Jews of Hungary and the Territories Incorporated by Hungary

- Pal Benedek:** Our Childhood was Stolen 7
Nathan Ben-Haim: There Were Also Those... 11
Hanna Spiegel: Dr. Joel (Zvi) Emil Roth – His Personality and Path 13
Chava Eichler: The Rescue of Hungarian Jewish children During the Holocaust and After 17
Moshe Wattenstein: Rescuers in Enemy Uniforms 26
Nathan Ben-Haim: The Finale 30
Tusia Herzberg: The Story of Two Hungarian Jewish girls 32
Shalom Meislish: Escape from the Magdolna Camp 34

50 Years of Deportation of the Jews of the Lodz Ghetto

- Yohanan Cohen:** Lodz without Jews (1945) 37
Uziel Lichtenberg: This was Jewish Lodz 39
Eliezer Grynfeld: Avramek Koplowicz – A Young Poet of the Lodz Ghetto 41
Zvi (Henryk) Bergmann: The "Zionist Youth" Movement ("Ha-Noar Ha-Tzioni") in the Lodz Ghetto, 1939-1944 49
Arnold Mostowicz: Once Upon a Time There was a King... 54
Israel Aviram (Kaliski): The Personality of Rafael Zelwer 64
Don Gorren: Kibbutzim of the Zionist Parties in Marisin 66
Tova Ben-Zvi: The Vision and Hope of the "Zionist Youth" Movement ("Ha-Noar Ha-Tzioni") 68

Editor: Gideon Greif
Editorial Board: Yohanan Cohen (Chairman),
Menahem Wirth (Secretary),
Nethaniel Avi-Yonah, Ayala (Aya) Ben-Naftali, Zvi Herman,
Uziel Lichtenberg, Nissan Reznik, Hanna Shlomi, Dr. David Shaari

**This Yearbook is Published with the Support
of The Memorial Fund of Polish Jewry**

©

All Rights Reserved
Massuah – Institute For the Study of the Holocaust
Kibbutz Tel-Yitzhak
Tel: 09-699563, 09-699997
Fax: 09-697410

MASSUAH

**A YEARBOOK ON THE
HOLOCAUST AND HEROISM**

April 1994

No. 22